

КНИЖУ

HILBY

LIBRARY

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

9(с2)
Д 696
751

Мої спомини
про недавнє-минуле
(1914—1918).

Частина перша.

Галицька Руїна 1914—1917 років.

75096

P

Державна історична
бібліотека УРСР

03

ЛВІВ 1923
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА“.

25

В ДРУКАРНІ СТАВРОПОЛІТІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
під управою О. Яськова.

Думка списати свої спомини про Галицьку Руїну 1914—1917 років прийшла мені ще в 1918 році. коли в моїх руках був увесь архів „Галицького генерал-губернаторства“ з усіми його „секретними“ ділами. Я рішив використати документи цього архіва, щоб, доповнивши його своїми особистими вражіннями, дати нарис історії цієї памятної доби в житті галицької України. тим більше, що в літературі, крім книжечки І. Петровича „Галичина під російською окупацією“ (Відень, 1915), майже нічого по цьому питанню не існувало. Я розпочав свою працю і вже видрукував її початок під титулом „Галицька руїна 1914—1917 років (спогади й вражіння)“ в 3-ій книзі місячника „Наше Минуле“ (Київ, 1918). Але мені не довелося вже побачити того початку в друку, в січні 1919 р. я виїхав з Києва, і що сталося з галицьким архівом, я не знаю.

Весною 1921 р. на пропозицію редакції американської „Свободи“, передану мені листовно через д-ра Л. Цегельського, я почав писати свої спомини наново (тепер уже виключно з памяти) і вислав їх (1914—1916 року) до редакції. Але вони не були друковані, і на кілька моїх листів до редакції і до д-ра Л. Цегельського, ні перша, ні другий нічого мені не відповіли так, що я навіть не знаю, що з моїм рукописом сталося. В усякім разі поводження редакції „Свободи“ й д-ра Л. Цегельського для мене незрозумілі.

В 1922 р. на прохання редакції російського місячника „Историкъ и Современникъ“, що виходить в Берліні, я списав коротенько свої спомини під назвою „Война и революція на Украинѣ“ (друковано в книгах 1-й та 2-й з 1922 р. і в 4-ій з 1923 р.), маючи на увазі головню інформаційну мету: познайомити російське громадянство з українським рухом і життям 1914—1918 років — в українському освітленні. Тепер, на пропозицію Видавництва „Червона Ка-

лина“, подаю свої спомини рідною мовою, пишучи їх на-
ново і маючи на увазі головню галицько-українську публіку
для якої справи її тісніщої батьківщини за часи Світової
Війни, гадаю, мають особливий інтерес.

До споминів про „Галицьку Руїну“, які складають
першу частину книги, додаю ще другу частину — мої
спомини з часів відродження української державности на
Дніпром в 1917—1918 роках. Ми ще так близько стоїмо
до цих подій, що важко сучасникові й свідку зберегти по-
трібну об'єктивність і безсторонність. Але надіюсь, що все ж
таки в своїх споминах подам такі фактичні матеріали, часи
і деталі, які певно матимуть інтерес для історика — та
й для сучасника.

Прага, 12 серпня 1923.

I.

Моя подорож за кордон в липні 1914 року. Львів на передодні війни. Поворот з Швейцарії до Київа „довкола Європи“. Війна і українство. „Найкраща нагода раз на все знищити так званий український рух“. Погром українства в Київі й у Львові.

Літом 1914 року я виїхав на місяць за кордон для спочинку. Я вибрав собі для побуту Швейцарію і дорога мені лежала через Львів, Краків та Відень. В половині липня по старому стилю вирушив я з станції Боярка під Київом, де перебував з родиною „на дачі“. Одна ніч їзди, і я вже на кордоні, на стації Радивилів, де я рік передтим гостював у нашого звісного письменника і діача, д-ра Модеста Левицького, що служив тут якийсь час при залізниці лікарем. Звідси ми робили наші екскурсії по Західній Волині, до Берестечка, до Луцька та до інших місцевостей. В Радивиліві ніколи, здається, не бувало на станції людно: головний рух між Україною й Галичиною йшов звичайно через Волочиска, і туди здебільшого й простували подорожні. Одже й сим разом публіки було небагато, паспортіві операції відбулись за якусь годину, і я вже по той бік кордону, в Бродах. На швидку руху снідаю, купую останнє число „Діла“, згадуючи, як колись, у перве переїздивши російсько-австрійський кордон, — з яким святоблким почуттям купував я тут „Діло“ — тоді, коли у нас в Київі української преси не було. Тепер уже мали свою „Раду“, а „Діло“ вільно приходило до Київа. Сідаю до австрійського вагону, що завжди після російських здавався таким маленьким, слухаю, як один кондуктор свистнув, а другий грає в трубочку, і потяг наш рушає. Швидко перебігають повз мене станції Ожидів, Заболотці, Красне, милуючи моє око своїми написами українською мовою. В Красному пересідаю на поспішний поїзд, що йде з Тернополя; носильщик, що переносив мої речі, побачив у мене „Діло“ і зрадив: натрапив на „земляка“ з Росії; але ніколи нам балакати, поїзди стоять тут не так довго як в Росії; сідаю знову і не встигаю розбалакатись з якимись подорожніми з Одеси, що їдуть до Каральсбаду, як ось замаячила

в далечині гора з висипаним курганом: цеж уже Високий Замок, а там і Львів.

Хоч як поспішав я до Швайцарії, щоб використати свій місяць спочинку, але не зупинитись хоч на пару день у Львові не міг. Рівно десять літ перед тим — у 1904 р. — був я вперше у Львові і прожив тут пару місяців; се було підчас літніх університетських курсів, що було урядило „Товариство прихильників української літератури, науки і штуки“ під проводом проф. М. Грушевського. З того часу рівно десять років не був у Галичині, хоч зно ини з нею піддержував дуже живі і знав, який великий поступ зробила вона за ці десять років на всіх полях громадського життя і подивитись на це власними очима, одвідати старих знайомих і приятелів, проти цієї спокуси встати я не міг, хоч би й як поспішав.

З двірця їду до „Народньої Гостинниці“. В 1904 р. її ще не було, і доводилось тулитись по всяких чужих готелях і шукати знайомих по чужих каварнях. Тепер же не встих я ще росташуватись, як зустрів одного, другого знайомого, потім побачив своїх приятелів-емігрантів Вол. В. Дорошенко, Ол. Ф. Назарієва і з ними почав обходити інституції, які мене особливо цікавили та розшукувати потрібних мені людей. Справді, як виріс український Львів за цих 10 років! Тоді більшість українських інституцій тулилось в будинку „Просвіти“ на Ринок ч. 10. Тут була тоді й „Академічна Громада“, куди я найбільше в ті часи вчашав. „Наукове Товариство імені Шевченка“ мало тоді всього одну каменицю на вулиці Чарнецького ч. 26 і містилось само з усіма своїми установами в партері, а решта все віддавалось в найми. А яка ріжниця тепер: „Дністер“ має свій окремих будинок, „Наукове Товариство“ прикупило нову каменицю і розмістило свій музей і свою бібліотеку так, що є на що подивитись. Саме тоді перенесли бібліотеку з „Академічного Дому“. А там „Музичний Інститут імені Лисенка“, чудовий „Національний Музей“ і т. д. Як усе повиростало, як поширилось! Тоді, наприклад „Діло“ виходило в 1500 примірниках і уявляло з себе один аркушик на 4 сторінки. Тепер же була велика газета європейського типу, мала вже значний тіраж, мала прекрасно влаштовану власну друкарню, котру зрозумілими гордощами показував мені М. М. Лозинський, що заступав на той час редактора. Та що будинки! Коли я побачив львівських знайомих, почув їх настрої, довідався про сподіванки і пляни, то поступ, який зробило українське життя в столиці краю та ці десять років уявився мені зовсім ясно: українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були на дорозі до

того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі. Почувався вже інший як колись розмах політики, панували ширні інтереси й пляни. У Львові готувались до великого січового зїзду, і д-р К. Трильовський подавав мені тільки що видану книжку — військовий статут, перший такий статут на українській мові, для майбутньої національної армії, що мала повстати з оцих „Січій“.

Коли у вечорі пішли ми гуртком знайомих на Високий Замок і звідси дивилися на панораму Львова, то пригадалось мені, як перед десяти роками гуляв я тут одного разу з небіжчиком Хв. К. Вовком; він розповідав мені, як то він перший раз приїхав до Львова щось за двадцятьпять років перед тим, і як тоді виглядав український Львів, а як тепер (в 1904 р.): який великий поступ! Як тоді в 70-х роках не було ніде української вивіски, а тепер ідеш Руською вулицею і скрізь бачиш українські написи; як мало було ще українських інституцій, і які слабкі; як мало було людей, громадян національного напрямку, яка мізерна була преса, література... Але за ці десять років, що ділили мене від мого першого побуту в Львові, поступ безмірно більший, як за ті двадцять п'ять, що ділили покійного Вовка від того часу, як він емігрантом, простуючи на захід, у перве попав до Львова і двадцятьпять років згодом, коли його прощено читати виклади з української етимології на вакаційних університетських курсах, на котрі приїхало аж тридцять п'ять студентів і студенток з Великої України! Я нагадав про це п. Ю. Бачинському, що був тоді на прогульці з Вовком і зі мною, а тепер зустрівся зі мною в „Народній Гостинниці“. Але він розповів мені про такий поступ на полі народньої Організації, на полі скріплення політичної свідомости й державного самопочуття, що далеко лишили за собою усе, що я уявляв собі, дивлячись на національні інституції у прегарних власних будинках, на ті музеї, бібліотеки, книгарні, редакції, друкарні!

Поміж галицькими знайомими я зустрів і цілий гурт своїх земляків з Великої України; памятаю, були тут крім В. Дорошенка та Назарієва, ще Л. Юркевич, М. Залізняк, Д. Донцов, Ф. Королів, А. Жук, А. Гаврилко, И. Любарський Письменний. Майже усі вони брали близьку участь в місцевому громадському й культурному житті, дехто служив на посадах по українських інституціях. Тепер уже ці інституції стояли на своїх власних ногах. Мені було приємно, що так багато з їх було засновано нашими наддніпрянцями, що дали їм своїми жертвами перебути перші довгі роки, поки громадянство в Галичині виросло й зміцніло. Тепер уже минули часи жертв і меценатства:

тепер сам народ тримав долю своїх інституцій у власних руках, і окремі прояви благородного меценатства, такі як наприклад прекрасні фундації митрополита Андрія Шептицького, були лиш гарними квітками на загальному барвистому фоні громадської самодіяльності, карности і національної дисципліни.

Три дні мого побуту в Львові пролетіли як сон. Стільки цікавих зустрічей, скільки інтересних розмов! Пам'ятаю, послідній вечір провів я з цілою громадою земляків з Наддніпрянщини в гостях у посла Я. Ц-го на дачі під Львовом. Там були і троє англійських журналістів, що приїхали до Галичини знайомитись з краєм і спеціально з українськими справами: також знак, що Галицька Україна виступає вже на полі міжнароднього політичного життя. Серед них був один — д. Рафалович — що вже раніше був звісний своїми публікаціями про Галичину. Тепер він зібрався видати спеціальну книжку.

Якось перед відїздом уже переходили ми з Вол. В. Дорошенком Гетьманськими валами. Це була неділя і по бульвару гуляло багато австрійських жовнірів в своїй яскравій уніформі. Я й кажу своєму тезкові: „Чи встоять ці півники проти москалів? Ой, глядіть, як почнеться війна, то буде тут у вас генерал губернатором граф Бобринський!“ Він тільки засміявся, — до того мої слова здались чудними. — „Ще й як битимуться! Ви не дивіться, що вони такі малі та куці, як до діла дійде, то битимуться добре“. І нікому з нас не уявлялось навіть, що ці слова промовлені мною справді навмання, здійсняться, та ще так скоро! Тоді ще не вважалося такою можливою війна. Правда, вбивство австрійського наслідника Фердинанда, про яке я прочитав ще в Києві, викликало певну тривогу, але серед широкої громади ніхто не вірив у реальну можливість війни; думка була, що все якось і на сей раз влаштується мирно.

Як ні цікаво мені було ще залишитись у Львові, але на четвертий день я виїхав. На двірці цровалили мене В. Дорошенко і Назарів. Тільки що сів я до вагону, як хлопчик-газетяр почав вигукувати на плятформі заголовок якоїсь сенсаційної новини. Мої спутники купили газету і встигли показати мені. Там стояло про ультіматум Австрії сербському урядові. Якесь несвідоме перечуття чогось страшного обхопило нас усіх трьох. Але ледве встигли ми обмінятись кількома фразами, як поїзд уже рушив. Ніхто не передчував одначе, до яких страшних подій служив прелюдією цей ультіматум, що його передав в Білгороді граф Форгач, той самий, що чотири роки згодом опинився послом у Києві.

Та вражіння од телеграми скоро розвіялось і я почав думати про все, що я бачив у Львові. Робилось од цього ясно і радісно на душі. Так, Галичина вже починає жити державним життям. Дарма, що Велика Україна ще спить, але коли прокинулась і здобуває вже державні права, хоч частина української землі, то це прискорить процес відродження і у нас. Останні числа українських видань, що я купив у Львові, — тут було і „Діло“ і прекрасно видавана „Ілюстрована Україна“ і „Свобода“ і ще якісь — немов нагадували мені, якого розвитку досягло в Галичині наше культурно-національне життя. „Колись будемо мати таке і в Києві!“ думав я.

У Кракові я зупинився на одну добу і на швидко руку оглянув його пам'ятники. В потязі, що йшов з Кракова до Відня, здивувала мене велика сила австрійських офіцерів. По всіх вагонах видко було їхні блискучі мундури. З Кракова кілька станцій їхав зі мною познанський поляк, що дуже нарікав на те, що мусить перервати своє лікування в одній з краківських санаторій і ставитись до війська — він був резервовим офіцером пруської армії. Перша звістка, яку я почув у Відні, було оповіщення війни Сербії. Я поїхав до готелю Müller на Graben'ї, в якому давно колись зупинявся по пораді небіжчика Евг. Олесницького. Був дуже стомлений і скоріше ляг спати. Коли чую в ночі — якийсь глухий шум, неначе рев. Я кинувсь до вікна і що бачу: внизу на вулиці море людських голів; юрба тихо посувається, виспівуючи якийсь не то гимн, не то марш, і всі йдуть в напрямку до царського палацу. Я догадався, що це патріотична маніфестація, — віденці радіють війні. Чи передчували бідолахи, як сумно вона для них скінчиться! Маніфестація тяглася нілу ніч аж до ранку, перепинив її тільки дощ, що пішов вранці. Я вже не міг заснути тої ночі, напосіли чорні думки. Але на другий день вранці, коли мені прийшлося ходити по Відні, я ніде не помітив якогось патріотичного захоплення. Це було зовсім не те, що довелось мені трохи згодом побачити в Берліні. Ранком кельнер, що подавав мені каву, з іронічною усмішкою на адресу демонстрантів запитав мене: „...ну, як Вам подобалось сьогоднішнє нічне гуляння віденців?“ Візник, що у вечорі віз мене на Westbahnhof, показав мені на групу мобілізованих людей, що йшли співаючи, і сказав: „диваки, чого вони радіють?“

В ночі, коли я вже їхав на Інсбрук, в купе спального вагону мене збудили. Роблено якусь перевірку паспортів. Нечувана річ! — „Ваш паспорт“. Показую. Подивились, вернули, ідуть далі. Я питаю кондуктора: „що таке?“ —

Шукають Сербів, одповів той. „Так ось яка вона — війна!“ Заворушилась думка: чи не пвернути назад на схід? — Пусте, рішив я, — війну буде дуже швидко льокалізовано... хіба можлива європейська війна?

В Льозанні, що була метою моєї мандрівки, я мав розшукати мого земляка киянина К. М. Оберучева, котрий обіцяв знайти мені кімнату в якомусь пансіоні. Оберучев був колись полковником артилерії: він пристав до партії соціалістів-революціонерів і за співчуття до якогось збройного виступу в Києві 1905 р. його було віддано під суд, позбавлено мундура і вислано по-за межі Росії. Він оселився в місцево ти la Sallaz над Льозанною і жив там з родиною. Хоч було пізно, я з двірця поїхав просто до нього.

Оберучев повів мене до найближчого пансіону, замовив кімнату, де я й оселився, і заявив, що в мене цікава сусідка — Віра Миколаєвна Фігнер (відома революціонерка, що двадцять років просиділа в Шлісельбургській фортеці). Сам Оберучев, завзятий соціаліст революціонер, обертався переважно в кружках революційної еміграції з Росії і знайомства в його здебільшого були „партійні“. Ми з ним були знайомі на „українському ґрунті“: він любив Україну, співробітничав у „Кіевській Старині“ та в інших українських виданнях; у нас були і спільні приятелі — родина Русових у Києві. Од С. Ф. Русової я привіз Оберучеву листа. З пані Фігнер я не встиг познайомитись, вона лежала хвора і не виходила з кімнати, а мені взагалі не довелось довго пробути в Швайцарії, бо вже за два дні стало ясно, що буде велика буря: катастрофа світової війни висіла в повітрі..

„Скажіть“ — питав я Оберучева: „ви як людина військова, артилерист, Ви кажете, що Вас допускали на артилерійські вправи швайцарської армії, то скажіть — чи буде війна, чи ні? — „Та що Ви! Хіба можлива тепер війна? При теперішньому стані військової техніки війна булаб таким жакливим кроволиттям, що ні один уряд не зважитья напасти на другу державу, щоб не викликати загально-європейської війни. А в Сербії усе скінчиться демонстрацією, воєнною прогулькою“.

Хотілось вірити словам Оберучева, яко спеціаліста, хоч газетні звістки ставали з кожним днем трівожніші. Я дуже хотів зїздити до Женеви, щоб розшукати там і познайомитись з знакомитим Кузьмою Ляхоцьким, друкарем Драгоманових виданнів. Я й поїхав туди пароплавом по Леманському озеру. Але як тільки приїхав до Женеви, то прочитав в газеті таке, що просто з пристанні пішов на станцію і вже поїздом скоріще поїхав назад до Ло-

занни з тим, щоб завтра вже вирушити до дому. Сумніву не було: європейська війна от от мала вибухнути. Уже й Оберучев не затримував мене. Я рішив їхати через Німеччину, вважаючи, що коли війна і вибухне, то по Німеччині, яко країні найбільш культурній, найлегше буде проїхати. Я купив квиток просто до Варшави, через Базель—Берлін.

Я дуже помилився в своїх рахунках. Доїхати до Варшави мені не довелося. До Берліна я попав як раз в день проголошення війни з Росією, але все-таки добився до Торна до самої німецько-російської тодішньої границі. Переїхати границю вже було неможна. З Торна мене з цілою масою російських підданих повезли до Штетіна. Звідти на острів Рюген. Довелось зазнати багато лиха в цій мандрівці. Серед великої юрби подорожніх, котрих так само як і мене захопила війна, зустрів я кількох земляків: Миколу Міхновського, проф. Ів. Фещенка-Чопівського, проф. Евг. Тимченка й ще декого. З острова Рюгена мені пощастило скоро вибратись до Швеції, в Стокгольм. З Стокгольму я проїхав шкуною до Гапаранди вдовж цілого шведського побережжя, потім до Торнео і звідси вже поїздом через цілу Фінляндію до Петербурга. Ціла ця подорож від Лозанни до Петербурга взяла 16 день, і повторюю — довелось зазнати багато неприємностей, тяжких пригод і всякого страху. Писати про це все не варто, бо після того всього, що ми пережили за останні роки від початку світової війни ледве чи це кому було б і цікаво читати. Але з того, який був початок, як швидко і несподівано зникали і змінювались в поглядах і в практиці культурних людей в культурних державах усі, здавалось, такі міцні здобутки цивілізації, як несподівано вибухала національна ворожнеча і озлоблення поміж народами, які бог зна від якого часу мирно жили в сусідстві, — можна було гадати і передчувати, що ця війна потягне за собою незліченні жахливі наслідки і що в цілому устрою європейського життя повстануть глибокі переміни, і хто знає, чи на краще.

Ще в дорозі через Фінляндію довелось мені почути про небувалий патріотичний захват, який обхопив усі круги російського громадянства, про патріотичне захоплення представників усіх національностей російської держави і т. д. Оповідали, як відразу припинився на звістку про війну великий страйк петербургських робітників і як вони замість червоних розгорнули трьох кольорові державні прапори і ходили величезними маніфестаціями по вулицях. Оповідали, як в Державній Думі представники усіх національних груп складали один за другим урочисті заяви про свою лояльність і вірне виконання обов'язку перед держа-

вою. Розказували про те, як відомий лідер російських реакціонерів і антисемітів В. Пуришкевич прилюдно цідувався з якимсь жидом, маніфестуючи забуття прежніх кривд і обєднання в одному патріотичному пориві. Не чув я тільки нічого про якийсь виступ українців, про яєсь їхнє регагування на події. Прибувши до Петербурга, кинувся я зразу до знайомих земляків, але нікого не застав, усі ще були на відїзді на Україні і не встигли ще повернутись до столиці. Тоді я почімчікував до „Української Книгарні“ на т. зв. Петербурській Стороні і тут застав завідателя тої книгарні п Крехотня. Від нього я довідався про таку новину, як закриття в Києві газети „Рада“, головного тоді нашого національного органу. Газету було закрито на другий день після того, як в їй появилася передова стаття на тему про потребу всім стати на оборону сцільної батьківщини і тим самим боронити „наші хати, наші тихії гаї“, як стояло в статі. Заборона „Ради“ сталася немов у відповідь на цю лояльну заяву. Початок не віщував нічого доброго.

На другий день мені пощастило добути квиток до Москви — пасажирський рух був тоді з початком війни дуже обмежений — і я зразу виїхав. У Москві я просто з двірця поїхав до С. В. Петлюри, мого давнього товариша й приятеля (в ті часи), який служив в управі страхового (асекураційного) товариства „Россії“ на Лублинській площі. Тепер, як звісно, цей величезний будинок служить осередком страшної московської „Чека“, і в його льохах мордують та розстрілюють людей. Петлюру я застав на службі і розповів йому про свої пригоди. Він зараз же скликав гурт своїх товаришів службовців, і я мусів повторити перед ними своє оцовідання як живий свідок і жертва тих „німецьких звірств“, про які тоді стільки говорилося й писалося в Росії. В Москві панувало ще більше патріотичне захоплення ніж в холодному Петербурзі і разом із тим вибухла злоба до німців, підсичувана звістками про ті справді безглузді й непотрібні утиски та знущання, яких вони допускалися на мирних мандрівниках і хворих з Росії, що як звичайно переповнювали німецькі курорти і яких несподівано застукала там війна.

Петлюра редагував тоді у Москві місячник „Українская Жизнь“, що виходив тут від 1912 року і являвся свого роду офіціозом організованого українства в Росії й нашою тодішньою трибуною перед російським громадянством. Місячник цей згуртував біля себе найкращі наші літературні сили того часу по обох боках австро-російського кордону. Старий і досвідчений журналіст Петлюра дуже добре редагував „Украинскую Жизнь“. Кошти на її видан-

ня давали українські громади з Київ, Петербурга й Москви.

„Ви дуже до речі опинились тут, звернувся до мене Петлюра: ми саме зараз випускаємо замість чергової серпневої книжки „Украинской Жизни“ особливе екстренне видання свого роду декларації з приводу війни. Серед народностей, представники яких заявили про свою лояльність з трибуни Державної Думи, не знайшлося українців, так нехай така декларація зявиться від редакції „Украинской Жизни“, яко одинокої української трибуни перед лицем російського громадянства. Ось ми зберемось по обіді де з ким із тутешніх земляків, прочитаємо проєкт нашої декларації, а Ви перекажете про це киянам“.

По обіді зійшлося нас усього четверо людей: крім Петлюри та мене ще тільки Ол. Хруцький адвокат у Москві, та Яків Шеремецинський, адвокатський помічник і номінальний видавець „Украинской Жизни“. Більшість московських українців була як і в Петербурзі на виїзді. Автором тексту декларації був сам Петлюра. В ній говорилося, що для українців єсть лиш один вибір між Росією та Австрією, — вибір на користь Росії, і що українці повинні чесно та совісно виконати свій обовязок перед державою. Говорилося про нещирю політику Австрії що-до своїх українців, про ті розчарування, яких весь час зазнавали й зазнають наші галицькі земляки; зазначалося, що в Росії офіційні круги з недовір'ям і неприхильністю ставляться до українських домаганнів, але ця війна, де українці литимуть свою кров поруч усіх інших за спільну батьківщину, війна, котра має провадитись передовсім на українській землі повинна розвіяти всяке недовір'я і передсуди і дати українцям усе те на що вони заслуговують і мають право.

Петлюра аргументував потребу такої декларації про лояльність тим, що в цей історичний момент, коли відбувається немов „примирення“ російського громадянства з своїм урядом і робиться немов перегляд усіх народностей імперії, мовчанка українців може служити скріпленням того погляду, наче вони або не існують зовсім, або що для них в межах російської державности не може бути місця. А такий останній висновок мав би між иншим дуже лихі практичні наслідки для українського життя під теперішню хвилю. Треба також рахуватись із тим, що широкі круги громадянства й народніх мас на Україні принаймні тепер, в перші дні, піддалися загальному захопленню і дивляться на війну так, як на необхідну оборону від ворога, що нападає на нашу хату. Одже декларація „Украинской Жизни“ являється справжнім висловом настроїв широкого українського загалу, і тому її треба оголосити. Ми ухвалили прочитаний нам текст і він скоро потому по-

явився замість чергової книжки „Української Життя“, яка вийшла пізніше.

Я недовго затримався в Москві, поспішаючи скоріше до Київ, до своєї родини, до товаришів по громадській роботі. Цілі дві доби їхав поштовою поїздом, переповнений пасажирами, від Москви до Київ, цей час мені здавався вічністю. Серед пасажирів було багато покликаних до війська резервових офіцерів, серед них моїм сусідом у вагоні опинився мій давній товариш по студентській громаді в Петербурзі Іван Личко, український публіцист, що писав в одеських „Южнихъ Запискахъ“, „Літературно-Науковий Вістнику“ та по інших виданнях. Доля судила йому одним із перших ввійти до окупованого Москалями Львова, а потім цілі роки сидіти в німецькій полоні.

Невеселі новини довідався я, коли нарешті дочкав до Київ: більшість українських видань було завішено, а одного з редакторів місячника „Українська Хата“ Павла Богацького заслано до Сибіру. Не допомогла й лояльна заява „Ради“, й те що місяць перед тим австрійська прокуратура у Львові сконфіскувала липневу книжку „Літературно-Наукового Вістника“, видаваного тоді в Києві. За статтю проф. Грушевського „Сараєвська трагедія“, де він гостро осуджував політику покійного ерцгерцога Франца-Фердинанда, що грозила кривавими міжнародними конфліктами. Українство відразу було зараховано до сил, ворожих Росії у наступаючій війні і на нього посипались репресії.

Особисто я довідався про одну прикру для мене новину. В Києві з весни увільнилася посада директора міської публичної бібліотеки. Наша громада хотіла, щоб директором такої важної культурної інституції був Українець, одже висунуто було мою кандидатуру. Я в той час був бібліотекарем київського Художньо-Історичного Музею (тепер Національний Український Музей) і давав лекції в двох комерційних школах, де директорами були наші люде — П. Холодний і Гр. Козленко. Заміщення посади директора Публичної Бібліотеки залежало від міської Думи, а затвердження — від київського губернатора. Отже дума вибрала мене одноголосно, а там мав сказати своє слово губернатор. Тимчасом я виїхав за кордон і от тепер довідаюсь, що губернатор мене не затвердив через моє „українофільство“ і „політичну неблагонадійність“. В канцелярії губернатора один землячок мені пояснив, що в звичайні часи моя кандидатура можеб і пройшла, але „під такий час“ губернатор затвердити мене не зважився.

Настрій серед київських Українців був дуже пригнічений. Усі сподівались як найбільшого лиха від цієї війни, як що вона йтиме успішно для Москалів. Одчай і распач

брали людей, коли думалось, що оці кайдани на українське життя куються українськими руками, поливаються українськими руками. А тут звідусіль надходять чутки, що мобілізація на Україні пройшла дуже успішно і з великим „підйомом“, Тимчасом одна за другою надходять звістки, що російське військо все далі та далі посувається в глиб території Галичини, і скоро звідтіля почали доходити ще неясні чутки про загальне гонення на українство і про нищення всяких ознак українського національного життя. Маніфест великого князя Николая Николаєвича до „карпато-русскаго народа“ не віщував нічого доброго. Ще більш непокоїла нас діяльність „Освободительнаго Карпато-русскаго Комитета“, що заложився в Києві з вибухом війни. Цей комітет склали відомі провідники галицьких москвофілів, котрі якось зуміли втікти з Галичини перед самим початком війни. Разом з ними був один москвофільський діяч, що вже від довшого часу перебував у Києві на посаді учителя німецької мови в київській 1-ій гімназії. Це був відомий др. Юліян Яворський. Про нього знали, що колиє це була поступова людина, він листувався один час з Драгомановим, писав доволі цінні розвідки про український фольклор і старе письменство в Галичині, останніми часами його зроблено було доцентом київського університету. Але разом з тим він відзначався якоюсь запеклою ненавистю до всього українського і не мав ніякого жалю до тих своїх земляків у Галичині, що додержувались українського національного напрямку. Про один дуже характеристичний для Яворського з цього погляду випадок я розкажу трохи далі. Так от цей то др. Яворський був одним з головних керманів „Карпато-русскаго освободительнаго Комитета“, що мав своїм головним завданням допомагати побідній російській армії руйнувати українське життя. Казали, що Яворський був автором одної книжечки, надрукованої штабом київської військової округи з підзаголовком, що це „секретне видання“. Ця книжечка мала служити підручником про Галичину, про її національні відносини, давала відомости, як розпізнавати „мазепинців“ і „русских“ (у перших мовляв, в хаті висить портрет Шевченка, лежать на полицях „мазепинські“ книжки і т. д.). Цю книжечку давали від штабу кожному офіцерові, що їхав на галицький фронт. Кілька примірників цієї книжечки попали зразу до наших рук через мобілізованих офіцерів-українців.

Що одною з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину і знищити там осередок національного українського руху, показали нам слова тодішнього міністра закордонних справ у Росії Сазонова. Коли до нього трохи згодом явилась делегація від громади петербург-

ських Українців, яко до найбільш ліберального „європейського“ з міністрів, та прохала заступитись за український рух, так несправедливо і нерозумно, мовляв, нищений російською владою в Росії і в Галичині, то цей ліберальний міністер відповів: „що ви хочете? Тепер то й випав найбільш зручний мент для того, щоб раз на завжди покінчити з вашим українством!“ Відповідь ця не вимагала ніяких коментарів.

Дійсність показувала, що міністер Сазанов дуже вірно характеризував курс політики російського уряду що до українства. Справді, громадське українське життя у нас в Росії завмерло. Всі газети й журнали один за другим були закриті. Коли редакція „Ради“ звернулася до військової влади, щоб їй дозволено було відновити видання газети, генерал Бухгольц дав класичну відповідь: „Не дозволяю. Нехай краще не просять!“ „Просвіти“, які подекуди збереглися ще од Столипінського розгрому в 1910 році, теж позачинювано. Українські клуби рятувалися тим, що всі: київський, полтавський, петербургський, московський — повернулись в лазарети для ранених. Українська молодь, як з інтелігенції, так і з народу пішла вмірати за Росію на полях Галичини й Східної Пруссії, в тім числі всі „мазепинці“ призовного віку. Ті, що залишились мусіли мовчати, навіть коли-б вони схотіли заявити про свою вірність і лояльність. Справді, наверх виглядало так, ніби з українством в Росії вже „покінчено“. Для російського правительства і для тих кругів російського громадянства, що думали будувати майбутнє своєї держави на повній одноманітності й нівеляції усіх її народностей, зоставалась ще тільки Галичина, „Піємонт“ українства, кубло мазепинства. І ось щоб „з корнем вирвати цю заразу“, „роздавити раз на завжди осине гніздо“ й були звернуті всі заходи й зусилля. Це ми в Києві дуже скоро побачили і відчули.

II.

Російське господарювання в Галичині. Граф Бобринський і його адміністрація. Антоній і Евлогій.

Перші кроки російської адміністрації в Галичині, на чолі якої став генерал-губернатор граф Олексій Бобринський (двоюродний брат відомого вже перед тим своїм втручанням у галицькі справи члена Державної Думи графа Володимира Бобринського) позначилися спеціальними репресіями проти всіх проявів національного українського життя; зараз-же по вступі російського війська до Львова було закрито всі без виїмку періодичні українські видання, всі культурно-просвітні товариства, клуби, книгарні, забо-

ронено продавати або держати по бібліотеках усі без ви-
мку книжки на „малорусскомъ нарычїи“, як найсуровіше
заборонено вживати це „нарычїє“ по всіх товариствах,
організаціях, в суді, адміністрації, нарешті почались арешти
й висилка до Росії представників української інтелігенції,
духовенства, селянства і просто звичайних обивателів, які
мали нещастє підвернутись під руку, як каже московська
приказка Взагалі утворювалося якесь дуже чудне стано-
вище. Галичина до Росії не належала і з моменту опові-
щення війни усі її мешканці являлись для російської влади
„підданими ворожої держави“, у відносинах до котрих обо-
в'язували певні міжнародні правила, що наказували шану-
вати в окупованій країні національні та релігійні права на-
селення. Російська влада поставилась до Галичини, спеці-
ально до українського її населення, яко до краю, що ніби
повстав проти своєї метрополії і тепер доводилось його
втихомирювати й карати. Всі заходи й ціле поводження
російської влади в Галичині можна прирівняти хиба до ре-
жиму гр. М. Муравйова на Литві й Білій Русі при втихо-
миренні там польського повстання 1863 року. Як тоді край
було оповіщено „искони русскимъ“ і на шій підставі все,
що тільки було польського, нищено без жалю, а біло-
руські і литовські мужики приводились в „руській“ ви-
гляд, так і тепер в Галичині, на підставі того, що це мов-
ляв „искони рускій край“ і „законное наслідіє росій-
скаго царствующаго дома“, все, що тільки виявляло со-
бою місцеве своєрідне, самобутнє життя, оповіщено „мазе-
пинствомъ“ і нищено просто з дивовижним завзяттєм і жор-
стокістю.

Та найдивніше з усього було те, що гонення було
й на місцеву релігію, на греко-католицьку церков або уні-
ятську: явище, здавалосьби, в ХХ столітті неможливе;
але воно на сором нашого віку мало місце в Галичині
і виявилось в систематичному насильстві над сумлінням
і вірою переможеного, за допомогою сили зброї, населен-
ня. На чолі цих переслідувань і насильного навертання
Галичан на православіє явився архієпископ волинський
Антоній Хроповицький що вже раніше вславився своєю
боротьбою проти останків місцевих одмін в устрою
церковного життя на Волині. Він, наприклад, наказував
стягати до Житомира старі ікони ще уніятської доби
і велів їх палити, не зважаючи на їх художню та істо-
ричну вартість, наказував руйнувати придорожні кам'яні
хрести й „фігури“, — мені самому до водилось чути про
такі факти на місцях. Людина надзвичайно цинічна, яка
в товаристві не може провести й пів-години, щоб не опо-
вісти якогось непристойного анекдота або взагалі не звести

Мої спомини про недавнє-минуле.

розмови на двохзначну тему, позбавлена моральних принципів. архієпископ Антоній знайшов собі ревного помічника в особі єпископа холмського Евлогія, що як людина з морального боку стояв безмірно вище від Антонія, але відзначався якимсь диким фанатизмом, що доходив до жорстокости у відносинах до инакше віруючих, в даному разі до уніятів.

Пізніше, коли доля судила так, що мені довелося зайняти в тій же Галичині місце Бобринського, я мав змогу особисто познайомитись з більшістю його головних співробітників, перечитати секретний архів генерал губернаторства, всі „особо важня“ і „строжайше секретня дѣла“ я був тоді дуже здивований: граф Бобринський уявився мені особисто порядною людиною, зовсім не лютим кровопивцем і тираном, як можна було думати, судячи по наслідках його діяльности. Не раз в його донесеннях самому цареві читав я признання повної непридатности особистого складу середньої й низчої адміністрації в краю, зложеної здебільшого з найгірших елементів російської поліції. Між иншим граф Бобринський цілком не погоджувався з релігійною політикою Антонія і Евлогія, осуджував її, вважав за шкідливу. Але ті своє діло робили. Співробітники Бобринського, з якими довелося мені працювати виявились в більшості людьми порядними, безумовно чесними, освіченими, добрими службовиками; чимало серед них було природних українців, які трохи згодом опинились на визначних посадах і при республіканському і при гетьманському урядах України. Як могли вони бути знаряддям і виконавцями безглуздої політики, засудженої П. Мілюковим з думської трибуни, як „європейський скандал“, політики, що мала фатальні наслідки для російських інтересів, бо узброїла проти Росії ціле українське населення Галичини, що на початку зустрічало російську армію зовсім не вороже і яке могло поставитись до неї справді як до „визволительки“, як би це „визволенвя“ не обернулось відразу в огидне насильство над совістю й переконаннями мільйонів людей?... На ці питання я не знахожу ніякої иншої відповіді, як тільки ту, що й російська адміністрація, російська армія і російське громадянство перебували під впливом особливо гіпноза й настрою, котрі утворювались певною частиною російської преси й групою людей, які поставили собі завданням виховувати серед російського громадянства поняття й погляди на український рух як на щось органічно вороже російській державі й російському життю. Національне відродження українського народу, змагання до піднесення культури широким народним мас дорогою просвіти на рідній мові, до здій-

снення національно-територіяльної автономії України, як ідеалу політичних відносин між Україною й Росією, все це означалось імям „мазепинства“, явища глибоко небезпечного для російської нації й російської держави, насадженого й підтримуваного якоюсь ворожою для Росії рукою із зовні. З цієї точки погляду, що поділялась керманічами російської політики, Галичина справді уявлялась гніздом „зарази“, її „русское“ населення здавалось збаламученим мазепинською пропагандою за допомогою австро-польських властей; цю пропаганду треба було припинити, її керманічів і прихильників просто знищити, а населенню повернути його справжній „русскій“ вигляд.

До всього треба додати, що політика російської влади в Галичині спіралась, як я вже згадував, на купку місцевих людей, так званих москвофілів, прихильників насадження в Галичині російської мови, російської культури, які не бачили користи від національного розвитку на місцевій народній основі і вороже ставились до національного українського руху в краю. Серед цих людей були й ідейні одиниці, що по своєму бажали добра своєму народові; вони відзначались упертим фанатизмом, що не розбрався в обставинах і засобах і йшов на осліп і на пролом. Ці люде, озлоблені переслідуваннями з боку австрійської влади, переслідуваннями, що знаходили собі співчуття серед національно настроєного українського громадянства, зробились найбільшчими дорадниками і практичними керманічами російської адміністрації в Галичині; дехто з них дістав службові посади, наприклад радників або урядовців для особливих доручень при губернаторах. По їх вказівках роблено труси, арешти, висилки. Ці люде були відповідальні в багатьох випадках за переслідування своїх земляків, з котрими вони зводили свої партійні рахунки. Од їх ішло натхнення або цькування в боротьбі з „мазепинством“. Як що взяти на увагу, що декого з них австрійський уряд переслідував раніш за отверте русофільство (а іноді й за військовий шпіонаж на користь Росії), а з моментом вибуху війни багато з їх самі, або їхні родини справді потерпіли од австрійців, то не диво, що ці люде здобули собі певний ореол „мучеників за русску справу“ і тому користувалися великим довіррям і авторитетом. Аж тільки значно пізніше, після кі ькох місяців спільної роботи, самі представники російської адміністрації переконалися, як фанатично вузкі, обмежені, морально нерозвинені і через те неперебірчіві в засобах були їхні галицькі дорадники і скільки фатальних помилок, непотрібних жорстокостей було нароблено під впливом цих злих геніїв ро-

сійських інтересів у Галичині. Як завжди, свідомість цих помилок прийшла запізно.

III.

Вражінна од галицького погрому в Київі. „Туп“ і його діяльність. Наші приятелі — росіяне. Вивезення митрополита Андрія Шептицького. Приїзд М. С. Грушевського до Києва і його арешт.

Перші звістки про успіхи москалів у Галичині наповнили серця київських українців страхом і тривогою. Ще не маючи докладних відомостей про поведження російської влади, читаючи тільки газетні реляції про скорий поступ російської армії і заняття нею то того, то другого галицького міста, ми передчували, що кожний побідний крок російського війська, то болючий удар в живе тіло нашого народу. Коли дійшла до нас звістка про упадок Львова, то це вразило всіх нас мов удар грома. Багато людей плакало, а небіжчик Михайло Ткаченко зачинився в своїй кімнаті і три дні не виходив з неї, не пив і не їв од тяжкого смутку. Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків обхопили нас. І ось нам довелось побачити перші жертви галицького погрому, се були військово-полонені жовніри австрійської армії українці, поранені, котрих не просто гнали кудись на схід, а завозили до військового шпиталю в Київі. Один з таких полонених, учитель української гімназії в Городенці О. В. Косташук, лежучи поранений в шпиталі, написав картку на адресу Українського Клубу в Київі і прохав земляків якось одвідати його. Цю картку сестра-жалібниця вкинула в скринку, і в клубі її одержали. Зараз вибралось аж кілька наших дам і панночок з квітами, ласощами, їжою і поїхали на край міста до військового шпиталю. Але не така проста річ пробитись до полонених, стережених особливою вартою. Одинокі мої жінці пощастило якимсь чудом проскочити поміж москалів з багнетами і таки розшукати Косташука в одній з численних палат величезного шпиталю. „Контакт“ був установлений. Крім Косташука лежали ще десятки наших полонених земляків. Щоб мати вільний доступ до них моя жінка і ще кілька пань вступили добровільними сестрами-жалібницями до шпиталю, і тепер можна було нести поміч і розвагу нашим бідолашним бранцям. Навіть мені удалося, нацепивши на себе повязку з червоним хрестом на руку, під виглядом санігара двічі побувати в шпиталі і познайомитись з Косташуком та іншими земляками, простими селянами з Гуцульщини.

Але скоро появилися нові „гості“ з Галичини, які звернули на себе всю нашу увагу. Вже зараз по упадку Львова

розійшлася по Києві звістка, що привезено з Галичини й посаджено не то до тюрми, не то до поліційного „участку“ кількох українських уніятських священників і мають їх вислати кудись далеко на схід. Дуже хотілось нам їх відвідати, чимсь допомогти, але як можна про них дізнатись і як доступитись? Цеж не те, що військово-полонені, що лежать в одній палаті з російськими пораненими і що до них можна достатись у вигляді „сестри жалібниці“! Як достатись до тих, що сидять у тюрмі яко „австрійські шпіони“ або ще якісь страшніші „державні злочинці?“ Одначе скоро пощастило знайти доступ і до них і організувати допомогу, спочатку приватну, а потім уже широко влаштовану, яка обернулась у велику, як на наш тодішній масштаб, акцію. Про неї буду говорити трохи далі.

Тепер коли, до нас дійшли точні відомости про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священники, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяне, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо на-пів одягнене, залякане до смерти, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської й Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, оттоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою „освободительна“ війна і яку долю готують нашому на родові її побідні наслідки. Як поставитися до того всього, як реагувати? Тепер уже замовкли голоси, що можна було, правда зрідка, почути при самім початку війни: що, мовляв, і добре, коли Галичину приєднають до нас, принаймні будемо вкупі лихо відбувати, а за те Галичина підкріпить нас своєю національно вихованою інтелігенцією, кадрами свідомого селянства, своїм навиком до організації, до політичної роботи. Тепер ці голоси безповоротно замовкли. Але як відповіло на події наше організоване громадянство і що взагалі воно з себе на той час уявляло?

Українські громадські сили були ще з 1905 року, після остаточного краху революційного руху 1905—1907 років, зорганізовані в один союз, у так зване „Товариство українських поступовців“, що його скорочено називали „Туп“. Цей союз не був партією; його платформою являлось лиш визнання за керуючі принципи автономії, конституціоналізму й парламентаризму. Через те до нього належали люде ріжних напрямків, і соціялісти й несоціялісти. Діяльність союзу виявлялась в організованій піддержці тих українських товариств та видань, які були визнані за відповідаючі вищезазначеним принципом; у змаганнях здобути прихильників

і вплив в думських та земських кругах; в ознайомленні російського й закордонного громадянства з завданнями й характером українського руху; одним словом, це було, як жартом висловився один з його членів, „нелегальне товариство для ведення цілком легальної роботи“. Нелегальним і конспіративним „Туп“ був із зрозумілих причин політичної природи. А щоб охоронити його від напливу небажаних елементів, для прийняття в члени „Ту́па“ вимагалося певного морального цензу й громадського стану. Союз об'єднав в собі увесь цвіт української інтелігенції, а в останні роки в його члени почали вступати і селяне. До „Ту́па“ належали, між іншим, з одного боку — В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, Н. Григорієв, з другого — Ф. Матушевський, А. Ніковський, А. Вязлов, барон Ф. Штейнгель, Е. Чикаленко, П. Стебницький і др. Союз складався з окремих громад, що існували по всіх губерніях і по багатьох повітових містах України, а також в Петербурзі та Москві. На чолі союзу стояла рада, що перебувала в Києві; її вибирали з'їзди делегатів, що збирались не менше двох разів на рік у Києві. Ці з'їзди звичайно відбувались в хаті Е. Х. Чикаленка. В самому Києві існувало аж кілька громад „Ту́па“, здається, одинадцять чи дванадцять. Неофіційними органами „Ту́па“ являлася щоденна „Рада“ в Києві і місячник „Українська Життя“ у Москві. Під впливом „Ту́па“ стояли майже всі „Просвіти“, клуби, Наукове Товариство в Києві; союзом належала „Українська Книгарня“ в Києві (колишня редакція „Київської Старини“).

На протязі 1912—13 років „Ту́пові“ удалось завязати близькі й дружні відносини з представниками поступового російського громадянства в особі лідерів парламентських груп, вчених, редакторів поступових видань. Представники „Ту́па“ частенько їздили до Петербурга й Москви, де разом з тамешніми земляками — „тупівцями“ брали участь в конференціях та нарадах з представниками фракцій кадетів та трудовиків. До нас у Київ приїздили на наради П. Мілюков, Н. Некрасов і найчастіше покійний В. Обнинський, член Думи і журналіст з Москви, один з нечисленних тоді поміж росіянами ширих федералістів. Остання велика нарада Мілюкова з українцями в Києві відбулась в лютому 1914 року, в присутності кількох десятків людей, в хаті бар. Ф. Штейнгеля. З поміж ученого світу найбільшими нашими приятелями були академик Ол. Шахматов, академик Федір Корш, що брав участь в „Українській Житті“, редактор московського місячника „Голось Минушого“ С. Мельгунов та ще дехто. Як тільки почалась галицька мартирологія, ми могли звернутись тільки до цих людей.

В кінці вересня 1914. року зійшлась у-перве по ваканціях рада „Тура“. До неї тоді належали: пок. Ф. Матушевський, пок. А. Вязлов, Л. Старицька-Черняхівська, Л. Яновська, А. Ніковський, Ол. Волошин, Е. Чикаленко, В. Прокопович і др. Головним питанням, яке треба було вирішити, це було наше відношення до війни. Довго дебатувати над цим не довелося. Взявши на увагу все те, що війна досі принесла українству, ми прийняли резолюцію, що Українці у відносинах до війни й до воюючих сторін повинні зайняти неутральну позицію. Російський уряд звертався з маніфестом до всіх славянських народів, в тім числі навіть до якогось мітичного „руського“ народу в Галичині. Що до Українців, то найбільше красномовним маніфестом було те, що так влучно сформулював міністр Сазанов. Одначе якже инакше можна було нам на те реагувати? З цього погляду декларація „Украинской Жизни“, зложена С. В. Петлюрою і ухвалена до друку в Москві при моїй участі була тепер осуджена цілком негативно.

— „Не до нас пють, то нема чого нам і озиватись,“ — висловився з цього приводу на засіданні ради В. К. Прокопович.

На зборах було постановлено звернутись до наших російських приятелів, щоб за їх допомогою постаратись вплинути на уряд для припинення варварств у Галичині. Так само було рішено спробувати викликати як найшвидче до Києва проф. М. Грушевського, що як ми довідались, задержавсь у Венеції по дорозі в Росію.

Двоє людей було виряжено до Москви, а троє до Петербурга, в тім числі і мене. З Москви наші післанці не привезли нічого втішного. Там усі були у войовничому настрої, всі мріяли тільки про перемогу і навіть дивувались, як можуть люде в такий час думати про якісь дрібниці, от як арешти якихсь там галицьких професорів або священників, або закриття якихсь газет чи товариств... „Все це лиш тимчасове, ось пострівайте, скінчиться війна, подолаємо ворога, розібємо германський імперіялізм, завоюємо Галичину, оттоді все переімениться!“ Коли в товаристві вчених наш делегат забалакав про те, як то тяжко доводиться галицькому населенню, що вже мало свої катедри в університеті, свої гімназії, семінарії, школи, — тепер усього цього позбавитись і переучуватись на новий взірець по російських школах, присутній проф. Н. А. Котляревський зауважив: „Ну, народні школи ми може вам і залишимо, але що-до гімназій та університету, то вибачайте!“

В Петербурзі поставились до справи більш-менш так само. І там патріотично-войовничий чад задурих людям голови. Навіть така „свята“ людина, як покійний академик

Олексій Шахматов, що завжди був такий чулий і вражливий на всяку кривду та несправедливість, тепер страшно обурювався, як то „Галичане „сміли“ організувати якісь стрілецькі баталіони для боротьби з Росією! У шановного вченого, що раніше так добре розумів наше становище і наші відносини, нараз немов затуманилось в голові і він не розумів, що й галицькі Українці мають право на самооборону, навіть коли їх ріжуть рідні брати. Такий поважний місячник, як „Вистникъ Европы“, де співредактором був один з наших видніщих земляків, друкував тепер якісь дурні шовіністичні оповідання на тему про якогось зрадливого німця, що вдаючи з себе молодого вченого, обдурив молоду дівчину-росіянку, як вона попала в німецькі лабети і терпіла всякі знущання, як її визволив благородний Поляк і т. д. — оповідання, яке у звичайний час посоромилась-би друкувати перша-ліпша брукова газета у столиці. Легкі перемоги в Галичині зовсім закурили Москалям голови.

А тимчасом до Київа було привезено під сильною вартою, немов якогось тяжкого злочинця, голову уніятської церкви в Галичині митрополита Андрія Шептицького. Його було схоплено у Львові головно за одну проповідь, де він, як і належить доброму пастиреві, поучав своїх вірних, щоб вони твердо держались батьківської віри. Що проповідь слухав спеціально висланий за-для цього жандармський офіцер, я пізніше читав його реляцію в секретному „ділі графа Шептицького“ в архіві галицького генерал-губернаторства. Серед цих паперів фігурували також листи до митрополита декого з українських емігрантів, що заложили „Союз визволення України“. Але це все були лиш приводи, та причепки: головна причина арешту й вивезення митрополита була в тому, що російський уряд був добре поінформований про його високо-патріотичну діяльність, про його великий авторитет, про його мужню, благородну вдачу, і тому боявся залишати його в Галичині. Митрополита було заарештовано й вислано до Росії. З початку була думка вивезти його до румунського кордону і там випустити, щоб їхав собі до Австрії. Принаймні так стояло в одній зашифрованій телеграмі, яку було вислано зі Львова до Бродів, де його мали пересадити з самоходу в поїзд. Але повезли просто до Київа.

Якось в київській вечірній газеті читаю замітку: „Сьогодні у вечері приїздить до Київа митрополит уніятської церкви в Галичині граф Андрій Шептицький.“ — так начебто він їде як звичайно, по своїй волі. — Може, подумав я, владики їде, щоб клопотатись перед російським урядом в справі утисків над греко-католицькою вірою? Дуже схо-

тіло з ним побачитись, але де і як? Та ось на другий день, на зборах ради Українського Наукового Товариства покійний Орест Іванович Левицький оповідає нам таку новину: вчора як раз пізно у вечорі сидів він в помешканні генерал-губернатора Трепова на засіданні Археографічної комісії (Левицький був її секретаром, а комісія „состояла“ при київському, волинському й подільському генерал-губернаторові, яким на той час був Трепов). І ось Трепов, що чомусь був на засіданні, виймає годинника, дивиться і каже: за пів-годинн привезуть до Київа уніятського митрополита Шептицького. Всі дуже зацікавились, і хтось з присутніх каже: от цікаво було б з ним побачитись! „Е, ні, каже Трепов: його везуть під такою вартою, що нехай тільки хто спробує поткнутись, — не радий буде!“ Одначе якомусь дуже настирливому й цікавому панкові Трепов дозволив побачення, це б то пропуск до митрополита. Цей панок справді зараз же у вечорі поїхав до готелю „Континенталь“, куди привезено митрополита. На другий день він зустрівся з Ор. Ів. Левицьким і оповідав про своє „побачення“. Прихожу, каже, до кімнати, куди мене пропустили, бачу, — метушаться якісь люде, мабуть слуги, біля чемоданів, а по кімнаті взад і вперед нервово ходить, мов пійманий лев по клітці, сам митрополит — висока, огрядна фігура. Я до нього звертаюсь; він круто зупинився, пита, чого мені треба — дуже гарною російською мовою. Я кажу, що прийшов спитати, як їхалось Вашому сіятельству. — „Добре“, відповідає. Я трохи змішався. Питаю далі: чи не дуже стомлені? — „Ні“. Може зволили б висловити якесь бажання, може я міг би бути чимсь корисний?... „Ні, нічого не треба“. Одним словом, приймає як надісланого шпіга. Тоді наш візітер попрощався, та як опарений вискочив з покою. Це він сам і оповів Ор. Ів. Левицькому, а той нам.

Так ми довідались, який справжній характер має „приїзд“ митрополита. Розуміється, побачитись з ним нікому з нас не було можна. З Київа його вивезли до Курська, де кілька місяців тримали під вартою в якійсь „Стародворянській гостинниці“. Нікого до нього не допускали, навіть духовника о. Боцяна. Не дозволяли читати навіть священних книг, і коли він полпрохав якомсь прислати йому кілька книг латинською мовою теологічного змісту, то головнокомандуючий південно-західним фронтом генерал Іванов, що славився своїм християнським благочестієм, поклав на проханні резолюцію: „несвоевременно“. Я сам її потім читав власними очима. А тимчасом ціла „провина“ митрополита була в тому, що він як справжній добрий пастир не схотів покинути під лихий час своєї пастви, хоч його си.

доміць намагались вивезти, і звертався до своїх вірних, щоб шанували віру батьків своїх та не зраджували її. За такий „злочин“ з ним обійшлися по звичаям XVI. або XVII. віків.

Перед Різдом приїхав був до Київа відомий білоруський діяч, покійний уже Ів. Луцкевич, котрий колись був супутником митрополита підчас його мандрівки *incognito* по Білорусі й Литві. Він заявив мені, що їде спеціально до Курська, щоб якось добитись побачення з митрополитом і встановити для нього звязок із зовнішнім світом. Я переказав йому деякі найбільш цікаві, на мою думку, для митрополита новини, умовився на випадок удачі, як встановити зносини. Але за тиждень Луцкевич повернувся дуже засмучений: він кілька днів жив у тій самій „Стародворянській“ гостинниці, де тримано й нашого митрополита, але доступитись до нього не міг: день і ніч стояла в коридорі варта, а через прислугу — як не пробував Луцкевич — нічого не вдалось досягти. Так він і виїхав. Трохи згодом митрополита перевезено до знаменитої духовної тюрми, Спасо Ефимієвського монастиря в Суздалі й замкнуто в самотній келії мов у живій домовині. Тут ще в більшій самотині пробув владика коло двох років.

Нарешті прибув до Київа проф. М. Грушевський. Йому довелось зазнати багато мороки. Ще за місяць до оповіщення війни він умістив у редагованому ним місячнику „Літературно Науковий Вістник“ статю „Сараєвська трагедія“, за яку австрійська прокуратура сконфіскувала книжку, а против автора, що займав катедру в львівському університеті, розпочато дисциплінарне слідство. Михайло Сергієвич літом 1914 року, як звичайно, виїхав в Карпати, де у нього була власна вілля. Там його захопила війна. Шлях до повороту в Росію було вже одрізано. М. С. виїхав з родиною до Відня, звідки з великими труднощами вибрався до Італії, та по дорозі застряг у Венеції через брак грошей. Звідси він міг вступити в зносини з Київом. Нарешті після довгої й великої подорожі він прибув до Київа. Ледве він відїхав з Австрії, як прийшов наказ австрійської поліції арештувати його по обвинуваченню в русофільстві. Кажуть, що мотивоване обвинувачення склав один з його колишніх учнів. На майно М. С-ча було наложено секвестр, здійснений вже в 1915 році по повороті Львова в австрійські руки. У Львові в його була власна вілля на вулиці Понінського, на окраїні міста, і там знаходилась його богата книгозбірня.

Київські українці надзвичайно зраділи повороту М. С. Грушевського. Він тишився серед них глибокою повагою й авторитетом; тепер раховано на його вплив і звязки

з російським ученим і громадським світом; Нетерпеливо дожидали, щоб почути його слово, його думку про сучасні події. М. С., як звичайно, був бадьорий і повний енергії. Його настрої мимоволі передавався всім, хто його оточував. Негайно було скликано раду Українського Наукового Товариства*), де він був головою, скликано збори секцій, пущено в рух друк видань Товариства, чергової книжки кварталника „Україна“, „Записок“ і т. д. В кінці першого тижня пробування М. С. в Києві скликано було раду „Тула“, де М. С. мав нам оповісти про те, що діялось по той бік фронту в українських кругах...

Збори відбулися в моїй хаті на Львівській вулиці. Ми жадібно ловили кожне слово Михайла Сергієвича, та й справді — було що послухати: адже перед нами була людина, що тільки що прибула з „того берега“, що ми од його були тепер одрізані непереходним муром воєнної лінії!

Перш за все М. С. оповів нам про ті страшні переслідування, яких зазнали галицькі українці з боку австро-польських властей підчас відступу австрійського війська через... своє русофільство. Діло в тім, що коли виявилися перші поразки австрійської армії, то як звичайно буває в таких випадках, почали шукати винуватих і знайшли їх в зраді „русинів“. Було пущено гасло, що в усьому винні „русини“ і почалась безсистемна й дика помста. Місцева адміністрація, майже виключно польська, почала зводити свої політичні, національні й особисті порахунки: маси людей арештовувано через підозріння в русофільстві, заковувано в кайдани й вивожено в глиб Австрії. Частенько вулична юрба мордувала арештованих по дорозі, бо їй говорено, що це „московські шпіони“. В жахливих умовах, серед постійних знущань з боку варти і юрби, везено нещасних до Сирії, до Тиролю і там кидано до особливих концентраційних таборів, де їх тримали „до суду“ в убійчих умовах, що служать незмитим соромом для старої Австрії і європейської цивілізації.

Особливо вславивсь своїм страшним режимом табір Талергоф в Тиролі, де тримано коло 12.000 людей. Тут були старі діди, жінки, діти, священники, інтелігенти, а найбільше селяне. Були тут, певна річ, і переконані „русофіли“ (в ідейному розумінні), але більшість була сіра маса, жертви дикої сваволі й насильства. Багато людей мучилось цілі роки, багато від страшних умов життя дуже скоро

*) Укр. Наук. Т-во формально не було закрите, але майже вся ка його діяльність завмерла сама собою; рада т-ва ледве могла зібратися в ряди — годи.

опинялось замість людського суду — перед судом Найвищого Судді !...

Та й роздивитись в причинах арешту часами бувало важко: арештовував який-небудь жандарм, або поліційний комісар, що потім десь пропадав у метушні евакуації. Документів здебільшого не залишалось ніяких. Але влади тримались того погляду, що коли людину заарештовано, то значить за діло. А тому — сиди. І людина сиділа, себто мучилася, аж поки смерть од тифу, або іншої нажитої в тюрмі чи таборі хвороби не визволяла її, або — що траплялось дуже зрідка — поки згодом родичам або приятелям арештованого не удавалось довести не тільки його повну невинність, але найбільш глибоку лояльність, або навіть австрійський державний патріотизм. Але значно більше ніж арештованих було просто повішених одступавшим військом. Особливо лютували з цього погляду мадяри. *) Так нещасливий український народ в Галичині попав між молото і ковадло: з одного боку його карано за русофільство, з другого — йшли „визволителі“ і карали за мазепинство та австрофільство.

Довідались ми від М. С., що центром вкраїнської еміграції по той бік фронту зробився Відень, що там склалася Верховна Українська Національна Рада з парламентських та соймових послів та інших політичних діячів, але що австрійський уряд мало рахується з нею, вважаючи що Галичина страчена для Австрії назавжди. Розповів нам М. С. докладно також і про те, що з початком війни українські патріоти зробили спроби організації українських національних легіонів для боротьби з наїздниками, що молодь із великим захопленням вписується до цих легіонів, що дістали назву „січових стрільців“, але що австрійський уряд ставиться до цього руху дуже стримано і дозволено досі формування всього двох-трьох баталіонів.

Нарешті розповів нам М. С., що в Австрії склався з українських емігрантів Наддніпрянщини „Союз Визволення України“, який поставив собі метою використовувати війну за-для того, щоб добитись заснування самостійної української держави. Союз був визнаний Австрією й Німеччиною, а згодом також Туреччиною й Болгарією, за

*) У мене пізніше склалась колекція фотографічних знімків, на яких була одна й та сама картина: білі українські хатки, на їх тлі чорніють шибенці, на котрих висять тіла галицьких селян. А навкруги стоять жовніри — видко, що позують для фотографа. Одне такі сцени хтось вважав повчаючими і тому зберігав їх для нащадків за допомогою фотографії. Ці знімки я здобув 1916. року в Чернівцях, їх знайдено в архіві австрійської жандармської дирекції, що поспішило втекла літом 1916. року.

воюючу сторону і немов представництва будучої української держави: цілком те саме, що було з Чехами у Франції, Італії, Росії. де вони формували свої легіони з добровольців і військово-полонених Чехів з австрійської армії і виряжали їх битись проти центральних держав в ім'я майбутньої чеської держави. Українці також звернули свою увагу на військово-полонених земляків. За дозволом австрійської та німецької влади, вони розпочали систематичну роботу серед полонених, щоб просвітити їх, зробити письменними, навчити ремесла й ріжного майстрування, а головню — зробити їх свідомими націоналістами-українцями, відкрити їм очі на те, хто вони, чії сини, якого народу. Це була величезна праця, яка мала на меті, щоб полонені, коли настане їх час повороту, принесли з собою до-дому не тільки знання, але й національну свідомість. Емігранти Галичани дали для цього діла кадри досвідчених учителів та інструкторів. Австрія й Німеччина дозволили виділювати Українців в особливі табори і засновувати там для них школи, курси, майстерні, церкви, театри, бібліотеки, клуби, видавати газети і т. д.*)

Між иншим, для нас було новиною, що вже в той час в Австрії було 130 000 російських полонених: в'язнів від осінньої кампанії 1914 р. було таке у всіх нас, що австрійців бито без упину, а про російські поразки, такі як під Красніком, не мали ми жадної уяви.

Розмова наша затяглася аж до пізної ночі. Рада „Тула“ ухвалила передати діячам „Союза визволення України“, як що це тільки буде можливо, щоб вони були дуже обережні у своїх виступах від імені цілої України: не знаючи наших обставин, не маючи з нами контакту, вони могли наробити помилок своїми виступами й заявами в імені усїєї України. До такої обережності змушувало нас і те, що, як оповідав М. С., поруч „Союза визволення України“ завязалася у Відні група українських „соціалістів-революціонерів“, яка просто стояла на послугах австрійського генерального штабу і яка своїми безодповідальними вчинками могла наробити багато лиха. Від таких людей треба було нам старанно відгородитися.

Розходячись з засідання ми домовились між собою, що частина з нас має завтра вранці зустрінутися з В. П.

*) Про діяльність „Союза визволення України“ див.: Спомини Ол. Скоропись-Иолтуховського під титулом: Мій „злочин“ — у „Хліборобській Україні“, кн. II—IV, Відень, 1920—21, а також спеціальне видання: Омелян Тераецький, Українці в Німеччині 1915—18. Т. I. Історія української громади в Раштаті. Київ-Ляйпциг, 1919. Крім того багато матеріалу в часопису „Вістник Союза визволення України“ 1915—18 років.

Обнінським, що прибув з Москви до Київа, переказати йому про наші настрої, передати новини, які привіз з-за кордону М. С. Грушевський і порадитись про способи, як би вкоротити московські звірства у Галичині. Зустріч була призначена в хаті проф. М. П. Василенка.

На другий день ранком я пішов на Тарасовську вулицю, де в маленькому деревляному будиночку під ч. 20 проживав М. П. Василенко. Переходячи повз будинок М. С. Грушевського на розі Паньківської й Никольсько-Ботанічної вулиць, звичайно дуже тихих і малолюдних, я побачив значну групу людей, що йшли по Ботанічній вулиці з боку Либедського поліцейного участку. Це був десяток „городових“ з поліцейним офіцером на чолі. Всі вони увійшли в будинок Грушевського. Яко російський громадянин, я збагнув, що тут щось недобре. Одначе я не зайшов до М. С-ча, а завернув до Ор. Ів. Левицького, що мешкав насупроти, бо мав попередити його про час зборів історичної секції Українського Наукового Товариства, призначених на вечір.

Не встиг я сказати кількох слів, як почувся різкий дзвінок і вбіг швайцар будинку Грушевського, дуже стурбований: „чи нема у Вас нашого пана?“ — „А що таке — виявилось, що в М. С. ішов трус. Його самого не бу в дома (він уже вийшов до М. П. Василенка), тому в його помешканні зроблено „засідку“, але дружині М. С-ча, Марії Сильвестровні удалось потихеньку вирядити швейцара повідомити на всякий випадок сусіду, щоб М. С. не вертався до дому.. я скоріше побіг до Василенка, де застав уже всіх разом з Обнінським. Як мені потім переказували, Обнінський саме в ту хвилину заспокоював українців що до репресій, кажучи, що це „діло скороминуче“, що вже помічається певне отверезіння в поглядах на галицьку теорію і практику... В цей момент вскочив я і повідомив про те, що діється в хаті М. С-ча. Бідний Обнінський тільки повісив голову на цю звістку. Було тут вже вирішено, що М. С. зараз же поїде до начальника штаба київської воєнної округи, скаже йому про трус і вияснить, в чому справа. Генерал Ходорович був українець, пізніше він з початком революції один з перших почав переводити українізацію у війську, за що і скинули його з посади російські соціялісти-революціонери, що були якийсь час при владі. Але тоді рішили звернутись до Ходоровича не яко до земляка, а просто як до коректної людини. Убрали М. С-ча в сурдут Василенка, який сидів на ньому як капот, посадили на фіякра, і він поїхав до Липок. Радитись нам більше не було про що, і всі розійшлися.

А з М. С. сталось таке. Генерал Ходорович зустрів його дуже чемно, заспокоював, казав, що це все „непорозуміння“, обіцяв до вечора все з'ясувати і прохав зайти до нього коло 9 ої години у вечорі. Він увесь час величав М. С-ча „Ваше Превосходительство“, хоч М. С. служивши дуже малий час на російській державній службі, мав дуже скромний „чин“. Довелось ждати до вечора. Боячись вертатися до-дому до в'яснення справи, М. С. пішов до бар. Ф. р. Штейнгеля, що мешкав також в Липках, і провів у його цілий день. У вечорі він пішов до Ходоровича в Штаб воєнної округи, але тут йому заявили, що з певний наказ згори арештувати його, і замість до-дому М. С. помандрував до Печерського участку, де провів ніч в компанії злодюг і п'яниць, що їх приводили для протверезіння, а на другий день його відставлено до Лукіянівської тюрми. Там висидів він чотири місяці у вогкій, холодній камері, а потім його вислано до Сімбірська. Обвинувачувано його в „австрофльстві“.

IV.

Російські поступовці і галицька руїна. Гальцькі виселенці в Києві і домогага їм з боку київських українців. „Общество Юга Росії“.

Скоро після арешту проф. М. Грушевського я разом ще з двома чи трьома землячками виїхав до Петербурга. Нам було доручено спеціальну місію — поінформувати думські круги про те, що діється в Галичині і спробувати через них зрєбити натиск на уряд. Ходили чутки, що Думу буде скликано скоро для нової сесії, і тому було важно, щоб з думської трибуни пролунав голос осуду над політикою уряду в Галичині. До нас прилучився ще д-р І. Луценко, виражений з такою самою місією від одеських українців. Ми зібрались в помешканні фракції трудовиків, десь недалечко від Потьомкинського палацу, де засідала Дума. Памятаю, прийшли послі: Керенський, Некрасов, Колюбакин та ще дехто. Колюбаких особливо обурювався поведженням російської адміністрації в Галичині, називав це соромом для російського імені. Скоро потому він вступив добровольцем у військо і був убитий в бою. В той час війна для найбільш поступових і гуманних росіян була війною „за свободу“. А. Ф. Керенський обіцяв сам приїхати до Києва (і дійсно, трохи згодом він приїздив).

Нам було обіцяно, що з думської трибуни буде внесено інтерпеляцію в справі галицьких надужить, як тільки

Дума почне засідати. Але особливого співчуття й зрозуміння для нашого горя ми, розуміється, не найшли. Занадто вже велика різниця була між психологією російського поступовця, трудовика чи кадета, чи соціал-демократа, для котрих розгром українського життя в Галичині був лиш дрібним епізодом або просто зручною нагодою, щоб уціпнути уряд, — і нас українців. Для котрих зруйнування кожної сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу. Що, як стосується особисто мене, який тільки що побував у Галичині, бачив власними очима усі успіхи українського народу, що вінчали собою жертви й зусилля цілих поколінь, тепер бути свідком того, як усе це руйнувалося й гинуло в ім'я остаточного (...раз на все!⁴) знищення самого імені українства — для мене це була страшна катастрофа, невимовне горе. Ненависть до всього того, що так або інакше було винне в цій руйні, обхопила цілу мою істоту.

Перемога російської зброї уявлялась мені остаточним розгромом українського національного руху і закріпленням мого рідного народу на становищі сирій етнографічної маси, пасивного об'єкту для обрусіння, себ то національної заглади. Було ясно, що російська державність в тій формі, як вона тоді існувала, не могла жити поруч вільного національного й громадського розвігку українського народу. А побідне закінчення війни не віщувало переміни цих форм в кращий бік; усі запевнення російських поступовців, що от, мовляв, дайте нам скінчити війну і розбити Німців, а там усе в себе перемінімо й перебудуємо, — ці запевнення красномовно заперечувались словами хочаб проф. Н. Котляревського: „народню школу може ми вам і залишимо...“ (мова йшла про Галичину, де вже середня й вища школа існувала цілі десятки років!). Одже доводилось нам покладати свої надії не на перемогу російської зброї, а на її погром. Так само як на цей погром покладали свої надії і крайні ліві російські соціалісти, хоча виходили з трохи інших міркувань.

Я вже згадував, що 3. вересня 1914 р. київські поліційні участки й тюрми почали наповнюватися „злочинцями“ особливої категорії. Кожен день поїзди підвозили до Києва з заходу десятки й сотні людей обох полів, найрізнішого віку, стану й громадського становища. По вулицях міста йшли під охороною багнетів цілі череди людей, серед котрих було видко священничі реверенди, сурдуги й капелюхи інтелігентів, сердаки й кептарі гуцульських селян, червоні хустки бабів — якась жива етнографічна вистава. Їх усіх розміщували по поліційних участках ра-

зом із карними злочинцями: чоловіків з злодіями й волоцюгами, жінок — з злодійками й проститутками. Набивали камери людьми до такого стану, що ніде було сісти, а не то що лежати. На удержання видавали по 9 копійок денно: за 2—3 копійки нагороди городовий купував на решту грошей у найближчій крамниці хліб та оселедця; цим і годувались.

Тримали в участку, здебільшого в темнім, бруднім, смердючім льоху, дуже неоднаковий час: кого тиждень, два, а кого місяців 3—4. Справа залежала від паперового діловодства в канцелярії київського міського поліцей-мейстера. Властиво кажучи всією справою керував діловод „секретного“ відділа канцелярії ніякийсь Ордовський. Од його властиво залежало визначити термін висилки партії або місце її призначення.

Формально справа стояла так. Арештованих висилали до Росії „в розпорядження пана міністра внутрішніх справ“, котрий визначав їм місце перебування, звичайно в одній з найдалших і найглухіших губерній Росії або навіть і Сибіру. Фактично визначав місце висилки київський губернатор, себто його канцелярія, котра визначала місце для цілих груп: стільки то до Астраханської губернії, стільки то до Томської і т. д. А вже кого саме вислати до тої або іншої губернії, це лежало в руках Ордовського. Коли пізніше український комітет, що занявся допомогою виселенцям, увійшов в порозуміння з Ордовським, то за не велику порівнюючи платню можна було затримати висилку на кілька день, або замість дуже далекої й поганой губернії вирядити людину до ближчої і кращої. Звичайно при виселенцях не було жадних паперів, в яких зазначалась їхня прсвина і ступінь кари. Ті, що арештовували обмежувались тим, що хапали й висилали людину до Росії, а там уже автоматично висланого направляли кудись до далекої східної країни.

Кого і за які провини висилали до Росії? Відповісти докладно на це питання доволі тяжко. Перш за все хапали й висилали скільки — небудь замітних українців. Досить було, щоб хтось із москвофілів доніс на когось, що це мовляв, діяльний „мазепинець“, щоб людину вхопили й вивезли. Чи це був голова читальні „Просвіти“, чи директор української книгарні, чи учитель — все одно. Досить було чимнебудь звернути увагу на своє існування, або мати на нещастя когось особистим неприятелем між москвофілями, тими, що опинились на урядових посадах, як якийсь Дудикевич, Лабенцкий, Геровский, або тими, що сиділи на місті. Друга категорія — це духовенство, ті священники, що не виявляли особливої охоти перейти на

православ'є, або протестували проти того, щоб уніятські церкви повертати на православні, або просто ті, що були дуже віддані своїй вірі. Взагалі не існувало ніякого права, ні критерія, ні системи, крім одної: коли людина звісна як „мазепинець“, то хапай її і висилай. Коли взяти на увагу, що місцева адміністрація, всі оті повітові начальники й помічники, набрані міністром внутрішніх справ Маклаковим для Бобринського з поміж провінціоальної поліції була сама наволоч, просто таки карні елементи. Для котрих не було нічого святого, ніяких мотивів, як тільки вислужитись і нажитись, то можна собі уявити, скільки страшної самоволі й надужить творилось спеціально на полі переслідування „мазепинців“. Не дурно граф Бобринський, найвищий шеф цієї зграї, сам атестував цих своїх співробітників, як „худші елементи, подонки російської поліції“!

Далі йшли люде, котрих арештовувано Бог зна, за які провини і з якого приводу: звичайні обивателі, котрі могли потрапити під арешти й піти на висилку хіба в безглуздій атмосфері безправства, гвалту і насильства, яку витворює війна. Щоб не бути голословним, я мушу навести кілька прикладів, зареєстрованих у Києві допомоговим українським комітетом, яких я сам був свідком. Ось хлопчина 13 років їде до Астраханської губернії. За що? А ось як. Він мав пару голубів. Коли оповіщено війну, австрійський уряд оголосив, щоб кожен, хто має поштових голубів, віддав їх властям. Голуби нашого хлопця були прості, звичайні і він на оголошення не звернув уваги. Але сусідний хлопець з помсти за щось доносить, що ось такий то має поштових голубів. Хлопчину арештують, тримають якийсь час, але виявляється, що голуби таки дійсно не поштові. Тоді його випускають. Аж тут скоро приходять москалі, і той самий лихий сусіда доносить тепер москалям, що хлопець тримає поштових голубів, щоб шпигувати на користь австрійців. Кличуть бідолаху до якогось етапного пункту. Питають: „твоя фамілія?“ В Галичині це слово розуміють як „сімя, родина“, і хлопець у відповідь називає батька, евох братів. Усіх арештують і висилають до Києва, а звідти вони мандрують до Астраханської губернії.

А ось другий приклад. Селяне: батько і син. — Син збожеволів і твердить лиш кілька безглузких слів: „була в мене одна жінка, був у мене кошик“. Старий батько оповідає нам сумну історію. Діло було по заняттю їхнього села москалями. У сина жінка мала родити дитину. Коли почалися родові муки, він побіг кудись за село по бабку. Коло царини його затримує вартувий: стій! Куди біжиш! Пропуск маєш? Г оупуска нема. Бідолаху затримують

і ведуть до арешту. Дома ждуть і не можуть діждатися.. Жінка кричить в муках. Вирушає по бабку старий батько — і його зустрічає та сама доля. Обоє, батько й син, переходять етап за етапом, попадають до Києва, а звідси мандрують до Томської губернії в Сибіру. Несчастливий чоловік божеволіє. Кому скаржитись, кого просити, до кого апелювати? Ніхто нічого не знає. Людей топче якась сліпа, стихійна машина, якийсь фатум, і вони коряться своїй долі, як немин. чого нещастя, якомусь фатальному призначенню.

А ось іще приклад. Глухо-німий дід. На грудях в нього висить шкільна рисікова табличка, і на ній він у відповідь на ваші запитання пише крейдою якісь карлючки. Коли ви його мімікою запитаете, хто він, він пише „українець“. Бідолаха не догадується досі й не розуміє, що це фатальне слово його губить, що за нього він іде на Сибір. Він був членом „Січи“, пишавши цим, і коли його по чиїсь намові схоплено, він, не розуміючи, що то питають вороги, з гордощами атестував себе січовиком-українцем. В його очах світиться здивовання і переляк. Але ми так і не змогли йому розтовкмачити, за що терпить він такі муки.

Окрім українців у великому числі арештовувано ще жидів. На них також лежало тавро „зрадників“ (?) і „шпіонів“. Так само хапали їх по найменшому приводу і без приводу — все залежало від доброго чи злого гумору першого ліпшого поліція чи жандарма. Найменше попалося поляків. Це була упривилейована народність, прихильності якої запобігали. Вже коли арештовували якогось пляка, то з певністю можна сказати, що „за діло“. Але в їх у Києві зразу являлись протектори і протекторки, добивались усяких полекш, а то й визволення за кавцією.

Коли розійшлася серед нашого українського громадянства в Києві звістка про те, що до кількох участків привезено українських священників, наші дами кинулись добиватись побачення з ними, щоб чимсь допомогти в разі потреби. В деяких участках їх допустили. Удалось передати гроши, білизну, їжу. Наші дами поділили між собою участки, — до якого було ближче по місцю життя. Моїй жінці попавсь Лукіянівський участок. Дозвіл на побачення доводилось брати у пристава. В Лукіянівському участкові приставом була, як виявилось, добра людина. Він не чинив перешкод, а пізніше, коли діло допомоги побільшало, частенько сам ішов на зустріч. По других участках бувало різно: все залежало од ласки чи не ласки пристава, або його настрою та гумору, так само як від настрою „околоточных“ і городових, котрих через те раз у раз доводилось „умилостивляти“. Не раз траплялось так, що відвідувачку проганяли з лайками і погрозами. Адже справді: ці дивачки

намагались помагати якимсь „зрадникам“, „мазепинцям“, а може бути й „шпіонам“, — в кожнім разі ворогам австріякам! Одначе становище висланців часто густо було таке тяжке, таке трагічне, що не могло не зворушити хочаб найелементарнішого чоловіколюбства. Я мушу віддати справедливість старій російській поліції, що частенько її представники розуміли становище нещасливих виселенців, спочували їм і робили все від них залежне, щоб полекшити їхню долю.

Слідком за жінкою пробрався до Лукіянівського участку й я і цілий гурт наших земляків, що постійно навідувались до бідних в'язнів і чим могли допомагали їм: до старчали білизну, одежу, необхідні річі, харчі, гроші, клопотались в поліції про те, щоб замість мандрівки по етапу*) арештовані могли їхати на власний кошт, себ-то у звичайному пасажирському вагоні, в супроводі одного чи двох поліцаїв, їзду й удержання котрих виселенці також мусіли приймати на свій кошт. Перші, з ким я познайомився, були священники о. Б—ий і о. Н—м. Їх вивезено до Астрахані. Слідком за ними привезено о. Ю—ка, людину надзвичайно милу, симпатичну, освічену й широкого патріста. Він здобув собі серед наших киян загальну повагу і пошану. Його тримали в Лукіянівському участкові щось коло трьох місяців. Пристав дозволив йому що-дня виходити на кілька годин до міста, вірячи на слово, що він не „втече“ і о. Ю—к що-дня заходив до нашої хати, обідав у нас читав часописи. Я навмисне запрошував до себе деког з поважніших громадян, щоб о. Ю—к мав нагоду з ними познайомитись. Памятаю, таким способом він познайомивсь з покійним Іл. Я. Шрагом, що приїхав якось з Чернігова. По неділях ми з о. Ю—ом робили екскурсії по Києву, оглядали Лавру, Подол, Кириловську церкву та інші наші святині й пам'ятки. О. Ю—ка вислали до Вологди. Наші люде добули грошей, і він виїхав на власний кошт, в супроводі городовика. Улаштувати висилку о. Ю—ка не до Сибіру, а до Вологди, допоміг один Чех, п. Вондрак, і поліціймайстер Горностаєв. Ми потім листувалися з о. Ю—ком, аж поки не зустрілись з ним уже по його визволенні за революції в Петербурзі в 1917. році. У мене на завжди зоста-

*) Що таке мандрівка по етапу, якразно розповів покійний Микола Ковалевський у своїх цікавих „Споминах з заслання“, друкованих в „Літературно-Науковім Вістнику“ 1901 року. Хоча він оповідає про практику, яка мала місце в 1879 році, але обставини мало змінились на краще і в 1914—15 роках, особливо води взяти на увагу безладдя й хаос військового часу. В усяким разі те, що писали нам чи оповідали пізніше вислані по етапу, нічим не різняться від тих страхотів про які нам розказує в своїх споминах Ковалевський.

лась пам'ять про о. Ю—ка, як про одного з симпатичніших людей, яких тільки я знав на своїм віку з поміж галичан. Та він на всіх, повторюю, робив чаруюче вражіння.

Але не всім, так як о. Ю—кові удавалося виїздити на свій кошт і зазнавати таких пільг. Ось наприклад один старенький священник о. М., якому було 72 роки. Він ішов етапом по пересильних тюрмах, разом з карними злочинцями аж цілих одинадцять місяців. Як уже прибув на місце заслання, то його тримали там ще шість тижнів у місцевій тюрмі, потім вирахували з рештки грошей, що йому належали, за „удержання“, так мов би то він мешкав в готелі, і на це пішли всі його гроші. Тоді одного вечера його випустили „на волю“, себ-то запропонували йти на всі чотири вітри на ніч, до незнайомого міста в Азії. Цього нещасного священника знайшла літом 1916 р. пані Л. М. Старицька Черняхівська, що їздила з доручення українського комітета до Сибіру провідати наших висланців. Він перебував в якійсь конурі з милости у одної бідної жінки. Напів стратив розум і здичавів. В його долі тоді прийняв близьку участь єпископ краснопольський Никон і взяв під свою опіку. Коли бідолаха трохи очуняв і прийшов до себе, то розповів про свою сумну долю.

Дуже скоро допомога приватними силами й коштами стала невиварною. Хоча гурткові наших дам і удалось дістати від прокурора суду офіційний дозвіл на одвідування участків і пересильної тюрми, але не ставало вже ні сил, засобів, бо щодня прибували нові й нові партії виселенців, які мали потребу в білизні й одежі, а задовольняти цю потребу збираючи по хатах серед знайомих, робилося просто неможливо: з богатих хат винесено все, що тільки було по над, що задовольняло мінімальну потребу самих господарів. Але й те, що жертвовано, було краплею в морі страшної нужди. Діло в тім, що арештовані прибували до Києва зимою часто після того, як висиділи десь по арештах ще з літа й ранньої осені. Серед простих людей часто можна було бачити босих, без верхньої одежі, без шапок, — так як їх захопили десь в серпні або вересні. Так вони мали їхати й до Сибіру — серед зими. Наші дами робили героїчні зусилля, щоб допомогти; вони не тільки й робили, що бігали по участках, по знайомих, де збирали пожертви, по Подолу, де скуповували старі дешеві річі, клопотались перед поліцією, умовлялись з Ордовським. Треба згадати тут імена тих, що вложили найбільше душі і своїх сил в це діло допомоги; це були: пані Л. М. Шульгина, мати відомого нашого діяча Ол. І. Шульгина; її дочка, пані Н. Шульгина Ішук; Л. М. Старицька-Черняхівська; Л. О. Яновська; Н. М. Дорошенко; М. І. Ішунівна; З. О. Мірна;

М. П. Бухневич; старенька пані Кучма. Їм допомагало ще багато інших. Але на весну виявилось, що треба конче легалізувати цей гурток, перетворити його в товариство, яке могло б отверто і скрізь збирати й добувати кошти, одним словом — утворити офіційльний допомоговий український комітет. Про те, щоб ді тати дозвіл на товариство під такою назвою — не було що й думати. За те після довгих клопотів в маї 1915 р. уряд затвердив статuti „Общества помощи населению Юга России, пострадавшему отъ военныхъ дѣйствій“, що й було замаскованим українським комітетом. Головою товариства було вибрано на перших загальних зборах директора київської філії державного банку Я. Я. Ігнатовича, заступником — мене. До виділу ввійшли всі головні діячі по допомозі, що працювали вже осінь і цілу зиму. Секретарем товариства стала пані М. Ішунівна, і в її помешканні на Великій Підвальній вулиці притулилась канцелярія товариства.

Тільки що товариство зорганізувалось й приступило до своєї роботи, як появилися дві нові категорії людей, що мали стати об'єктом допомоги: біженці і закладники. Біженство — який це страшний злочин царської Росії супроти людей! Не знаю, на кого індивідуально, на чії голови повинні впасти проклони, сльози й загибель багатьох сотень тисячів людей. Кому витисне суровий присуд історія за це страшне божевілля, за цей кривавий гріх супроти Галичини, Волині і Холмщини, навіть з погляду державних інтересів самої Росії? Що властиво уявляло собою оте „біженство“? З огляду на наступ ворожих армій, російська влада примушувала місцеве сільське, а почасти й міське населення, переважно українське й білоруське, покидати свої оселі й мандрувати в світ за очі на схід, за відступаючим російським військом. Тяжко собі уявити, у що обернулось це несподіване виселення мільйонів людей, з дітьми з домашнім майном (як що його встигали захопити), з худобою серед хаосу військової евакуації і відвороту величезних армій. Скільки страждань довелось зазнати нещасним біженцям у дорозі, скільки їх загинуло від голоду, холоду, хвороб, від усякої нужди! Скільки дітей зосталось сиротами, скільки батьків і матірок розгубило своїх дітей! Який заколот і безладдя в запіллі утворював цей масовий ісход, які перешкоди в рухові, який тягар для держави — розміщувати і годувати одірваних од продуктивної праці людей! В ім'я чою все це робилося? Це була традиційна московська практика — нищити все по дорозі, якою наступає ворог. Так робили Москалі в 1708 році руйнуючи Білорусь і північну Україну, відступаючи перед Шведами, так робили вони на тій же Білорусі і у себе в Мо-

сковщині, відступаючи в 1812 році перед Французами. Але тоді були зовсім інші умови ведення війни, та й то тоді обмежувались тим, що лиш нищили по дорозі склади і запаси продуктів, але не зганяли самої людности. Та в сучасному біженстві був ще один бік, який робив з цього явища те, що не чинячи майже ніякої шкоди ворогу, воно чинило страшенну шкоду самому „русскому дылу“, про яке так багато кричали ідеологи війни. Діло в тім, що в дійсности зганялася й примусово утікала сама лишень „русска“ людність, себ то Українці і Білоруси. Жиди й Поляки за малими виїмками залишились на місцях і, з приходом Німців або Австрійців, репрезентували собою край і робилися господарями становища. Таким робом в краю фактично почала мати перевагу людність не українська. Більша частина Холмщини й західньої Волині опинилась під австрійською окупацією і тут Поляки у військовій та цивільній адміністрації мали повну перевагу. Зараз же по відході російської армії, користуючись в відсутности православного духовенства, що примусене було з Москалями тікати, вони заходились коло латинізації церковного життя. Греко-католицьке духовенство сюди не допускалося, навіть військові капеляни. На залишені масами українського селянства землі почали переселяти польських кольтоністів.

Тимчасом в Росії вибухла революція, що прийшла скоро в большевизм, повстали самостійна Польща та Україна, Західна Волинь одійшла до України, питання за Холмщину мало також розв'язатись на підставі етнографічного принципу, можна було сподіватись, що буде переводитись плебісцит. Дятого, щоб забезпечити собі успіх на випадок плебісциту і користуючись з того, що українську людність, що опинилась в біженцях загнано аж на Волгу і вона ніяк не могла повернутись з большевицької Росії, Поляки поспішали кольтонізувати й польонізувати ці землі, щоб поставити можливий плебесцит перед „фактом“ переваги польського елемента в краю. Одначе дальші події виключили потребу в якомусь плебесциті. Російський большевизм і українська революція кінця 1918 року дали Полякам повну можливість просто захопити „искони русскія“, себ то українські землі і коли тепер лехко насаджувати ксьондзів на порожні православні парафії; коли лехко організувати місцеву польську адміністрацію й самоуправу, лехко кольтонізувати Холмщину й Західну Волинь Мазурами і польськими ветеранами, то за це все треба дякувати тим, хто в 1915 році організував біженство і в значній мірі допоміг цим затерти справжнє національне обличчя цих земель.

Але в той час, коли по всіх шляхах тяглися безко-
нечні валки біженців, коли всі залізничні колії були за-

биті поїздами густо переповненими людьми, — не було часу думати ні про причини цього явища, ні про його можливі наслідки: треба було просто помагати людям. І наше „Общество Юга Росії“, як його скорочено називали, почало організувати харчові пункти на станції й на пристані, доставши на це кошти через загальний, т. зв. Татянинський комітет, заложений для опіки над біженцями. Українська студентська молодь прийшла нам на допомогу й несла обслугу харчових пунктів. Масовий біженський рух ішов майже ціле літо.

Та ось з'явилася особлива категорія біженців — Галичане. Яким способом піддані чужої держави попали до цієї категорії? Я вже казав, що єпископи Антоній та Евлогій розвинули в Галичині, немов в краю невірних, блискучу місіонарську діяльність, масово навертаючи людей на православ'є. Робилося це просто й легко: було видано наказ — заміщати порожні уніятські парафії православними священниками з Росії. Богато парафій стояло порожніми тому, що священники повтікали перед вступом Москалів; але й там, де вони залишились, дуже легко можна було ті парафії опорожнити; треба було тільки причепитись до священника, як до „мазепинця“ або „упертого уніята“ і вислати його до Росії. А вже селянам дуже сперечатись про віру не доводилось (адже вважали, що їх вертають до „віри батьків“, дарма, що унія існувала вже більш 200 років і давно зробилася національною релігією, що боронила народність від латинізації й польонізації), тим більше, що з переходом на православ'є були звязані й певні користи на землі, а не тільки на небі: слухняним видавали хліб на засів і т. п. пільги. Само собою, що для непокірних стелилась легка й широка в слід за своїми панотцями — дорога до Сибіру. Одже не диво, що православні парафії в Галичині виростали як гриби по дощі. По українських епархіях в Росії було пущено заклик: хто з священників хоче на нові й дуже вигідні парафії в „новонаверненій“ Галичині? І все, що було найгіршого серед нашого попівства, всі пняюги, сутяги, хабарники, роспусники й просто авантюристи, яким не сиділось в дома, або які були під духовним судом за різні свої „подвиги“, все це хмарою посунуло до Галичини, слідком за ісправниками, становими приставами й стражниками. Це було те „чорне гайвороння“, про яке писав єпископ Никон Красноярський у своїм знаменитім листі до газет в справі галицької мартирології.

Та ось зненацька наступила евакуація. Галицькі інтелігенти і селяне, що прилучились до православ'я, спровоковані нашими душохапами, цілком резонно боялись тепер

репресій з боку австро-польсько-мадярської влади. І от десяткам тисячів людей (по приблизному підрахунку самих селян було по-над 100.000) нічого іншого не залишалося, як покинути свої хати й ниви і обернутись в біженців, тікаючи за московським військом на схід. До цього їх спонукували й представники церковної адміністрації, агенти Антонія і Евлогія, обіцяючи їм в братній Росії дарові наділи землі разом з садибами й цілим господарським ремонентом. Певна річ, що нещасні біженці дуже скоро переконались, що в Росії вони можуть дістати не більше, як те, що давав Татіянинський, або який інший комітет: миску юшки і шматок хліба, та й то поки йшли повз харчові пункти. Одже не диво, що настрої цієї категорії біженців був особливо сумний і безнадійний. При зустрічі з ними вражав якийсь повний одчай і тупа покірливість своїй нещаслигій долі.

Богало Киян напевно памятають, як цілий табір галицьких біженців росташувався був якось в літку 1915 р. на Подолі, на контрактовій площі. Більш як тиждень тривало видовище, яке мабуть було дуже схоже на якийсь невольницький ринок десь в Кафі або в Козлові в XVI.—XVII. століттях: юрби людей різного віку й полу сидять і лежать біля возів; надходять милосердні Кияне і вибирають собі людей для послуг. Ось вибирають дівчину в наймички і уводять. Ніхто не записує адреси, вона не прашається з родиною, йде, може на віки, бо як і де вони зустрінуться? Ось здоровий парубок іде кудись на роботу, ось жінка покидає чоловіка і йде в куховарки, або покоївки. Ось просто забирають малу дитину, що відбилась від своєї семі. — не то для того, щоб усиновити, не то, щоб виховати собі слугу-раба. А ось сидить на возі гарна дівчина в типовому гуцульському вбранні. Вона не хоче йти ні на яку роботу, ні миски мити, ні корову доїти. Вона розуміє, що в такому великому місті вона знайде собі лехчу „роботу“, та й в тих, що таку роботу пропонують, видно, недостачі немає. Скільки таких побутових сценок довелося мені бачити, вештаючись серед біженців по обов'язку представника товариства „Юга-Росії.“ Як кленові листки, розсипались діти Галицької України по широкій Великій Україні й Московщині, скрізь розмеларознесла їх страшна хуртовина.

Галичан інтелігентів направляли в Ростов на Дону. Там улаштувалась ціла їх колонія, віддана під управу ідейним керманичам русофільського руху в Галичині з п. Дудикевичем на чолі. Там вони переходили тернистий шлях усяких бід, морального пониження і остаточної деморалізації. Пізніше багато з них опинилось на службі

з Українського правительства, другі у Денікіна, треті у большевиків.

V.

Заложники: „Українська тюрма“ в Києві. Смерть К. Паньківського. Нові жертви „визволення“ Галичини.

Нарешті після упадку Львова появилася в Києві ще одна категорія представників Галичини: це були „заложники“ (закладники), що їх брали Москалі відступаючи. Це були люде трьох народностей краю: Українці, Жиди, Поляки. В заложники брали люде статочних, солідних, з становищем: послів до парламенту або до сойму, священників, рабів, професорів вищих і середніх шкіл, директорів банків, директорів музеїв, купців, адвокатів, суддів, заможніщих селян. Все це були люде старші, молодших як 40 літ не було, а здебільшого мали по над 50 років. Колись іще хлопцем в гімназії я читав у Юлія Цезаря про те, як брали на війні заложників; ці *obsides* фігурують у нього дуже часто. Але я звик думати, так само як і всі, що ці *obsides* давно вже одійшли до історії. Те, що заложників беруть тепер, в ХХ. ст., було для мене великою новиною, мало зрозумілою. Бо справді, ще можна пояснити забірання заложників тоді, коли вороже військо вступає до чужого міста чи краю: воно бере заложників, яко гарантію спокою й того, що не буде якогось зрадливого нападу. Але який сенс мало брати заложників тоді, коли військо відступало? Що вони тепер могли гарантувати? Ходила чутка, ніби заложників беруть для того, щоб австрійці не мстились на тих, хто підчас окупації виявляв себе аж надто прихильним до Росіян. Але в такому разі треба було вивезти добру половину польської інтелігенції, бо вона справді ставилась до російських окупантів більш ніж льояльно. Досить пригадати хочаб новорічній бенкет в львівській ратуші під 1915 рік, пригадати промови осадника Львова Рутовського, виголошені в імені „королівського“ міста і ще дещо, щоб переконатись, на скільки львівські поляки спокійно і доброзичливо ставились до влади гр. Бобринського. Одначе поляків серед заложників було найменше. Розглядаючи потім архів галицького генерал губернаторства, я ніяк не міг добитись, хто властиво був ініціатором цього діла, з чийого властиво наказу брали заложників: чи військової влади, чи адміністрації? В усякім разі це було безглузде і жорстоке діло.

Більша частина заложників була привезена до Київа і тут вона й залишилась. Декілька людей вивезено до Орла (між ин. д-р С. Британ), троє до Полтави (директор гімназії Ів. Прийма, адвокат Іл. Боцюрків і о. Т. Чайківський) і ще здається двоє чи троє до Новгород-Сіверська. В Київі опинилось понад 150 людей. Одного дня в липні 1915 року ми дізналися, що до Київа привезено заложників з Галичини і розміщено по участках. Серед заложників-українців було чимало різних людей, звісних багато кому з нас особисто, наприклад, директор „Дністра“ д-р Ст. Федак, покійний Кость Паньківський, проф. Іл. Свенціцький, інженер Ів. Левінський, о. Мих. Цегельський і багато інших. Поляки відразу найняли для своїх заложників особливе помешкання на Печерську, поробили на вікнах крати, найняли сторожу і вийшла доволі оригінальна інституція: тюрма, утримувана на приватні кошти. Від звичайної тюрми відрізнявалась вона чистотою, гігієнічністю й певним комфортом. Сюди й умістили поляки своїх заложників, а також кілька наших українців, котрі почували себе дуже ніяково і все прохали нас, щоб ми швидче подбали про свій власний арештний дім і визволили їх від необхідности користуватися з сусідської гостинности. Жиди також найняли для своїх будинок на Кирилівській вулиці на Подолі. Там, між иншим якийсь час перебував „гостем“ покійний Т. Старух, і я відвідував його там разом з п. Н. Шульгиною.

Треба було влаштувати свій арештний дім і нам. Але українцям це було важче, ніж кому иншому. Одначе після енергійних заходів (не обійшлося без хабаря, кому слід) добули дозвіл і ми. На кінці Лукіянівки, на Федоровському переулку, в дуже гарній і здоровій місцевости, серед садів, найнято було дво-поверховий будинок з окремим просторим двором. Поробили на вікнах крати, найняли поліцаїв, щоб стерегли і так виникла українська тюрма, „перша офіційальна українська інституція в Київі“, як жартував дехто. Сюди й попереводили ми наших заложників. Улаштовано для них при домі кухню, умебльовано, одним словом зроблено все, щоб наші гості менше всього відчували, що вони в тюрмі.

Одначе заложники сиділи за кратами недовго. Тому, що заложникам були не самі лишень українці, але також поляки, тодішні фаворити російського уряду й громадянства, то вони скоро добилися права увільняти заложників за порукою київських обивателів. За ними дозволено це Жидам і Українцям. Одначе ми зразу розібрали між собою Українців — їх було по-над 60 люда. Я сам узяв „на поруки“ двох селян. Заложників „увільнили“ і в ма-

теріяльному відношенні, себ-то віддали їх на їх власну долю, який же заробіток на чужині могли знайти старі люди, без мови? Поки не наладилась декому допомога через банки, довелось би гинути. Одже й з цього погляду турботи лягли на компатріотів. Частина наших заложників розмістилась по приватних помешканнях, здебільшого у своїх же людей, так К. Паньківський і Ст. Федак оселились у Матушевських, о. М. Цегельський у Волошинів, Ів. Левінський у Вязлових і т. д. Для решти улаштовано інтернат в „Федоровськiм домі“, для чого знято квати з обох поверхів. Кошти на прожиття видавало їм „Общество Юга России“.

Увільнився в Федоровськiм домі цілий партер, і ми добились, щоб виселенців, які ішли й ішли далі, також замість участків приводили до нашого дому. Тепер замість брудних смердячих льохів їх приводили до чистого помешкання де вони діставали купіль, горячу їжу, людську постіль, медичну поміч; тут же завдяки умові з Ордовським можна було затримувати особливо потомлених чи хворих на довший час, щоб вони відпочили.

Так само робили й жида та поляки з своїми виселенцями. До речі кілька слів про польську поміч. Треба сказати, що з самого початку цілої запомогової акції разом з нашими ходило по участках і кілька польських пань. Вони вишукували спеціально поляків і тільки їм і помагали, наші ж ніякої ріжниць не робили і помагали однаково всім, не розбираючи, чи то поляк, жид, маляр, німець. Бувало, що пані-полька прийде в участок і вигукує: „а кто tutaj polak?“ Коли ніхто не відгукувався, то несла назад принесену з собою їжу чи одежу. Правда, зпочатку польки помагали нашим священникам, уважаючи, що то такі самі „ксьондзи“, як і їхні римокатолицькі: так само голені, в таких же сутанах і т. д. В Києві ніколи перед тим не бачили уніятських священників, та й київські польки не так розбірались у відносинах галицьких, як скажемо львівські. Отже упали вони зпочатку й коло наших панотців. Але як розібрали, що то зовсім не поляки, а по польськи балакають з ними тільки з звичайної чемности, то покинули їх відвідувати і помагати. Скільки взагалі я міг спостерегти, поляки і в ділі філянтропії завжди і скрізь виявляли особливу національну виключність, а наші навпаки: завжди аж надто додержувались євангельської науки про те, що не повинно бути „ні елліна, ні іудея“. Тепер я знахожу, що поляки принаймні з практичного погляду, мали далеко більше расії, ніж наші.

Перебування значного гурту українських заложників серед нашої київської громади не залишалось без добро-

дійного впливу на нас. Присутність серед нашого гурту таких широко-освічених, енергійних людей, досвідчених діячів і організаторів, як багато з наших заложників, дала свої добрі наслідки. Скріплялись перш за все взаємини, котрі зміцнювались почуттям особистої дружби; ми широко любили наших невідомих гостей, і вони платили нам тим же. Такі люде, як покійний К. Паньківський або о. М. Цегельський та д-р Ст. Федак належали до особливо поважаних і люблених усіма. Вони брали живу участь в нашому житті, ходили на наші збори, помагали нам своєю порадою й досвідом. Небіжчик Ів. Левицький пізніше був ініціатором заложення у нас технічного товариства „Праця“. Він і Паньківський багато помагали нашій молодій кооперації; коли ми заложили наші перші українські захоронки-школи, то з поміж заложників вийшли кадри досвідчених вчителів та інструкторів. На велике наше горе в осени несподівано помер Кость Паньківський. Його похорон обернувся в свого рода українську маніфестацію, і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, щоб десь так широко й ревно оплакували якогось небіжчика: тут за Паньківським плакали мов малі діти — дорослі, серйозні і суворі люде, сльози так і котились у всіх. Бо для всіх нас покійний був мучеником за святе діло, що помер в неволі, далеко від своїх близьких. Одинокую потіхою нам було те, що помер він не серед чужих, що знайшлися тисячі, що ревно оплакали його, як діти свого рідного батька.

Поруч заложників філя евакуації москалями Галичини викинула на російський беріг нові жертви — виселенців до Сибіру. Яюсь ще в липні жінка прибігла до-дому й прохала мене скоріше йти до Старо-київського участку помогти їй обслужити партію арештованих інтелігентів, що шой-но прибула до Києва і скоро йде далі. Я поспішив з нею до участку, і тут у дворі побачив групу людей, серед котрих були о. Босян (тепер єпископ), пані Малицька, д-р В. Охримович, М. Шухевич та ще дехто. Їх тільки що привели з двірця. Я швиденько побіг купувати для них в сусідній крамниці молоко, хліб, ковбасу, і ледве встиг те все понаносити як їх уже замкнули до камер, і тільки моя жінка змогла доступитись до них і ще поробити різні послуги, бо вона мала спеціальну перепустку, а в мене її не було. На швидку руку треба було добути грошей, бо декому не ставало, щоб їхати на власний кошт, — якимсь бідним студентам, що ішли в цій партії. Ми принесли все, що у нас під цю хвилю знайшлося, і ще того ж дня, чи на другий вранці, партія вирушила — аж до Сибіру. З кількох фраз, якими я встиг обмінятись з цими виселенцями, я побачив, що вони надзвичай-

но пригноблені і понервовані. Коли я спитав п. Шухевича, чи не знає він, кого іще крім їхньої групи арештовано, він відповів: „скоро і вас усіх вивезуть туди, куди й нас провадять!“ Його пророкування, на щастя, не здійснилось, хоч кінець усієї великої епопеї, що почалась для нас усіх літом 1914 року, справді невеселий!

Цю групу виселенців запроторили чомусь аж надто далеко, аж в Туруханський край, де порозселювали їх по глухих селах серед тайш (безконечний сибірський ліс, що тягнеться через цілу північну частину азійського континенту) на тисячі верст один від другого. Потім наше „Общество Юга России“ листувалося з ними і висилало їм допомогу. Крім них вивезено з Галичини ще сотні людей — „мазепинців“, в звязку з евакуацією більшої частини галицької території москалями після погрому 1915 року.

VI.

Тривога в Києві. Евакуація. „Комитетъ Юго Западнаго фронта Всероссійскаго Союза Городовъ“ і його українізація. Моя перша подорож до окупованої Галичини і її вражіння.

В кінці літа 1915. року Київ переживав дуже трівожні дні. В звязку з наступом австро-німецьких військ сподівались окупації Києва, і через те місто обхопила евакуаційна горячка. Музеї, бібліотеки, архіви, шкільні установи, все це спішно вивозилось Бог зна куди, до Москви, до Саратова, до Ростова на Дону, до різних глухих провінціальних міст східної Росії. Утікали так мов би перед ордами Чингіс-Хана. Богато заможніших обивателів також спакувалось і виїздило. Дехто спродував меблі, і в Києві за цей час можна було купити дуже гарне п'яніно або фортеп'яні за яких 15–20 рублів. На двірці потяги були переповнені вже за два тижні вперед. Київ робився немов би то фронтовим містом. В звязку з цим тут улаштувався й комітет південно західного фронту Всеросійського Союзу міст, що перед тим мав свій осідок у Львові. Для моїх галицьких читачів я мушу пояснити, що це таке за інституція. Треба насамперед сказати, що з самим початком війни, коли було мобілізовано в Росії мільйони людей, одразу стало ясно, що самий уряд своїми силами не вправиться з медичною й санітарною обслугою цієї маси людей на фронті і в запіллі. Не вправиться й російський Червоний Хрест, звичайна бюрократична інституція. Одже тоді виступило російське громадянство, охоплене патріотичним поривом, і рішило прийти на поміч — не стільки урядові, скільки самому „узброєному народові“, багатоміліонній армії. Завязалися для цього

дві могуті спілки: союз усіх земств, і союз усіх міст. Виробили спеціальну організацію, обібрали центральні комітети з осідком в Москві, а не в бюрократичному Петербурзі і організували діло допомоги раненим, хворим, санітарну обслугу армії, потім технічну, апровізаційну, постачання зброї, життя окопів, направи шляхів, мостів і т. д. При кожному фронті існував спеціальний комітет (і від союзу міст і від земського союзу), наприклад комітет північного фронту, комітет південно-західного і т. д. Голову фронтового комітету призначав центральний комітет у Москві, так званого головно-уповноваженого, і той сам уже добірав собі помічників уповноважених, яких центральний комітет мав лиш затверджувати. Всі фронтові комітети були мілітаризовані, одже носили військову уніформу й зброю, в своїй дільности на фронті крім загальних директив своїх уповноважених підлягали військовій владі. До центральних комітетів обох союзів належали видатніші громадські діячі постувого напрямку, наприклад, на чолі Земського Союзу стояв князь Г. Львов, пізніший голова Тимчасового Уряду в 1917. році. Це була немов держава в державі; особливо після погрому 1915. року союзи здобули такий вплив і силу, що вже тоді дехто бачив в них зародок нового правительства, що мало прийти на заміну старого режиму, і так воно справді й сталось. В уповноваженні союзів також звичайно проходили визначні громадські діячі з земських або муніципальних кругів. Гроші на свої інституції і взагалі на свої видатки союзи діставали з загально-державного скарбу через військові каси окремих фронтів. Крім того обкладали податками міста й земства і звідси також мали величезні фонди.

До осені 1915. р. на чолі комітету південно-західного фронту Всеросійського союзу міст стояв князь С. Д. Урусов, колишній бесарабський губернатор і товариш міністра внутрішніх справ, відомий як автор „Записокъ губернатора“ і як людина, ліберальних поглядів. Пізніше він був товаришем міністра за Тимчасового Правительства. Коли комітет перенісся до Київa, то наше „Общество Юга Россіи“ звернулось до нього, і кн. Урусов визначив нам сталу місячну субсидію титулом допомоги на удержання „притулку для біженців“, себ то нашого арештного дому на Лукіянівці. Це відразу поставило наш бюджет на сталий ґрунт. Скоро потому кн. Урусов уступив, і на його місце прийшов барон Ф. Р. Штейнгель. З цього часу почалась зовсім нова ера в житті Комітета Союзу міст, ера так би мовити його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Київі і на провінції.

Перш за все кілька слів про самого бар. Штейнгеля. Він був сином німецького барона з Остзейського краю, що, одначе, зросійщився давно, так само як і його батько (дід нашого Федора Рудольфовича). Він закупив маєток Городок на Волині (коло Рівного), що колись належав Шептицьким, предкам теперішнього митрополита. Один з них, митрополит Атаназій Шептицький збудував там кам'яну церкву, яка стоїть і досі. Барон Рудольф Штейнгель одружився з українкою, і наш Федір Рудольфович почував себе українцем: вирішиши на Волині, горяче полюбив її і цілу Україну. В своїм Городку він зібрав прекрасний археологічно-етнографічний музей, присвячений виключно Волині, на свій кошт видавав описи цього музею, уряджував археологічні й етнографічні екскурсії по краю, й був заступником голови Українського Наукового Товариства в Києві. В 1906 р. він був обраний послом од міста Києва (де мав свій будинок і проживав зимою) до І-ої Державної Думи, вступив до Української Парляментарної Громади і за підписання відомої Виборської відозви відсидів три місяці в тюрмі. Коли організувався „Туп“, Ф. Р. став членом одної з його київських громад, разом з своєю дружиною, Олександрою Вільгельмівною. По своїм поглядам, Ф. Р. стояв на ґрунті автономії і федерації, маяв про „вільну Україну у вільній Росії“. Він належав до партії консти-туційних демократів, де своїм авторитетом дуже піддержував українські інтереси. Як людина, це був джентельмен в кращому й ідеальнішому розумінні цього слова. Мати з ним відносини доставляло кожному найбільшу приємність, на стільки це була мила й симпатична людина. В українських кругах він тішився високою повагою й авторитетом.

В завдання Союзу міст входили не тільки допомога армії. Особливо з літа 1915 року Союз почав дбати за допомогою населенню зруйнованих війною земель і виробляв пляни відбудови знищених околиць. Сам бар. Штейнгель дивився на завдання Союзу дуже широко, особливо що до майбутнього. Він рішив приєднати до участі в ньому місцеві культурні сили, справедливо вважаючи, що нікому так близько не припадають до серця завдання Союзу в ділі допомоги зруйнованим війною українським землям, як самим українцям. Для нього справді не існував „ні еллін, ні іудей“, але він думав, що в ділі організації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Одже в члені Комітету, на посади уповноважнених Союзу міст, він запросив українців і провів їх затвердження через Москву. Зпочатку до Комітету війшли Андрій Вязлов (колишній член І ої Держ. Думи, член суду, видатний український діяч, міністр юстиції

за Українського Уряду і сенатор Української Держави, помер 1919 р.) і Микола Біляшевський, директор Українського Національного Музею в Києві; далі — я, Андр. Ніковський (б. редактор „Ради“ і пізнійший міністр У. Н. Р.), Вол. Уляницький (член „Тупа“, адвокат, помер тепер весною в Празі), покійний Федір Матушевський, Володимир Леонтович, Ів. Красковський (українсько-білоруський діяч, пізнійший товариш міністра в уряді УНР і посол до Грузії). Двоє-троє уповноважених — росіян, побачивши себе майже виключно в українській компанії, потроху вийшли з комітету і попереходили на інші фронти.

Діяльність Комітету дуже скоро розвивалася. Вже в кінці 1915 року він мав десятки великих лазаретів на фронті, десятки санітарних поїздів, сотні й тисячі медичних, харчових, санітарних, дорожніх і всяких інших пунктів, величезні обози, склади, майстерні, дорожно-технічні відділи і також великі інституції в запіллі аж до самого Києва. В міру розвитку діяльності Союзу, здобувала масовий доступ на службу в йому українська інтелігенція і шкільна молодь.*

Мені на самім початку було доручено відділ допомоги населенню на самому фронті, — разом з Н. В. Луначарським (братом нинішнього народного комісара освіти в совітській Росії). Фронт переходив через Галичину, частина котрої — 8 східних повітів, зісталася в російських руках. Тут треба було влаштуувати харчові пункти для населення, захоронки для дітей, організувати медичну й санітарну допомогу. Крім того треба було опікуватись тисячами біженців, що тимчасово були розселені понад Дніпром в Київщині й Чернигівщині. Тепер через мій відділ переходили всі кредити для „Общества Юга Россіи“. Були визначені сталі суми на утримування всіх інституцій Товариства: Федоровського дому, двох захоронок для дітей, на регулярну висилку щомісячної допомоги виселенцям на Сибір, на життя незможним заложникам в Києві і т. д. Тепер арештовані виселенці, переїздячи через Київ, були забезпечені білизною, обувюю, одежою й грошовою допомогою. „Общество Юга Россіи“ мало вже своїх платних функціонерів, котрі виконували різні справи й доручення.

Під Різдво 1915 року, підготовивши роботу в Києві, запросивши цілий штаб співробітників з поміж української молоді, я рішив поїхати до окупованої Галичини, щоб розглянутись серед місцевих обставин і на місці намітити плян діяльності. Я мав крім того ще одну, дуже приємну для мене місію: одвезти 15.000 комплектів теплого убрання й обуви для жінок і дітей в Галичині. Це був дарунок від

київської філії „Товариства охорони жінок“, що дістало його від президентки своєї централі в Петербурзі, одної з принцес імператорської фамілії. В київській філії працювали деякі наші пані (наприклад, З. Мірна, Л. Яновська та інші) і вони завжди дбали, щоб надати діяльності філії певний український характер, друкувати плякати і відозви українською мовою і т. п. Пакунки з подарунками дожидали на мене в Тернополі, а я мав догледати, щоб вони були справедливо поділені між усіма, хто бідував, без різниці віри і народности.

З Києва до Волочиск ходили лиш т. зв. етапні поїзди, і мандрівка тяглася дуже довго, — більш як три доби. Зі мною їхали чотири моїх співробітники. Усі ми вбрались у військову уніформу, при шабляках, мов також збирались воювати. Сяк-так дотяглись до Волочиск. Тут довелось би, може, дождити цілу ніч, щоб переїхати кілька кілометрів до Підволочиск, як би не перевіз нас у своїм санітарнім поїзді відомий В. Пуришкевич. Ось і в Підволочисках, вже на галицькій території. Була ніч, коли ми пішли розшукувати одну з інституцій Союзу міст, щоб переночувати. Дивне вражіння робили мертві вулиці з зруйнованими або пів-зруйнованими будинками, де, очевидна річ, не мешкав ніхто. Колись це було чепурненьке місто, тепер, — наполовину руїни, а в другій половині, звідки також вибрались мешканці, ночували, звичайно, „маршеві роти“. Москалі, ночуючи, не жаліли помешкання: ламали вікна, двері, навіть грубки, так мов би то після них нікому не доведеться жити. А вже бруду наносили такого, що й догадатись не можна, що це тут ночували люде, а не худоба. Потім приходили свіжі, докінчували діло своїх попередників і коли зовсім уже не можна було залишатись, шукали ще неза-сміченої й незагидженої хати, щоб полишити її в такому ж самому стані. Таким робом в цілих Підволочисках майже не було непорушеної хати, окрім тих, що заняті під якусь канцелярію або що. Десь оттак притулилась і наша канцелярійка, де мешкав начальник в'дділу наших харчових пунктів. Там й ми притулились. З раннього рана по зни-шених вулицях міста почався великий рух, ішли незчисленні обози, сновигали сюди-туди москалі, звідкись узялися наші селяне і теж вештались, їхали возами через місто. Я пішов до маленької греко-католицької церковці і на своє здивовання застав там панотця, що правив службу. В церкві було всього пара бабусь і якийсь дідок Видко, парафія дуже змаліла, але панотець одбував свою службу.

Аж на другий день на-ніч доплентавсь я знову етапним поїздом до Тернополя. Була холодна зимова ніч і в по-

вітрі ясно було чути далекі постріли гармат. Тернопіль лежав тоді зовсім близько від лінії фронту, всього кілька кілометрів. Позиції з обох боків були дуже укріплені й фронт ніде майже не рухався, не пересувався, одже в Тернополі була згромаджена сила тилових інституцій, штабів, лазаретів, складів, канцелярій, і т. д. Все це страшенно занечистило й засмітило колись видко дуже чепурненьке місто. Моїм пристановищем було чиясь приватне помешкання на вулиці Сокола, зовсім близько від залізничного двірця. Цілу садибу зареквіровано для канцелярії нашого Союзу і для побуту приїзних його співробітників.

Ранком я пішов трохи оглянути місто, тай треба було завязати стосунки з кимсь з місцевих Українців, щоб спитати їхньої поради, як бути з привезеними для подарунків річачками. В Тернополі я ніколи перед тим не бував і знав його найбільше зі „Споминів“ Ол. Барвінського, що колись тут жив і працював. Я перейшовся містом. Ніяких слідів українства не бачу — ні вивісок, ні написів, що тут була раніше якась українська інституція. Ось, старий готель Пунчерта — в йому зупинявся колись Куліш як я читав у „Споминах“ Барвінського. Ось стара церква князя Острожського. Я зайшов. Служив якийсь молодий священник, і що мене здивувало — з якимсь чужим неукраїнським акцентом... Пізніше трохи я познайомився з ним, це був о. Бон, бельгієць, що приїхав сюди перед війною, як член ордену редemptористів, щоб знайомитись з греко-католицьким обрядом та й застряг тут. Нарешті надібав я на крамницю, де була нова вівіска: „Народня Торговля“ і зайшов туди. Я не помилився. Тут уже були свої люде. Я познайомився з д. К-ким. Моя військова уніформа викликала трохи збентеження, але я назвав себе і пояснив, що хочу порадитись про одну важну справу. Тоді п. К-ий запросив мене до свого помешкання. У вечорі я зайшов до нього, і тут ми розбалакались по всій ширости, як найбільш близькі й рідні люде. Коли я запитав, як бути з річачками, д. К-ий порадив заснувати комітет з представників усіх трьох народностей, а на представника від українського народа вказав на судового радника Лукавецького: він хоча й москвофіл, але дуже порядна людина, — додав він. „А не боїтесь Ви, що Поляки й жиди усе розхапають, і нашим людам нічого не залишиться?“ запитав я. — „Ні, д. Лукавецький допильнує, щоб усе було по справедливости“. Пішов я на другий день до Лукавецького. Він мешкав на вул. Міцкевича. Прийняв мене дуже стримано; може бути вражала його моя українська мова, хоч говорив зі мною також по українськи, лише не уживав слова „українець, український“ а казав: „ма-

лорус, малоруський^{*)}. Але коли я повів його до нашого складу, казав розпакувати одну скриню, і звідти виглянули чудові чобітки, кальози, теплі кошушки, хустки, білизна, він розмяк, був дуже зворушений, дякував і казав, що допильнує, щоб нікому не було кривди, і всі хто потребує (річі були призначені для міського населення, що особливо бідувало), дістане, що йому належить^{*)}. Потім я пішов до о. Бона, познайомився з ним і довідався, що він заміняє о. Громницького, що його вивезли Москалі і взагалі виконує церковні треби по тих селах, де не лишилось священників. Людина енергійна, жвава, віддана своєму ділу. О. Бон щиро полюбив український народ, з яким звязала його доля, прийняв до серця його лихо і працював як тільки міг, щоб чимсь допомогти, принести бодай моральну поміч і розраду. Москалі нічого не могли йому зробити, як бельгійському підданому, одже — „союзникові“. Це бельгійське підданство давало йому певний імунітет. Пізніше, через о. Бона я встановив контакт з місцевою українською громадою, властиво з її недобитками, пересилав на його руки листи від засланих, що приходили на мою київську адресу, привозив йому гроші від київських земляків на культурні потреби Тернопільщини і т. д. Він оден міг вільно, не боячись нікого, піддержувати зносини зі мною, й не боягись, коли я в своїй в'їзковій уніформі заходив до його хати біля старої церковці князя Острожського.

З Тернополя поїхав я до Теребовлі. Найняв звичайний міський фіякр і рушив по страшній грязюці, яка вкривала густим таром битий гостинець. Візник мій був Українець і впізнавши в мені „свого“, довірливо розповідав мені про своє життя буття. До Теребовлі прибули ми вночі. Віхали до міста — що за диво! Вулиця є, почувасмо брук, денедє блимають ліхтарі, будинків нема! Денедє сторчать окремі хати. То так зруйнували Теребовлю підчас бою, чи при якомусь відвороті. Ледве-ледве розшукав я якусь з наших „союзних“ інституцій. На другий день була неділя і я просто пішов до церкви, де правив службу о. Мохнацький, дуже мила і приємна людина, з яким я познайомився після служби. В справі роздачі річей він мені порадив звернутись просто до посадика, яким на той час

*) Цей Луквелький опинився на службі в роз. генерал-губернаторстві, служив і за моїх часів, разом із нашими інституціями евакуювався літом 1917 р. на Україну, де скоро й помер у Прилуках на Подлявщині. Я тоді тільки про це довідався, коли мені донесено про його смерть. Від мене укривали його присутність на службі, думаючи, що я буду переслідувати його як москвофіла. Певна річ, що таких москвофілів я-б і не подумав чіпати, та й взагалі нікого не переслідуював за його переконання.

був якимсь чудем Українець. Я так і зробив. Річі були вже наперед вислані мною з Тернополя тягаровим автом і коли я показав їх старенькому бурмістрові, то він аж заплакав од зворушення. — Ого, каже, буде радість нашим бідним дітям! Я прохав його не обминати ні Жидів, ні Поляків і певен, що він сам дбав за справедливий поділ. Посадник та його помічник були так раді подарункам, що схотіли дати мені щось на пам'ятку. Знайшли фотографію княжих руїн на горі над Теремовлею, зробили напис і подарували мені на спомин.

Вийшов я з ратуша, дивлюсь — картина: глибока густа подільська грязюка на вулиці; її згрібають з вулиці, соваючи перед собою деревляними лопатами старі пейсаті жиди з виглядом біблейських патріархів. Збоку стоїть озброєний стражник і доглядає. Це місцевий комендант так дбає за чистоту в місті, наказуючи зганяти на роботу старих Жидів. Ті спокійно, з покорою роблять своє діло.

Вертаючись з Теремовлі я зупинився ще в Микулинцях і в Струсові, де також розтав річі. Частина трохи пізніше було відіслано до Збаража, Скалата й Копичинців. Полагодивши деякі справи по Союзу міст в Тернополі, я поїхав до Збаража, де мав перевести ревізію величезного шпиталю Союзу міст для поранених і хворих. Цей шпиталь зайняв усі значніші будівлі в місті, в тім числі гімназію і бернадинський монастир. Оглядаючи відділи шпиталю в монастирі, я склав візиту настоятелю. Цей шовів мене по довгих коридорах, кажучи, що покаже мені найбільшу рідкість і цінність монасиря. Виявляється, що це була картина, на якій було змальовано сцену ритуального мордування християнської дитини Жидами. Цю картину, як мені оповідали, настоятель показував усім „почесним гостям“. Ідучи вулицею повз греко католицьку церкву, я завважив на дзвінниці прибиту таблицю, де було написано, що її поставлено тут на спомин якихось там роковин смерті Шевченка. Ця табличка, одинокий зовнішній слід що зберігся від недавнього ще так буйного українського життя, зворушила мене надзвичайно. Я знав, що збаражський повіт належить до найбільш свідомих і до найкраще організованих, що тут були найпоступовіші селяне. Що то тепер зісталось од того всього? Мені схотілось познайомитися з місцевим парохом, думаючи, що то напевно Українець і почав розпитувати на вулиці дітей, де живе священник. Повз мене переходила якась інтелігентна пані і зупинилась, здивувавшись певно українській мові в устах російського офіцера. Вона сказала, що може мене провести, бо се їй по дорозі. Виявилось, що це пані Білінська, дружина місце-

вого лікаря-українця. Довідавшись, хто я такий запросила мене зразу до своєї хати, де ціла родина — батько, мати, синок і красуня-дочка почали мене трактувати з чисто українською гостинністю, мов якого дорогого гостя. Діти мене так і прозвали: „гість з Запорожжя“ (репродукція відомої картини Красицького з цією назвою висіла у них в хаті). Пізніше я завжди, коли бував у Збаражі, то заходив до їхньої гостинної хати. Тимчасом надійшов і сам панотець, якого я хотів був шукати (о. Зий), і ми провели кілька годин у милій розмові. Я розповідав їм про київське життя, про галицьких виселенців, а вони мені про своє невеселе життя під вічним обухом арешту й висилки.

Це були мої перші знайомства серед земляків в окупованому краю. Згодом я їх придбав дуже багато. Можу з певністю сказати, що я познайомився з більшістю духовенства й світської інтелігенції, яка заціліла в краю під московською окупацією.

З початком 1916. року почала ровиватися робота мого відділу допомоги населенню. Вже на весну 1916 року було влаштовано коло сотні харчових і медичних пунктів і кілька дитячих захоронок. Я частенько наїздив до Галичини й мало-помалу добре вистудіював усі 8 повітів, що входили в зону тодішньої російської окупації. Особливо добре обзнайомився з Тернопільщиною, Збаражчиною й Скатлатщиною, пізнав тамошні відносини, особистий склад російської адміністрації, це мені незабаром дуже придалося. Літом 1916 року почався новий наступ Росіян під проводом Брусилова і дав їм нові терени, загалом 33 повіти Галичини й Буковини. Тим самим поширився й терен допомогової діяльності нашого союзу.

VI.

Другий період російської окупації Галичини й Буковини. Новий курс. Моя подорож вдовж галицько-буковинського фронту. Розвиток роботи „Союза міст“.

Із здобуттям нових значних теренів Галичини і майже цілої Буковини (в австрійських руках залишився маленький куточок з Дорна-Ватрою) було відновлено „Галицько-Буковинское генераль-губернаторство“ з резиденцією зпочатку в Тернополі, а потім в Чернівцях. На посаду генерал-губернатора призначено Ф. Трепова, колишнього київського генерал-губернатора. Край поділено на дві губернії: черновецьку, до якої крім Буковини належали ще повіти Городенка, Коломия, Снятин і Косів, і Тернопільську, до якої належали всі окуповані галицькі повіти крім Покутя.

Черновецьким губернатором призначено д. Лігіна. Тернопільським — д. Чарторижського. Органічним статутом для управи цілого краю мали служити „Временные правила“, затверджені начальником штаба верховної команди ген. М. В. Алексєєвим, зложені в доволі ліберальному дусі. Режім Трепова взагалі різнився від режіму Бобринського: тепер на першому пляні стояла не політика, не повертання українців — у росіян та уніятів — у православних, але інтереси армії; ставилося найпершим завданням піддержувати спокій і лад в окупованих провінціях, що служили найближчим запіллям російської армії. Ні Антоній, ні Евлогій з їх чорним гайворонням не були допущені до краю; інтересами православної церкви завідував представник протопресвітера армії й флоти (головного військового капеляна) професор київської Духовної Академії о. Ф. Титов. Наука попередньої кампанії, ганебна слава „європейського скандалу“ (так нап'ятував російську політику в Галичині П. Мілюков в промові з думської трибуни), нарікання союзників — зробили своє діло.*)

*) В споминах французького посла в Петербурзі М. Палеолога, надрукованих недавно в журналі „Revue des deux Mondes“, зустрічаємо дуже цікаві сторінки, присвячені російській політиці в Галичині. В своїм щоденнику під 1 грудня 1914. р. д. Палеолог записує: „Ледви тільки російська влада встановилася в Галичині, як одразу запровадила в цій найгіршу практику русифікації... адміністраційна влада зосереджена в руках графа Бобринського... основу його поглядів складає крайня ненависть до уніятської релігії (д. Палеолог тут помиляється, думаючи, що генерал-губернатором був гр. Володимир Бобринський, але дійсно їм був його братанок гр. Олексій Бобринський; по Володимир мав великий вплив на політику. Д. Д.). Тимчасом з п'яти мільонів населення Галичини, принаймні три мільони сімсот тисячів належать до української церкви. Бобринський додержується таких поглядів: „У східній Європі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніяти ж — зрадники православ'я, ренегати й єретики, їх силою треба вернути на правдивий шлях...“ Одже через те негайно почалась переслідування: арешт уніятського митрополита А. Шептицького, вигнання уніятських монахів, конфіскація церковних уніятських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніятських священиків православними, висилка русинських дітей до Києва й Харькова для виховання в православній вірі — ось що було зроблено за два місяці на полі релігійної політики. В чисто політичному відношенні до цього треба додати закриття всіх русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами.

„Про це я пів-офіційно говорив Сазонову, вказуючи, що подібна політика викличе своїм наслідком компромітацію російської влади в Галичині, де Габсбурги зуміли завоювати собі такі сямнаті.“

„Я згожуюсь, відновив Сазонов, що політика Бобринського часто буває необережна, а у наших урядовців занадто важка рука. Але не сподівайтесь на те, що я виступлю в обороні уніятів. Я поважаю католиків, хоч і жалкую, що вони помиляються в своїх релігійних

Тепер уже не ставилось метою переслідування місцевої мови й культурного життя. Було дозволено відновити науку в українських гімназіях в Тернополі, Чернівцях, в українській учительській семінарії в Тернополі. Правда, не можна було називати гімназій „українськими“, а просто — гімназія тай край. На чолі шкільної управи поставлено д. Янковського, директора одної з київських гімназій, що мав репутацію ліберала. Але поводився він трохи чудно: з одного боку наче б то і не закривав українських шкіл і помагав учителям поліпшувати їхнє матеріяльне становище, а з другого — лякав тих самих учителів Сибіром за слово „Україна“ і робив усякі причепки в справі організації українських шкіл Союзом міст. Мені довелося мати з д. Янковським сутички на цьому ґрунті, але про це трохи далі

Арешти й висилки українських діячів одбувались і далі, але далеко вже не в тім масштабі, як раніше, і тепер ініціативу виявляла вже не адміністрація, а влада військова, „контр-розвідка“, де засіли в характері співробітників ті самі особи, що за графа Бобринського сиділи по канцеляріях генерал губернаторства. Мотивом для обвинувачення було вже не „мазепинство“, а „шпіонаж“. В шпіонажі ж можна було обвинювати кого хочете на підставі найменшого підозріння, бо тут доказів не було треба. Пізніше всі ці справи попали до моїх рук, і я мав змогу переконатись, що тільки оден процент серед усіх обвинувачених і арештованих по підозрінню в шпіонажі можна було вважати за людей справді причасних до шпигунської праці. Решта ж була жертви неясних підозр, фалшивих доносів, непорозумінь і часто-густо — особистих поракунків.

Склад повітої адміністрації був дібраний ген. Треповим та його співробітниками значно кращий, ніж за гр. Бобринського; більшість повітових начальників були люди з вищою освітою, що раніше служили в Росії земськими начальниками, а то й головами повітових земських управ. Були й природні українці. Обновлено також склад поліції, і таких розбишак, як Рапота або Параделов, уже не було. В центральній управі на чолі окремих установ поставлено людей досвідчених, фаховців у своїм ділі, чужих політиці. Про них буду говорити ще далі.

поглядах, але уявляю я ненавижу й гвдую ними, тому, що вони — ренегати”.

Великий князь Миколай Миколавич скаржиться на завізнення транспортів для галицької армії: „я дожидаю поїздів з набоєм, каже він, а мені присилають поїзди з попами”.

Певна річ, що такі думки й погляди французького посла не залишились без впливу в Петербурзі.

Богацько разів об'їздячи окуповані повіти Галичини й Буковини, я мав нагоду переконатися, що взагалі режим другої окупації був значно м'якший. Це була сувора окупаційна влада, але не було вже тенденції неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову. В той же час, по справах Союзу стикаючись раз-у-раз з усіма представниками влади од губернаторів до повітових начальників, я познайомився особисто майже з цілим персональним складом адміністрації і знав, хто з неї виявляє гнобительські нахили, а хто ставиться до людей лясально і толерантно. Це мені потім дуже придалось.

Влітку 1916 року Центральний Комітет Союзу прислав на наш фронт ревізійну комісію для огляду інституцій Союзу на фронті. На чолі комісії стояв сенатор С. В. Іванов. Наш київський комітет приділив яко свого представника для присутності при ревізії — мене. Ми обїхали протягом трьох тижнів автами цілий фронт від Луцька до Селетина на Буковині. Ще при перших зустрічах в Києві я побачив, що в особі сенатора Іванова маю перед собою освічену й гуманну людину, одушевлену найкращими громадськими ідеалами, справжнього „шестидесятника“*) по своїм поглядам, хоч віком він належав до трохи молодшого покоління. Він дуже зацікавився українським життям, пам'ятками української культури, і ми влаштували спеціально для нього огляд київських пам'яток і святинь, при чому пояснення давали пок. Ор. Ів. Левицький і В. К. Прокопович. Ще в Києві я вів з сен. Івановим розмови про галицькі справи і бачив, з яким безумовним осудом ставився він до політики національного утиску й релігійних переслідувань.**) У мене тоді виникла думка — використати побут сен. Іванова в Галичині й Буковині, познайомити його докладно з тамошніми відносинами і людьми, дати йому весь необхідний матеріал — за для того, щоб потім старатись через його вплив, звязки і популярність добиватись ослаблення системи утисків над українським життям в окупованих провінціях. Дуже важним здавалось мені

*) „Шестидесятниками“ називали в старій Росії людей покоління 40-х років XIX. ст., коли громадянство було пережите поступовими ідеями, і це заохочення відзначалось ідеалізмом і ентузіазмом, що в багатьох людей залишався на ціле життя.

** В російських кругах сен. Іванов був звісний між иншим тим, що одного разу гостро заперестував проти вироків смертної кари. За це його на довгий час не запрошувало на ділові засідання Селету і він аж до самої революції носив лиш почесний титул сенатора, не виконуючи урядових функцій. Уряд ставився до нього підозріло, але в широким громадських кругах він тішився великою пошаною.

також мати в особі ген. Іванова прихильника в Центральнім Комітеті нашого Союзу в Москві, де вже трохи скося по-чали поглядати на нашу роботу на культурно-просвітному полі.

Треба зазначити, що вже з весни 1916 р. наш Комітет став широко улаштовувати по Галичині й Буковині дитячі захоронки, де місцева дітвора діставала їжу. На чолі цих захоронок станув „дітський підвідділ“, де головою була пані С. Н. Луначарська, що цілком поділяла мої пляни що до характеру й напрямку праці. Потроху ми довели число захоронок до ста; при них позаводили зпочатку щось наче школи ручної праці, а потім почали обертати їх у звичайні школи. Як звісно, в кожному селі існувала звичайна школа, але від початку окупації школи не функціонували. Більша частина учителів та учительок залишилась на місці і бідувала тепер без заробітку. Діти виростали без усякої науки, дичіли, і це найбільше відчувало саме населення, що здавна звикло до школи і дорожило нею. Я задумав, не міняючи назви „Дітський пріютъ Всероссійскаго Союза Городовъ“ і під його прапором з червоним хрестом впровадити до цих „Захоронок“ звичайну шкільну науку. На завідуючих захоронками призначалися студенти, студентки й учительки з Великої України, щоб вони офіційно відповідали за установу; а вже на фактичних вчителів запрошувано місцевих же вчителів та вчительок з платнею „по найму“. Ми почали швидко переводити наш плян, без галасу, по тихеньку, не підіймаючи питання перед місцевою адміністрацією й ставлячи її перед доконаним фактом. Виникали в різних місцях причепки, тоді я їсав до губернатора Чарторижського, порозумівався з п. Янковським, відкликувався аж до Москви, спіраючись на постанову Центрального Комітету Союзу про те, щоб по його захоронках навчання дітей велося їх рідною мовою (на прийяття цієї постанови вплинула пані С. Луначарська, що їздила від нас з Київa на якусь нараду скликану Центральним Комітетом в „дитячій справі“ у Москві). В 1916 р. „Всероссійській Союз Городовъ“ був уже такою силою, що з його авторитетом мусіла числитись й російська адміністрація на фронті.

Тому що в окупованих провінціях залишилось багато дітей-сиріт, що погубили своїх батьків підчас боєвих дій, то для цих дітей ми почали улаштовувати особливі пріюти-інтернати в різних кутках краю (пам'ятаю, були такі в с. Богданівці, Тарнорудці, Заболотцях, Чернівцях та інших містах), щоб не вивозити їх з рідної землі. Для завідування цими інтернатами і для розшукування дітей по

краю, було організовано особливу „дитячу експедицію„ під проводом відомої нашої письменниці Наталії Романович-Ткаченкової*). Цілком аналогічну роботу провадив і „Всеросійській Земській Союзь“. Щоб робота велася координовано і по спільному пляну, уповноважений Земського Союзу П. К. Линниченко, що завідував там відділом допомоги населенню, запросив на голову „шкільного відділу“ в Союзі Ів. Ігн. Красковського, відомого українсько-білоруського діяча й педагога (в кінці 1916 р. його обібрав у свої уповноважені наш Комітет півден.-західного фронту Всеросійського Союзу міст). Тоді робота пішла дуже дружно, і засобами земського й міського союзів удалось протягом двох місяців (май-червень 1916 р.) майже відновити низше народне шкільництво в окупованім краю, де навчання велось українською мовою і було вільне від того присмаку австрійсько-польської рутини, що панував по школах в краю за австрійських часів. Само собою виникало питання про підручники. Ми не вважали зручним додержуватись старих підручників часів Австрії: перш за все вони були перейняті державним австрійським патріотизмом, — в кожній хрестоматії портрет цесаря Франц-Йосифа, австрійські гимни; залишати це — значило викликати затруднення з боку російських властей; виривати з книги — непедагогічно. До тогож старих підручників було й мало, не дурно російські власти при першій окупації 1914 р. палили їх цілими купами, улаштовуючи своєрідні ауто-дафе. Тоді ми рішили знайти другий вихід: звернутись до українських підручників, друкованих в Росії. Таких підручників, починаючи з 1906 р., було видано немало і то дуже добрих (наприклад Грінченка, Хуторного, Білоусенка, Черкасенка, Шерстюка, Степовика, Русової і т. д.) з педагогічного погляду, але вони здебільшого лежали на полицях книгарень, бо в школах учити українською мовою не дозволялося, і хіба тільки подекуди відбувалось потайне навчання. Я гадав, що наші підручники придадуться для галицько-буковинської школи й матимуть навіть перевагу над місцевими підручниками старого видання ще з того погляду, що наші підручники були цілком „нейтральні“: в них не було зовсім казенного державного духу ні австрійського, ні російського, не було й своєрідного польського патріотизму; вони пристосовані були виключно до вимог педагогії. Але щоб переконатися в цьому, ми з Ів Ігн. Красковським скликали в ліпні зїзд місцевих вчителів та вчительок, що нав-

*) Про цю свою діяльність вона умістила цікаві епизоди в „Д. Н. В.“ 1917 р.

чали по захоронках земського й міського союзів і нам обом було надзвичайно приємно почути на цьому зїзді (що відбувся в Тернополі) майже одноголосну думку учасників на користь підручників з Великої України. На кошти союзів було закуплено й транспортовано до Галичини й Буковини десятки тисячів примірників шкільних українських книжок, а також книжок для позашкільного читання. Було викуплено все, що тільки знайшлося в українських книгарнях у Києві, і на далі довелося спроваджувати транспорти книг з Полтави, Харкова і навіть Катеринодару, з тамошніх українських книгарень. Галицькі селяне дуже тішилися цими книжками на рідній мові „Київського видання“, з Великої України; особливо подобалися видання народніх дум і книжок з історії, що не зазнали на собі специфічної австро-польської цензури, і в яких польсько-українські відносини в минулому трактувалися без фалшування історичної правди.

Зріст числа захоронок шкіл і особливо запровадження підручників з України, одначе, не на жарті потривожило місцеву російську адміністрацію. Довелося їхати для серйозної розмови з губернатором Чарторижським в Тернополі. З ним удалося порозумітись доволі добре. Він з ештою поставився до справи ліберально, вимагав тільки щоб призначувано лиш „благонадійних“ вчителів та щоб наші захоронки ніде не називалися школами. Неприємно було тільки те, що д. Чарторижський в розмові постійно уживав слова „мазепинці“, „мазепинський“ для зазначення понять „українці, український“, так начеб то це були синоніми; вимовляв він ці слова без усякого наголосу чи підкреслення, немов це були загально-вживані і ні для кого необразливі назви. Більше клопоту довелось мати з п. Янковським, що відігравав ролю так би мовити начальника галицько-буковинської шкільної округи. Він начеб то й не виступав ворожо, але на кожному кроці утворював практичні труднощі й перешкоди, головню в околиці Чернівців, де була його резиденція. Та з д. Янковським доводилось більше воювати не мені, а покійному А. Г. Вязлову, що з весни 1916 р. сидів у Чернівцях яко уповноважений нашого комітету при штабі VШ. Армії.

Наш Союз почасти допомагав і середнім українським школам, що відновлялися подекуди й утримувалися на кошти самого місцевого населення. Допомога тут була чисто матеріального характеру: наприклад, улаштовувалася безплатна кухня для учнів і вчителів, як ось у Тернополі при гімназії; постачалося паливо, робився ремонт шкіль-

них помешкань. Так було в тій же гімназії в Тернополі: міський магістрат з посадником Міхаловським на чолі ніяк не могли знайти помешкання для української гімназії (власний будинок гімназії був зайнятий якоюсь військовою канцелярією) і нарешті одвела їй недобудований дім, здається, на вулиці Міцкевича. Тоді наш Союз своїм коштом добудував дім і приладнав його під шкільне помешкання. Спеціально на потреби української гімназії й учительської семінарії в Тернополі, наприклад для оплати учительської праці, збиралися гроші серед української інтелігенції в Києві і я сам кілька разів привозив сотні й тисячі рублів цих грошей до Тернополя й передавав їх на руки о. Бона.

Обїзд фронтових інституцій Союзу в Галичині ми почали з сен. Івановим від Тернополя. Саме тоді в Тернополі перебував генерал-губернатор Трепов і сен. Іванов пішов до його з візитом. В розмові Іванов доторкнувся питання про відносини російської адміністрації до місцевого українського населення. „Так, сказав Трепов: поки що ми даємо їм школи, не чіпаємо мови, не втручаємось до церковних справ...“ Памятаю, з яким обуренням на це „поки що“ переказував мені свою розмову Іванов: „невже це державна точка погляду, казав він, шанувати законні права населення лиш поки що, себ то часово; ну, а далі?“

Ми обїхали майже цілу прифронтову смугу, побували в Скалаті, Збаражі, Струсові, Микулинцях, Бучачі, Монастирських, були присутні при боях за Галич, коли на наших очах коло села Товстобаби було взято в полон 3.000 Німців; потім через Станиславів, Коломию, Снятин проїхали на Буковину, обїхали її фронтові установи аж до Селетина, я скрізь, де тільки міг, старався знайомити сен. Іванова з нашою роботою на користь місцевого населення, поясняв йому місцеві відносини, показував сліди й останки інтенсивного культурно національного життя, яким жила країна перед війною, знайомив з деким із місцевих людей. Так в Озірній познайомив з неб. о. Танчаківським, в Монастирських з неб. о. Підляшецьким. В ревізійній комісії брав участь і їздив скріз з нами член Державної Думи Калугін, я й його старався знайомити з галицько-буковинськими справами. Коли ми скінчили обїзд сен. Іванов залишився дуже задоволений працею нашого Союзу на фронті, в тім числі і мого відділу допомоги населенню. Ми верталися з ним у-двох автом з Чернівців через Камянець до Проскурова. Провівши зі мною на самоті цілий день Іванов вів зі мною немов остаточну

розмову про галицькі справи, резюмував свої вражіння. Він дав слово вжити всіх своїх сил і всіх з'язків, щоб освітити правдиво в Петербурзі справжнє становище Галичини й Буковини, домагатись остаточної ліквідації системи національного утиску, повороту невинних жертв попереднього режиму. „Ні, так як є, воно залишиться не може!“ — казав він мені, коли ми зіздили на гору коло Садагури і кидали останній погляд на Чернівці, на долину Прута, на голубі гори на правім березі Прута. „Будьте певні, що воно скоро має переменитися!“ Очевидно, сен. Іванов мав на увазі зміну курсу урядової політики під натиском громадської опінії, і не передчував — так само як і я — що скоро дійсно настануть зміни, але такі, що перевернуть до гори ногами увесь той лад, яким держалася стара Росія...

VIII.

Приголомшене українське життя починає знову пускати свіжі парості. На передодні великих подій. !

З другої половини 1916 року в житті українського громадянства в Росії почав відчуватися якийсь перелом. Минулося перше приголомшуюче вражіння катастрофи 1914—15 років. Помалу вертався активний настрій, і люде, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло старих своїх осередків, головню коло „Товариства українських поступовців“. Цей настрій відповідав тому оживленню, що помічалось по цілій Росії. Уряд, якому на початку війни громадянство дало було „Божий мир“, виявив себе цілком нездатним, незаслужуючим ніякого довіря, і морально збанкрутував цілком. З трибуни Державної Думи лунали що-раз грізніщі промови. Росло загальне незадоволення і недовіря до правительства, що обдурюючи народ самопевністю й фальшивими звістками про небувалі перемоги, не зумів передбачити й одхилити катастрофу літа 1915 року.

Зростав активний настрій серед української молоді, з-поміж котрої багато проходило гарну школу практичної національної роботи в Галичині, в установах Земського й Мійського союзів. Були спроби нелегальних видань антіросійського напрямку в Київі і в Катеринославі. Культурно-просвітна українська робота, що купчилась колись коло „Просвіт“ та клубів, знову почала виявлятись іноді під фірмою ніби-то російських літературних товариств і організацій. Так в осені 1916 року в Катеринославі було уряджено урочисті поминки по Івану Франкові і я читав

на їх публичну лекцію про діяльність Франка українською мовою. В перерві до мене підійшов поліцеймейстер і прохуючи вибачення зауважив, що в першій частині мого викладу було дещо таке, ніби я вороже ставлюся до російської мови та письменства (я говорив про москвофільський рух в Галичині). Я відповів, що абсолютно не мав на думці чимсь ображати російську мову та письменство, що то може пан поліцеймейстер не гаразд розібрав мою українську мову. Він ще раз перепросив і залишив мене в спокої. В кінці 1914-ого й в 1915 році мені просто не дозволили би читати українською мовою та ще про такого „мазепинця“, як Франко.

Приблизно коло того часу, десь в осені 1916 р. викликають мене в київську губернську жандармську управу. Прихожу. Жандармський полковник показує мені якийсь лист і питає: пізнаєте? Справді пізнаю, бо то моя рука. Показує ще пару моїх листів. Виявляється, що то листи писані мною до мого тезка й приятеля Володимира Дорошенка та до Виділу Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Очевидячки їх захопили в паперах Товариства, розглядали цілий рік і аж тепер дійшла до мене черга. „Так як Ви це можете пояснити, і що це у Вас були за зносини?“ Мої листи були в чисто літературних справах, наприклад я писав до В. Дорошенка в справі відпису перекладів повістей Шевченка, зроблених Ол. Кониським, я тоді в початку 1914 р. готував повне видання творів Шевченка (вийшло саме перед війною в Катеринославі). Лист до адміністрації Наукового Товариства — в справі членської вкладки і досилки мені збірника в честь Франка. Я все це і розповів. Жандарм усе докладно записував до протоколу, навіть записав, хто такий був Франко, бо я йому пояснив. Нарешті питає: а де тепер В. Дорошенко і що Ви знаєте про його діяльність? — За кордоном, відповідаю, а про діяльність знаю тільки з часописів, як що їм вірити. На тім допит і покінчився. Я підписав протокол, і більше мене не чіпали.

Вертаючись до оповідання про сживлення українського життя з осені 1916 року, мушу сказати, що тоді ж були зроблені спроби відновлення української преси. Властиво з липня 1914 року Українці залишилися без своєї національної преси, як що не рахувати „Украинской Жизни“, видаваної у Москві рос. мовою. Всі спроби відновити видання журналів українською мовою (про щоденні газети не було що й думати), кінчались забороною видання на першому або другому числі. Подавалися прохання про дозвіл на найневинніші видання, під самими скромними

назвами, як ось, наприклад, господарський тижневик „Тепла Роса“. Діставши дозвіл, друкували найбільш далекі від усякої політики статі, і дивисься — заборонили „Рідний Край“ Олени Пчілки примушено перейти на ярижний правопис, і він став „Риднымъ Краємъ“. Цензура викреслювала в ньому слова „українська мова“, „Україна“, замінюючи словами: „наша мова“, „наш край“ і т. д. Нарешті видання припинилось. В Києві взагалі стало неможливе що-небудь друкувати по українськи. Тут працювали старі, випробовані „приятелі“ українського слова: проф. Т. Флоринський і С. Щоголів. Вони також, подібно до міністра Сазонова гадали, що тепер настав слухний час раз на все покінчити з українством! Цензура в їхній особі почала вимагати, щоб у виданнях Українського Наукового Товариства уживано „ярижного“ правопису. Тоді рада Товариства, де головою після заслання проф. М. Грушевського став В. П. Науменко, ухвалила перенести друк „Наукового Збірника“ (тимчасово, замість „України“ і „Записок“) до Москви, доручивши мені редакцію книжок Збірника і догляд за друком. Я часто їздив до Москви в справах Союзу міст, і вів там друк „Наукового Збірника“, якого за два роки вийшло всього тільки два випуски. Для видання літературного журналу замість закритого „Літературно-Наукового Вістника“ вибрано місцем Одесу. Тут вийшли в 1915 році три книжки „Основи“; політики і злови дня не торкались зовсім: сама лишень поезія, белетристика і мистецтво. Але на 3-ій книзі „Основу“ закрито. Тоді надумали з осені 1916 року видавати в Москві тижневик „Промінь“. Саме під той час у Москві скупчилися видатні наші літературні сили: крім проф. А. Кримського й С. В. Петлюри перебував тут нелегально В. К. Винниченко, що повернувся під чужим імям з закордону; сюди ж дозволено переїхати з Казані (після Сібірська) проф. М. Грушевському. Були ще в Москві Ол. Саліковський, Богдан Кістяківський та інші. Одже самих місцевих сил було досить. „Промінь“ почав виходити і, хоча виблискував білими сторінками (що їх викреслювала цензура), але якось тримався і дотримався до самої революції. Разом з „Української Життю“ він був тим вогником, що присвічував пригніченій і заслуженій українській громаді, розкиданій по широких просторах російської держави.

Діяльність „Общества Юга Россіи“ розвивалась усе ширше й ширше. Воно мало вже філію в Чернигові і (здається) в Черкасах. На його зразок заснувалося таке ж саме українське товариство в Москві. Ці товариства робились українськими осередками, що єднали людей коло

такого святого діла, як поміч братам-галичанам, що потерпіли за українську справу. Тепер уже порозшукували усіх майже засланих і скрізь давали їм допомогу. З Київа було командировано до Орла паню М. Бухневич, і вона там після тяжких пригод розшукала С. Британа та інших заложників. Літом 1916 р. пані Л. М. Старицька Черняхівська виїхала з доручення „Общества Юга Росіси“ на Сибір, щоб там на місці одвідати засланих галичан і встановити тісніший з ними контакт, та організувати їм допомогу на місці. Вона через Москву, Петербург, Вятку, Урал проїхала в Сибір і доїхала аж до самого Іркутська, скрізь зупиняючись на місцях більших кольоній засланих, одвідуючи їх і засновуючи на місці допомогіві комітети з українців, що давніше переселилися до Сибіру. В Красноярську вона зазнайомилась з єпископом Никоном Безсоновим, звісним своїм виступом в обороні галичан; він скоро зрікся єпископського стану, став просто Миколою Безсоновим і в 1917 році вступив на українську державну службу. Подорож пані Старицької-Черняхівської дала багаті наслідки як в справі налагодження кращої допомоги засланим, так і в ділі національної організації українських кольоній в Західному-Сибіру.

А тимчасом по цілій Росії відчувалось уже наближення якихсь великих перемін. чогось грізного і невідомого. Невловимо, в формі якихсь неясних і півсвідомих передчущань, сподівання чогось нового, якийсь трівожний нервовий настрій можна було збагнути навіть на фронті, серед військових. Ходили неясні чутки про якусь змову серед гвардії, що хотіла, мовляв, усунути царя й посадовити його брата, або когось з великих князів. Було вбито Распутина і по цілій державі ходили скандальні оповідання про його ролю при дворі і в царській родині. На чолі уряду з феєричною поспішністю мінялись фігури одна від другої непопулярніша. Дума стояла вже в майже одкритій опозиції до уряду. Провідники громадських організацій в сподіванні якогось перевороту радились між собою що до майбутнього нового ладу. Всі сподівались бурі, тільки не знали, коли саме і з якого приводу вона вдарить...

Зразу після нового 1917 року я виїхав з Київа до Тернополя. Треба було оглянути деякі фронтові установи Союзу (санітарні відділи, шпиталі, чайні пункти, технічні відділи і т. д.) Я в кілька день, серед великого морозу й снігу обїхав автом ряд пунктів — од Збаража до Чернівців. Мої співробітники по Союзу, група української молоді, улаштували „голодну кутю“ в м. Микулинцях і запросили мене. Прибуло з десяток нашої молоді з близчих

інституцій Союзу, запрошено було й декого з представників місцевої української молоді. По вечері молодь заходилася співати українських пісень, а я балакав з старшими гостями. Отець Св-ий (з Ладичина) дуже нарікав на долю свого рідного краю: країна знищена; міста й села лежать в руїнах; населення вигнано з рідних осель; одних запровадили кудись австрійці, других москалі; одні б'ються в австрійських рядах, другі знемагають на примусових роботах у москалів: риють окопи, направляють дороги, їздять форшпанами в обозах, покинувши господарство й родину; ширяться хвороби, ростуть пошести, вмирають діти; страшна деморалізація росте серед народу; молоде покоління росте без науки, дичіє; культурність і людяність зникають... Все це було правда, і в порівнанні з цим страшним лихом усі наші зусилля, всі наші харчеві пункти, захоронки і т. д. — були такою краплею в морі серед загальної біди, що про це сором було й думати. На-пів жартом я став потішати шановного панотця, що скоро все переміниться, що в Росії за яких пару місяців вибухне революція, тоді війна припиниться і Галичина зітхне вільно. Отець Св-ий з недовірям хитав головою і казав, що революція в Росії є неможлива, а навіть коли б вона і сталася, то ледви чи з цього буде кому користь... Нікому з нас не спадало на думку, що наші сподіванки збудуться і саме за два-три місяці.

IX.

Революція її відгуки в Києві. Нова влада в Києві.

В кінці лютого по традиції українці святкують Шевченкові роковини. В 1917 році, як і попередніх років у Києві справляти ці роковини прилюдно й урочисто не було змоги. Не було 26 лютого звичайної урочистої панихиди в св. Софії, не було великого концерту в одній з найкращих зал міста. Тільки на далеких окраїнах Києва, в глухій Пущі-Водиці, в Святошині, скрізь де були наші українські захоронки для дітей, улаштовано було домашні вечірки для дітвори, скромно, без оповіщення. Я поїхав на таку вечірку до Пущі-Водиці разом з начальницею дитячої експедиції пані Н. Романович-Ткаченковою. По сніжних заметах, по безлюдній зимою дорозі глухим лісом доїхали ми на санях до великої деревляної дачі, що заховалась в лісовій гущавині, пристосованій для захоронки. Тут, в убогій обстанові біженського притулку, в найбільшій хаті будинку святковано пам'ять великого поета, оборонця всіх покрив-

джених і вбогих. Сумне й зворушливе свято. Учителька розказує про життя поета мученика. Діти деклямують, співають хором. З гостей — окрім нас двох, греко католицький священник, що їздить сюди з Київа вчити релігії дітей-уніятів, проф. Сад-ий з Станіславава з своєю дружиною, двоє-троє співробітників та співробітниць Союзу. Сльози на очах в багатьох з дітей та й декого з дорослих. Про що вони думають? Мабуть згадують, як у них там в далекому селі десь під Карпатами так само колись свягковано цей день; в якій небуть читальні „Просвіти“ збиралася громада, панотець або вчитель держав промову, діти деклямували вірші, хор співав той самий „Заповіт“... Тепер цього всього нема: читальні лежать в руїнах, стирчать одні обгорілі комини та розвалені грубки; або ж у них розмістилася кузня чи походна лазня Союзу Міст; батьки й матері загинули, або невідомо де ділись, а діти — тут в захоронці. в глухій Пущі-Водиці; чи стринуться вони коли-небудь, чи знайдуть одні других? І ця вечірка в глибині занесеного снігом лісу, в скудно освітленій нафтовою лампою кімнаті, з портретом Шевченка, повитим рушником, де вишито слова: „Свою Україну любіть, любіть її во время люте!“, і ці сумні дитячі личка, і це скудне, виснажене обличчя обшарпаного полоненого „австріяка“, з застиглими на ньому сльозами (він тут за сторожа при захоронці), й ці дорогі знайомі слова Шевченкового „Заповіту“, виконувані хором дитячих голосів — усе це робило глибоке, незабутнє вражіння... „Поховайте та вставляйте, кайдани порв'те!“ — Коли це збудеться?

На другий день вранці, я тільки що встав, прибіг до мене післанець од голови нашого Союзу бар. Ф. Р. Штейнгеля з проханням негайно прибути до Комітету по дуже важній справі. Видко справді щось сталося, коли такі надзвичайні запросини. Я поїхав. Майже цілий Комітет в комплекті. Обличчя в усіх стурбовані, серйозні. Мені показали телеграму з Петербурга, прислану до дирекції південно-західних залізниць у Київі членом Державної Думи Бубликовим. Копію цієї телеграми зараз же було передано до нашого Комітету. З телеграми можна було зрозуміти одно, — що в Петербурзі почалася революція. Скоро чутка про це облетіла весь Київ. Але зпочатку все було спокійно і так як звичайно. Наш Комітет не розходився цілий день. Пізно у вечері прийшли доповнюючі вісти, які не залишали сумніву, що в Петербурзі скинуто старий уряд і влада перейшла до рук Тимчасового Правительства, видвигнутого Комітетом Державної Думи. В цім Правительстві для багатьох з нашого Комітету зєсідаги „свої“ люде. На другий день

в помешканні начальника київської воєнної округи генерала Ходоровича відбулася нарада, в якій взяли участь голова Комітету Всеросійського Земського Союзу А. П. Шликевич, барон Ф. Р. Штейнгель, губерніяльний дворянський маршалок Безак, заступник міського голови Ф. С. Бурчак та ще деякі нотаблі міста і Краю. Говорили про те, що робити і про потребу скликання ради представників громадських організацій міста Києва й вибору нею виконавчого комітету. Вислано було телеграму до головнокомандуючого фронтом ген. Брусилова з запитанням: як поставиться армія до перевороту? Відповідь Брусилова звучала так: „Армія виконає свій обов'язок перед рідним краєм“. Я вже не пригадую точно, в якій черзі йшли події одна за другою, що закрутились з блискавичною швидкістю памятаю тільки, що на четвертий день після одержання телеграми Бубликова головою Київського Виконавчого Комітету, до якого перейшла вся влада в Києві і в краю, став бар. Ф. Р. Штейнгель, який передав мені обов'язки голови Комітету Союзу міст.

Сталася революція. В Києві вона відбулася так само безкровно, як і скрізь крім самого Петербурга. Влада без суперечок перейшла до Виконавчого Комітету з 15—16 осіб, серед котрих з українців, крім голови, були ще А. Ніковський, М. Порш, Ф. Страдомський, С. Ефремов і ще один робітник з Арсеналу на Печерську. Рада об'єднаних громадських організацій збиралась кілька разів, але особливого значіння не мала. Одним з перших розпоряджень нового правительства був наказ губернаторам передати свої функції головам губерніяльних земських управ з титулом Губерніяльних Комісарів. Одже в Києві губернаторська влада перейшла до М. А. Суковкіна. По згоді з Виконавчим Комітетом на свого помішника (віце-губернатора) він запросив мене. Тимчасовий уряд телеграфічно затвердив мене на посаді, і таким чином, мені довелося розлучитися з Союзом міст, ле я стільки поклав праці, і перейти до зовсім нової для мене діяльності.

Призначення мене на посаду помішника губерніяльного Комісара було безумовно концесією українцям, і так її у нас і зрозуміли. М. А. Суковким доручив мені губерніяльне правління, губерніяльне присутствіє і взагалі цілу адміністративну частину, собі ж залишив загальний провід і так би мовити високу політику, що стояла тоді на першому плані. Одначе всі скільки небудь значні справи з губерніяльної політики вирішались навіть не самим губерніяльним комісарем, а в купі з особливою колегіальною установою — „Губерніяльним Виконавчим Комітетом“, вибраним на губерніяльному зїзді представників від сільських

громад. Комітет цей, збираючись майже кожного дня, засідав у бувшому генерал губернаторському домі, потім просто губернаторському, по Інститутській вулиці ч. 40 (пізніше в ньому перебували прем'єр-міністр часів Центральної Ради, Гетьман, Директорія; взагалі він зробився історичним будинком; його зруйнували, відступаючи в 1920 році, поляки), де росташувався Суковкин. До Комітету належали, скільки памятаю, М. С. Грушевський, С. Л. Франкфурт, М. С. Синицький, В. К. Королів, А. М. Сербиненко, М. М. Стасюк і ще кілька людей, майже самі українці. Комітет працював дуже енергічно й діловито. З одного боку йшла велика „законодатна“ робота — складались накази й інструкції по місцевому управлінню; тут найбільше працювали Королів і Синицький. З другого боку доводилося розбирати різні випадки, що траплялись по губернії. Не раз уже піднімалися на Київщині дрібні розрухи. Одним з перших, памятаю, була спроба жидівського погрому в м. Хабному Радомишльському повіті. Тоді на місця висилалися члени Комітету для мирного полагодження справи. Тоді ще панувала віра, що всякий непорядок можна вгамувати умовляннями. Одначе в історії з м. Хабним довелося вжити військову силу й зробити збройну демонстрацію.

Комітет став видавати офіційний орган Київщини „Вісти Губерніяльного Виконавчого Комітету Київщини“ — двома мовами, українською й російською. Взагалі було заведено відразу що до мови урядування дуалізм. У-перве українська мова ставала в нові часи мовою урядовою. Серед інституцій, що опинились під мою безпосередньою управою, була губерніяльна друкарня. Її зараз же було приладжено для друку українських видань. Одною з перших, памятаю, почала в її друкувати свої й Б. Грінченка твори пані М. Грінченко

Мім иншим на мою долю випало робити ліквідацію поліції. І годі, й тепер вважаю за одну з найбільших державних помилок тимчасового Правительства зруйнування одним почерком пера такої складної, спеціальної й необхідної, особливо в переходові часи інституції як поліція. Нема що казати, стара російська поліція була з богатьох поглядів дуже погана, вживано її не для тої мети, для якої вона по суті призначалась, її треба було переформувати, реорганізувати, очистити від негодящого елементу, але руйнувати її цілком з гори до низу, з тим, щоб на її місце поставити таку каракаритурну установу як міліція — не було жадної рації. Ця міліція складалася з людей непідготовлених, нетямучих, а в своїх низах навіть

з усяких гольтіпак і заволок. Цілу масу служачих в старій поліції викидали просто на вулицю з тавром „слуг старого режиму“, молодших відправляючи просто на фронт в ряди армії, так начеб це були якісь „арештантські роти“ — служба у війську. Створювався відразу кадр людей непримиримо — озлоблених, зручних, вправних, яких життєвим завданням являлось — допомагати поваленню нового ладу, який не давав їм місця в житті. Незабаром вони стали першими адептами й вірними слугами большевизму. А було серед цих людей багато таких що зовсім не являлись якимись принциповими ворогами вільного ладу, що були незаметними спеціалістами свого діла і дуже добре виконували свої обов'язки й за нового режиму, допомагаючи піддержувати лад і правильний хід життя. Большевики виявили справжній державний розум (як й багато ще де в чому), знову використавши цих людей для потреб своєї влади. Працюючи в 1914 і 1915 роках в українським комітеті по допомозі арештованим і висланим Галичанам, я добре придививсь до київської поліції і таки був добре на неї злий. Але коли тепер до мене почали приходити перелякані, збентежені люде, починаючи з грізного ще недавно поліцмейстера Горностаєва, тепер одягнуті в цивільне убрання, викинуті буквально на вулицю з своїх казенних помешкань, в страшній тривозі за себе і за свої родини, в мені не ворухнулося ні крапельки злорадства, або почуття помсти; мені було просто шкода їх як людей, особливо коли побачив серед них тих, що на моїх очах гуманно поводитись з арештованими Галичанами. Але допомогти я їм не міг нічим і мусів поводитись з ними „по всій суворості законів“, змягчуючи сумну процедуру лиш чемним поводженням та деякими дрібними полекшами, на скільки допускала це буква неблаганих петербургських телеграм. Виконуючи ці телеграфічні накази, я все не міг позбутися думки, що наш триумф — тимчасовий, що будуть ще великі переміни, і тоді — чи стануться вони в лівий чи в правий бік, — з нами, теперішніми „каліфами на годиннику“, будуть церемонитись значно менше. Такий закон усіх переворотів у світі.

Х.

Початки широкої організації українського руху. Центральна Рада. Приїзд М. С. Грушевського. Українство і російська „революційна демократія“. Національний конгрес.

Як тільки розійшлися перші чутки про переворот в Петербурзі, зійшлася рада „Товариства українських по-

ступовців⁴, цієї одинокої в ті часи всеукраїнської організації. В двох маленьких кімнатах, що залишились вільними в Українському Клубі від шпиталю*), зібralись не тільки члени ради, але й чимало рядових членів організації; прийшли представники студентської молоді. Доложено було політичні новини, прийнято до відома, що Українці ввійшли до міського Виконавчого Комітету, між иншим — бар. Ф. Штейнгель jako голова, і А. Ніковський jako секретар Комітету. Було ухвалено сходитись що дня, щоб бути в курсі цілого руху і старатись захопити в ньому по зможі впливові позиції.

На другий чи на третій день засідання ради прийшло двох священників і заявили, що їх прислало jako своїх делегатів, київське православне духовенство, котре на своїх загальних зборах ухвалило піддержувати контакт з українською національною організацією. Прийшли представники від робітників, явилось кілька салдатів, ці останні вже від сформованих українських громад в різних військових частинах. Присутні на наших зборах капітан Гон і поручник Микола Міхновський заявили, що вони вже ведуть роботу по влаштуванню українського військового клубу. Все це свідчило, що Українці в Києві виявляють з себе певну громадську силу, і що українська національно політична організація являється вже притягаючою силою для цілих суспільних груп.

Тоді було рішено заложити загальну організацію, яка на зразок „Ради громадських організацій м. Києва“ об'єднувала б всі українські національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її „Центральною Радою“. Було богацько суперечок що до форми організації та її складу. З одного боку члени старого „Тула“ настоювали на тому, щоб в основу організації було положено вже існуючу всеукраїнську організацію „Товариство Українських Поступовців“, що об'єднувала в собі найкращі

⁴) Вище я згадував, що з початком війни київський український клуб (так само, як московський, петербургський і полтавський), щоб урятувати себе і своє помешкання, улаштував у своїх хатах лазарет на 50 поранених. Це був справжній „український лазарет“: до його забирали майже виключно самих поранених українців і тут вони попадали не тільки в цілком українське оточення, але переходили свого рода українську національну школу; неграмотних — вчили по українськи, всіх взагалі навчали української історії, освідомлювали, так що більшість верталась до своїх полків свідомими українцями. На дорогу довали їм і цотім висилали в посылках українські книжки, листувались з ними. Протягом трьох років через одю „школу“ перейшли сотні й тисячі ранених і, таким чином вона своє призначення виконала. Більш менш те саме було й по інших українських лазаретах.

українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку представники молоді і численних, нараз повсталих соціалістичних організацій вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному принципі, щоб кожна партія мала своїх представників в числі пропорціональним до значіння й численности тої класи, або тої суспільної верстви, інтереси якої вона хотіла заступати. Одна, наприклад, на борзі зложена група студентської молоді, що назвала себе партією українських соціалістів-революціонерів, виступала в імені мноміліонової маси українського селянства і претендувала на більшість місць в Раді. В тім же дусі висловлювались і представники аж п'яти робітничих українських організацій в Києві (що тільки тепер ми про них почули) і т. д. Розуміється, нічого не можна було принципіально мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво й мусіла стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники — діставали число місць відповідне чисельности й реальному значінню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася перш за все з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств тільки *in spe*, — для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках. Менше всього, розуміється, тут грало роль небажання позбутися „впливу“, — більш за все боялися, щоби не потерпіли на цьому інтереси справи. Але тому, що переспорити й переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не горячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципі партійному. Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі за-для громадського добра. Тимчасом уже наладжувалася практична робота: випускалися українські відозви до населення, відновлено видавня українських часописів, — почала виходити „Нова Рада“.

за нею „Народна Воля“, орган укр. соціалістів-революціонерів, „Робітнича Газета“, орган соціал-демократів і т. д. Що дня появлялися нові українські відозви, плякати, брошури, йшла надзвичайно швидким темпом організаційна робота в Києві й на провінції, скликались і підготовлялись зїзди. Я, хоча й вступив у виконання обов'язків помішника губерніяльного Комісаря Київщини, вчашав на засідання Центральної Ради й багато сперечався що до способу її формування.

Нарешті (тижнів через два після початку революції в Києві) приїхав М. С. Грушевський. Памятаю, в назначену годину у вечорі ми з пок. Ф. П. Матушевським поїхали його зустрічати на двірець. Дожидали кідька годин, а поїзда все не було. Ми залишили авто дождати, а самі поїхали до-дому. Шофери чекали до 4-ої години ранку й поїхали також до-дому спати. А в 5 годин ранку прибув нарешті поїзд; з ним трапилося в дорозі нещастя: загорівся спальний вагон, в якому як раз їхав Грушевський, і він ледве встиг вискочити в одній білизні та пантофлях. Погоріли всі його річі, в тім числі кілька дуже рідких книжок старого українського друку XVI—XVII. в. що він віз із собою. З двірця до себе до дому довелось мандрувати Михайлові Сергієвичу пішки, в пальто поверх білизни і в нічних пантофлях. Так скромно відбувся візд до Києва людини, якій незабаром довелося відогравати таку голосну ролю в діях Києва й цілої України.

Прибувши до Києва, проф Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі „тупівці“, співробітники Михайла Сергієвича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергієвича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М. С. ухиляючись заявляв, що реальна сила за цими „молодиками“, що за ними скоро підуть маси, через те лучше відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок. Такий був змісл його відповідей і пояснень. До певної міри ми з ним погоджувались, хоч особисто це було й неприємно. Мені особливо не подобалась оця політика Михайла Сергієвича, на приїзд котрого я також покладав як найбільші надії. Цікаво, що він нікому з нас

наприклад, не радив іти за ним, не закликав приєднатись до його нового гурту, він наче б то хотів показати, що він один розуміє „дух часу“ і поспішав сепарувати. Їх од тих, хто ніби нездібний був за тим духом поспішати. Це у великій мірі знеохочувало мене до праці в Центральній Раді, до її безконечних нарад і галасливих засідань. Я троха став відходити від неї, рішивши, що краще віддатись практичній роботі і, користуючись з свого нового офіційного становища, старатись практично, без теоретичних міркувань, де тільки можна, переводити українізацію суспільного й адміністраційного життя Київщини. Праця в Губерніяльнім Виконавчім Комітеті своїм практичним напрямком припала мені дуже до серця. Між иншим, моім обов'язком було затверджувати й реєструвати нові товариства та спілки. І от першим товариством, що подало мені свій статут до затвердження, була Київська „Просвіта“. Різномісним рокам перед тим, те саме губерніяльне правління, на чолі якого я тепер стояв, закрило „Просвіту“. В числі приводів до закриття було офіційно поставлено видання моєї книжки „Оповідання про Ірландію“. Тепер на поданому мені примірнику Статута цієї „Просвіти“, де я колись був три роки секретарём за головування небіжчика Б. Д. Грінченка, я зробив напис про затвердження товариства. Це був один з тих, але значних для мене, тріумфів у моїм житті.

В половині березня відбулися один за другим важливі моменти в розвитку українського руху. Коли не помиляюсь, 18 березня відбулася в Києві українська маніфестація. Своїм грандіозним характером, своїм одушевленням, своїм ентузіазмом вона перейшла всі наші сподіванки. В її узяло участь по-над сто тисячів людей. Коли я підійшов до Володимирського Собору, звідки мав рушити похід, то вже тут було повно народу, вся вулиця й площа була заповнена тисячами людей. Так само юрби стояли й далі, по Бібіковському бульвару, Володимирській вулиці коло Університету. Стояли цілі відділи війська з жовто-блакитними прапорами. Одна за другою надходили громади, групи, корпорації: школи, гімназії, товариства — усі з українськими прапорами. Он пройшов цілий відділ полонених вояків галичан. Тут близько коло мене стояв о. Щепанюк, один з галицьких заложників. „А що, отче, звернувся я до нього: тепер Ви бачите, що таки існує українське життя в Києві?“ У відповідь він мовчки стиснув мені руку. В його на очах брєніли сльози. Я розшукав аж коло Університету громаду членів київської „Просвіти“, під прапором якої я хотів іти в похід. До нас прилучився і М. С. Грушевський. Безко-

нечні юрби все прибували. Похід давно рушив, а до нас ще черга не дійшла — так далеко розтягнулася маніфестаційна кольонна. Маршрут був: по Великій Володимирській од Університета, по Фундуклеївській, Крещатику, до Миської Думи, звідти в гору по Михайловській вулиці до площі св. Софії біля монументу Богдана Хмельницького. Без кінця ішло військо: казали, що вийшло 30.000 жовнів. Нарешті дійшла черга і нам рушити. На чолі нашої громади несено прапори: один з портретом Шевченка, другий — національний. Перший ніс Ів. Ів. Щитківський, голова Комітету по збудованню в Києві пам'ятника Шевченкові, другий — Вол. Мик. Леонтович. Ми по черзі їм помагали. Помалу, поволі йшов величній похід. Гордо маяли в повітрі національні жовто блакитні прапори (колір — символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях). То з одної, то з другої групи чути було спів: „Гей не дивуйтесь“, „Соколи — соколи“ марш), „Ще не вмерла Україна“. Та ось наша група дійшла до площі перед миською думою. Там на балконі стояла президія Виконавчого Комітету і вітала похід. Тут же стояв і начальник військової округи ген. Ходорович і по військовому салютував українським прапорам. Проф. Грушевський дав знак рукою, що хоче говорити. Все втихло. Піднесеним голосом, — де він у його взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки в гору і заприсягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балкон, і звідти показали його народу. З тисячів грудей залунало: „Слава батькові Грушевському!“ Потім похід рушив далі, на Софійську площу, але на вічу я вже не був, бо мусів іти до своїх службових обов'язків. На цім вічу винесено було резолюцію з домаганням автономії України.

* Українська маніфестація була переломовим моментом в розвитку українського руху в Києві: тепер відразу, і свої і чужі побачили, що українство — сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі почули вперше твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті. За маніфестацією почали я зїзди.*

Перший великий зїзд — то був зїзд „Товариства українських поступовців“. Зїхалось кілька сотень людей, цвіт української інтелігенції, люде, що винесли на собі весь до-теперішній український рух. Засідання одбувались у великій залі Педагогічного Музею, що скоро потому перейшов

до розпорядження Центральної Ради.*) Головою зїзду обібрано Іллю Шрага. На зїзді виявилися дві течії: одна стояла за тим, щоб обернути „Туп“ в партію з соціалістичною програмою, за виставлення гасел в дусі часу, за прийняття тактики, що була вирахована на притягнення як найширших кругів прихильників. Друга течія настоювала на тому, щоб зберегти загально-національний характер організації, щоб не перемальовуватись в соціалістичну фарбу, і щоб виставити більш помірковані, але за те більш практичні гасла в сфері соціально-економічної програми. Величезна більшість була по стороні першої течії, і вона перемогла. Зїзд ухвалив перетворити товариство українських поступовців в партію „соціалістів-федералістів“. Головним пунктом політичної програми нової партії було переформування Росії на федерацію цілком автономних національних територій. Більша частина старих „тупівців“ автоматично перейшла в ряди нової партії (їх з цього часу почали називати скорочено „ес-ефами“), в тім числі і я. В дуже небогатьох стало громадської одваги, не поділяючи програму нової партії, не почувачи й не визнаючи себе соціалістами — не ввійти до неї, за прикладом своїх однодумців, приятелів і товаришів. Так зробив, наприклад, Е. Х. Чикаленко. Решта ж підлягла, як вона сама уважала, „громадській дисципліні“.

На початку квітня відбувся в Києві Національний Український Конгрес. В інтервалі між зїздом „Тупа“ і Національним Конгресом стався знаменний інцидент, який показав, як ставиться до українського руху „революційна російська демократія“, що привласнила собі право промовляти в Києві, в серці України, від імені цілого краю. Треба сказати, що „Виконавчий Комітет“, зробивши своє діло, вдержавши в Києві лад в перші дні революції, помалу зійшов зі сцени. В місті вже наладилась нова влада, призначена Тимчасовим Правительством, — комісаром міста призначено було українця д-ра Страдомського, губерніяльним комісарем був д. Суковкін, на чолі військ. округи, поруч начальника ген. Ходоровича, стояв ще комісар полковник К. Очеручев, що за пару тільки тижнів перед революцією повернувся з заслання до Києва і зразу був обібраний нашим Комітетом Союзу Міст в уповноважені**). Куратором шкільної

*) Комісаром публичних будинок від Виконавчого Комітету був його член Микола Порш. З його наказу й було віддано українським організаціям гарний будинок Педагогічного Музею, що перейшов тепер до історії з іменем Центральної Ради.

***) Одвочасно з ним Комітет на мою пропозицію вибрав і С. В. Петлюру, щоб ще збільшити у нас український елемент. Але дві мої

окоу було вже призначено проф. М. Василенка. Одначе на провідну ролю почали претендувати дві нові організації: „Рада солдатських депутатів“ і „Рада робітничих депутатів“. В обох перед вели російські та жидівські інтелігенти соціал-революційного і соціал демократичного напрямку. Цим людям український рух стояв кісткою в горлі, бо перебивав їхні апетити на першу роль в Києві і в цілім краю. Резолюція віча про автономію України особливо їх наполохала. Ватажками в обох „совѣтах“ були: ніякийсь Незлобин, голова Робітничої ради, страшенний нахаба і демагог; капітан Карум, солдат Таск, лікарь Фрумкін і т. п. фігури. Одже ця компанія виявила бажання порозумітися з українцями, щоб не сталось якогось порушення „єдиного революційного фронту“. Від Центральної Ради на балачку з ними було виражено делегацію до якої увійшли: М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, Д. В. Антонович, Ф. І. Крижановський і я. Ми пішли на збори сполучених президій рад солдатських і робітничих депутатів, що відбувались в помешканні колишнього „Дворянського Клубу“ на розі Крещатика і Думської площі. Застали тут кілька десятків людей — цивільних і військових. Нам зроблено було формальний допрос: до яких власне меж простягаються наші домагання і чи не задумуємо ми переводити автономії України „явочним порядком“ (фактично)? На це в імені нашої делегації відповів Грушевський, що ми справді хочемо автономії, але що в цьому домаганні не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на ґрунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів, децентралізація і т. д. Ця відповідь викликала страшенний рух серед зібраних, і голова зборів Незлобин різко заявив, що домагання автономії в теперішню хвилю, це — удар в спину революції, і що на всякі спроби фактичного переведення цієї автономії революційна демократія відповість багнетами. Йому потакував капітан Карум, один з хвилевих героїв дня на тодішнім київським обрію. М. С. Грушевський запитав: так щож, чи не думає російська революційна демократія триматись у нас на Україні на багнетах? Питання Грушевського трохи збентежило революційних демократів і Незлобин пустився в довге вговорювання про те, що, мовляв, негайне переведення в життя автономії України пошкодило б революції, відтягло б від неї живі сили, ослабило б єдиний революційний фронт, що „товарищ Грушевській“ не з місяця ж з'явився і повинен знати, чим в дійсности за-

телеграми. яві сповіщали Петлюру про вибір, не дійшли вже до нього, бо настали революційні дні, і він залишився в Земськім Союзі на західному фронті.

грожує фактичне переведення автономії ось зараз... Грушевській відповів, що він власне тому й висовує постулат автономії України, що він не зважився з місяця, а жив усеє час на землі і дуже добре розуміє різницю між гарними словами, які говориться в часи революції, і реальними вимогами життя. *) Нарешті якось революційна демократія задовольнилася нашими заявами, що ніхто не думає встромляти ножа в спину революції, що в справі автономії зпочатку хочемо почути думку і волю народу і що задля цього скоро має зібратись національний конгрес. Розійшлися ніби мирно, але на душі у нас, українців, залишився дуже гіркий осадок.

Та ось 4. квітня у великій залі Купецького Зібрання в Києві відкрився український національний конгрес. В цій залі раніше звичайно відбувалися урочисті шевченківські концерти. Тепер зала і хори над нею вщерть були заповнені народом. На конгресі були представники з усіх місць України: поприїздили члени давніх українських громад і організацій „Тула“, представники деяких земських і міських самоуправ, представники дуже багатьох сільських громад, кооперативних спілок, новоповсталих військових, селянських, робітничих та різних професійних організацій і новоутворених політичних партій. Не було це якесь парламентарне представництво, але революційний українській зїзд, що дуже повно репрезентував усе свідоме українство того часу в усіх громадських і соціальних його кругах. Зіхалось усього коло 1.500 людей, з котрих понад 800 мало мандати від різних організацій. Такого зїзду ще не бачила Україна в нові часи. Зїзд відкрився співом „вічної пам'яті“ тим, що полягли в різні часи за волю України. Головою конгресу однодушно й одногосно, серед великих овацій обібрано проф. М. Грушевського. Потім пішли різні привітання конгреса делегаціями й окремими особами. Велике вражіння зробило привітання єпископа Никона і його тут же серед гromу оплесків вибрано до почесної президії. В президії сидів і Вол. Винниченко, що скоро по вибуху революції приїхав з Москви до Києва і почав в догравати значну роль в рухові. Президія мала в собі крім персонально заслужених осіб, таких як пані Марія Грінченко, представників від усіх значніщих громадських або соціальних груп, заступлених на зїзді. Одже сиділи тут салдати, матроси, селяне, робітники, священники і т. д. Зїзд почався

*) З цим Незлобіаним мені довелось зустрітись літом 1917 р. в Галичині, де він їздив по краю і самоуправно реквірував різні машини для виби-то мійської Ради Робітничих депутатів, одже попросту грабував чуже майно без усякого права і підстави.

і відбувався в атмосфері особливого піднесення духа й радісного настрою. Це помічали навіть представники чужої й неприхильної нам преси, які чисельно явилися на зїзд і потім писали, що на зїзді „сяли від тремтячого веснянного усміху людські обличча, палким жаром горіли очі, скрізь дружні обійми, братерські поцілунки при стрічах... зїхались члени сімі на велике спільне свято... Треба було, видко, дуже довго і сильно терпіти, треба було цілі століття зносити гніт національної й політичної неволі, щоб так горяче зустрічати свято визволення“ („Кіевская Мысль“).

Перший день конгресу розпочався по святочній промові М. Грушевського моїм рефератом „Державне право і федеративні домагання на Україні“; потому йшли реферати: Ол. Шульгина „Федералізм і перебудова Росії на федералістичних основах“ і Ф. Матушевського „Права національних меншостей та їх гарантії“. В дальші дні було заслухано реферати: Мих. Ткаченка „Автономія України у федеративній республіці“, Ф. Крижановського „Про способи утворення автономного ладу на Україні“, Вол. Садовського „Про територію автономної України“ і Прок. Понятенка „Забезпечення прав національних меншостей“. Як бачимо з самих тем докладів на зїзді, він проходив під знаком автономії й федерації і виявив велику увагу до „меншостей“, — зовсім неспропорціонально до тої уваги, якою ці меншости обдаровували український національний рух. На зїзді були виступи й самостійників (Фед. Коломийченка, наприклад), але вони були невдалі і не відповідали загальному настрою конгреса, що маніфестував у своїх резолюціях лояльність і довіря до Тимчасового Правительства.

Ухвали Конгресу зводились до вимог національно-територіяльної автономії України в перебудованій на федеративних основах Російської республіки і переведення цієї автономії тепер же, недожидаючи всеросійських установчих зборів. Першим кроком до цього уважалось встановлення красивого уряду, який мала організувати Центральна Рада. В числі резолюцій конгресу було й домагання негайного увільнення й повороту до рідного краю всіх арештованих і засланих за старого режіму галичан. Взагалі треба сказати, що ні один український великий зїзд, починаючи від зїзду Товариства Українських Поступовців, не проминав у своїх резолюціях отсього домагання що до галичан. Національний Конгрес установив схему організації Центральної Ради і вибрав її призидум: на голову М. Грушевського й на заступників голови — Сергія Єфремова і Вол. Винниченка.

*На другий, чи на третій день засідань Конгресу приїхав до Київа військовий міністр Тимчасового Правительства А. І. Гучков. Конгрес уповноважив мене, Миколу Міхновського і Ст. Єрастова (делегата від Кубані) привітати в особі міністра Тимчасове Правительство і переказати йому деякі побажання, а саме: про формування українських військових частин з добровольців і про вивід з української території польських військових формацій. Ми поїхали на Банкову вулицю в помешкання штаба київської військової округи. Тут ми застали вже цілий ряд делегацій, переважно військових. З поміж них виділився якийсь генерал з малиновими нашивками на еполетах і забалакав до нас. Це був генерал Довбор-Мусницький, начальник польської дивізії, що стояла в районі Білої Церкви й своїм безтактовним, аrogантним поведженням дуже дратувала місцеву людність. Генерал висловив своє задоволення, що бачить перед собою українських представників, що ми, поляки й українці, повинні жити між собою в добрій згоді, бо маємо так багато спільного між собою... В цей мент з вулиці почулося „ура“ — надїхав міністр. Скоро до залі увійшов невисокий, повний, сивий пан у синьому цивільному вбранні: це був військовий міністр і у всіх нас, а особливо у військових, його ультра-цивільний вигляд викликав яексь здивовання. Та проте голосне „ура“ розляглося і в залі. За кілька хвилин нашу делегацію запрошено до кімнати, куди прийшов міністр, і тут я в імени делегації сказав йому коростеньке привітання і передав побажання Конгресу. Гучков подякував за привітання, а що до побажань відповів яексь умильчиво й неясно: що, мовляв, поляки тепер своєї території не мають (тоді ціла російська Польша була окупована німцями), так як же відмовити їм в гостинности, що вони скоро й самі виберуться, бо мають іти на фронт і т. п. А що до формування українських частин, то це діло треба обміркувати й порадитись з місцевою військовою владою. І він щось сказав генералові, що був коло його так, немов в ролі секретаря, і той щось занотував у своїй книзі. На цьому наша аудієнція скінчилася. Вражіння залишилося у нас квасне: ми доложили про результати нашої місії президії Конгресу, і я вже не памятаю, чи реагував як-небудь Конгрес на відповідь Гучкова.

XI.

Моє призначення комісаром до Галичини й Буковини. Подорож до Тимчасового Правительства. Революційний Петроград.

Повернувшись до-дому з другого чи з третього засідання Конгресу, я знайшов у себе на столі телеграму:

Тимчасове Правительство призначило Вас краєвим Комісаром Галичини й Буковини. Князь Львов". Це мене дуже здивувало, тим більше, що з часописів було звісно, що вже призначено на цю посаду князя Долгорукова. Та міркувати довго не доводилось і, порадившись на другий день вранці з проф. Грушевським, я рішив не відмовлятися та, попередивши М. А. Суковкіна, в той же день у ночі виїхав до Петербурга представитись правительству і дістати вказівки та інструкції. Пізніше я довідався, що моє призначення сталося таким способом:

Коли вибухла революція, ми всі якось наче трохи забули за Галичину, та й самі Галичане, що жили серед нас у Києві, усю свою увагу звернули тепер на справи революції. Вони, однак, зорганізувалися й утворили Комітет Українців з усіх земель Австро-Угорщини. Перший згадав і заговорив про те, що треба якось по новому організувати управу окупованих частин Галичини й Буковини, П. К. Линниченко, уповноважений Земського Союзу. Ми з ним останніми часами зблизилися на ґрунті спільної праці в Галичині; це був Українець з Поділля, місцевий дідач, людина дуже енергійна і щира, але до українських організацій він не належав. Тейер, десь в половині березня, Линниченко, порадившись зі мною, скликав у себе в будинку Земського Союзу на Софійській Площі (пізніше українське міністерство земельних справ) невеличку нараду, на яку запросив крім мене і І. І. Красковського, ще проф. Грушевського, представника нового галицько-буковинського Комітету, що про його я оце згадував, голову жидівського допомогового Комітету і двох послів до австрійського парламента, що перебували в Києві: Т. Окуневського і Е. Брайтера. Всі запрошені явилися, крім Брайтера, який і надалі ухилявся від цих нарад. На нараді було ухвалено взяти на себе ініціативу скласти проєкт нової управи Галичини й Буковини, в ліберальному дусі і з допущенням місцевого населення до самоуправи — на скільки на це дозволяло становище окупованих російською армією провінцій ворожої держави. На одних з дальших зборів Линниченко прочитав виготовлений ним коротенький проєкт докладу до Тимчасового Правительства в цій справі. Між іншим було проєктовано замість генерал-губернатора призначити краєвого комісара властиво з попереднім обсягом влади, замість губернаторів — губерніяльних комісарів. З нашим проєктом виїхали до Ставки Верховної Команди І. І. Красковський і П. К. Линниченко. Обидва дістали санкцію нашого проєкту і мандат, перший — від Комітету південного фронту Союзу міст, другий від Комітету Земського

Союза. Про кандидатури на наших нарадах не говорилось, але приватно малося на увазі рекомендувати призначення на Галичину — Линниченка, а на Буковину — Вязлова, а що до генерал-губернатора, то було звісно, що вже призначено князя Долгорукова. Одже тепер зрозуміло, чого я так здивувався, доставши телеграму про своє призначення. Виявилось що Линниченко і Красковський зустрілись в Ставці (в Могилеві) з чотирма міністрами, що приїздили туди на якусь нараду і переконали призначити замість Долгорукова — мене, як людину, що близько знала галицько-буковинські відносини, працювала в тих краях, та й могла задовольнити наших Українців, з якими в Петербурзі де далі, то все більше рахувалися. Міністри повернулися до Петербурга і там на раді міністрів провели одміну призначення князя Долгорукова і призначення мене.

Я чув, між иншим, що справою нової адмістрації в Галичині дуже цікавляться поляки. До мене ще перед моім призначенням зайшов проф. Грабський і почав розмову на тему, що нам треба би зробити так, щоб і польське населення не було покривджене.. Я йому міг відповісти лиш те, що вже, як чув, призначено кн. Долгорукова і що ніхто тепер у нас не думає когось кривдити.

Дві доби їхав я до Петербурга в вагоні, що був вщерть набитий людьми, головно салдатами, що опанували зовсім залізницю і зробились тут повними господарями: займали всі вагони, всі купе й коридори, їдучи в усіх напрямках сюди й туди: хто на фронт, хто з фронту, хто до Петербурга, хто до дому, — чого й що, ніхто не знав. Наче якесь свойого роду переселення народів. Звичайному пасажирові було тяжко залізти до вагону, а не то, що знайти в ньому місце. А вже коли хто знайшов місце, то сиди на ньому і не рипайсь, не кидай ні на одну хвилину, хоч би то було й цілий день, ніч і більше. В Петербурзі серед наших Українців було таке ж саме оживлення і підйом духа, як і в Києві. Тут також одбулась велика українська маніфестація, в якій узяло участь коло 25.000 людей, в тім числі багато військових і загальну увагу звернув на себе відділ кубанських козаків, що їхав кінно в своїм гарнім козацькім убранні під запорожським прапором і бунчуками. Українська делегація відвідала міністра-президента князя Львова й подала йому меморандум з домаганнями негайних реформ на полі культурно-національного життя на Україні, а також з домаганнями негайного увільнення й повороту галицьких і буковинських засланців.

Зупинившись у свого приятеля Ол. Г. Лотоцького, я відразу почав ходити по ріжних урядах, де, хто й як має

дати мені вказівки й інструкції. Але добитись чого небудь певного було дуже важко. Ніхто нічого не знав кожен був зайнятий своїм ділом, а про якусь там Галичину не хотів думати. Я рішив побувати у різних міністрів з окрема, починаючи з князя Львова. Доступивсь я до міністра-президента доволі легко тому, що секретарем його виявився земляк з Київщини. Князь Львов прийняв мене дуже привітно. На вигляд це була дуже симпатична, добродушна людина, що менше всього скидалась на голову революційного уряду. От так собі предсідатель повітової земської управи. На столі в його лежала свіжа просфора; він дуже часто вживав слів: „Бог Вам в поміч“, „Христос Вам допоможи“, видно, це була релігійна людина. Ніяких ясних вказівок він мені не дав, прохаючи зачекати, поки приїде спеціальний висланець від командуючого південно-західним фронтом генерала Брусілова. Тоді мала відбутись міністерська нарада в справі Галичини. Тимчасом радив він подбати про вироблення статута для управи краєм. Коли зайшла мова про переміни в адміністрації, про те, що може доведеться звільнити декого, наприклад бувших губернаторів, він дуже рішуче заявив: „Як декого? Всіх до одного! Ви там не повинні й каменя на камені залишити від того, що було досі“.

Дальший візит я склав міністру юстиції Керенському. В його хотів добитись розпорядження про негайний поворот з Сибіру засланих галичан. Товариші міністра внутрішніх справ Щепкин і Леонтев, до котрих я був по черзі звернувся після візиту до кн. Львова, сказали мені, що поворот галичан залежить від міністра юстиції. Виявилось, однак, що у Керенського спільний прийом: в одні й ті самі години приймає усіх, хто до його не прийшов, однаково, чи по громадській, чи по приватній справі: і сільська баба, що прийшла клопотати про скасування якогось штрафу в десять карбованців, наложеного на неї; і дякон, що надумав проситись про перевід його на кращу парафію, і панночка, що прийшла просто подивитись на популярного міністра, „душку-Керенського“, і краєвий комісар Галичини й Буковини, що явивсь клопотатись за долю невинно засланих до Сибіру тисячів людей, всі повинні були дождатись в спільній черзі. Ніхто не запитував, чого й пощо хто прийшов, а тільки зазначалося число в черзі. Мені припав не то 117-ий, не то 118-ий номер. Довелось терпеливо дождатись в двох тісних кімнатках, де не було зовсім де сісти, так усі на ногах і чекали. В сусідній кімнаті приймав міністр. З за дверей іноді долітав подражнений, нервовий голос. Впускали прохачів де-

сятками, вони ставали в півколо, міністр обходив усіх по черзі і здебільшого прогана, кажучи, — як вам не сором із такими дурницями лізти до занятої людини. З дверей іноді показувалися молоді офіцери — адютанти міністра. До них зараз же кидалися прохачі, стараючись зясувати свої справи. Але ті тільки відмахувались руками. Вже після того як я більш години простояв в почекальні, ввійшов немолодий пан в чорному сурдуті і голосно заявив, що він — товариш міністра Зарудний, так може хто схоче до нього звернутись, він може сам вирішити справу, і нема чого турбовати міністра. Але ніхто до нього не звернувся. Отсі, — і баба, і дякон, конче хотіли бачити самого Керенського, як втілення найвищої справедливости на землі. Так п. Зарудний і вийшов поклонившись. Нарешті вийшов оден з адютантів і сказав, що міністр дуже втомлений і на числі 110-му припинює прийом до другого разу. (А той другий раз був десь за два дні). Усі, коли загрозувало таке відрочення, кинулись з шумом до дверей, відтиснули адютантів і вдерлись до прийомного покою. Адютанти борюкались з одним особливо насгирливим прохачем. З цього замішання скористав я і таки проскочив до міністра. Порядок сяк-так відновили, тих, що вже проскочили, не виганяли, за те міністр ще прискорив свій обхід прохачів, і черга скоро дійшла до мене, Керенський пізнав мене, привитався дуже ласкаво і прохав зайти на другий чи на третій день до його до хати, сказавши мені дещо наче умовлене гасло, щоб мене пропустили. Певна річ, що в обстанові загального прийому говорити про серйозні справи було неможливо.

Я прийшов в призначений день і годину до помешкання Керенського, яке було в будинку міністерства юстиції. У міністра був дуже стомлений вигляд, а права рука висіла перевязана. Оповідали, що перед тим він був на якімсь матрозським вічу в Кронштаді і після своєї промови схотів кожному з тисячів учасників стиснути руку. Наслідком того в його розпухла права рука. Керенський почав розпитувати про київських знайомих, про тамошні настрої.*) Із визволенням арештованих галичан, одначе не пішло так гладко, як я надіявся. Керенський сказав, що

*) Кілька місяців перед переворотом Керенський був у Києві і мав з нами наради. Ми, між иншим, докладно інформували його з справою арештованих і висланих галичан, а щоб познайомити його з умовами, в яких перебували арештовані, пані Л. Стъжецька-Черняхівська і я ввели його по участках, представляючи адміністрації як лікаря, так само мусіли казати й арештованим, зв' чого виникло кілька комічних епізодів.

треба мати індивідуальні відомости за арештованих, — а чей же серед них є і справжні шпіони? Я бачив, що Керенський формально має рацію і обіцяв, що „Общество Юга Россиі“ негайно пришле списки висланців, за яких воно ручиться, і тоді тих можна було би зразу визволити. На це Керенський згодився. Але при мені вже був спис деяких людей, за котрих ми особливо турбовались, тут були священники, старші люде, жінки, педагоги, які були нам потрібні для новоутворених українських шкіл. Я подав цей спис Керенському, і він обіцяв дати розпорядження, щоб цих людей увільнили негайно, телеграфічною дорогою.

На скільки шумно та людно було в міністерстві юстиції, на стількі спокій і повага панували в міністерстві закордонних справ, куди я за чергою звернувся, щоб поспитати якихсь вказівок у міністра закордонних справ П. Мілюкова. Про годину прийому наперед було умовлено по телефону, і я довго не дожидав. Одначе передо мною міністр приймав якогось англійського генерала, і я трохи мусів зачекати, поки скінчилась їхня розмова. Мене запросили до кабінету міністра. Коли ми сіли, то перші слова Мілюкова, після деякої мовчанки, були: „А знаєте, ваше призначення сталось проти мойого бажання!“ На це я відповів, що для мене самого воно явилось несподіваним, що його не добивався, але коли воно сталось, то певно це мало свої політичні підстави, і через те я не вважав себе в справі одмовлятись. Ми почали говорити про погодження політики краєвого комісаріяту Галичини й Буковини з намірами й плянами міністерства закордонних справ, і тут Мілюков мені сказав: „чи звісно Вам, що ми зобовязалися таємним договором (він назвав мені місце і дату) уступити Вашу Буковину Румунам? Я відповів, що ні, але що національне почуття українського громадянства ніколи з цим не помириться. „Так, але щож робити? Ви тільки дивіться, нікому не дайте зрозуміти про існування цього договору!“ — зауважив на це міністер. Я в коротких словах розвинув перед ним мою програму адміністраційних реформ в окупованих провінціях і головні основи політичної лінії, якої я думав додержуватися, згадавши при цьому, що вважаю за необхідне однаково справедливо ставитися до всіх народностей краю. „Так, так, вставив Мілюков, особливо будьте обережні з Поляками, вони й так трохи стурбовані призначенням Вас, яко Українця. І тут він мені розповів, що скоро після перевороту Поляки з проф. Грабським (з Галичини) подали свій проєкт нової управи в Галичині, і тому що по

їх словам цей край був „од віку польський“, то вони прохали призначити на голову управи поляка і рекомендували якогось графа.

Тимчасом дні упливали, а післанець від ген. Брусілова не їхав. Я турбувався, що в Галичині й Буковині довге *interregnum* погано відібеться на справах, але нічим прискорити вирішення діла в Петербурзі не міг. Не посувалася справа і що до статута нової управи в окупованих провінціях. В міністерстві внутрішніх справ мені порадили ознайомитись з „Временнымъ положеніи объ управленіи въ Галицъ йскомъ Генераль - Губернаторствѣ“, затвердженому в 1916 р. начальником штаба верховної команди ген. Алексєєвим, що тепер, після зречення царя Миколи II сам був верховним начальником. Але на цілий Петербург знайшовся лиш один примірник того „Положенія“ — в Головному Штабі, звідки ні за що не хотіли дати того примірника мені до хати, довелося ходити туди й студіювати на місці, цю доволі обемисту брошуру. Познайомившись докладно з нею, я побачив, що „Положеніє“ складено доволі ліберально, що міняти його особливої потреби немає, бо все залежить од виконавців тих законів, що були тут виложені.

Я ходив радитись до нині вже покійного В. Набокова, що управляв тоді канцелярією Тимчасового Правительства. Він порадив мені залишити це „Положеніє“, як конституцію для краевого комісаря, котрому мають бути надані всі права попередніх генерал-губернаторів, і що вже пізніше, коли я ознайомлюсь з станом річей на місці можна буде в законодавчій дорозі прохати відповідних змін в окремих параграфах „Положенія“. Думка Набокова показала мені цілком слушною: засісти тут в Петербурзі, далеко від краю, без усяких матеріалів, крім коротенької записки з нашої київської наради, — за складання нового статута, це значило затягнути справу на кілька тижнів, та й нікому було за це взятися, всі мали досить своєї роботи, і сам Набоков, коли я був до нього звернувся, категорично відмовився. Саме в той час приїхав був до Петербурга на один день генерал Алексєєв, верховний командант усіх російських військ. Впіймати його в місті було дуже важко, і я поїхав на Царскосельський двірець, де він прийняв мене в своїм вагоні за чверть години до відїзду потяга. Алексєєв цілком одобрив мій плян залишити поки що старий статут і вже згодом робити в ньому потрібні переміни. Разом із тим він підкреслив, що крайвий комісар, підлягаючи безпосередно в службових відносинах головному команданту армії південно-західного

фронту, являється представником військового відомства, і що Тимчасовому Правительству належить лиш вибір особи, але після свого призначення ця особа цілком підлягає военній команді. Я відповів, що так само розумію своє становище і прохав тільки, щоб Тимчасове Правительство до моменту остаточного вирішення галицької справи було поінформоване про волю верховного головнокомандуючого. „Ну, й прекрасно, сказав ген. Алексєєв тепер я спокійний. Правительство я сповіщу по прямому дроту“. „Там, — додав він, маючи на увазі Галичину, хочуть тепер дістати все; певна річ, що в завойованій країні ми не можемо дати їм усе, що вони хочуть, але полекшити їхнє становище — цілком можливо“. Я зауважив, що побажання „їх“ такі скромні й можливі, що тут не стрінеться, на мою думку, ніяких серйозних труднощів, або колізій з російськими інтересами.

Генерал Алексєєв побажав мені успіху і прохав вертаючись заїхати до нього в Ставку до Могильова, щоб доложити про остаточний вислід переговорів про галицькі справи. Ми попрощались і я вийшов з вагону. Поїзд зараз же рушив. Більше бачитись з Алексєєвим мені не довелось. Своім розумом і своїм поведженням він зробив на мене дуже гарне вражіння.

Нарешті приїхав післанець од Брусілова, який виявився військовим урядовцем Палібіним. Він скористався з своєї командировки і їхав не поспішаючи. Тепер по його приїзді треба було влаштувати засідання Тимчасового Правительства, щоб нарешті вирішити питання про управу Галичини й Буковини. Це була трудна річ, і хто зна, скільки ще часу довелось б мені оббивати петербургські пороги, як не поміг би товариш міністра внутрішніх справ князь С. Урусов, мій прежній знайомий по Союзу Міст. Він пішов до кн. Львова і прохав його призначити надзвичайне засідання хоч на-пів години в „галицькій справі“.

Засідання відбулося в Малахитовій залі Зимового Палацу. Зійшлися всі міністри, запросили мене й Палібіна. Справу було вирішено дуже швидко. З моєю пропозицією усі погодились. Палібін заявив, що генерал Брусілов задалегідь згоджується з рішенням Тимчасового Правительства без усяких застережень (одже цілком по дурному згаялось стільки часу його дожидаючи) і тому було ухвалено, що залишається в силі старе „Временное Положеніє“ і князь Львов тут же підписав наказ про моє призначення краєвим комісаром Галичини й Буковини з правами військового генерал губернатора. Міністри нічого не

говорили, а тільки розпитували Палібіна про новини з фронту. А той оповідав, що війна вже властиво скінчилась, що салдати гуторять між собою, що оце мовляв, „одійдемо назад до Збруча й станемо там, і вже вперед більше не підемо“. Мене здивувало, що слова Палібіна не робили вражіння, а він же казав сушу правду! Та ось військовий міністер Гучков зненацька звернувся до мене й питає: „А як Ви розумієте свої завдання що до російської армії?“ Дуже здивований таким запитанням, я відповів, що вважаю за свій перший і головний обов'язок з усіх сил старатись допомогти їй в осягненні успіху“. Гучков поривчасто встав з свого місця, підійшов до мене і стиснув мені руку, — так начеб то я сказав щось особисто йому приємне, або наче він міг почути від мене якусь іншу відповідь.

Збереження старого „Положення“, що давала мені відомий простір для моєї діяльності, я вважав за свій одинокий успіх на протязі майже двохтижневого мого перебування в Петербурзі в такий горячий час, коли кожен день проволоки міг принести там в Галичині й Буковині великі ускладнення. Тогож дня я зібрався й виїхав до Київа.

Перебуваючи в Петербурзі я мав велику приємність познайомитись з митрополитом Андрієм Шептицьким що перебував на той час в Петербурзі, визволений революцією з тюрми. Петербургські українці улаштували йому дуже бучну й урочисту зустріч, вітали його промовами, одвезли з почесною вартою у військовому авті до помешкання римо католицького біскупа Цепляка (на Фонтанці, в історичному домі, де помер відомий російський поет Державін). Довідавшись про його побут в Петербурзі я зараз же поїхав до нього, і був ним дуже сердечно прийнятий. Радість моя ще більшилася, коли я тут же зустрів о. Ю-ка, з котрим розлучився в останній раз у Київі, проводжаючи його на двірці в далеку дорогу на заслання. З їм теж пожартувала химерна доля. Його мали випустити за-кордон через Швецію, вважаючи на клопоти римської курії. Одже його привезено до Петербурга, та й посаджено — не до готелю якого — а до тюрми. І він просидів в тюрмі цілий місяць, аж поки його не визволила революція, в буквальному розумінні слова розбивши двері тюрми. Опинившись на волі серед незнайомого розбурханого революцією міста, він пішов шукати американське посольство, і там знайшов перший притулок. Митрополит, довідавшись, що я їду до Галичини, схотів туди їхати разом зі мною. Я ледве одмовив його.

від цього, мотивуючи тим, що його поява там, де ще вся стара військова влада сидить на місці, ті що колись його висилали зі Львова, — може мати небажані наслідки й викличе різні прикрі непорозуміння. Він погодився зі мною. Натомість він дав мені список різних призначень на духовні посади, обсадження народніх парафій і т. д., котрий я прийняв офіційно до відома, заявивши, що буду рахуватися тепер тільки з ним, як з законною духовною владою греко-католицької церкви. Через мене ж передав митрополит різні накази і листи до духовенства в Галичині.

Вже перед самим моїм відїздом Ол. Гн Лотоцький запросив митрополита до своєї господи, куди зібралися значніші представники української колонії в Петербурзі. Митрополит усіх нас здивував своїм незвичайно спокійним відношенням до пережитих ним страждань, до тяжкої неволі. Коли його розпитували про його перебування в Спасо-Ефімімієвськїм монастирі, він дуже просто розповідав про це, мов про звичайну річ. Великої сили духа був сей чоловік. Своєю благородною вдачею і сердечним простим поводженням він причарував нас усіх. Він незабаром також мав рушити до Києва, щоб посвятити там закладини греко-католицької церкви, і вже звідти назад, через Петербург і Швецію мав вертатись за кордон. Ми умовились, що ще стрінемося в Києві.

XII.

Нова адміністрація для Галичини й Буковини. Мій приїзд до Чернівців. „Совѣты“ й „комітети“.

Ще в Петербурзі довелось мені вжити практичних заходів що-до майбутніх змін в галицько-буковинській адміністрації і заміщення увільнених посад. Певна річ, що я не думав робити по рецепту кн. Львова „не залишати камня на камені“, себ-то до чиста поувільняти — ну хоча б саму повітову адміністрацію. В краї було під російською окупацією 33 повіти, в кожному по одному начальнику й по два помішника, одже кругло сотня людей. Увільнивши їх, де було взяти на їх місце? Певна річ, що треба було замінити увільнених ліпшими, а не гіршими людьми. А де їх узяти? Хотілосьби мати своїх людей, Українців, але таких, що мали б вищу освіту (по змозі юридичну) і хоч який-небудь адміністраційний досвід. Одже я рішив не увільняти всіх повітових начальників та їх помішників поголовно, а залишити тих із них, про котрих

я знав, що то добрі люде, совісно виконували службу і прихильно ставились до української людности. Особливо я мав на увазі кількох Українців. Далі — я рахував, що певний контингент адміністраторів знайду з поміж Українців співробітників союза міст. Кілька посад я мусів замінити співробітниками Земського Союзу, бо їх дуже рекомендував П. К. Линниченко, а з його рекомендацією мені доводилось дуже рахуватися, хоч, на жаль то були неукраїнці (такі комісарі попали, наприклад до Тернополя й до Скалату). Я старався зрванжуватись тим, що призначив їм Українців-помішників. Та все-таки щоб надати певне забарвлення повітовій адміністрації, я рішив запросити ще кількох українських діячів з Петербурга й Київа, щоб вони надавали, як то кажуть, тон. В Петербурзі згодилось поїхати кілька людей. З них М. А. Корчинський був призначен й повітовим комісарем до Товмача, В. П. Приходько до Коломиї, проф. К. Широцький до Городенки, М. В. Маслов до Борщова, П. І. Зайцев до Косова, К. Ц. Лоський до Бучача, П. І. Балицький до Снятина. Це був звіт молодій українській громаді в Петербурзі, все люде з вищою освітою, на половину — правники. З поміж них скоро Корчинський був призначений помішником Черновецького губерніяльного комісара, а Лоський — Тернопільського.

На губерніяльного комісара в Чернівці я запросив Ол. Гн. Лотоцького, а для Тернопільської губернії — Ів. Ігн. Красковського. Їхні кандидатури були затвержені урядом вже без мене, і через те вони прибули на місце на пару тижнів пізніше від мене. В Київі я ще запросив на повітових комісарів пок Гр. Іваницького (Вашківці), Л. Тимошенка (Гусятин), а на помішників — Леоніда Юркевича до Тернополя й Михайленка до Чорткова. Співробітник Земського Союзу Сердюк був призначений повітовим комісаром в Чернівці, і Ю. Гаєвський в Сторожинець. Оце й усі Українці, які були призначені на адміністраційні посади в повіти, звідки довелось позвільняти старих повітових начальників або їх помішників. В решті ж повітів я залишив старих начальників, іноді перемістивши їх до інших повітів. Це були люде, яких або я знав з доброго боку особисто, або за котрих просило само населення через спеціальні делегації (бували й такі випадки!).

В Київі я задержався недовго. Я вже чув, що в Галичині та Буковині настала велика плутанина в справах і безладдя. Стара адміністрація ще сиділа на місцях за виїмком ген Трепова, що поспішив виїхати з Чернівців зараз же після перевороту. Але з нею мало хто рахувався.

По богатях місцях „ради солдатських депутатів“ (а вони завелися скрізь) не допускали повітових начальників виконувати свої обов'язки. Іноді ці ради просто скидали їх і настановляли своїх комісарів. Так було, наприклад в Сереті на Буковині, або в Кіцмані, де перехожі „маршеві“ (походні) сотні, довідавшись, що тут ще сидять „старо режимні“ начальники, арештували їх, а на їх місце посадили якихсь своїх підпоручників, що не мали найменшого поняття про країну, де їм довелося стати начальними повітів, ні про свої нові обов'язки.

В цілій управі стояв хаос і безладдя. Ніхто не знав, що і як буде далі. Старих губернаторів не зміщувано, а нові комісарі не приїздили. Два тижні, страчені мною в Петербурзі, ще збільшили непевність становища. Про все це мені ще в Києві оповідав начальник канцелярії головнокомандуючого південно західним фронтом С. А. Базаров, що тільки що прибув з штабу фронту, з Кам'янця. Родом Москаль, Базаров мав великий хутір недалеко від Канева і дуже любив Україну. З початком українського руху він одразу став по його боці і з него бувби дуже гарний і корисний громадянин української держави. Людина дуже порядна й благородна, він зробився моїм добрим генієм: це була одинока людина в цілім штабі фронту, яка розуміла мої завдання, ставилась до мене прихильно і дуже допомагала мені орієнтуватись серед складних відносин в тому штабі, якому я тепер безпосередно підлягав. Він завжди завчасу попереджав мене, коли проти мене велася якась інтрига і допомагав її паралізувати. Можу сказати, що тільки завдяки його щирій допомозі мені потім удавалося щасливо виходити з різних тяжких і неприємних ситуацій. Добре знаючи всіх старших членів штабу, а також старших начальників на бойовій лінії, Базаров охарактеризував мені кожного з них і давав поради, як з ким поводитись. Все це, кажу, незвичайно мені придалося, особливо на першій порі. На початку 1918 року Базаров трагічно загинув підчас загальної різанини, яку справили на Печерську й в Липках у Києві большевики, здобувши місто.

Перед своїм одїздом з Києва я побував у Центральній Раді, членом якої був після Національного Конгресу, яко делегат від партії ес-ефів. Значіння Ц. Ради виростало з кожним днем. Уже тоді можна було бачити, що незабаром вона стане найвищою владою в Києві. Тепер справа йшла до того, щоб установити на Україні вищу краєву владу. Ще в перших тижнях революції виникла думка про утворення такої влади, свого рода українського намісництва.

Памятаю, Вас. Королів усе висував кандидатуру М. Суковина і не можна сказати, щоб ця кандидатура в той час не зустрічала співчуття. Перші тижні й місяці революції М. Суковин був дуже популярною особою серед українського громадянства. Але Центральна Рада чи далі брала усе лівіший курс, і скоро сам Суковин побачив, що йому, людині більш поміркованих соціальних поглядів, з нею не подорозі. Літом 1917 року він сам покинув свою посаду губерніяльного комісара Київщини.

Коли я попав тепер на засідання Малої Ради, то там ішло обміркування справи про кандидатуру на посаду начальника київської військової округи. Діло в тім, що генерал Ходорович зрікся своєї посади, і питання про його наступника мало велику вагу для українців. Уже пройшла чутка про призначення Оберучева. Полковник К. М. Оберучев, що від початку революції був комісаром при військовій округі, встиг уже поспувати відносини з українцями. Взагалі ця людина, особисто безумовно чесна й порядна, відіграла сумну роль в історії революції на Україні і, яко начальника військової округи, багато причинився до розкладу армії й поширення анархії через свою демагогію і непростиме для військової людини розхитування карности й дисципліни. В українській справі він заняв зовсім дивну позицію. Сам давній „українофіл“, співробітник „Кіевской Старини“ (в кабінеті у його на першому місці висів портрет Шевченка), приятель багатьох українських діячів, він тепер уперся на тому, що українізація шкодить боездатності армії, що головним нашим спільним завданням єсть боротьба до побідного кінця і всю свою енергію і свій запал звернув на боротьбу з „українізацією багнета“, як він висловлювавсь. Це все виявилось трохи пізніше, але вже й тепер було ясно, що кандидатура Оберучева на начальника округи для українців дуже небажана. Але де взяти свого кандидата? Правда, з самого початку руху, до українства призналися 3—4 старих генерали, що вже давно покинули активну службу. Дехто з них доволі настирливо пропонував свої послуги, ходив на засідання Ц. Ради, заводив знайомства, але кожному було ясно, що в такий горячий відповідальний час треба мати не зпенсіонованих інвалідів, але живих активних людей. Присутній на зборах немолодий уже полковник дуже рекомендував генерала Гл—го, інспектора артилерії котроїсь з армій. Це був, як потім я довідався, полковник Гл—ий (що служив пізніше в особистій охороні Гетьмана) і рекомендував він не більше не менше, як свого рідного дядька, генерала Гл—го. Але тому, що учасники засідання нічого цього не знали і вза-

галі були дуже мало знайомі з військовим світом, то рекомендацію прийняли. Тому що я вже на другий день мав явитись в Кам'янці до ген. Брусілова, то проф. Грушевський доручив мені передати головнокомандуючому від імені Центральної Ради побажання, бачити ген. Гл — кого на посаду начальника Київської військової округи. Доручення це я не вважав для себе дуже зручним і приємним, але відмовитися від його я не міг.

На другий день я вже був у Кам'янці. Проблукавши з годину по брудних готелях столиці нашого Поділля і нігде не знайшовши вільної кімнати, я звернувся до канцелярії Базарова, котрий сказав мені, що для мене одведене купе в поїзді Головнокомандуючого коло двірця, і що сам ген. Брусілов дожидає мене на обід. Ледви встиг я зїздити назад на двірець, знайти своє купе, вмитись і причепуритись, як уже пора на обід. Ген. Брусілов мешкав в одному з будинків на Шевченківському проспекті в Кам'янці. Старенький, сухенький генерал, мовчазний, но вигляд доволі простий і добродушний — таке він робив перше вражіння. За обідом сидів також один французський депутат парламенту — сціяліст, що прибув ознайомитись з російським фронтом і умовляти російських солдатів воювати „до побідного кінця“. Тому за обідом про свої справи балакати я не міг. Але й після обіду француз засів в кабінеті генерала на добрих дві години, ведучи найпорожнісіньку розмову, переливаючи, як то кажуть, з пустого в порожнє. Я його пересидів і нарешті зміг приступити до діла. В коротких рисах, щоб не втомлювати старого, я виложив йому свою програму, як я її розумів: говорив, що вважаю за перше своє завдання допомагати скріпленню тила армії, а за для цього треба піддержувати добрий лад і спокій в окупованих провінціях; говорив, що треба скористати з перемини настрою населення з часу революції на нашу користь і змагати до того, щоб українське населення і по той бік фронту бачило в російській армії, коли та почне наступ, не ворогів-гнобителів, як було досі, а визволителів; говорив, що треба утворити такий стан річей, щоб українське населення частини Галичини, яка була під Австрією, само бажало прилучитися до решти свого краю і через те до решти українських земель, щоб бути усім вкупі у вільній російській державі. Я показав Брусілову проєкт відозви до населення; тут говорилося, що нова влада, зберігаючи всі форми устрою, яких вимагає прифронтове становище краю й інтереси російської армії, додержуючись усіх розпоряджень, викликаних військовим часом, вважає за необхідне скасувати всі обмеження в обсягу національ-

ного і релігійного життя; натомість вона буде переводити в життя краю принципи нової, вільної Росії, по скільки це не суперечитиме з інтересами російської армії, котра воює тепер за право і свободу; нарешті — населенню буде надано право певної самоуправи в обсягу господарського й культурного життя, додержуючись рівного, справедливого відношення до всіх народностей краю.

Проект мій Брусілов одобрив цілком.

Тоді я виложив йому свої міркування щодо перемін в службовому персоналі генерал-губернаторства; я сказав, що гадаю перевести часткові зміни лише в складі цивільного персоналу, що ж торкається військових, то я тут цілком здаюся на диспозицію самого Головнокомандуючого: коли треба когось звільнити чи замінити, то хай це робить він сам (мені не хотілось зразу ставитися в конфлікт з усіма військовими цілого фронту, як звичайно дуже дразливими на тому пункті, коли ними розпоряджає не військова людина). Брусілов цілком погодився і на це. Я виложив йому ще кілька дрібніших справ, між іншими прохання увільнити з полону під мою особисту відповідальність кількох полонених офіцерів галичан, потрібних як педагоги до нових українських гімназій в Києві та його околицях. Брусілов обіцяв зробити це в телеграфічній розі (і справді зробив дуже скоро, як виявилось.)

Нарешті я передав йому бажання Центральної Ради що до заміщення посади команданта київської військової округи. Брусілов одповів, що охоче задовольнив би бажання Центральної Ради, але що тепер вже запізно: учора у вечорі сталось призначення полковника Оберучева і досі вже скрізь про це повідомлено.

Між іншим Брусілов порадив мені конче носити військову уніформу і то з відзнаками відповідно моїй посаді, щоб більше імпонувати як усім служачим, так і взагалі військовим і населенню на фронті. Я так і зробив і потім мав нагоду переконатись в слушности його поради

Попращався я з генералом Брусіловим мало не зачарований його уважністю, тактом, дуже милим і простим поведженням. Я не міг би тоді собі й уявити, що він, так охоче з усім згоджуючись зі мною, і здавалось, поділяючи погляди мої на програму й тактику в окупованому краї, в той же самий час, трохи не того самого дня, дав дозвіл на ведення як раз в противному дусі пропаганди ніякомусь А. Геровському. Цей Геровський, родом буковинець і завзятий москвофіл, перед самим початком війни втік до Росії. Австрійське правительство оголосило премію за його голову, а цілу родину його замкнуло до тюрми. Повернувши

разом з наступаючим російським військом до Чернівців, він зробився правою рукою губернатора Євреїнова і по його вказівках немало місцевих людей, переважно Українців, попало до Сибіру. Людина фанатична в своїх поглядах, недобра й мстива, він зводив порахунки з своїми політичними ворогами і наробив людям багато лиха. Його ім'я вселяло страх і переляк мешканцям Чернівців. В кругах же російських, головно, військових, він мав славу „мученика за російську ідею“. Тепер цей Геровський, прийнятий під особливу опіку штабів військових частин — згідно з секретною інструкцією ген. Брусілова, діставав змогу появитися в Чернівцях і почати там звісну агітацію проти тієї системи, якої додержувався я і яка була ухвалена самим же Брусіловим. Про це все мені доведеться говорити трохи далі, але що тут потай працювала рука власне ген. Брусілова, про це я довідався з документальних джерел вже аж при кінці 1917 року.

З Кам'янця я вислав телеграму до всіх губернаторів, віце губернаторів і повітових начальників в краю, щоб вони приготувались до передачі своїх посад і усіх справ, маючи на увазі потім запропонувати тим особам, кого я мав на думці залишити, — зостатись уже в характері повітових комісарів або їх помішників. Губернатори й віце губернатори мали бути звільнені на основі загального розпорядження для цілої Росії. До мене з'явився в Кам'янці помішник генерал-губернатора Євреїнов (бувчий черновецький губернатор за часів Бобринського), особа найбільше одіозна через свою діяльність, і мені довелось особисто переказати йому про те, що його звільнено з посади. *) Те саме сказав я й тернопільському губернатору Чарторижському, що також виїхав до мене в Кам'янець.

На другий день після балачки з ген. Брусіловим я разом з С. А. Базаровим виїхав до Чернівців. Їхали ми автом по дуже добре знайомому мені шляху на Жванець і Мельницю. Коли ми проминули межу, що одділяє колишню російську територію од колишньої австрійської, Базаров жартом сказав мені: „ось почались уже й Ваші володіння!“ Але він і не догадувався мабуть, яке глибоке зворушення обхопило мене, коли я тепер переїздив галицьку межу. Я пригадав, як торік літом я їхав цією самою дорогою разом з генералом Івановим і з усіх сил старався вплинути на його і подвигнути його на те, щоб якось допомогти нашому народові в окупованих Галичині ва Буковині. Ці

*) Недавно якось вичитав я в російських газетах, що цього Євреїнова довго тримано в московській „Чрезвычайці“ і потім розстріляно.

роки зустрічів з жертвами російської політики в Галичині і праці в окупованому краю — так міцно привязали мене до галицько-буковинської землі, що я просто ні про що не міг думати, як тільки про її недолю; я всією душею, всіма нервами переболів її горем і — мушу признатись — всі інші питання й інтереси української справи одступали передомною на другий плян, а на першому були в мене нещасливі Галичина й Буковина, їх добрий нарід, що так яскраво заховав риси стародавньої української вдачі й побуту, що так багато вистраждав цілі століття і тільки тепер почав добувати собі кращу долю — для того тільки, щоб усі його здобутки були так безжалісно потоптані й зруйновані „визвольною“ війною. І чи міг я думати тоді — в серпні 1916 року, що не мине й цілого року, як я їхатиму до цієї самої Галичини, — з спеціальною місією загоїти її рани, допомогти їй знову стати на ноги! Чи вистарчить у мене сил? Чи вдасться мені побороти ті перешкоди й ті ворожі сили, що перемінівши тільки форму, свій зверхній вигляд, знову готовились не дати просвітку нещасному, змученому краю... Про це я думав, коли віздили в стародавню браму Усть-Окопів і по над дорогою замаячили біленькі галицькі хатки, під почорнілими солом'яними дахами, в котрих крилося стільки горя, стільки гіркого смутку! Галичина, країна моїх молодечих мрій, батьківщина Франка, що був моїм „власителем думь“ в ті часи, як складався мій світогляд і формувались мої переконання, земля, де кожен клаптик був зв'язаний з давно-минулими подіями нашої історії і з новітніми змаганнями за відродження, ця Галичина простягалась тепер передо мною, і я їхав — жарти сказати: її правителем! Чи це не сон? Чи це не якась фантастична казка?

Мій спутник, помітивши, що я не відповідаю на його жарти, залишив мене в спокою, авто безшумно, але прудко летіло по чудовому шляху, і скоро перед нами в далечині замаячили Чернівці. Ще пів-години їзди і ми на місці, підїздимо до невеличкого партерового будинку на Йосифінській вулиці, де перед тим мешкав Трепов. Мене зустрів помішник генерал-губернатора по військовій справі генерал Усов, що колись був начальником кадетського корпусу в Петербурзі. Тепер він мав повернутись до своєї попередньої посади і його вакансія ніким поки не заміщувалась. Схвильований, вже зазнавши ріжних прикростей з боку ріжних солдатських рад та інших революційних організацій, він почав знайомити мене з становищем, по-

сходилися й інші старші урядовці і я скоро перезнайомився з усіма.

Галицько - буковинське генерал - губернаторство було організоване немов якась маленька держава і мало всі галузі правління. Перш за все воно мало свої власні військові частини: кілька піхотних „дружин“ (ніби баталіонів), кілька сотень козаків, військову міліцію; крім того генерал-губернатору підлягали всі проти-аеропланні батареї в цілому краї. Через те генерал-губернаторство мало свій штаб, на чолі якого я застав старенького генерала Палібіна, начальника інтендантства — генерала Ільїна і начальника інженерної управи — генерала Гризнова, На чолі духовного відомства стояв протоієрей Ф. Титов, професор київської Духовної Академії, відомий історик української церкви. Просвітною справою завідував згадуваний уже мною д. Янковський. На чолі фінансової управи стояв д. Чамов, правління державними маєтками — д. Григорієв; на чолі медичної управи тайний совітник Безродний; головою контрольної управи д. Кулабухов. Директором канцелярії був д. Крилов, головним юрис-консультом д. Володковський (пізніший товариш генерального писаря і помішник державного секретара за українського правительства); обидва останні займали свої посади ще з часів Бобринського. Окрім загального прийому я балакав ще з кожним по одиниці, знайомив його з своїм *profession de foi* і казав, що мушу докладніше ознайомитись з справами, з обставинами і тоді тільки зможу сказати, з ким вважатиму можливим працювати на далі. Все це були старі, заслужені люде, дехто з них був добрим фаховцем і знавцем своєї справи. Були й дуже порядні, абсолютно чесні з усякого погляду люде. Вести розмови на тему можливих „перемін“ було мені дуже неприємно. Взагалі цей бік діяльності, був дуже прикрий, хоч я й не думав цілком додержуватись рецепту князя Львова („не залишити каменя на камені“).

Що стосується названих тут осіб, то проти багатьох з них велося завзяте цькування, відгуки якого долітали до мене до Києва, коли я лаштувався в дорогу. Цькування йшло з боку різних „совдепських“*) інституцій та їхніх проводирів, котрі мріяли, скинувши котрогось з начальників відділів, самим сісти на їхнє місце. Так, молодий лікар з „Исполнительного Комітету“ хотів стати на чолі медичної управи; адвокатський помішник, що пристроївсь

*) Так називаю, скорочуючи, замість „совѣтъ солдатскихъ депутатовъ“ або ж „совѣтъ рабочихъ депутатовъ“.

в одному з урядів в запіллі, націлівсь безпосередно на посаду юрисконсульта, себто голову судової управи і т. д. З цим мені довелося рахуватися і паралізувати особливо явні але безпідставні апетити.

Із рапортів шефів відділів, а особливо буковинського губернатора Лігіна (він залишався на посаді весь час до приїзду Лотоцького) я міг побачити картину, що виявилась далеко гіршою, ніж я собі уявляв. Майже два місяці безначальства привели всі справи до страшної плутанини; складний, але добре наладжений апарат красивого управління скрипів по всіх кутках. В повітах запанувала повна анархія. Поліцію вже було майже скрізь розформовано, а поставлена на її місце міліція була нікуди не здатна: почали ширитися розбої та грабунки; міліціонери брали хабарі не гірше від прежньої поліції. Самоволя різних солдатських комітетів тяжко відбивалася на становищі населення, цілком беззахистного.

На Буковині аж в чотирьох повітах влада була захоплена місцевими гарнізонними радами, що поскидали повітових начальників і посадовили своїх комісарів. Адміністрація в цих повітах була цілком дезорганізована. В самих Чернівцях сидів „Виконавчий Комітет військових і громадських організацій“, куди ввійшли представники різних військових частин та інституцій міста Чернівців, а також таких організацій, як земський та городський союзи. Тут засідали переважно військові лікарі, фельдшери, військові урядовці і співробітники союзів. Цей Комітет претендував на владу не тільки в самих Чернівцях, але й у цілій Буковині. Довга відсутність законних представників нового правительства привчила проводирів цього Комітету дивитися на себе, як на одиноку вищу владу в місті і в цілому краю. Мій приїзд був панам з Комітету не дуже до смаку і між нами скоро почалась скрита боротьба. Але крім „Виконавчого Комітета“ (він засідав звичайно в мійській ратуші) був ще „Гарнізонний совіт“, що також претендував на владу і також не тільки на самі Чернівці, але й на цілу Буковину. Нарешті існував ще третій комітет у Чернівцях — „Армейській Комітет“ VIII ої Армії“, одинокий легалізований вищою військовою владою з усіх трьох комітетів. Але зложений з менш пронирливих і більш порядних людей, він залишався в тіні, не виходив поза межі своєї компетенції і не вживав такої нахабної демагогії, як проводирі перших двох комітетів. Всі ці комітети вели між собою боротьбу: з одного боку стояли Виконавчий та Гарнізонний Комітети, а з другого Армейський. Ця боротьба трохи полегчувала мені завдання увільнитися від претенсій на втру-

чання в управу містом і краєм з боку таких непокликаних чинників, як Виконавчий або Гарнізонний комітети.

Скільки абсурдною не здавалася б сама по собі думка про те, щоб окупованим краєм, на терені військових дій, могла правити купка випадкових людей. демагогів з поміж військових фельдшерів, низших інтендантських урядовців та молодиків з міського або земського союзів, але обставини революції на фронті, в звязку з швидким розкладом армії й упадком дисципліни, вели до того, що з цією купкою рахувалися в штабі, дивлячись крізь пальці на її вибрики. Тим більше, що в штабі був свій „фронтний комітет“ і головному начальнику цілого фронту генералу Брусілову доводилось виступати з мітінговими промовами на різних з'їздах, що скликав комітет, прилюдно цілуватись з головою комітету, ніякимсь підофіцером Дашевським, і взагалі відогравати роль не стільки „головнокомандуючого“, скільки „головноумовляючого“...

Так швидким кроком ішла до упадку недавно ще могоча й добре організована армія. З боку було видно, що з таким зворотом революції, який вона прийняла на фронті, воювати далі не можна, що треба заключати мир і цим рятувати й армію й державу від остаточного розкладу. Але люде, що робили переворот і скидали династію в ім'я „війни до побідного кінця“, не могли зважитись на щось инше, як тільки на гальванізацію вже мертвого тіла російської армії: вони старалися вдихнути в його живого духа і підготувати новий наступ. Гадали, що цього можна досягти за допомогою комітетів. Не можна заперечити, що серед комітетчиків траплялись щирі й чесні люде, ентузіясти й ідеалісти; багато з них скоро переплатило своїм життям за стремління воскресити в армії погаслий дух обовязку, але більшість були люде малосовісні, демагоги, що старались висунутися на овид, спекулюючи на почуттях і настроях своїх темних виборців і співробітників — салдатів. Їх головним стремлінням було позбутися важкої фронтової чи канцелярської служби, діставати добові гроші або якусь иншу вигадану ad hoc платню, сидіти в запіллі, базікати й відогравати роль „спасителів революції“.

От з такою публікою й довелося мені зустрінутися в Чернівцях. Доки мені ще не вдалося цілком взяти до рук адміністративного апарату, доки ще не прибули мої найближчі помішники, губерніяльні й повітові комісарі українці і я залишався сам один, не почувуючи за собою потрібної піддержки з боку штабу фронту, я не міг взяти щодо комітетів відразу рішучого тону і деякий час робив вигляд, ніби

вв'язую їх „співробітництво“ зі мною ділом корисним і бажаним.

Я побував і в Виконавчому і в Гарнізонному комітетах і познайомився з їх складом. Побачивши, що у Виконавчому Комітеті (особливо нахабному і шкідливому) грають помітну роль два земляки-українці: Ол. Багрій і Ю. Гаєвський (обидва вчені фізіологи й кандидати на професорів університету), котрі замість того, щоб піддержати мене як українця, поводитись на початку якось двозначно, я запропонував обом посади повітових комісарів, Багрію *) в Чернівцях, Гаєвському в Сторожинці; ще двом-трьом з комітету я дав посади в міліції. Цим відразу було внесено спокусу і розкіл поміж членів Комітету, і ті що дістали вигідні і добре плачені посади, негайно задовольнились, перестали грати ролю опозиції і я потім дуже добре працював до кінця. А решта притихла, тим більше, що я час від часу мав їх або посадами, або якимись пільгами.

Коли ж я опанував потроху становищем, коли вже прибули мої комісарі й закінчилось переформовання повітової адміністрації, коли відновився ослаблений зв'язок з місцями, то я вже почував себе міцніше. Skorистувавшись з того, що штаб фронту видав наказ, аби офіцери дієвої армії не займали тилових посад за винятком крайньої необхідності, я не подав заяви про „необхідність“ самочинних комісарів в деяких повітах Буковини і вони автоматично мусіли покинути край і їхати до своїх військових частин. На їх місце я зразу ж призначив своїх комісарів, що приїхали з Києва.

Піддержуючи найбільш галасливих і уїдливих членів Виконавчого Комітету в надії, що вони при майбутніх реформах управи краєм дістануть посади відповідно їхнім заслугам і високим особистим прикметам, і час від часу кидуючи йому грошову подачку (власних коштів Виконавчий Комітет, як установа самочинна й незатверджена не мав), я тримав його в такому стані, що він міг мені робити лиш дрібні пакости, вже не заваджаючи мені й моїм співробітникам в справах важніших. Коли ж почалася рішуча боротьба між Армейським Комітетом а Виконавчим і Гарнізонним, я взяв сторону першого, чим ще більше ослабив розмах претенсій червоноцеських демагогів. Вища команда, — штаб фронту, як я переконався, держала у відносинах до мене й до комітетів свого роду нейтралітет: в її очах я теж був

*) Тепер Багрій служить професором російського університету в Самарі.

представником нової революційної влади та ще мазепинцем, одже додержуючи зверхній декорум, в дійсності вона тільки тішилась, що я зустрічаю перешкоди.

Та й серед самої вищої команди кипіло і булькотало мов у котлі, ішли великі переміни. Коли я прибув до Кам'янця, на верхах командного складу йшла безперервна перетасовка; десятки генералів увільнялись в резерв; нові призначення відбувались з блискавичною швидкістю. Кажали, що Брусілов хоче відсвіжити і відомолодити командний персонал. Начальником Штабу був тоді ген. Сухомлин, а генерал-квартирмейстером ген. Духонін. Не минуло й двох тижнів, як Брусілов став верховним командантом (замість Алексеева), а його місце заняв ген Гутор; Сухомлин пішов, начальником штабу зробився Духонін, а генерал-квартирмейстером Раштель. В липні сталися нові переміни. На чолі VIII-ої Армії в Чернівцях я застав ген. Каледіна. Я поїхав до нього з візитом, але тільки що побалакав про біжучі справи, як він мені заявив, що покидає свій пост. На його місце приїхав з Петербурга ген. Корнілов.

Начальники армій, корпусів, не кажучи вже про дивізії, мінялися як в калейдоскопі і, почавши ділові зносини з одною особою, ніколи не було певності, що завтра на її місце не прийде друга. Військові частини не встигали звикнути до своїх начальників, а ті до своїх підлеглих. При таких умовах йшла діяльна підготовка до наступу. Підвожено величезні маси набоїв, амуніції (головно постачала їх Англія), відбувалося перегруповання частин. Але не було головного — охоти в армії битись. Надіялися, що розумними умовленнями й палкими промовама можна розбудити в ній погаслий боєвий дух, карність і почуття воєнського обов'язку.

XIII.

Тернопіль. Революційне військо і населення окупованого краю. Інтриги проти мене в штабових сферах. Я звертаюсь за обороною до Керенського.

Не вважаючи на зазначені вище перешкоди, організація нової управи наладжувалась і вже в кінці травня відносини більш-менш усталилися. Нові комісарі, одухотворені бажанням допомагати рідному українському народові в його лихій долі під військовою окупацією жваво взялись за роботу. Від їх не одставали й колишні повітові начальники, залишені на службі під назвою комісарів. Я видав до населення відозву в дусі тої програми, яку

я виложив перед ген. Брусіловим. Для Галичини її надруковано російською, українською й польською мовою, а для Буковини ще німецькою й румунською. Такого вживання трьох або п'яти мов я додержувався рішуче у всіх національних оголошеннях і наказах до населення. Папері й подання так само приймав на всіх місцевих мовах. До мене почали являтися численні делегації з різних кутків краю, приносили свої скарги, висловлювали побажання. Я заявляв їм те саме, що казав і у відозвах, але розумів добре, що одних заяв і деклярацій мало; мало було й самого скасування різних обмежень і заборон: треба було робити щось реальне, щоб забезпечити населення потрібними продуктами й крамом, поставити як слід медичну й санітарну допомогу, дати засоби для культурної праці, відновити місцевий суд, унормувати церковні відносини і т. д. На це й була звернута головна увага. В справі продовольчій рішено було організувати спеціальний галицько-буковинський продовольчий комітет, на чолі якого мав стати П. К. Линниченко; цей комітет склався вже в кінці червня. Пороблені були заходи і в інших справах, але головною перешкодою в усьому був розклад армії, упадок карности, сваволя різних комітетів, рад і кожного Москаля зокрема, що розперезався собі й нікого та нічого не хотів слухати. З цим доводилось боротися найбільше. Але про це казатиму трохи далі.

Наладивши як так буковинські справи, де вже відчувалась досвідчена рука Ол. Гв. Лотоцького, я поїхав до Тернополя. Красковського ще не було, а вже місцевий „Гарнізонний Комітет“ задер голову. Я вже встиг дістати від нього телеграму: „гарнізонному комітету потрібне авто; рахуємо на одно з авт генерал губернаторства; просимо негайно вислати“. На це я відповів: „рахунки ваші безпідставні; авта генерал-губернаторства потрібні краювому комісаріату для службових справ і яко скарбове майно, нікому не можуть бути передані“. На цьому наш обмін „нотами“ й припинився.

Прибувши до Тернополя й ознайомившись з станом річей на губернаторстві, я пішов до Гарнізонного Комітету, що засідав у Подільському готелі, на вулиці Міцкевича. Я застав його в повному складі й наче приготовленим до моєї стрічі. Склад його відрізнявся від черновецького: там майже поголовно засідали інтелігенти: офіцері, лікарі, фельдшери, урядовці, співробітники союзів; був один „нижний чин“, якийсь Шалит, та й той виявився деградованим з офіцерів в салдати. Тут в Тернополі Комітет складався з самих салдатів, людей 25—30, звичайні-

сіньких сірих салдатів; крім них був тільки один фельдшер чи санітар, і один полковник — граф Ржевуський, що служив офіцером для доручень при тернопільському губернаторі. Людина це була вже немолода, з сивиною. Він увесь був обвішаний червоними бантами, мов сибірський шаман: на картузі — червона кокарда; на плечах і на грудях — по бинді; на рукаві — червона перевязь, одним словом якийсь „червоний граф“. Очевидячки з доручення комітету він вітав мене промовою, надзвичайно напушистою й бомбастичною, повною якихсь улесливих компліментів на мою адресу, виголошеною з великим няковою і театральними жестами. Зпочатку мені стало ніяково, але коли я подивився на обличчя салдатів, напружені й серйозні, котрі дивились на промову й на всю цю обстановку мов на якийсь необхідний ритуал, я заспокоївся, попрохав слова і, як умів, постарався зясувати присутнім завдання нової влади в краї, підкреслюючи потребу полекшити становище місцевого, спорідненого з нами населення, щоб дати і йому відчутти, яка різниця між режимом старої царської Росії, і нової, вільної.

Знову встав граф Ржевуський (він тут, видно, грав ролю оратора) і в ще більше улесливих та безглузких виразах став виявляти мені похвалу й подяку. На цьому церемонія й скінчилась, я побачив, що Красковському не буде великих клопотів з таким комітетом. Так воно потім і вийшло. Тільки „червоний граф“, якого І. І. Красковський залишив при собі на посаді, надокучив йому своїм сервілізмом і афішованою революційністю. Оповідали, що коли приїздив до Тернополя Керенський, то граф Ржевуський вітав його промовою на площі і на закінчення поцілував йому руку, заявляючи, що в його особі родова аристократія цілує руку революційній демократії. Пізніше, в 1918 р. я бачив графа в Києві в польській військовій уніформі. Кому-то й від чийого імені цілує він тепер руки?

Незабаром після мене приїхав Красковський і взяв управу губернією в свої руки. Справи скоро ввійшли в свою колію. В губернаторській канцелярії він майже всіх служачих залишив на місці. При цьому зясувалось, що прежній губернатор Чарторижський був великий amator співу і до своєї канцелярії брав виключно людей з добрим голосом. Він улаштовував парадні вечірки (на одній з таких довелося бути присутнім і мені літом 1916 р.), на яких виступали з номерами співу його підлеглі. Але справедливість вимагає признатись, що більшість співаків виявилась і непоганими урядовцями.

Подекуди Красковський залишив на службі й урядовців старої поліції, як ось наприклад в Станиславові, що лежав на самій бойовій лінії і перебував трохи не цілий рік під страшним обстрілом ворожої артилерії. Служба тут була важка і небезпечна. Тимчасом Красковський переконався, що службовці дуже добре, навіть часто наражаючись на велику небезпеку, виконують свої обов'язки. Одже звільняти їх не було чого, та й замінити їх не було ким. Одначе з-за цього вийшла ціла історія. Фронтний комітет з Кам'янця прислав мені телеграму, що ось мовляв, в „місті Станиславові — контр-революція: старорежимна поліція на місцях“. Довелося мені спеціально їхати до Кам'янця, і тут перед грізним ареопагом в довгій промові зясовувати справу і виправдуватись. Мої резони були взяті на увагу, але мене прохали все-таки „при першій же змозі“ звільнити нещасливих станиславівських поліцаїв. Мирному владженню конфлікта допомогло на цей раз і те, що головою Зборів випадково був один українець, мій давній знайомий і почасти учень. Він то й постарався залагодити справу.

Так серед різних перешкод довелось наладжувати діло нової управи в окупованих провінціях. Хоча й не скрізь комісарами були Українці, але загальний курс поведження був такий, що його можна було вважати українським і щиро-доброзичливим до населення. Коли не всі молоді наші адміністратори були добре рутиновані в справах і часами може робили фактичні помилки, але в одному ніяк не можна було би їм відмовити: в щирому бажанні принести населенню користь, допомогти йому. І населення це відчувало. Наші відозви, розліплені по цілому краю вже мали свій вплив, навіть по той бік фронту: їх передруковували німецькі та інші часописи, і серед українського населення, що залишалось ще під австрійською владою, мимоволі зароджувались сумніви: до кого йому властиво прихилитись, чи до „своєї“ старої Австрії з її шибеницями, Талергофами, системою національного гніту дужчого над слабшим, з перспективами польської автономії по цісарській обітниці 1916 р., без поділу на польську й українську частини, як цього добивався наш народ, — чи до „вільної України у вільній Росії“?

За кілька місяців (травень, червень, липень) фактичного існування нової адміністрації в Галичині та Буковині, при постійному зрості розкладу й деморалізації російської армії, що закінчилася руйніним для краю відворотом в кінці літа 1917 р., не можна було зробити для змученого населення щось таке, що радикально змінилоб

на краще його становище, для цього просто й не вистарчило часу. Але вже одне те, що на чолі управи краю й серед адміністрації були люде, які щиро спочували населенню, старалися як могли йому помогги, оборонити й захистити від утисків та кривд. — це воно зрозуміло по сей і по той бік фронту. Мені вже потім на еміграції оповідали, що на одній авдієнції у цісаря Карла групі парламентських послів з Галичини, цісар звернувся до одного з них, що був обібраний з повітів тепер окупованих, з словами співчуття: „а Ваш округ і досі все ще мучиться під російським пануванням?“ „Ні, Ваша Величність, одпові- посол, — „не мучиться, бо там тепер українська адміністрація, котра дбає за населення і воно тепер одпочиває від страхіть війни!“ — Так мені передавали цю розмову, я не ручуся за точність.

Взагалі, протягом червня-липня, коли до того ще почали долітати звістки про успіхи українського руху в Києві, русофільський настрої „закордонної“ Галичини дуже зріс — під впливом чуток про той наче б то добробут, що настає в окупованій частині. До моменту нашого наступу — а його сподівались і по той бік фронту — населення прикордонної смуги вже на збиралося тікати; воно дожидало нашого наступу, сподіваючись на цей раз уже справжнього визволення. Треба було аж страхіть Калуша, Галича й Тернополя, щоб його розчарувати...

В дійсності, при всім нашім бажанні, щоб становище населення справді покращало, щоб ті шумні заяви, які стояли у моїй відозві — були виконані, до цього було ще далеко. І головною перешкодою була „революційна армія“. Перше панувала дисципліна і випадки мародерства, насильства, грабунку — хоч і траплялись, але суворо переслідувались і карались. Тепер дисципліну було скасовано і всяка карність зникла. Офіцерство мусіло дбати вже не про те, щоб салдати не кривдили місцевої людности, а про те, щоб хоч сяк-так зберегти військовий лад і хоч зовнішню подобу армії. Та й не до того було, щоб когось карати, переслідувати: добре було, коли салдати самі не займали своїх офіцерів! Що ж до населення, то салдатська маса трималась такого погляду: „ми вас завоювали, одже тепер і будемо над вами панувати, а ви нам коріться!“ Перше „панували“ генерали, офіцери, тепер же хотів „панувати“ кожен москаль. З таким розумінням відносин до населення мені раз-у-раз доводилось стикатися по ріжних салдатських комітетах. Дуже тяжко було втолковувати їм, що проголошена революцією свобода — зобов'язує, що у відносинах до Галичини треба вести політику доброзичли-

вості й прихильності, а не зялякування й гніту, бо се ж єдинокровний з нами край, тут живуть близькі нам люде, та й війна ведеться тепер по революції не для „анексій і контрибуцій“, а „за свободу“. З салдатами з України було безмірно лехче: їм треба було тільки вказати або нагадати, що тут живуть наші ж люде, земляки-українці. Але для ріжноплеменної російської армії, для яких — не-будь вятичів або костромичів цей аргумент не існував.

Не кажучи вже про ті безчинства, які творила розгнудана солдатеска над беззахистним населенням — гвалтування жінок, грабунки, безглузде нищення садків, городів, засіяного збіжжа, — що робилося окремими салдатами або цілими групами, кожен день до всіх наших комісарів і до мене вступали скарги на салдатські комітети. Так, наприклад, в одному місті салдатський комітет рішив, що очистити якийсь там ліс, де перед тим були позиції, од решток колючого дроту і набоїв, повинні не сапери, а селяне сусіднього села. Сапери знають це діло і мають всі потрібні до цього інструменти; у селян же нічого нема. Одже в результаті такої примусової чистки недосвідчених людей з голими руками — десятки пораниених вибухнувшими гранатами, від колючого дроту і т. д.

В другому місті комітет наказав, щоб на подібну роботу зігнати самих жінок. Але після того, як дійсно зігнаним жінкам (і то молодим), рятуючи себе, довелося провести ніч залізши на галуззя дерев, стало зрозумілим, чому комітет вимагав власне жінок, а не мушчин.

Нашій адміністрації раз-у-раз доводилось виступати в ролі оборонців населення від нашого ж власного воїнства. Взагалі треба сказати, що галицька людність (переважно селяне) за часів війни опинилась в стані якихсь державних рабів, гельотів: над нею нависли усякі повинності примусового характеру: направа шляхів, мостів, рубання лісу, риття окопів, підводна повинність, постійні реквізиції, — то хліба, то худоби. Певна річ, коли все це відбувається в якімсь порядку, по якихсь законних нормах, з цим, як не тяжко, доводиться миритись: на те війна. Але коли тепер це все почало відбуватися без усякого порядку, без якихсь норм, в залежності від самоволі окремих людей або темної салдатської маси, то становище населення робилося нестерпучим.

Ах, ці реквізиції! Скільки мені довелося воювати через них! Скільки напсували вони крові й мені й усім нашим комісарам.. Через оці реквізиції на початку липня завязалась справа, яка могла скінчитись для всієї нашої адміністрації дуже зле, коли б не поміч аж самого Керенського.

Про цю справу варто розказати докладніше, бо вона дуже яскраво характеризує тодішні відносини в окупованім краю.

Я застав такий порядок, що діло реквізицій збіжжа, трави й худоби лежало, головним чином в руках представника російського міністерства хліборобства п. Григоренка (високого урядовця, земляка з Полтавщини). Він переводив постачання армії місцевими продуктами. Цей порядок я не міг визнати за нормальний: чомусь така важна галузь державного господарства була вилучена з компетенції вищої місцевої адміністрації, віддана представникові російського міністерства, котрий підлягав контролі не тут з Чернівців, а з далекого Петербурга і тому зловживав своїм імунитетом. За порозумінням з П. К. Линниченком ми склали проєкт організації „Галицько-Буковинського Продовольчого Комітету“ при нашім Краєвім Комісаріяті; цей Комітет мав переводити апровізацію як армії, так і самого краю. Пан же Григоренко мав бути відкликаний з цілою своєю управою. Наш проєкт був уже затверджений в Петербурзі, але переведення його загальмувалось: у нашої реформи знайшлись вороги, і перш за все сам Григоренко з своєю компанією. Їм не хотілося залишати Галичини й вони рішили довести, що від нової реформи потерпить діло апровізації армії. Їм треба було дискредитувати нову адміністрацію і краєвий комісаріят, котрий був ініціатором реформи. Систему за для цього було вибрано провокаційну.

Склад управи д. Григоренка комплектувався в значній мірі з осіб, що рятувалися від активної військової служби, вступивши на службу до інституції, що працювала „на оборону“. Тут пристроїлися деякі з колишніх повітових начальників та їх помішників, котрих я не залишив на посаді через те, що вони погано поводитись з нашими людьми. Було тут багато синків-дідичів з правобережної України, поляків, котрі ставились до місцевого галицького „хлопа“, як американські плянтатори до своїх невільників. Вся ця компанія, натурально, була озлоблена проти нашої реформи і тепер узялася з особливою енергією вибивати з населення останні запаси через реквізиції, безбожно порушуючи всякі приписи, що в гірській околиці не вільно реквірувати в населення більше як 50% худоби, бо тут люде живуть майже виключно з скотарства. А тут почали брати по 75-80%, а той більше. При чому робили, які тільки можна кривди і знущання. Скарги посипалися до наших комісарів. Ті, певна річ, заступились, бо не одному з них лекше було дати вирвати собі здорового зуба, ніж бачити, як у гуцула беззаконно забирають останню „маржинку“, та ще й глумляться, знущаються при тім.

Один з наших комісарів навіть заарештував двох таких реквізиторів-розбишак.*) Тоді полетіли телеграми від Григоренка до штабу фронту про те, що мовляв, комісарі, потураючи австрійському населенню перешкоджують добувати продукти для постачання армії.

Головний начальник постачання на південному фронті, генерал Ельснер, узяв сторону Григоренка. Кілька разів я писав до нього і вислав довгі телеграми, в котрих зясував окремі інциденти, вказував на порушення правних норм і приписів агентами п. Григоренка, висняв провокаційний характер їхньої роботи. Але все це не помагало, і ось одного дня я дістаю телеграму від ген. Ельснера, де він повідомляє мене, що „позаяк випадки перешкод з боку повітових комісарів ділу апровізації армії, яка обороняє рідний край і революцію, не припиняються, то він, генерал Ельснер, буде на далі примушений прохати головного команданта про наказ арештувати й віддати до суду винних комісарів“.

Справа переносилася в ту площину, де усердно працювали деякі особи, стараючись виставити мене в очах штабу фронту трохи чи не таємним агентом австро-німецької верховної команди. Тут уже обмінюватись телеграмами й полемізувати було даремно і я рішив звернутись безпосередно до нового військового міністра і голови ради міністрів Керенського, що саме перед тим приїхав на фронт, де підготовлявся новий наступ російської армії. Діставши телеграму Ельснера, я зразу сів в авто і поїхав до Тернополя, де до мене прилучився Красковський, і ми вирушили до позицій, за м. Козову, де стояв поїзд головнокомандуючого, а також і поїзд Керенського.

Головнокомандуючим був ген. Гутор. Він був „боевий“ генерал, мало сидів в своїй ставці в Кам'янці, а все перебував на самому фронті. Я вже був з ним знайомий. Коли я приїхав перший раз представитись йому, мій приятель С. А. Базаров встиг мене попередити, що новий „главкоюз“ **) ставляється до мене неприхильно, бо його дуже настроїли проти мене деякі люди. Діло в тім, що в штабі ставки залишилося по канцеляріях кілька людей

*) Третій, головний (син дідича-поляка), що взяв з селян і священника хабара дві тисячі рублів і узявши всетаки приступив до реквізиції, — утік до Чернівців і зараз же вписався там до „батальйону смертя“, щоб дістати імунітет від судового слідства і кари. Справа його передана слідчому, але чим скінчилась — не знаю. Тернопільська катастрофа перемішала все.

**) Скорочення: главнокомандуючій юго-западного фронту. З початку війни в Росії було впроваджено оці скорочення, і що практику проловжують тепер більшовики.

ще з часів Бобринського. Серед них були й галицькі москвофіли á la Геровський. В очах цих людей я був немов уосібленням ненависного їм „мазепинства“ і вони вели проти мене завзяту агітацію, не вжучись нічим, не дурно ж тепер настала свобода! Так, наприклад, ніякий Будилевич (син відомого професора україножера) дозволив собі одного разу одверто у вагоні ідальні поїзду головнокомандуючого заявити, що я не більше й не менше, як агент німецького штабу. Присутні при цьому три офіцери, що знали мене особисто, обурились на це, склали на місці протокол і повідомили мене. Я направив діло до військового прокуратора. Почалося діло, і невідомо, який би дістало воно вислід, як би самого Будилевича не заарештовано було в Бердичеві підчас т. зв. Корніловської історії в кінці серпня. Дальша доля цього Будилевича мені невідома.

Одже подібні панове скористались зі зміни головної команди, щоби освітити перед ген. Гутором, новим начальником штабу Духоніним і генерал квартирмейстером Рателем мою діяльність, як безумовно ворожу для інтересів російської армії. Це, між иншим, розвязало руки й ген. Єльснеру в його поході проти наших комісарів.

Коли я ввійшов вперше до ген. Гутора, він зустрів мене дуже холодно, прийняв мене не окремо, а в присутності якогось старенького генерала, вийняв годинник, поклав перед собою і сказав мені: „даю вам до розпорядження десять мінут“.

Мені треба було в ці десять мінут виложити перед непримиримим слухачем своє profession de foi і зробити це таким способом, щоб у йому містилося й спростовання усіх поширюваних про мене вигадок і брехень. Я почав говорити і, певно, говорив з великим жаром (я справді був того дня хворий, і мене біла пропасниця), бо Гутор мене не перебивав, хоч балакав я більше, як півгодини. Коли я виходив, Гутор видко змягчився, сказав, що всього того, що я казав, він не знав і попросився зі мною доволі ласкаво. На сходах догнав мене старенький генерал і почав мені дуже дякувати за оборону „нашої справи“: виявилось, це був генерал Глинський, той, що про його призначення на посаду начальника київської військової округи клопоталася в свій час через мене Центральна Рада. Видко, що небіж рекомендував свого дядька не тільки з почуття родства!

Від Гутора я по черзі пішов до Духовіна й до Рателя. Перед кожним з них я просторо оповів про мою програму в Галичині, про мої погляди на завдання російської

політики в окупованих областях, старався зясувати національні взаємини в краю і завдання наші, які з цих взаємин випливали, одним словом, прочитав перед кожним з них лекцію на тему „Галичина, її минуле й сучасне“. Не знаю, на скільки я переконав обох генералів, думаю, що ледви чи погодились вони зі мною, але в усякім разі я заспокоїв їх і розвіяв найбільш фантастичні й дикі представлення, які склались у них про мою діяльність під впливом агітації таких панів, як Будилович. Принаймні таке в мене залишилося вражіння.

Тепер, коли в мене було пущено такий небезпечний набій, як телеграма Єльснера, я не рахував, що зустріну з боку Гутора та його штабу ні оборони, ні просто зрозуміння. Тому я й зважився, минаючи їх і порушуючи таким способом дисципліну, звернутися безпосередно до військового міністра. Другого виходу я не бачив.

Від Тернополя до Козової верст 40. Уже зовсім смеркло, коли ми по препоганій, вщерть розбитій дорозі обїхали кругом містечка і добрались до неглибокого яру, поросшого кущами. На дні його було прокладено залізничу вітку, і тут стояв поїзд „главкоюза“, замаскований зеленими галузками зверху і з боків, — щоб не побачили ворожі аеропляни та не закидали бомбами. Ми не зупинились коло поїзду „главкоюза“, а проїхали ще пару кілометрів далі, де так само замаскований зеленими берізками стояв поїзд Керенського. Було вже темно, і молодий адьютант, в якому я пізнав одного з тих офіцерів, котрі супроводили Керенського завжди в Петербурзі, заявив нам, що міністр вечеряє і попрохав зачекати в сальон-вагоні.

За чверть години вийшов Керенський. Він був у на-пів військової формі, у френчі й високих чоботах. Він пізнав нас обох, привітався дуже ласкаво і, видно, був задоволений побачитись з старими знайомими так далеко, при такій незвичайній обстанові. Керенський трохи поправивсь проти того, як я бачив його в останнє в Петербурзі, і видимо був в доброму настрої. Ми з Красковським один за другим вложили нашу справу і наші жалі. Тепер говорити було легко, бо почувалося, що маємо перед собою людину неупереджену, яка приймає річи просто, без підозрінь в якихсь задніх думках і, головно, вірить нам обом.

Ми дуже докладно розповіли Керенському про становище в краю, про становище населення, розказали про інтриги Григоренка, показали телеграму Єльснера і прохали вплинути на „главкоюза“ та його штаб, щоби вони перестали бачити в новій адміністрації, вшанованій довірям самого правительства — якихсь зрадників та предателів.

Керенський уважно нас вислухав, задав кілька питань, побалакав, заспокоював нас, коли ми трохи схвильовано оповідали про наші пригоди і нарешті відпустив нас, пообіцявши ще сьогодні перебалакати з ген. Гутором в нашій справі. Він тільки просив нас зараз же негайно заїхати до Гутора, сказавши, що телефонічно повідомить про наш приїзд і попросить негайно нас прийняти.

Ми так і зробили. Коло поїзду „главкоюза“ нас зустріли капітан Удовиченко і поручник Скрипчинський — обидва українці й одні з перших діячів по українізації війська і провели до вагону самого „главкоюза“. Гутор нас зразу ж прийняв. Саме в той час на позиціях, де досі було спокійно, почалась завзята стрілянина з гармат з обох боків. Земля дрижала від гуку і небо палало мов пожежа. Під цей страшний гук ми вели розмову з Гутором. Він був офіційно чемний, трактував нас часом з конфітурами і ані словом не згадував ні про Єльснера ні взагалі про біжучі справи, так мов просто приїхали до нього в гості. Коло дванадцятої години ми попрощались і вийшли. А скоро потому, як нам потім переказували, приїхав до Гутора Керенський і вони розмовляли до третьої години в ночі. Зміст їхньої розмови залишився для мене невідомий, але причепки до мене з боку штабу з того часу припинились. Коли я скоро після цього попав якимось в Кам'янці на прощальний обід, який давали в штабі одному з старих генералів, який переходив на другий фронт, то генерал Єльснер підсів до мене за столом, весь час упадав коло мене і був надзвичайно ласкавий. Про інцидент з телеграмою — ані пари з уст.

XIV.

Українізація армії. Наступ російських військ. Калуш і Галич. Погром російської армії і її відворот. Евакуація Чернівців. Афера Геровського.

Між тим в тилу, в глибині України відбувалися великі події. Російська державність розвалювалась. Тимчасове Правительство давно вже випустило фактичну керму з рук, наростав большевизм. На Україні ж національний рух ширився з незвичайною швидкістю. У Києві, протягом травня і червня відбулися один за другим всеукраїнські зїзди — селянський, робітничий, військовий. В той час як Тимчасове Правительство все більше тратило ґрунт під ногами, Центральна Рада почувала під собою вже певну основу в співчутті широких кругів населення. Вона вже фактично зробилась українським революційним парламентом. Представ-

ники неукраїнської „революційної демократії“ в краю (кадети, меншевики, есери, представники жидівських партій) зпочатку завзято виступали проти українського руху й проти виставленого Центральною Радою постуляту територіяльно-національної автономії, але бачучи, що їм не ведеться, примирилися і стиснувши серце самі ввійшли в склад Центральної Ради, яко представники „національних меншостей“ (росіяне, поляки і жида). Не було в Центральній Раді лиш представників середньої й більшої власности, представників заможнішого селянства і козацтва, як також і представників торгівлі й індустрії, і це не дало їй зробитись справжнім українським парламентом, і представництвом усіх класів населення України.

Найбільш імпонуючим явищем в розвитку українського руху був національний рух серед армії і стремління до так званої українізації війська. Це був цілком натуральний і здоровий рух, котрий, на жаль, не дав сподіваних наслідків лиш через нездарність і неуміння своїх керовників. Замість того, щоб відразу поставити діло на твердій національно-історичній основі, використовувати всі здорові елементи армії зверху до низу й організувати українське військо на принципах твердого ладу й дисципліни, — керманічі, здебільшого молоді недосвідчені люде, прапорщики або військові урядовці повели справу з усіми прийомами дешевої демагогії і самі ж підкопували організацію армії тим, що вносили в неї розєднуючі соціяльні гасла, а головно — виявили брак справжнього патріотизму й ідеалістичного захоплення, так потрібного завжди в таким ділі: як і скрізь, виплили на верх різні авантюристи й просто кар'єровичі, що дбали перш за все за самих себе. До того ж усіх заїдав страх перед „контр-революцією“, котра ввижалася їм скрізь, в усіх кутках та шілинах. Через те боялися і не давали ходу дійсно заслуженим боєвим генералам і офіцерам, а до ручали високі відповідальні посади в руки прапорщиків або нестрєєвих офіцерів. Тому то в справі українізації війська не було якогось стройного пляну і системи, і не використовувано тих можливостей, які самі собою відкривалися. Так, наприклад, справі формування окремих українських частин дуже співчував начальник VIII-ої Армії, а потім (після Гутора) „главкоюз“ ген. Корнілов. Він навіть сам доручив генералу П. Скоропадському (майбутньому Гетьману України), команданту 34-го корпусу, розпочати українізацію цього корпусу, вважаючи, що українізовані, себто сформовані виключно з українських контінгентів частини найкраще б'ються з ворогом — так воно справді й було. *)

*) Див. про це „Уривок зі Споминів Гетьмана Павла Скоропадського“, книга IV-та „Хліборобської України“, Відень, 1922-23.

Але Військовий Генеральний Комітет у Києві, на чолі якого став С. В. Петлюра, з недовір'ям ставився до цих заходів і робив діло по своєму, но з цього виходило багато шуму, а справжнього діла не було.

З другого ж боку й неукраїнська „революційна демократія“ з піною в роті накинута на українізацію війська. Вона не брала на увагу навіть того, що при нестриманому ході процесу розкладу російської армії, тільки здорове національне почуття могло зберегти хоч частину армії від остаточного загину і в формі місцевої територіяльної армії дістати силу, яка обороняла б фронт і служила б надійною опорою проти большевицької пропаганди. Найбільш завзятим ворогом українізації виступив начальник київської військової округи полковник Оберучев. З енергією, достойною кращої долі, він і на службі і в пресі — на сторінках „Кіевской Мысли“ виступав проти українізації, мов проти найтяжчої язви, котрою Бог покарав російську революцію.

До нас на фронт долітали лиш відгуки того, що діялось у Києві. Я хоч і належав до членів Центральної Ради, але захоплений галицько-буковинськими справами, зовсім відійшов від неї і про те, що робилось у Києві довідувався здебільшого лиш з часописів. З половини червня українізація почала відчуватися на фронті. Вже формувалися окремі українські частини, скрізь почали засновуватись українські військові клуби. В Чернівцях Військовий Українській Клуб заняв помешкання Народнього Дому, прибрав його, причепуририв; заснував Українську Книгарню в Ринку, яка дуже жваво торгувала місцевими й київськими виданнями. В міському театрі було улаштовано кілька українських вистав. В день збору грошей на Національний фонд було влаштовано українську маніфестацію в Чернівцях і я промовляв на вічу з балькону міського ратуша. Скрізь — в Кіцмані, в Кутах, в Гура-Гуморі і т. д. при своїх службових поїздах я знаходив українські військові клуби, називані звичайно іменем котрогось з наших гетьманів, і старався скрізь входити з ними в ближчі відносини. До мене почали приїздити для поради і порозуміння делегати від різних українських військових громад на галицько-буковинським фронті і навіть з Румунії, від росташованої там ІХ-ої Армії. По деяких місцях українські громади робили мені вже й певні послуги, піддержуючи в сутичках з ріжними салдатськими комітетами. Відчувався крайній брак інтелігентних сил по цих клубах і громадах. Офіцерів було дуже мало, а генералів-українців можна було на пальцях порахувати. Це був справжній стихійний народний рух і душа раділа, дивлячись на його...

Свіжі українізовані частини першими перейшли в наступ на фронті, прийняли на себе перший удар ворога і тисячі синів України полягли на початку наступу, забезпечивши своїм поривом його первісний успіх.

Цей наступ діяльно підготовлювався з початку літа. По фронті їздили комісарі і держали промови на тему про необхідність наступати, подолати ворога і цим закінчити війну та закріпити „придбання революції“. На успіх наступу покладалися всі надії. Ми, українці, тепер також бажали цього успіху: була думка, що коли вдасться захопити цілу Галичину, то вже вдержимо її в своїх руках, і тоді справді Галичина приєднається до „вільної України у вільній Росії“.

Напередодні початку наступу я поїхав до Бучача скласти візит головній Команді VIII-ої Армії, яка там тоді стояла; до того хотілось познайомитися з генералом квартирмейстером цієї армії, про котрого мені казали, що це — українець. Але я не застав уже нікого в Бучачі: всі — і командір армії, і начальник штабу, і дежурний генерал виїхали на бойову лінію. Казали, що залишився один лиш генерал квартирмейстер (забув, на жаль, його прізвище), якого я хотів бачити. Поїхав до нього. Він кудись вийшов і я хвильку зачекав на нього. Дивлюсь — на столі лежать українські книжки, памятаю — оповідання Кашенка, значить правда — українець. Та ось і він сам. Ми познайомились, заговорили по українськи. Він вийняв годинник і сказав: зараз за десять хвилин (було коло 2 ої дня) наші починають наступ. Ми взаємно побажали собі успіху — стрінутись слідуючий раз у Львові і попрощались.

Наступ розпочався. Як звісно, зпочатку він мав успіх. Після страшної канонади, яка цілком поруйнувала ворожі окопи на десятки кільометрів, війська пішли в атаку, проломили ворожий фронт по лінії Богородчани Станиславів-Козова і просунулись уперед на 25—40 кільометрів, захопивши міста Галич і Калуш. Але дуже скоро на цьому успіх і припинився. В кількох місцях окремі полки, захопивши ворожі окопи, не захотіли там залишитись і повернули назад; в других місцях не схотіли піддержати своїх наступаючих сусідів. Наслідки первісної перемоги були втрачені і доводилось уже думати про оборону. Сміливий порив окремих частин і смерть тисячів людей загинули марно. А найстрашніше з усього погром, нотований в літописях останньої війни. Здеморалізовані салдати, упившись найдених в Калуші горівок і всяких трунків, кинулись грабити і розбивати крамниці, приватні й громадські будинки, мордувати людей, насилувати жінок. Але ще

було дивне: погромщиками керувала чиясь досвідчена рука і вказувала виключно українські громадські інституції й приватні мешкання для погрому; всі польські доми залишилися цілі. Від погрому потерпіли майже виключно Українці й Жиди. Жахливі подробиці калуського погрому оповів мені д-р Іван Куровець, що втік з Калуша до Чернівців. Пізніше розслідом було встановлено, що погромом дійсно керувала купка людей, що здавна звила собі кубло при армейських інституціях, людей, що належали до компанії Геровських та Будиловців. Губерніяльний комісар Галичини Красковський при перших звістках про події в Калуші, виїхав туди, кинувся розганяти громил, виявив надзвичайну сміливість і одвагу, але нічого вдіяти не міг, салдати були п'яні, офіцери від них ховались, австрійці страшенно бомбардували місто і от-от мали знову його захопити, що незабаром і сталось. Красковський ледви встиг вибратись з міста під убійчим вогнем.

Як тільки прийшла до мене звістка про успіх наступу і про здобуття Галича й Калуша, я негайно виїхав туди на місце, щоб відразу впровадити нашу адміністрацію в новоздобутих повітах. Від Станиславова до Галича яких-небудь 28—30 верст. Їхати довелось серед тільки що захоплених позицій і ближчого запілля ворога. Все кругом уявляло картину страшної руїни, немов тут був землетрус. Наслідки роботи російської артилерії були жахливі. Скрізь валялись неприбрані трупи. Два дні зряду йшов дощ, і все повернулось в одну брудну масу, з якої сторчали колоди, — останки зруйнованих окопів, залізні щити, уламки бетону, а іноді й людські тіла. По-над дорогою валялись розбиті вози, лафети гармат, кінські трупи. Шлях і без того розбитий, обернувся в якийсь кисіль, по якому ледви-ледви посувалося авто. Назустріч попадалися військові вози й окремі вершники. Ось по-над дорогою в лісі забілили хатки з березовим парканом — це покинуті Німцями бараки. Нарешті серед дерев з ліва показався високий горб, а на йому руїни мурів. Це й є знаменитий Галич, руїни князівського замку. Хоч і як я поспішав, але не міг собі відмовити, щоб не зупинити авто й не вилізти на той горбок подивитись. Серед руїн, на порожніх місцях — грядки з картоплею, капустою та фасолею. Це — хазяйновиті Німці розвели були тут родину, та не їм довелось спожити. Внззу, у ніг замкової гори простягся нинішний скромний Галич, а там далі блищала срібна смуга Дністра. Місто на-пів зруйноване й порожнє. Населення повтікало чи поховалось.

Я поїхав до сусіднього села Залукви (колись це було передмістя княжого Галича). Мені хотілося побачити когось з місцевих людей, що тільки що перейшли під нас з-під Австрії. І справді, в селі Залукві я застав місцевого священника, старенького о. Мулика. Його будинок був весь набитий салдатами, і йому з родиною залишили тільки одну кімнату. Пан-отець і його родина, довідавшись, хто я, дуже мною зраділи. Мені подали останні числа „Діла“, „Вістника Союзу визволення України“, оповідали про життя по той бік фронту, про тамошні настрої й надії.. Уявляю, як вони мусіли бути розчаровані! Отець Мулик гірко скаржився на салдатів, що зневажили його, штовхали кулаками в груди, вимагали грошей, грабували в Галичі крамниці. Пані-матка заходилась готувати для мене й моїх спутників каву, і була дуже засмучена, коли я відмовився, бо дуже поспішав далі до Калуша, про який я в Галичі почув тривожні звістки. Я пообіцяв їй заїхати на довший час при повероті, але слова свого додержати не зміг.

З великими труднощами доїхав я через село Вікторів до річки Лімниці. Почали лускати шини в автових колесах, а направляти їх серед страшної грязюки була чиста мука. Перед самою Лімницею знов сталася біда з нашою машиною і я затримався тут на цілу годину в якійсь порожній хаті. Але довелось вертатися просто до Станиславова, бо на зіпсутій машині не можна було ризикувати переїхати річку в брід, а мости всі були понищені.

Весь час з боку Калуша чути було безпереривну стрілянину. Повз хату, де я стояв, брили цілі юрби Жидів з Калуша в напрямку до Станиславова. У всіх був розтерзаний вигляд; перелякані, бліді, йшли вони по коліна в липкій глибокій грязюці, під холодним дощем, що полив зранку, — бородаті сиві діди, жінки, діти. Так, мов тікали від чогось страшного. Дехто волочив за собою повозку з дитиною чи з убогим майном, а хто в руках ніс якесь лахміття. Наша уніформа викликала у них страх і переходячи повз нас низько кланялись. Од цих утікачів ми довідались, що в Калуші йде погром, і вони тікають до Станиславова.

Я доручив повітовому комісару Станиславова, що був при мні в цій подорожі, щоб він по повероті до Станиславова зібрав кілька десятків своїх стражників і негайно їхав з ними до Калуша піддержати там порядок. Я не зняв, що в Калуші саме тоді був Красковський, що виїхав туди негайно, як тільки почув тривожні звістки.

Станиславівський комісар (д. Тугарнов) встиг таки пробратись з своїми людьми до нещасливого Калуша і помагав губерніяльному комісарю наводити порядок до останньої хвилини, поки місто було в російських руках. Як раз звільнення саме цього комісаря й домагався фронтовий комітет салдатських депутатів.

Зробивши розпорядження про організацію в Станиславові допомоги калушським утікачам, я поспішив повернутись до Чернівців, де мене дожидали різні невідкладні справи. Потім знову виїхав до Коломиї, до Надвірної і обїхав частину богородчанського повіту, відбиту в австрійців. Три дні я був у розїздах і пізної ночі повернувся до-дому. Як завжди, мене дожидала ціла купа телеграм. Вже лягши в постіль я почав їх перечитувати, і зненацька натрапив на таку, що всякий сон одлетів від мене. Це була телеграма від Красковського, губерніяльного комісаря Галичини: „сегодня по військових обставинах розпочав евакуацію губерніяльних установ до Проскурова“. Коли б я в той час прочитав про евакуацію Чернігова або Полтави, се не більше вразило би, ніж ця звістка про залишення Тернополя. З перших днів війни Тернопіль зоставався в російських руках, я так звик до нього, як до „свого“ міста, що попадаючи туди, мав почуття таке, ніби виїздив до свого Глухова або Конотопа. Звістка, що Тернопіль евакується, вразила мене мов грім. Значить, сталася велика катастрофа на фронті.

Вранці на другий день я телефонував до штабу VІІІ-ої Армії і довідався, що в районі (коли не помиляюсь) Козови чи Бережанів, якісь частини відмовилися наступати й покинули самовільно позиції. Стався невеликий прорив, але його мабуть скоро зліквідують.

Я скликав старших членів генерал-губернаторства і повідомив їх про одержані мною звістки. Рішили, що я поїду по обїді в штаб фронту і поспитаю новин та інструкцій. Тоді ж по телефону з Камянця мені передали, що там уже новий „Главкоюз“ — генерал Корнілов.

З Корніловом я вже був знайомий по Чернівцях, де він після Каледіна командував VІІІ-ю Армією. У нас установилися дуже гарні відносини. Корнілов мені дуже подобався; він завжди дуже уважно ставився до моїх повідомлень, задовольняв прохання, поділяв мої погляди на тактику у відносинах до різних „совдепів“. Особливо прихилило мене до його те, що він тактовно й гуманно ставився до місцевої людності. Це виявилось при мені в кількох випадках. Тепер я їхав до нього, яко до свого найблищого начальника.

Корнілов мене прийняв негайно, стрів дуже привітно і сказав, що становище на фронті хоча й серйозне, але не безнадійне. „На всякий випадок Ви готуйтеся, не поспішаючи, до разгрузки*) Чернівців“ додав він.

Повернувшись до Чернівців вночі, я немало був здивований, побачивши світло у всіх вікнах мого дому. Виявилось, що мої співслужбовці дожидалися мене. Ми сіли за стіл і тут же виробили схему евакуації, тільки найбільш складних і людних інституцій в 8—10-денний термін. На другий день ранком мені подали телеграму від Корнілова: „Починайте евакуацію скорим темпом“.

Оттук у нас і закипіло! Почався великий гармідер. В інституціях генерал-губернаторства служило коло 2 500 людей в самих Чернівцях. Треба було вивозити архіви, склади, запаси. На це пішов цілий тиждень.

До мене прилетів з Тернополя Красковський і намалював мені жахливу картину. Він бачив, як відступала розбита армія, руйнуючи все при своїм відступі. Даремне, ризикуючи власним життям, старався він в деяких місцях зупинити тікачів і іноді йому це на якийсь час удавалось. Коло Теребовлі розлючені салдати трохи його не вбили. Його врятувала охоронна сотня козаків, яку він мав при собі, а ще більше — сміливість і присутність духа, чим він імпував озвірілим, деморалізованим салдатам. По декуди йому вдалось перепинити погром, як наприклад в місті Скалі, де довелось вжити зброю. Красковський прохав у мене допомоги — ще оден автомобіль і козаків. За кілька годин він помчав знову до своєї губернії.

Тимчасом я дістав з штабу фронту наказ „забрати з собою всіх мужчин віком від 18 до 50 років, угоняти коров і коней, нищити збіжа по полях і коморах.“

Цей страшний наказ загрожував одним розчерком пера знищити всю нашу роботу останніх місяців в Галичині й Буковині: замість доброї пам'яті й прихильности, залишити по собі озлоблення й проклони. Та крім того він був фактично не до виконання: відворот ішов так швидко, салдатські маси тікали в такій паніці й безладді, що не було жадної сили виконати всі ці згони й нищити скільки-небудь пляново і систематично; почни тільки робити, і воно обернеться в загальний грабіж і дике плюндрування

А що стосується згону мужеського населення, то це були не жарти — треба було людей, яких мали забрати з собою, десь сконцентрувати, організувати біля них

*) вилучення, розпакування.

варту, годувати їх в дорозі, а для цього всього не було рішуче ніякої змоги. Прифронтові повіти очищалися нами так поспішно, що ледви стало часу забрати свої власні установи й міліцію. Дати наказ забирати коров і коней та нищити збіжа — означало санкціонувати дикий грабунок, де кожний забірав би, що хотів.

Діставши телеграму я зараз же полетів до Камянця. Корнілов стрів мене, як звичайно, привітно. Не дивлячись на катастрофічний стан на його фронті, він зберігав повний спокій і самопанування, розпитував, як іде евакуація, чи скоро ми все вивеземо, казав, що натиск ворога вже слабне, а в деяких наших частинах удалось налагодити порядок і скласти відпорну силу. Я виложив йому мої міркування щодо безцільности наказу про вивід людей, згін худоби і т. д., говорив про тяжкі моральні наслідки в справі відносин до нас населення і прохав скасувати наказ, котрий я дозволив собі поки що не оголошувати підлеглим мені інституціям. Тут Корнілов нахмурився і сказав: Я прошу Вас негайно приступити до виконання мойого наказу — і встав, даючи зрозуміти, що розмова скінчена.

В одчаї я кинувся до новопризначеного комісара фронту Б. Савінкова. Я благав його пожаліти нещасне населення, вирятувати його від остаточної руїни, доводив, що нам більше воювати тут не прийдеться, так на шож залишати по собі такі страшні спомини після кількох місяців доброзичливого відношення, протягом яких удалось завоювати певні симпатії людности; я говорив про політичні наслідки цього наказу і прохав вплинути на ген. Корнілова, щоб той скасував згубний наказ. Але і Савінков був невмолимий: „цього вимагають інтереси нашої армії — твердив він у відповідь на всі мої резони й аргументи. Так я нічого й не добився.

Повернувшись до Чернівців я запросив Ол. Гн. Лотоцького й комісарів з ближчих повітів на нараду. Ми обміркували становище і прийшли до висновку, що виконання наказу головнокомандуючого технічно неможливе, а крім того нема рації руйнувати наш народ „в ім'я інтересів армії“, яка вже перестала бути організованою силою, котра обороняє край, а зробилась дикою ордою, від котрої треба боронити край. Але, не бажаючи ані трохи порушувати авторитет верховної команди, ми умовились, що я передам наказ губернiяльним комісарам, ті перетелеграфують повітовим комісарам, а ті виконуватимуть його „в міру можливости“, себ то зовсім не виконуватимуть, а потім складуть рапорти, що зробити не було змоги — і справді

матимуть повне виправдання у фактичній неможливості виконати наказ. До І. І. Красковського було виражено одного з учасників засідання, щоб поінформувати про наше рішення.

Нам удалося сповістити всіх комісарів ще не евакуованих повітів за виїмком найдалшого — брідського, і цей вивів до Росії кілька тисячів людей, доля яких, з огляду на події, що скоро наступили, була дуже невесела.

Але, коли чини генерал-губернаторства не приступили до виводу людей, згону худоби, нищення збіжжя, то це ще не рятувало край від лиха: армії також дістали такий наказ і виконували його, але відворот ішов стихійно і в безладді, лиш деякі частини відступали з боєм, прикриваючи арієргардою, — і їм було не до виконання цього наказу. За те цей злосчасний наказ розв'язав руки усім хижацьким елементам деморалізованого війська: вони могли грабувати й нищити вже „на законній підставі“.

Прибігає до мене старенький православний священник з підгороднього села коло Чернівців і гірко скаржить, що салдати забрали в його останню корову та ще й знущались при тому, примушували його самого бігати по городі ловити ту корову. Я почав вияснити бідолаші, що такі вже закони війни, що тут нічого не поробиш, що він повинен зрозуміти, що в данім випадку — не бажання зробити людям шкоду, а страх, щоб запаси в краю і худоба не дістались до рук ворогу і цим не підсилили його. Старий слухав, слухав, похитав з докором головою і сказав мені: „так, Ви ось відходите, а істерія залишиться!“

Відозва до населення, щоб мужчини у віці 18–50 років ставились до комісаріату для виходу до Росії була розліплена в Чернівцях, і чимало людей являлось добровільно, не бажачи залишитись і потрапити в ряди австрійської армії, особливо багато було таких серед румунів, їм усім видавалися перепустки до Росії і вони могли мандрувати на власну руку. Коли вже всі канцелярії виїхали, то такі перепустки видавали до останньої хвилини мої ад'ютанти й урядовці, що залишалися при мені й виїхали разом зі мною. Те саме робилося і в канцелярії Лотоцького.

Фронт уже ближче та ближче підходив до Чернівців. В місті вже стало чути далекий гук гармат. Нарешті цей гук стало чути зовсім ясно і він не вгавав ні на хвилину. Почали налітати ворожі аеропляни й кидати бомби в районі залізничних колій, забитих безконечними поїздами. Раніше вони не залітали до Чернівців і салдати протиаеро-

плянової батареї на горі Цецині коло Чернівців мали свя-
тий спокій й жили собі на мальовничій горі, мов на дачі.
Тепер настала й їм робота. Ми з Лотоцьким дуже боя-
лися, щоб Чернівці, це чудове чистеньке місто з цілком
західно-європейським виглядом, не зазнало якого руйну-
вання при наших відступі. Одже ми рішили zostаватися
всім — мені, йому й повітовому комісару до останньої
хвилини, щоб боронити місто від грабунку. Справді, в ос-
танні дні нашого перебування в Чернівцях відбулися по-
дії, які варто тут оповісти.

Я вже згадував вище, що одним з злих геніїв Буко-
вини був відомий А. Геровський. Згадував я також, що
Брусілов дав йому дозвіл виїхати слідом за мною, щоб
стежити. Вже в перші тижні мого перебування в Чернів-
цях Геровський зробив великий скандал. Без дозволу й ві-
дома влади він скликав до Чернівців кілька тисячів селян
на віче, яке мало відбутись у дворі митрополичого дому.
Як мені потім переказували, на цьому вічу ніби-то мала
бути ухвалена резолюція, що селяне не хочуть ніяких но-
вин і домагаються, щоб в краю була „руска“ адміністра-
ція а не „мазепинська“. Підприємство було дуже дурне
само по собі, коли дійсно в Геровського був такий замір,
але воно дало перш за все черновецькому „Виконавчому
Комітету“ одверто виступити на оборону революції проти
контр-революційних заходів. Мене в той день не було
в місті, і я нічого не знав. „Виконавчий Комітет“ довіда-
вшись, що люде вже сходяться на це віче, рішив, що треба
виступити проти контр-революції, викликав узброєну роту
салдат і розігнав багнетами бідолашних селян. Віче не
встигло навіть начатись. Сам Геровський з кількома своїми
товаришами втік і заховався десь в якомусь штабі. Коли
я у вечері повернувся до Чернівців, мене з тріумфом по-
відомили, що тут сьогодні вибухла контр-революція, але,
дякуючи Богу і енергії „Виконавчого Комітету“ була за-
раз же приборкана. Заставалось тільки щось зробити
з селянами, котрі купами ходили по місту, спантеличені
і перелякані. Я зателефонував до начальника залізниць,
і ще тієї ж ночі було подано кілька поїздів, які й розвезли
селян по ріжних кутках Буковини. Мабуть вони були дуже
здивовані, чому одні пани їх скликали на віче, а другі
розганяли.

Вважаючи Геровського за проводира цілої справи,
я видав постанову, що йому, яко людині, що порушує
громадський спокій, забороняється побути в межах галиць-
ко-буковинського генерал-губернаторства. Ген. Корнілов,
на моє прохання, видав ще додаткову постанову, що Ге-

ровському забороняється перебування в районі VIII-ої Армії, маючи на увазі, щоб він не шукав собі імунітету в штабових установах. Розуміється, моя постанова, як і те, що я одхилив прохання д-ра Ю. Яворського *) дозволити йому приїхати з однією науковою екскурсією на Буковину (бо ячися, що він не втерпить і почне якусь агітацію а la Геровський), дало невичерпаний матеріал для агітації проти мене в Штабі фронту, де Геровський знову знайшов собі притулок.

І ось тепер, коли ми закінчували евакуацію, раптом я довідаюсь, що Геровський в Чернівцях і веде якусь підозрілу агітацію. Мені донесено, що якісь нелевні особи, в компанії з Геровським, обходять помешкання українських інституцій, роблять якісь помітки на дверях, стежать за тими, хто входить. Чи так воно було, чи ні, а тільки населення міста Чернівців обхопила паніка. Не тільки Українці, але й Жиди та Німці полерелякалися. До мене явилася делегація від магістрату й прохала оборони. Всі мої заспокоювання на них не впливали, бо вони були переконані, що „сильнѣе кошки звѣря нѣтъ“ (нема звіря сильнішого над кітку — слова з одної байки). Мені не залишалося нічого іншого, як дати наказ арештувати Геровського, як людину, що порушила постанову генерал-губернатора, і ще кількох його спільників.

Арешти були негайно переведені. Серед арештованих виявилось три агенти контр-розвідок, по prostu кажучи, шпіони: Француз, Румун і Росіянин. Усіх їх по встановленні особи, було випущено, а Геровського з трьома його ближчими спільниками я вислав по етапу до Київа. З цієї справи нароблено було потім великого галасу й заряджено обвинувачення мене в... германофільстві.

Наближався день остаточного залишення нами Чернівців. Евакуація йшла повним ходом. Гармати греміли вже коло Снятина. Залізнична станція й всі колії в районі Чернівців були забиті вагонами. По всій лінії Неполоківців до Новоселиці стояли один за другим по్యాги, коли

*) Як ставився д-р Яворський до своїх земляків-галичан показує такий епізод. Якось ще перед революцією був я на одному засіданні т. зв. Татянинського Комітету, де діялись між ріжними організаціями гроші, призначені на допомогу біженцям. І от коли черга дійшла до мене, і я від імені „Общества Юга Россіи“ сказав, скільки нам має бути видано по обрахунку, встав д-р Яворський (а він був присутній від якогось москвофільського товариства) і заявив, що „О-ну Юга Россіи“ нічого не треба давати, бо воно опікується не біженцями, а арештованими галичанами. Всі присутні були дуже сковажені цією заявою, і питання якось затерли. Всім було ніяково почути таке від галичанина, котрому так мало жаль було своїх вщадливих земляків.

дивитись зверху, з гори Цецини, то здавалось, що то одна червона смуга витяглась по долині (російські товари в вагонах червоного кольору). Вже всі інституції й канцелярії генерал-губернаторства виїхали з міста. Своє майно і кілька служачих я відправив тягаровими автами до Новоселиці, а сам лишив при собі три легких авта і кількох ближчих людей, щоб можна було виїхати в останній момент. Уже всі телефони були зняті і мене сполучено полевим телефоном з штабом армії, де я умовився, що мене сповістять, коли будуть залишати місто.

Від Красковського доходили погані вісти: відступаюча армія котилася як лавина, все нищучи на своїй дорозі. Відогравались дикі сцени насильства і грабунку. Авторитет начальства і дисципліна зовсім впали. Вже бували випадки замордування власних офіцерів. Красковський робив героїчні зусилля зберегти порядок і добитися скільки-небудь організованої евакуації принаймні важніших складів і найбільш цінного майна. І там, де вже не впливав авторитет військової влади, ще іноді впливав авторитет „комісара“ Тимчасового Правительства. Весь час, ризикуючи своєю головою, носився він з сотнею козаків од села до села, зупиняв погроми, розганяв громил, пускаючи в хід, де не впливали накази — силу. Певна річ, подолати стихію було неможливо і лиш подекуди, в окремих місцях удавалось зупинити безчинства — для того, щоб вони вибухали в його за спиною, як тільки він одїздив.

Між иншим йому доводилось натикатися на випадки саботажу, а то й простої зради з боку залізничників Польків. Діло в тім, що дирекцію й дорожню службу галицько-буковинських залізниць було укомплектовано в значній мірі залізничниками з Польщі, евакуованими ще в 1915 році. Ці залізничники були евакуовані примусово, в багатьох з них ціле майно і навіть родини залишилися під німецькою окупацією. Пізніше їх перевели до Галичини й Буковини. І от тепер траплялася нагода „залишитись“ і сполучитись з своїми в Польщі. Але щоб опинитись не просто в характері військово-полонених, а в ролі „ідейних“ спільників, було корисно залишитись вкупі з російським військовим і взагалі скарбовим майном, щоб передати його до рук Німцям або Австрійцям. І чим більше хаосу й безладдя було при відступі, тим сміливіше й нахабніше поводитись ці залізничники. В Тернополі, наприклад, Красковському вдалось вивезти чотири потяги з майном лиш тоді, як машиністам і кондукторам було Загрожено розстрілом на місці.

В багатьох місцях, в тилу відступу, нищено маленькі залізничні містки і таким способом одрізувано шлях для вивозу дуже цінного бойового і всякого іншого майна, вже навантаженого в поїздах. У мене набралось на руках кілька задокументованих випадків очевидного саботажу й зради, і я готував їх для представлення новому начальнику штабу фронту Духоніну. Такі ж прояви саботажу бачив я сам у Чернівцях, де мусів їздити по коліях від одного бльок-поста до другого, щоб спонукати залізничників скоріше посувати вперед безконечні валки поїздів.

Серед цих клопотів губерніяльний комісар Лотоцький довідується раптом, що в ночі контр розвідка VIII-ої Армії зробила масові арешти серед міського населення: арештовано біля сотні людей обох полів, усякого віку й стану. До Лотоцького, а далі і до мене кинулися юрби родичів і в страшнім переляку благали про інтервенцію і рятунок.

Я дуже добре розумів їх жах: Коли перед революцією, за панування порядку й якоїсь закономірності таким арештованим загрожувала мандрівка по етапу до Сибіру, то тепер при загальному безладді їм загрожувала не краща доля. Їх вивезено б до Росії, кинуте до якихсь провінційальних тюрем, і тоді шукай їх та доводи безпідставність арешту! Для мене не було сумніву, що всі ці арештовані — жадні шпіони або небезпечні для російської армії люде, про таких я і не ставби турбоватись; я розумів, що це жертви помсти з боку людей з компанії Геровського, що близько стояла до наших контр-розвідок і тепер мстилася за „своїх“.

Довідавшись про те, що сталось; ми з Лотоцьким пішли самі особисто до помешкання контр-розвідки. Не застали ані душі; скрізь сліди поспішних зборів в дорогу, майже утікання: на підлозі роскидано папері, всі шафи повідчинювано, сміття і ні ознаки живої душі.. Від сусідів довідалися, що служачі контр-розвідки пакувалися цілу ніч і виїхали вдосвіта. Справа дійсно виглядала так, як утеча — арештували коло сотні людей, запроторили їх кудись серед тисячів вагонів і самі швиденько зникли.

Ми виріядали зараз же шукати втікачів на станції, а тимчасом я, ні трохи не покладаючись на допомогу штабу, зваживсь на крок, що знову, як і в історії з телеграмою ген. Ельснера, був порушенням дисципліни і субординації з мого боку: я зателеграфував безпосередно до міністра-президента Керенського (що став тоді й верховним командантом), скаржучись на беззаконні вчинки контр-розвідки, прохаючи наказу негайно розслідувати діло і визволити арештованих, як що нема підстав для їх арешту. Того ж дня

у вечері прийшла відповідь: Керенський в дуже категоричній формі наказував штабу армії негайно розпочати слідство, призначивши надзвичайну комісію. Копію телеграми доставлено мені.

Години коло 10-ої у вечері, коли вже місто цілком загло і на вулиці не було ні душі, до мене заїхав генерал-квартирмейстер Левицький і запропонував прибути на засідання надзвичайної комісії в справі арештів. Ми поїхали разом. Комісія засідала в будинку ратуша. Ми застали двох військових прокураторів, іще двох військових юристів, голову армейського комітету, губерніяльного комісара Лотоцького. Прилучилось нас двоє. Тут же знаходились і „підсудні“ — члени контр-розвідки, дуже збентежені й засоромлені. Вони, як виявилось, не встигли виїхати з Чернівців, бо поїзди застрягли десь коло станції Жучка, і їх привезено на наш імпровізований суд.

Генерал-квартирмейстер, що був головою комісії, поставив одразу питання про причину арештів. От тут і виявилась повна нестійність усіх причин, одноголосно стверджена всіма членами комісії. Серед цих причин, памятаю, фігурувала така. Ще на початку війни австрійський генеральний штаб розіслав по всіх міських ратушах Галичини й Буковини таємного обіжника, який наказував в разі, як би місто дісталось до російських рук, збирати потаємно відомости про число російського війська, росташованого в цім місті, про склад частин і т. д., себто попросту — виконувати шпійонські функції. Кожен магістрат дістав примірник цього обіжника, що став одразу відомий російській контр-розвідці. Ледви можна припустити, щоб котрийсь з магістратів виконував пропозиції австрійського штабу, і обіжники спокійно лежали в архівах. Місто Чернівці тричі переходило з рук до рук. Архів його магістрату тричі проглядала російська контр-розвідка і тричі зареєстровувала знаменитий обіжник. І ось аж тепер треба було витягти на світ Божий цей обіжник і на основі самого факту одержання цього обіжника складом магістрату 1914 року, арештувати членів магістрату 1917 року, після того, як склад магістрату кілька разів переменявся, а головню — більшість його членів була призначена російською владою.

Другою причиною для численних арештів було „знайомство“ з полковником Фішером. Цей Фішер був австрійський жандармський полковник у Чернівцях. Він організовував шпійонаж на передодні залишення міста австрійцями. Богацько людей арештовувала потім російська контр-розвідка на тій підставі, що це — „агент полковника Фішера“. Безперечно, були тут люде дійсно скомпромітовані

відносинами до Фішера, але більшість була Богу духа винна і того Фішера й у вічі не бачила, тільки чула, що він десь існує на світі. Найчастіше люде ставали жертвами доносу, провокації й особистих поракунків.

Коли представники контр розвідки вичерпали всі свої аргументи, комісія одноголосно визнала їх незаслужовуючими ні найменшої уваги й постановила негайно випустити всіх арештованих, за виїмком одного, за котрого треба було ще збирати відомости. Генерал-квартирмейстер затвердив постанову, а до засоромлених агентів контр-розвідки звернувся з короткою, але виразною фразою: „а з вами я порахуюсь“.

Вранці всі арештовані були на свободі. страх, одначе, напав на ціле місто, і богацько людей поховалося, хто де міг. На вулицях мов вимерло. Видко було тільки сірі шинелі наших салдатів та простий народ.

До мене явився комендант міста ген. Г. і предложив перед самим моментом залишення нами Чернівців висадити в повітря електричну стацію, водокачку, мости та ин. Я категорично заборонив висаджувати що небудь крім мостів, уважаючи за річ цілком безглузду й непотрібну для інтересів одступаючої російської армії руйнувати електричну станцію або водокачку і робити шкоду цим тільки мирному населенню. Але генерал не витерпів і вже по моїм виїзді висадив, крім моста через Прут, ще... поштову контору в осередку міста. Була ще спроба, невідомо ким зроблена, підпалити міську поліцію. Але пожежа була ліквідована заходами губерніяльного комісара Лотоцького в останні години його перебування в місті.

Крім цих інституцій — почти і поліції Чернівці більше не зазнали ніякої руїни. Тиждень пізніше, вже в Києві, я прочитав у „Новому Времени“ таку телеграму: „перехоплено німецьке радіо, в котрім повідомлюється, що місто Чернівці при відступі росіян не зазнало жадної шкоди завдяки заходам генерал-губернатора Дорошенка“. До телеграми було додано примітку від редакції: „Як звісно, Дорошенко — завзятий мазепинець, який перебуває в безпосередніх стосунках з німецьким генеральним штабом“.

Трохи згодом у тім же „Нов. Времени“ появилася ціла кореспонденція „з Чернівців“, де мене виведено як особу, що стоїть на чолі „жидівсько-німецької змови“ проти російських інтересів і що веде політику в дусі цієї змови.

XV.

Я покидаю Чернівці. Відгуки справи Геровського. Моя подорож до Петербурга для звіту перед Тимчасовим Правительством.

Та ось нарешті наступив час покинути мені Чернівці. Раненько, тільки що зійшло сонце виїхав я з дому і бічними вуличками вибрався на Горечу, а звідти на шосе, що веде до Новоселиці. Стояв густий туман, на вулицях було порожно, і я був радий, що ніхто не бачить мого одізду — мені було немов соромно покидати це місто при таких обставинах. На другий день після мене виїхали Лотоцький і Богрій і того ж дня місто заняли австрійці.

Я поїхав автом просто до Київа. Незвичайну картину уявляло з себе шосе од Чернівців до російського кордону і далі на сотню верст вглиб: відступала мільйонна армія, і здавалось, що це якесь переселення народів. Перша паника вже влеглася, частини армії були сяк-так організовані на-ново, відступ прикривали більш надійні, тверді полки, котрі відходили з боєм. Та й наступ ворога вже значно ослаб.

По шосе тяглися безконечні обози, як військові, так і ріжних адміністраційних установ. На возах їхали баби, діти. На переміну з простими возами їхали фіри, брички, тачанки, шарабони, коляси всіх можливих сортів; сопили важкі тягарові авта, все це тарабанилося серед страшної грязюки після недавнього дощу.

Вулиці в стрічних селах і містечках уявляли з себе озера невилазного, густого як кавчна гуща, болота; паралельно з шосе на лінії залізниці стояли й не рухались безконечні валки поїздів. По обох боках шосе брили, або зупинялись для відпочинку купи пішоходів. І кого тут тільки не було! Ось сарти з середньої Азії в своїх чалмах і кольорових халатах, з верблюдами; їх прислано було для нестроевої обозної служби ще в 1916 році. Ось Китайські кулі, теж транспортовані сюди зі сходу для земельних робіт. Ось група колмиків, козаків з Дону; ось невідомо як попавший сюди відділ румунських салдатів у кумедних рогатих шапках, з смуглявими циганськими обличчями. А далі — без краю сірі шинелі, мужики-погонці й форшпани при обозі...

З великими труднощами доводилось переганяти, обїздити цей людський потоп. Стало трохи лекше, як проминули Новоселицю і поїхали через північну Бесарабію; але ще до самого Дністра на сотню верст обганяли окремі обози, вози й тягарові авта.

В Могилеві на Дністрі було шумно й людно. Богато наших військових, штаби окремих частин. Я ночував у Могилеві і вранці трохи перейшовся по місту, звязаному стільки споминами з нашою козацькою історією. На однім будинку прочитав плякат українською мовою, що тут відбуваються літні учительські курси.

В Бердичеві я застав нову переміну в команді: генерал Корнілов виїздив до Могилева на Дніпрі, на пост верховного команданта, а „главкоюзом“ призначено було ген. Денікіна. Мій одинокий приятель в цілій Ставці С. А. Базаров попередив мене, що на мене в штабі страшенно злі. Коли Геровського вели через Бердичів, його тут випущено на волю, і він вів проти мене завзяту агітацію. Тепер він був безсумнівною жертвою за свої „руські“ ідеї з боку „мазепинця“. Я хотів було йти представитись Денікіну, як своєму новому начальнику, але Базаров вірадив, кажучи, що він страшенно ворожо настроєний проти мене. Я обмежився візитом до ген. Духоніна, щоб повідомити його про вчинки поляків залізничників. Але Духонін поставився з якимсь недовір'ям до представленого мною матеріялу, викликав зараз одного з старших залізничників, що находився в штабі, і той почав рішучо заперечувати випадки саботажу й зради. Я махнув рукою і не настоював на переведенні слідства.

Від Духоніна пішов я до нового комісара фронту, якогось Гобеччія, грузинського соціялісти-революціонера. Він зробив на мене дуже дивне вражіння: ні з того, ні з сього почав ляяти київську Центральну Раду і заявив мені, що одна з головних причин останніх нещасть російської армії — „австрофільська“ політика нової російської адміністрації в краю, і далі плів усякі дурниці каліченою російською мовою з характеристичним кавказьким акцентом. Коли я спробував було заперечувати і сказав, що мені дивно чути таку возмову з уст грузина, що, здавалось би, мусів зрозуміти стремління українців, Гобеччій заявив, що він перш за все російський соціяліст-революціонер, а вже потім грузин. „Та що Ви тут мені кажете, — додав він: ось за годинку перед Вами був у мене пан Геровський і докладно поінформував мене про Вашу власну діяльність!“ Я побачив, що з Гобеччієм сперечатись не має ні рації, ні практичної мети і вийшов від нього.

Так, маючи проти себе цілий Бердичівський штаб і дожидаючи, що з цього всього вийде, покинув я Бердичів і поїхав далі до Києва. Там мені треба було перш за все вирішити питання, де розмістити евакуовані інституції галицько-буковинського генерал-губернаторства. Що до

цього треба було порозумітися з начальником київської військової округи полковником Оберучевим.

В Києві умістити всіх установ було неможливо. Я ледве упрохав Оберучева дозволити розташувати мою канцелярію в будинку Комерційного Інституту, там, де містилися евакуовані інституції генерал-губернаторства в 1915 році, за часів Бобринського. Фінансова управа виїхала до Чернігова, Тернопільське губернаторство до Прилук, Черновецьке — до Константинограду на Полтавщині. В Києві залишилась головна канцелярія, штаб та деякі менші установи.

Тимчасом виявилось, що австрійські та німецькі війська заняли не цілу Галичину й Буковину: невеликі частки по над кордоном залишились в руках росіян, а саме — повіти Сучавський і частина Серетського на Буковині, частини Борщівського, Скалатського, Збаравського й Бродського в Галичині. Одже треба було якось управляти цими повітами, і я рішив, ліквідуючи поступенно інституції генерал-губернаторства, залишити невеличку канцелярію для центральної управи цими рештками. Сам я рішив zostавитись у Києві, щоб звідси стежити за ліквідацією.

Не встигли ми як слід розташуватись по авдіторіях та коридорах Комерційного Інституту, порозставлявши столи, ящики, пишучі машинки та інше канцелярське приладдя і майно, як до мене явився генерал-лейтенант Огородніков і заявив, що йому доручено „главкоююзом“ вив'язити деякі обставини, що мали місце в Чернівцях, а особливо в справі арешту Геровського. Одним словом це було замасковане слідство. Генерал прохав тисячу раз в вибачення, казав, що це дуже неприємно для нього місця, старався як міг позолотити цю історію, але змісл справи був ясний.

І я і Ол. Гн. Лотоцький дали докладні пояснення на письмі і з'ясували цілу справу. Я ж з свого боку поставив запитання, з чийого розпорядження і яким чином могло статись таке порушення наказу краевого комісара, що має права генерал-губернатора, як визволення арештантів, про котрих ясно стояло в наказі, що вони мають бути транспортовані до Києва. Огородніков обіцяв вив'язити це в Бердичеві й попращався з нами.

Мені було ясно, що діло цим не обмежиться і, маючи на увазі цькування, яке почалось проти мене на сторінках „Нового Времени“, можна було гадати, що кампанія проти йтиме й далі. Тоді я рішив ужити способу, який уже двічі мені поміг: звернутись безпосередно до Правительства, себ то не в справі приїзду ген. Огороднікова спеціально,

а щоб з'ясувати всю мою діяльність в окупованих областях і запитати дальших вказівок.

В моїм розпорядженні був ще з Чернівців окремий вагон-сальон, і я виїхав в ньому до Петербурга. В цьому вагоні я й мешкав на двірці. Зі мною виїхали Лотоцький, Володковський, Зайців, та ще кілька петербуржців, які рішили скористатись з нагоди і перевезти до Києва деякі свої річі; тепер уже ніхто з українців не думав повертатись на стало до Петербурга, а всі залишались на Україні, де кожен з їх ставав у пригоді, як службова сила в автономному українському уряді.

В Петербурзі я явився зпочатку до Керенського. Він мешкав тепер в Зімовому Палаці і прийняв мене в кабінеті, що належав раніше царю Миколі II. Мене прийняв як старого знайомого, розпитував про Галичину, про евакуацію. Я прохав його призначити засідання членів Тимчасового Правительства, де я мігби дати офіційальне звітлення. Я склав уже зарані писаний звіт. За пару день мені на Царскосельський двірець прислано було повідомлення, що мене запрошують до Зімового Палацу. В тій самій Малахитовій залі, де весною давано мені наказ перед виїздом до Галичини, тепер засідало Тимчасове Правительство, але вже в зовсім іншому складі. Головою тепер замість князя Львова був Керенський Крім його, товариша президента міністрів Некрасова й міністра закордонних справ замляка-киянина Терещенка, я нікого не знав. По портрету, що бачив раніше, пізнав тільки Чернова, соціяліста-революціонера, міністра земельних справ.

Керенський дав мені слово, і я прочитав свій звіт. В ньому коротенько виложив діяльність нової адміністрації в краї, зазначив її заходи коло утворення прихильної для нас думки серед місцевого населення, зазначив перешкоди, які не давали здійснити всіх заходів краєвої управи і закінчив надією, що не вважаючи на сумні обставини, які супроводили евакуацію краю російським військом, все ж таки прихильна до основного місцевого населення влада певно полишила по собі добрий спомин, що буде поставлено на карб нового ладу в Росії і може матиме свої наслідки в міжнародніх відносинах.

Міністри мовчки вислухалу звіт. Кожен з них мовчки думав свою важку душу і певно — не про Галичину та Буковину. Досить було тяжкого клопоту з своїми російськими ділами. Ніхто не зголосивсь до слова, щоб щонебудь запитати. Тоді Керенський встав і голосно промовив, звертаючись до мене: „Пане комісарє! Дозвольте щиро подякувати Вас в імені Правительства за зразкове вико-

нання положених на Вас обов'язків", і з тим він стиснув мені руку. На тому справа і скінчилась, я відклонився і виходячи чув, як міністри жваво забалакали між собою про інші, зовсім не галицькі справи.

Офіційна подяка голови правительства служила для мене своєю роду глейтом чи охоронною грамотою, тому я попрохав на другий день у секретаря офіційно за відчену виписку з копії протоколу, щоб мати її на всякий випадок. Побувши ще пару день в столиці, я виїхав назад до Київа. По дорозі я рішив зупинитись у Могилеві, щоб подати звіт і верховному головнокомандуючому Корнілову.

Та поки я доїхав до Могилева, тут почалась т. зв. Корніловська історія, конфлікт між Керенським і Корніловим, котрий задумав зробити переворот, узяти владу в свої руки і за допомогою диктатури забезпечити Росію від большевизму, що вже насувався на неї. Прибувши до Могилева і проїхавши в ставку, що містилась в губернаторському домі над Дніпром, я попрохав авдієнції у „главковерха“. Мені призначено годину, я явився, але ад'ютант прохав почекати, бо главковерх балакає по прямому дроту з Керенським. Я ждав до вечера і не діждався. На другий день те саме. Це як раз і були знамениті переговори Корнілова з Керенським, котрі закінчились розривом. На третій день по Могилеву вже була розліплена відозва про те, що він думає взяти владу в свої руки. Побачивши, що в Могилеві заварюється велика каша, і що Корнілову тепер не до мене, я попрохав потихеньку причепити мій вагон до чергового пасажирського поїзду на південь і виїхав з своїми спутниками. На другий день ми спокійно доїхали до Київа, і тут я прочитав у часописах між іншим звістку, ніби „генерал Корнілов арештував галицько-буковинського комісара Дорошенка, що приїхав до нього в службовій справі“. Звідки взялася ця чутка, я так і не довідався.

В Київі мене дожидали інші справи. Тут почалося вже будівництво автономної української державности, і мені прийшлося взяти в ньому певну участь. В Петербурзі йшов розклад, там пахло трупом, у нас же поки що йшло будівництво, буяло молоде життя, і я був не один з українців, що з служби загально-російської перейшов на рідну українську. Про це буде моє оповідання далі.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини про недавнє-минуле

(1914 - 1918)

Частина друга.

З початків відродження Української державности.
(Доба Центральної Ради).

ЛВІВ, 1923.
ВИДАВНИЦВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА“.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА у ЛЬВОВІ
ПІД УПРАВОЮ О. ЯСЬКОВА.

I.

Центральна Рада. Моя участь у формуванні Генерального Секретаріату. Мене закликають до Чернігова.

Майже цілу весну й частину літа 1917 року я провів по-за Київом, зайнятий галицько-буковинськими справами й віддаючи їм усі свої сили і всю свою увагу. А в Києві тимчасом відбувались дуже важні події; здобуття автономії для України пішло далеко швидче, ніж цього можна було сподіватися. Коли я на початку серпня прибув до Києва, тут справа йшла вже про реалізацію здобутого права і про здійснення автономної управи краю в формі так званого Генерального Секретаріату. Мені не довелося бути ні учасником ні свідком тієї боротьби, яку витримала Центральна Рада, поки добилася од Тимчасового Правительства признання автономії України. Виїхавши у квітні з Києва я фактично відійшов від тамошніх справ, хоч за мною було залишено мандат члена Центральної Ради від партії ес-ефів. Тепер, коли я почав придивлятися до становища, яке застав у Києві, багато було для мене нового і не зовсім ясного.

Я почав ходити на засідання Центральної Ради. Вони тепер відбувались вже постійно в будинку т. зв. Педагогічного Музею. Це помешкання добув для Центральної Ради Микола Порш ще на початку революції, коли йому, як членові Виконавчого Комітету доручене було завідування всіма публичними будинками у Києві. Рада засідала у великій осередковій залі, тоді коли відбувалися сесії її пленума. Мала ж Рада засідала звичайно в бічній залі на горі. У великому вестібюлі стояли різні кіоски з часописями та агітаційною літературою. Тепер Центральна Рада була вже загальною признаною *de iure* і *de facto* вищою владою в краю. Її склад поповнено представниками від трьох великих зїздів: селянського, робітничого і військового. Ввійшли в її склад і представники „національних меншостей“, себ-то від російських, жидівських і польських

лівих партій. Центральна Рада уявляла з себе в повнім розумінні слова революційний парламент: в її склад входили представники тільки лівих, соціалістичних партій; найправішими з українців були соціалісти-федералісти (есефи), а з „меншостей“ — російські кадети, але вони в кінці літа покинули Раду. Яких небудь організованих виборів од населення не було: в члени Ради попадали лиш представники партій (бо й згадані вище зїзди були в суті річи нічим иншим, як партійними зїздами), та й то майже виключно лівих. Таким чином не були, наприклад, зовсім представлені в Центральній Раді хлібороби-селяне й козаки (з Полтавщини й Чернігівщини), хоч вони ще з весни заложили свою демократично-хліборобську партію. Дивно було не бачити їх в українському революційному парламенті, адже наші козаки на Полтавщині й більш заможні селяне, — то найбільш збережений і твердий з національного погляду елемент. За те серед представників від жидівського „Бунда“ я зустрів свого колишнього товариша по гімназії у Вільні Б. Гольдмана (відомий під партійним псевдонімом „М. Лібер“), людини нічим з Україною незв'язаної, так само як, наприклад, і М. Рафес, жид з Білорусщини, що відогравав дуже гучну роль в політиці Центральної Ради.

Як поглянути було на засідання пленума Центральної Ради, то бачили перед собою ціле море сірих салдатських шинель. Але це не значило, що її члени були самі військові, ні: просто з огляду на військовий час було дуже багато людей так, або инакше зв'язаних з військом: урядовці різних військових канцелярій, інтендантства, земського або городського союзів, мілітаризовані техніки, фельдшери, залізничники. Були, одначе, люде, які Бог зна чому носили сіру шинелю або темно-зелену „гімнастюрку“; може тому лишень, що це була свого рода революційна одежа, так як червона фрїгійська шапка часів Великої Французької Революції. Салдат був *persona grata*: він „зробив“ революцію; йому скрізь відводилось перше місце. Одже й сіра шинеля була немов певним свідоцтвом, що вдягнута в неї людина — не „буржуй“, а справжній „товариш“. Взагалі тоді панувала своєрідна мода рівнятись по типу „революційного салдата“; трохи не кожен старався, як міг, укрити свою справжню клясову приналежність, як що, скажемо, він був сином поміщика або капіталіста, своє суспільне становище і навіть свій освітній ценз, яко ознаки, так би мовити поганого тону.

На естраді великої залі Педагогічного Музею засідала президія Ради. Посередині голова — проф. М. Грушевський. Йому, розуміється, тяжко було би укрити свою

приналежність до буржуазного стану, бо кожен бачив його прекрасну шестиповерхову кам'яницю в Києві, ні свого високого освітнього цензу; але все покривала довга сива борода і загально шанований в усіх українських колах авторитет „батька-Грушевського“. Дивним контрастом до сивобородого голови виглядав його молоденький заступник, 22-х літній студент Микола Шраг (син відомого високозаслуженого діяча, покійного Іллі Шрага) і двох таких же молодих секретарів: Михайло Єремійв і Микола Чечель, обидва в салдатських гімназторках, на вигляд — цілком типові „товариші“. Єремійв був великий землевласник з Київщини, український-соціал-демократ: Чечель — студент, український соціаліст-революціонер.

В перших рядах партера, в центрі, засідала купка есеїв і кілька більш поміркованих груп. Кругом — сірі шинелі: фракція соціалістів-революціонерів, селянська спілка, безпартійні соціалісти, соціал-демократи меншости. Найчисленнішою й найвпливовішою фракцією в Центральній Раді були соціалісти-революціонери. Лідерами її вважались: Микола Ковалевський (студент, син поміщика з Чернигівщини), Аркадій Степаненко, б. економ Українського Клубу в Києві, Павло Христюк (студент) і сам проф. М. Грушевський, хоч він наче б то формально до партії й не належав. Промовцями дуже часто виступали: Олександр Севрюк, студент 2-го курсу, і молодий адвокат Олександр Солтан.

Українські соціал-демократи мали в своїх рядах значно поважніші сили (коли не рахувати Грушевського). Досить сказати, що серед них були: Вол. Винниченко, Микола Порш, Симон Петлюра, Борис Мартос, Дмитро Антонович, Михайло Ткаченко, Іван Стешенко — усе люде, що мали за собою добрих два десятки років української політичної роботи, досвідчені партійні діячі, добрі промовці. Богаті були інтелектуальними силами й соціалісти-федералісти (Сергій Єфремов, Олександр Шульгин, Вяч. Прокопович, Ос. Лотоцький, Андрій Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська та ин.), але вони не мали за собою маси і через те не відігравали рішачої ролі в Центральній Раді. З їх голосом дуже мало рахувались, хоч і не могли обійтись без есеїв, коли довелось почати будівництво автономної України:

„Меншости“, не вважаючи на своє пропорціонально невелике число, робили богацько галасу й поводитись дуже експанзивно. За кожним найменшим приводом забірали голос, запитували, інтерпелювали, ставили свої резолюції; з боку могло здатись, що то найбільш активна й енергійна частина українського революційного

парляменту. Рафес, Золотарьов, Балабанов — їх чути було майже на кожному засіданні. Говорили вони всі по російськи.

Самі засідання відбувалися по всіх правилах парламентського звичаю. Його техніку Центральна Рада засвоїла собі дуже швидко. Одне тільки: ніколи ніяке засідання не починалося в призначену годину, а завжди з великим опізненням, іноді на цілі години.

Коли я поїхав до Петербурга в половині серпня, то стрівся там з українською делегацією, що приїхала пред- ложити Тимчасовому Правительству до затвердження „Статут Вищого Управління Україною“, вироблений Малою Радою на підставі відомої київської угоди 29 липня. В цій делегації були генеральні секретарі (обрані Центральною Радою провізорично): В. Винниченко, Хр. Барановський, М. Рафес, Ол. Зарубін (російський соціаліст-революціонер) і М. Міцкевич (поляк, товариш генерального секретаря по міжнаціональних справах). Я одвідував земляків. Вони при- були саме тоді, коли у Тимч. Правительстві відбувалась криза: пішов до дімісії ки. Львов і утворювався новий кабінет Керенського. Від Тимчасового правительства і без кризи тяжко було чого-небудь скоро добитися — приклад цьому я бачив на собі весною, коли приїздив у галицькій справі. А тепер і поготів. До того ж треба знати, що угода 29 липня була в Петербурзі дуже непопулярна; її вважали за помилку з боку тих міністрів, що її підписали, і тепер ішли дуже нерадо на те, щоб остаточно санкціонувати автономний лад на Україні, та ще в такій формі, яку ви- робила в своїм статуті Мала Рада.

Наші делегати дуже дратувались і нервувались, та й не диво: вони почували в себе за плечима Центральну Раду, яка там у Києві нетерпляче дожидала висліду їхніх переговорів. Тимчасове Правительство, уконститувавшись у новому складі, нарешті виробило свою „Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату Временного Правительства на Україні“. Уже з самого титулу цієї Інструкції було видно, що вона відрізняється від Статута, запропо- нованого Центральною Радою. Петербургське правитель- ство хотіло бачити в Генеральному Секретаріаті свою ек- спозитуру на Україні, хоч і краєвий український уряд, але залежний від центрального уряду, хоч і пропонуваній в своїм особистім складі Центральною Радою. Крім того воно обмежувало територію автономії України пяти гу- берніями: Київською, Волинською, Подільською, Черні- гівською й Полтавською (та ще хотіло одрізати від Чер- нігівщини північні повіти).

Така Інструкція не могла задовольнити Центральну Раду. Але й петербургське правительство вважало її за *maximum* уступок, які воно могло зробити. Властиво в Петербурзі в урядових сферах почали ставитись до всього з якимсь безнадійним фаталізмом. Становище з кожним днем гіршало, і одиноке, на що тут могли спромогтись, це була пасивна резистенція. Памятаю, якось в розмові з правителем діл Тимчасового Правительства п. Гальперном, одним з авторів Інструкції, я сказав, що деякі місця Інструкції безумовно викличуть на Україні сумніви, — як їх розуміти. На це мені Гальперн відповів: „хай собі розуміють, як знають!“. Добра відповідь, нема що казати.

Винниченко і Рафес не діждались кінця справи і виїхали до Києва. Тимчасом прийшла Інструкція. Саме тоді відбувався в Петербурзі зїзд губерніяльних комісарів цілої Росії. Барановський скликав нараду комісарів українських губерній, на яку запросив і мене. На цій нараді було ухвалено порадити Центральній Раді згодитись на Інструкцію, щоб уникнути розриву з центральним правительством. Зважаючи на становище в нашому краї і в цілій Росії, ми гадали, що треба досягти як найскорішого порозуміння між петербургським правительством і Центр. Радою. В нараді цій брали участь: М. Суковкин (від Київщини), А. Вязлов (Волинь), М. Іскрицький (Чернігівщина), А. Левицький (Полтавщина), М. Страдомський (місто Київ) і я. Телеграма про це не сподобалась Центр. Раді, але кінець кінцем там погодились на Інструкцію, і на її підставі В. Винниченко почав формувати Генеральний Секретаріат.

Скоро потому, як я повернувся до Києва, до мене в канцелярію зайшов Винниченко і предложив мені вступити до його кабінету секретарем по справах народньої освіти. Я одхилив цю пропозицію, кажучи, що вже справу почав Ів. М. Стешенко; йому краще й вести її далі, я недавно приїхав, ще не зорієнтований, а Стешенко стоїть від самого початку на чолі справи. Винниченко, згодився, видко, зі мною. На другий чи на третій день він явився до мене з новою і ще більше серйозною для мене пропозицією: Центральна Рада доручала скласти Генеральний Секретаріат мені. Виявилось, що соціялісти-революціонери, що тепер узяли остаточно гору в Центр. Раді, заявили Винниченкові своє недовірря, і він мусів уступити з свого прерієства.

Які властиво резони мали соціялісти-революціонери і справжній керманіч цілої тої справи — проф. Грушевський, коли вони усували Винниченка, людину, що винесла на своїх плечах цілий тягар боротьби за автономію, яка весь час стояла в самім осередку руху й придбала собі

вже широку популярність в кругах, які стояли за Центр. Раду, — і замість Винниченка доручали справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали собою масу членів Центральної Ради. — я не розумів і не розумію досі. Я дуже відмовлявся від того доручення, ясно здаючи собі справу з тих великих труднощів, які мене дожидали.

Я не пережив того всього, що пережила Центр. Рада, протягом весни-літа 1917 року, не перейнявся тим настроєм, що вона. Більшість її нових діячів була мені чужа, я їх не знав, усіх тих Салтанів, Севрюків, Рафесів. У відносинах до Тимчасового Правительства я не відчував тої ворожечі, що вони, бо як раз з боку Керенського, що особливо став ненависний Центр. Раді, я зустрічав у своїй недавній роботі в Галичині піддержку й поміч. Але поза цим, так би мовити психологічним моментом, були й ще причини, які робили моє становище голови автономного уряду України, настановленого Центр. Радою, дуже незручним. Хоч я й віддавав належне признання і Грушевському і Винниченкові за ту енергію, сміливість і зручність, з якою вони добились автономії, але багато в чому не погоджувався з ними. Перш за все я інакше тоді оцінював значіння, характер і завдання цієї автономії, ніж вони, особливо ніж Грушевський. Я вважав необхідним в інтересах української справи як найшвидче практично використовувати ті можливості, які одкривала навіть куца автономія; вважав потрібним підвести під неї реальну базу — в свідомості широких кругів населення так, щоб воно відчуло реальну користь від цієї автономії й кріпко за неї ухопилось. Будувати всю свою програму й практику на тимчасовій (як могло бути) слабкості центрального уряду я вважав недоцільним, я гадав, що розмах національного почуття, викликаний революцією, треба було звернути не стільки на боротьбу за формальні рямки відносин до Петербурга, скільки на внутрішнє будівництво і переведення націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, на мою думку як найширші круги українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко звязані з краєм, з його інтересами. Будувати нову Україну за допомогою в значній мірі вже здеклясованих кругів, що наповняли своїми представниками ряди членів Центр. Ради, і на космополітичній „революційній демократії“, що засідала там же яко „меншости“, я вважав ледви чи здійснимим. Хоч як скептично ставився я до нашого поміщництва (тому, що походючи з його, добре його знав), але я гадав, що обійтися без цього культурного, звиклого до адміністраційної й громадської (в зем-

ствах) діяльності верстви суспільства, при будові автономного життя було б просто неможливо. Становище улекшувалось тим, що це поміщицтво, досі зросійщене (а по часті спольщене — на Правобережжю) на очах у всіх верталось до своєї народности, і одкидати його, заганяти силоміць до московського, або польського табору і тим скріпляти всякі „меншости“, я вважав ділом просто шкідливим для української справи. Навіть позбувшись своїх маєтків (при майбутній земельній реформі), наше поміщицтво могло знайти собі місце, як тісно з краєм звязаний і добре його відносини знаючий елемент, в широкому ділі будування автономної України.

Що-ж до обкромлення території автономної України, то я гадав, що нашим ділом було би наладнати життя у їй так, що вона, являючись осередком упорядкованого життя серед усе зростаючої всеросійської анархії, служилаб атракційною силою, яка дуже скоро притяглаби решту українських територій і приєднала їх до основного пня. Найблизча будучність, властиво, це і доказала, коли з усіх губерній, що не ввійшли в склад автономної України з пяти губерній — почався рух за приєднання до неї.

Певна річ, що всі ці міркування в той час ще не на стільки викристалізувались в моїй свідомості, щоб я отверто виступив з ними в українських політичних кругах, але вже настільки ясно відчувались мною, що не розуміти певної ніяковости свого становища в ролі голови Генерального Секретаряту я не міг.

Та проте я мусів згодитись узяти на себе цю місію, виговоривши собі вільну руку в запрошенні кандидатів на пости генеральних секретарів. На це погодились з тією умовою, що генеральним секретарем земельних справ має бути конче український соціаліст революціонер, і мені була вказана особа: д. Савченко-Більський, повітовий агроном з Борзенського повіту; генеральним же секретарем праці мав бути соціал демократ.

Мені хотілося запросити, особливо на ті пости, що вимагали фахового знання й адміністраційної практики, людей солідних і знаючих. Але мало хто взагалі охотився йти, відмовляючись ріжними причинами. Відмовились С. Веселовський, С. Франкфурт, Ів. Чарниш, Ф. Штейнгель, Лев Слуцький (на пост секретаря праці)... За кілька день удалось заручитися згодою Ів. Стешенка — на пост секретаря освіти, М. Савченка Більського — земельних справ, Ол. Лотоцького — генерального писаря. Але поки йшло формування, все ясніше вимальовувались для мене ріжниці між настроями й поглядами моїми — з одного боку і проф. Грушевського й близьких до нього кругів з Ма-

лої Ради, яка тоді засідала — з другого На засіданні Малої Ради 18. серпня я виголосив коротеньке експозе, яке зводилось до заяви про потребу „творчої ділової роботи над утворенням автономного життя на Україні“ і лояльної співпраці з Тимчасовим Правительством. Моя заява не сподобалась проф. Грушевському і в офіційно оголошеному тексті вона появилась в дещо зміненій редакції. Взагалі у відносинах проф. Грушевського до себе я вже не почував тієї простоти і широти, які були раніше, протягом більш як десятилітніх наших взаємин і спільної праці: він тепер ставивсь до мене так само, як і до інших іще вчорашніх своїх найблизчих співробітників, сухо формально, зводячи все на партійні ріжниці, які нас ділили або ставили у договірні відносини. Вкінці у мене появилась думка, що моїм головуванням просто хочуть скористуватись для того, щоб швидче досягти затвердження з боку петербургського уряду, а потім, при першій же нагоді, змусити мене до димісії, тоді, коли потреба в моїх послугах минеться. А тут як на те появилось в часописах інтерв'ю з заступником петербургського премер-міністра Некрасовим, де він виявляв своє задоволення з обрання мене на голову генерального секретаріату; виглядало так, наче я являвся креатурою петербургського уряду. Все це змусило мене зріктися залишатись далі на своїм посту, і я запропонував передати вже майже сформований мною кабінет Винниченкові. Після довгих і прикрих розмов президія Центр. Ради з проф. Грушевським на чолі погодилась на це, а за ними згодилась і Мала Рада. Найтяжче було умовити самого Винниченка, котрий вже спаковував свої чемодани, щоб їхати на село спочити після кількох місяців напруженої роботи і тяжких хвилювань. Але згодився врешті і він, а я приобіцяв йому, що допоможу довести до краю формування кабінету й поїду до Петербурга, щоб добитись там скорішого затвердження кабінету під його головуванням. Діло в тім, що якийсь кореспондент однієї французької газети, друкуючи інтерв'ю Винниченка під час його перебування в Петербурзі, набрехав, ніби Винниченко признався в своїм германофільстві. Треба сказати, що ніяким „германофілом“ в цього слова розумінні Винниченко ніколи не був і нічого подібного кореспондентові не казав, але вигадка пішла гуляти по пресі і утворила йому в очах петербургських кругів справді небезпечну репутацію „германофіла“.

Мені нераз доводилось чути — і тоді і пізніше — нарікання від моїх знайомих і приятелів, чому я зрікся головування в секретаріаті, що це був дуже хибний крок, велика помилка і т. д. Може бути, що це був і хибний

крок, але як би я, не зробив його зразу, то все одно довелось б його зробити трохи згодом і може при далеко менш зручних обставинах: я вже настільки ясно відчував внутрішнє положення, різницю своїх настроїв і політичного світогляду з тими, з ким би мені довелось спільно працювати, що зоставатись далі — для мене значило йти проти свого сумління. А на це я погодитись не міг.

За деякий час кабінет Винниченка був сформований, майже в тім самім складі, в яким він був намічений мною. Я поїхав до Петербурга клопотатись, щоб його швидко було затверджено. Я побував у Керенського, Некрасова й Терещенка, старався розвіяти упередження проти Винниченка, мов проти германофіла, і там таки згодились на Винниченківський кабінет. Згодились дуже неохоче, не бачучи іншого виходу.

Ще перед моїм виїздом до Петербурга, коли я ще формував Генеральний секретаріат, до мене приїхала з Чернігова делегація, яка запропонувала мені виставити мою кандидатуру при виборах нового губерніяльного комісара Чернігівщини. В Чернівщині, як і скрізь по перевороті, губерніяльним комісаром від початку зробився голова губерніяльної земської управи Михайло Іскрицький, багатий пан з північних повітів, член Державної Думи. Він дуже добре працював увесь час, в згоді з Виконавчим Губерніяльним Комітетом та іншими революційними інституціями, не викликаючи ніяких нарікань з нічийого боку. Та ось, на якімсь зїзді в літку, один з лідерів російських есерів на Чернігівщині Кулябко-Корецький (сам — поміщик з Чернігівщини, стара вже людина, давній соціаліст) заявив, що незручно, мовляв, що й досі на чолі губерніяльної адміністрації стоїть Іскрицький такий багатий пан. І збори заявили за тим, що, не маючи нічого закинути Іскрицькому персонально, не можуть мати до нього довірря, як до дуже заможного поміщика. Почувши про це, Іскрицький зразу ж подався до димісії, не дожидаючи, що буде далі. По законам Тимчасового Правительства треба було кандидата на нового губерніяльного комісара вибрати на губерніяльному зїзді повітових рад і представників політичних партій. А тоді вже кандидата мав затверджувати уряд. Найвища езекутива в губернії — Виконавчий Комітет складався в Чернігові з людей солідних, відомих громадських діячів, майже виключно українців. До нього належали: Ілля Шраг (тепер він був головою Окружного Суду в Чернігові), покійний Вадим Модзалевський, Д. Коновал, д-р Базілевич і ще кілька місцевих українських діячів. Вони висунули мою кандидатуру, котра зустріла співчуття в різних громадських колах Чернігова. Мене там знали, —

я сам похожу з Глухівського повіту на Чернігівщині, і на моїй кандидатурі погодились представники і національних українських течій, і „общерусских“. Оттоді до мене виїхала делегація в складі чотирьох людей і прохала згодитись на виставлення моєї кандидатури. Я відповів, що мушу вирішити справу з головуванням в Генеральному Секретаріаті. Делегати зачекали кілька днів і, коли я відмовився від головування, то дав згоду на кандидатуру в Чернігові.

Поки я їздив до Петербурга, в Чернігові відбулись вибори, і мене вибрано в губерніяльні комісари. Потім мені оповідали, як це було. Учасників зїзду було коло 250 людей, представників повітових і міських рад і делегатів від головних партій — ес-ерів то ес-деків. Кожна з партій старалася виставити свою кандидатуру, але кандидатів було взагалі мало, просто мало було людей охочих до того і разом таких, що хоча б у мінімальній мірі відповідали вимогам, які звичайно ставляться до кандидата на значну адміністраційну посаду. Шраг поставив мою кандидатуру, піддержану людьми, що знали мене особисто. Вкінці погодились на тому, що комісарем мав бути член української партії, а з його двох помішників — один має бути соціал-демократ, другий соціаліст революціонер з російських партій. На підставі цієї угоди було переведене голосовання, і я був вибраний щось 220 голосами проти яких 20. Моїми помішниками вибрано Р. Ганжу, російського соціал-демократа меншевика, і П. Савича, російського соціаліста-революціонера. Одже довелося мені їхати до Чернігова. З Петербурга прийшло затвердження моєї кандидатури негайно, бо там мене вже знали особисто.

II.

Чернігів. Губерніяльна й повітова адміністрація. Ніжинські вражіння. Примара голоду. Автономний уряд і провінція.

В кінці серпня я приїхав до Чернігова. Я згодився на посаду губерніяльного комісара Чернігівщини з тим, щоб за мною було залишено також галицько-буковинське комісарство: я хотів мати догляд за адміністрацією, яка залишилась в тих повітах Галичини й Буковини, що зосталися ще в російських руках. Хотілося мені також самому доглянути за ліквідацією галицько-буковинського генерал-губернаторства, щоб впорядкувати його спадщину — ріжні справи що до реквізицій, вивезеного майна, судових діл, забраних архівів і т. д. Це все було дуже важно для майбутніх розрахунків при заключенню мира. Практично розміщення двох посад лехко полагоджувалося тим, що я кожного тижня приїздив би до Києва (з Чернігова до Києва всього 3—4 години їзди автомобілем по дуже гарному

шляху). Міністерство внутрішніх справ у Петербурзі прислало свою згоду по телеграфу. Треба було мати ще згоду „главкоюза“ в Бердичеві.

Я поїхав до Бердичева. Там усе радикально перемінилось з того часу, як я заїздив туди в початку серпня по дорозі з Чернівців. Генерали Денікин, Марков, Ельснер та інші сиділи під арештом на т. зв. Лисій Горі — за те, що виявили своє співчуття Корніловському виступу. Натомість Рада салдатських представників, яка захопила всю владу в свої руки, вибрала на посаду головнокомандуючого генерала Огороднікова, того самого, що приїздив робити надімною слідство в справі Геровського. Правда, Огородніков пробув недовго на цій посаді, і замість його вже законним порядком було призначено генерала Володченка, мого земляка з Глухова. Ген. Огородніков почував себе на своїй посаді „виборного“ головнокомандуючого дуже ніяково. Побачивше мене, зараз же почав перепрошувати, що брав участь в такій неприємній місії, як оте слідство, і зразу ж погодився на все, про що я його прохав.

Полагодивши діло в Бердичеві, я почав лаштуватись до переїзду в Чернігів. Збори в мене були дуже короткі: моя жінка не схотіла залишити Київ і родина залишилась там. Я поїхав до Чернігова з парою чемоданів, немов передчуваючи, що вибираюсь туди не на сталий побут, а лиш на короткий час.

Після шумного Київа, з його бурхливим політичним життям і киплячим рухом, Чернігів здався мені таким тихим та спокійним, як ще ніколи. На його вулицях така тиша, таке безлюддя, денедє хіба зобачиш пішохода, що йде ховаючись у холодок густих дерев, якими обсаджено в Чернігові всі вулиці. На одній Шосейній (головна артерія міста) помітно ще якийсь рух; заторохтять, переїздячи, який-небудь віз, та гуляють провінціяльні кавалери з своїми панночками. Місто потопає в зелених садах. Кругом його густі, прекрасні парки — гаї. Внизу тече Десна. Яскраво горять на сонці золочені бані й шпичасті вежі Спасо-Преображенського Собору, найстаршої церкви на Україні, заложеної ще Мстиславом Тмутороканським. Білють стрункі зграбні церкви й дзвіниці Мазепиних часів, ці прекрасні зразки українського бароко, що так чарують любителя рідної старовини; а он на валу й так званий Мазепин будинок, себ-то полкова канцелярія часів Мазепи, там тепер міститься архів. А он чернігівська Духовна Семінарія — вона міститься в будинку Павла Полуботка, колись полковника чернігівського й наказного гетьмана. Цілий ряд будинків в чудовому стилі empire, поставлених на початку XIX віку. Он „Красний міст“ через річку Стримень, де

колись, як каже легенда, провалився генеральний обозний Дунін-Борковський з каретою шестернею коней і був одразу взятий до пекла згідно умові з чортами, яким він запродав душу — український Фауст. Тепер цим мостом треба їхати щоб потрапити до губернаторського будинку, який стоїть серед розкішного парку на самім краю міста. Там далі за ним знову сади і серед них Український Національний Музей Василя Тарновського. А далі вже починається село Бобровиця. Губернаторський будинок у Чернігові — один з найкращих у цілій Росії. Чомусь для збудовання й умебльовання його відпущено було кошти безпосередно з міністерства царського двора і справді, будинок і тепер дивував своєю красою, багатством внутрішньої оздобы й меблів. Іскрицький мешкав у кількох кімнатах першого поверху, а решту і весь другий поверх одвів під губерніяльну канцелярію. Мені треба було ще менше помешкання, і в Домі оселилися й мої помішники, оба люде жонаті. Але й тоді будинок виглядав як пуста, оживлюючись лиш до обіду, поки сиділи урядовці в канцелярії. Недалечко мешкав Ілля Людвикович Шраг в своїм будинку на Петербургській вулиці, а насупроти його, в старовиннім будинку початку ХІХ в. — старенька графиня Милорадовичка, вдова колишнього губерніяльного маршалка, Григорія Милодаровича, співробітника „Кіевской Старини“ і власника чудової української бібліотеки. Його головний маєток був — історичне містечко Любеч над Дніпром, батьківщина св. Антонія Печерського. Ці сусіди — Шраг і Милорадовичка були між собою давні приятелі і я любив потім бувати у них, щоб слухати оповідання про старовину, про чернігівське життя прежніх часів. Коли ж приходив у гості до графині Милорадовички мій покійний дядько Петро Яковлевич Дорошенко, директор Дворянського Пансіону в Чернігові, а в 1917 р. директор першої української гімназії, — живий архів відомостей про місцеву старовину й місцевих колишніх діячів, то можна було просто заслухатись їхніх оповідань та споминів. Не можу не згадати ще одної особи, яка була присутна в гостині у гр. Милорадовички і своїми оповіданнями з багатого запасу своїх життєвих вражень немало додавала інтересу цим імпровізованим вечіркам. Це була пані М. Васильчикова, колишня дама російського й австрійського дворів, та сама, що в 1915 році, вертаючись з Австрії, привезла цареві Миколі ІІ власноручні листи від Вільгельма ІІ і других членів німецьких пануючих династій з мировими пропозиціями. За цю місію її було негайно вислано з Петербурга й заслано до одного глухого чернігівського маєтку її родичів Милорадовичів. Її оповідання були з іншого

світа: з життя віденського двору й родини Габсбургів. Між иншим, вона дуже добре знала історію України, унаслідувавши історичні інтереси від свого батька, автора відомої монографії „Семейство Разумовскихъ“. Васильчикові по жіночій лінії походили від гетьмана Розумовського.

Чернігів здавна був відомий як осередок радикального й ліберального руху серед своїх земців. Помітна тут була й українська національна течія, видними представниками якої за останніх чверть віку були тут Б. Грінченко, М. Коцюбинський і Іл. Шраг. І тепер по революції українці зуміли вдержати в своїх руках певні впливи. Головою окружного суду зробився тут, як я вже казав, Шраг. Головою Виконавчого Комітету — Вадим Модзалевський, український архівіст і історик мистецтва. Начальником акцизної округи зробився Пл. Забіла, давній член української громади в Петербурзі. Колишній міський голова, український історик Аркадій Верзилів був якийсь час директором української гімназії (перед П. Я. Дорошенком). Губерніяльним комісаром освіти був п. Стаднюк, учитель евакуованої в 1915 р. з Ковеля на Волині гімназії. В Чернігові існувала громада партії українських ес-ефів. Головою її був Шраг, а до членів її належали, між иншими, пані В. Коцюбинська (вдова письменника), Верзилів, Коновал, д р Базілевич та інші старі чернігівські громадяне. По моїм приїзді громада регулярно почала збиратись що неділі у мене в губерна-торськiм домі.

Головою губерніяльної земської управи був обібраний колишній її голова Ол. Свічин, місцевий ділич, дуже поступова й всіми шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага. Але на міського голову, замість українця Верзилова обібрано заїзжого москаля, російського ес-ера лікаря Орлова, особисто людину дуже порядну, але без усякої енергії й ініціативи. З українських діячів Чернігова треба ще назвати Тихона Осадчого, старого селянського діяча; він і тепер вічно був занятий улаштуванням селянських зїздів, спілок, хоча й не пристав до популярної партії ес-ерів, а підчас виборів до Установчих зборів ішов по списку ес-ефів і народніх соціалістів.

Був помітний брак інтелігентної української молоді, може тому, що найбільш активні й жваві зпосеред неї були у війську або повиїздили до Київa, де їх притягало жваве політичне життя столиці України. З тих, що були в Чернігові, пригадую собі Василя Еланського. Це тепер видний большевик на радянській Україні і пролетарський поет та публіцист (пише під псевдонімом „Василь Блакитний“). Тоді він був зайнятий улаштуванням української книгарні в Чернігові, якої до того часу там не було, а та-

кож справами чернігівської „Просвіти“. Був ще один тихий скромний юнак, який заповідався на помітну літературну й наукову українську силу: Олександр Соловій. На жаль передчасна смерть од тифу скосила його, як я тепер уже довідався, в Кам'янці 1920 року.

Істнувала в Чернігові, як і скрізь „Рада робітничих і салдатських депутатів“, але її було майже не чути, і я забув про її існування, аж поки вона сама не звернулась до мене одного разу, але про це мова буде низче.

Влада губерніяльного комісара була дуже звужена, як порівняти з старою губернаторською. Перш за все з-під її юрисдикції цілком було виїняте саме місто Чернігів з його міською міліцією (замість прежньої поліції). Повітові комісарі, як і губерніяльні, вибирались повітовими радами і затверджувались по представленню губерніяльного комісара міністром внутрішніх справ. Тільки повітові начальники міліції затверджувались безпосередно губерніяльним комісаром. В своїй діяльності губерніяльний комісар був зв'язаний Губерніяльним Виконавчим Комітетом. Та чернігівський Комітет був зложений з таких людей, що не тільки не заважали мені в роботі, але служили мені великою підтримкою — і своїми порадами, опертими на добрій обзнайомленості з місцевими справами, і самим ділом — виїздячи, по моїй прозьбі в різні місця губернії, щоб поладити різні непорозуміння, що виникали то тут, то там. Всі старі губерніяльні інституції — „губернське правління“, „губ. присутствіє“, інспекція тюрем, медична інспекція з своїми старшими й нижчими урядовцями зоставались, як і за старого режиму, виконуючи майже ті самі функції. Окремо працювали нові інституції: земельний і продовольчий комітети, але вони були цілком автономні.

Два слова про моїх двох помішників, що заміняли собою одного прежнього віце-губернатора. Оба були родовиті українці, хоч і належали до російських партій і уважали себе (один принаймні зпочатку) за росіян. Р. І. Ганжа походив з дрібної поміщицької родини, що мала ґрунтьєць під самим Черніговим, в місцевості, що так і називалось „Ганжовщиною“. Молодим студентом петербургського технологічного Інститута він був арештований за приналежність до соціал-демократичної організації і засланий на каторжні роботи до Сибіру. Він там вибув щось коло двох років і втік. Добивсь за кордон аж до Парижа. Тут вступив на фабрику як простий робітник, а пізніше вступив до політехнікума, який і скінчив з степеню інженера. У Франції пробув усього коло десяти років. Там і одружився з однією панною чернігівкою, що приїхала до нього, російською соціал-революціонеркою. Революція дала йому змогу по-

вернутись літом 1917 року до-дому. Він цілком офранцузився і балакав по російськи з явним чужим акцентом. Українському національному рухові був зовсім чужий, але теоретично спочував ідеї автономії України і написав брошуру під титулом „Автономія України“, видану в кінці літа 1917 р. у Чернігові. Він належав до партії російських соціал-демократів меншевиків. Потроху почав усе більше цікавитись українською справою, брав у мене українські книжки, балакав на українські теми і, можна сказати, на моїх очах „українізувався“. Дещо вплинуло на його й те, що його рідний брат-офіцер, пішовши на війну звичайним „русским“, в полоні зробився „синежупанником“ і писав уже до-дому листи по українськи. Це була високо-культурна і дуже симпатична людина, тільки дуже нервова, що пояснялось, розуміється, його тяжким минулим.

Іншої вдачі був другий мій помішник П. П. Савич, син заможного поміщика з Новозибковського повіту. Йому було 24 роки, він тільки що закінчив курс Комерційного Інститута в Москві, але ще не склав іспитів. Був російський соціаліст-революціонер і дуже цікавився кооперацією. Українством абсолютно не цікавився, вважав себе за росіянина, і всі його думки, так само як і його молоденької дружини-москвички, були направлені на Москву. Говорив по російськи з убійчою українською вимовою, спеціально північно-чернігівського відтінку. Був трохи зарозумілий; наперед сподівався, що буде вибраний до всеросійських установчих зборів і так був у цьому певний, що на своє перебування на посаді поміщика губерніяльного комісара дивився, як на дуже тимчасове, що завжди і підкреслював, хоч був дуже чутливий щодо своїх прерогатив. Кожного разу, коли з кінця жовтня почали надходити до нас телеграми про підпали винокурень, зрабування поміщицьких маєтків або й убивства, він тільки усміхався, кажучи: „що ж поробите: поглиблення революції!“ І ось одного дня приходить телеграма про замордування його батька й матері на їх хуторі на ґрунті дійсно „поглиблення революції“. А він був у їх син-одинак..

Ми поділили наші функції в той спосіб, що Ганжа узяв до себе справи міліції, земельних непорозумінь і взагалі чисто-розпорядчі адміністративні функції, Савич — осередкові губерніяльні інституції — губ. правління, присутствіє і т. д. Я залишив за собою загальний провід і керівництво. Найчастіше бачиться і вкупі працювати мені доводилось з Ганжою.

Щоб ознайомитись ближче з повітовою адміністрацією, я скликав зїзд повітових комісарів і голов повітових рад. Персональний склад повітових комісарів, як виявилось,

був дуже випадковий і ріжноманітний. На таку неспокійну і непевну посаду мало хто охотився. Більш солідні, помірковані елементи з земельних власників і самі не хотіли йти, та їх видко неохоче й вибірали. Попадали здебільшого випадкові люде, ті, хто в даний момент чимсь зумів висунутись на одноманітному фоні провінціального життя. З місцевих землевласників комісарами були лиш Малахов у Чернігівському повіті, Трохименко в Глухівському, Шимоновський в Суражському. В Стародубському був якийсь час комісаром член 1-ої Думи Куриленко. З національно свідомих українців був лиш помішник Остерського Комісара Шульгин та потім виявилось, що такий єсть іще в Ніжині: Іполіт Ковальський, — на зїзді його не було. Головою повітової ради Остерського повіту був селянин Гаврило Одинець, свідомий українець, добре знаний в київських українських кругах. Взагалі зїзд справив на мене доволі бліде вражіння. А тимчасом обставини на місцях вимагали багато енергії, адміністраційного досвіду й політичного такту.

Село на Чернігівщині ціле літо зоставалось зовсім спокійне. Іскрицький, передаючи мені посаду, казав, що на мою долю випало працювати в губернії, де все так мирно та тихо. Скоро після мого прибуття до Чернігова там відбувся губернський селянський зїзд. Головним організатором і розпорядчиком на зїзді був відомий на Чернігівщині діяч Тихон Осадчий. Він прохав мене привітати зїзд в імені губерніяльного комісаріату. Я явився на зїзд і застав кілька сот селян, переважно не молодого вже віку, солідних хазяїнів. В своїй промові я сказав, що вітаю зїзд в імені тієї влади, що хоче не панувати над народом, а служити йому, і прохав усіх присутних допомагати цій владі в піддержанні спокою й доброго ладу на нашій Чернігівщині. Селяне з напруженою увагою слухали мене; видко для них була новиною українська мова в устах представника вищої адміністрації. До того ще я був у своїй військовій уніформі, яку носив по службі в Галичині. Мене вітали оплесками, а Осадчий відповідав мені, як голова зїзду. Я залишився до кінця зборів. Зїзд проходив у діловитому й спокійному настрою. Не було галасливих виступів і звичайної демагогії, може тому, що крім селян було дуже небагато сторонніх людей. Дядюшки в чумарках і сіряках самі радили про свої справи, і було цікаво і приємно чути їх тверезі, „помірковані“ — сказати б по сучасній термінології, погляди.

Скільки мені не доводилось говорити з селянами, а вони приходили до мене щодня в ріжних справах, і делегаціями, і по одинці, я спостерігав, що у них настрої спокійно очікуючий: вони сподівались, що найбільш важ-

лива для них земельна справа буде вирішена на їх користь законним шляхом. По губернії перші два місяці (вересень-жовтень) коли й траплялись де заворушення, то це було переважно на півночі, де жило багато зайшого люду, де скупчені в деяких місцях фабрики й заводи (Новозибківщина). Був невеликий заколот в посаді Шостка, де великий порохований завод і де почав каламутити військовий фельдшер-грузин, що стояв на чолі „ради депутатів“. Але й там удалось вгамувати без особливих труднощів, вирядивши на місце двох членів нашого Губерніяльного Виконавчого Комітету. Вони зуміли втихомирити заколот самими умовляннями.

Та з часом становище почало гіршати. З одного боку агітатори соціалістичних партій, що розсипались по селах для „освідомлення мас“, раз-у-раз твердили селянам, що мовляв, панська земля, то пограбована у їх панами, що вона мусить перейти до селян без усякого викупу і т. д. Це розпалювало апетити, і здебільшого не серед трудящих господарів, а серед тих елементів села, що через війну та революцію вибились з звичайної колії життя і були ласі на чуже добро. З другого боку з кінця жовтня стало напливати на село багато збільшевичених салдатів з фронту і з запілля, де вони досить наслухались запальних демагогічних промов. Вони з свого боку впливали на розбурхання сільської маси. Ще поки держався підйом перших місяців революції, що докотився в певній мірі й до нашого села, поки ще не розхиталися старі поняття про карність та законність, доти ще було сяк-так. Але революція йшла і руйнувала всі старі погляди й поняття. Звідусіль чулися намовляння до самочинних виступів, а за привідцями діло не стало.

І от почалось з винокурень, з горілчаних складів, що служили такою принадою й спокусою після трьохлітньої заборони продавати горілку (від початку війни). То тут, то там по цілій Чернігівщині почалися підпали складів спирту і горілки; їх розбивали, починалось масове п'яцтво, далі пожежа, неодмінно з людськими жертвами, і часто після цього — погром сусіднього маєтку або економії. Люде гинули підчас погрому горілчаного складу цілими десятками — від необережного поводження з вогнем і вибуху спирту. Гинули п'яниці, погромщики, а часто й зовсім сторонні люде — необережні свідки. Далі прийшла черга на цукроварні, звідки розтягали цукор, потім до великих маєтків, де забирали коней, худобу, господарський інвентар, хліб, а ще більше — нівечили всяке добро, хапаючи його без пуття; раз-у-раз виникали пожежі, і тоді все просто гинуло. Але такі зявища ще в кінці жовтня тра-

плялись лиш спорадично. Та чим далі, то все ставало гірше і вже в половині падолиста що-дня до комісаріяту приходило по кілька телеграм про погроми в різних кутках губернії. Місцева адміністрація була цілком безсила боротись з цими явищами ще поки вони траплялись зрідка, а далі то вже не було про це й мови, — доводилось самим ховатись, щоб не вбили. Міліція, як я не раз згадував, була нікуди нездатна. Тай серед адміністрації були люде, що менше всього надавались для ролі, яка їм припала. Прикладом може служити історія з Ніжином.

Вже в перші тижні мого перебування в Чернігові мою увагу звернули на себе службові телеграми ніжинського комісара Ковалевського: вони були писані українською мовою. Це вперед викликало мої симпатії до їх автора, хоч зміст телеграм іноді дивував своїм якимсь наївним характером. Але скоро з Ніжина почали приходити вісти ще більш дивного характера, що там творяться якісь самоуправства й перевищення компетенції влади. Скоро до мене явилась делегація від ніжинських купців і подала цілий ряд скарг на порядки, які завів комісар вкупі з начальником міліції Терещенком: вони самовільно встановлювали ціни на крам по мануфактурних крамницях, а у тих купців, що не хотіли продавати по примусових цінах, замикали на цілі тижні крамниці, або починали перевірку („учеть“) краму, підчас якої зникали цілі звої краму. Трохи згодом виникла й ще одна справа, звязана з ніжинською адміністрацією. Я дістав від прокуратора київської палати скаргу на начальника ніжинської міліції по такому ділу. Ще влітку в Ніжинському повіті об'явився якийсь пророк, котрий предсказував скорий прихід антихриста, загибель світа і т. подібні страхи. Пророк мав успіх серед баб, а чоловіки ставились до його пророкувань байдуже. Ніжинська міліція побачила в діяльності пророка явну контр-революцію й посадила його до тюрми. Одначе потримала його всього два-три тижні й випустила, зобов'язавши, щоб не показувався в самому Ніжині. Та пройшло скількись часу, і пророка побачили в Ніжині на базарі і знову посадили за ґрати. Але тут вмішався прокуратор ніжинського окружного суду і не знайшовши підстави для тримання людини в тюрмі за саме лиш пророкування, наказав пророка випустити. Та начальник міліції Терещенко не тільки не послухав, але обвинувачуючи самого прокуратора в потуранню контр-революції, почав загрожувати йому арештом, так що бідний прокуратор мусів не ночувати вдома. Я спробував було в справі купців зателеграфувати, але скоро явивсь до мене переляканий один з купців і сказав, що учасників делегації до мене Терещенко хоче арешту-

вати за те, що їздили скаржитись. Справді в гоголівському місті почали відбуватись історії ніби з гоголевих часів. Ми з Ганжою рішили зїздити у-двох до Ніжина, щоб подивитись своїми очима, що́ там твориться.

Гарного осіннього ранку виїхали ми автом просто до Ніжина старим ґрунтовим шляхом. Мабуть тут ніколи не бачили авта, та ще такого здоровенного, чорного: скрізь воно викликало сензацію й переляк. При візді до села цілі хмари гусей, що мирно паслися на вигоні, здіймались і летіли з криком вперед улицею через усе село, не звертаючи в бік, думаючи, що за ними женеться якийсь страшилище. Собаки або кидались на нас з скаженим гавканням, або теж вили з переляку й утікали; коні жахались і кидались в бік, частенько перекидаючи навантажені снопами вози. Люде сердились і лаяли нас. Набрались ми мороки, поки проїхали ті 75–80 верстов до Ніжина! Та ось і славний Ніжин. Широко простягся на рівній як скатертина площині, весь потонув у садках і в зеленій гушавині дерев. Було сухо, і на його широченних майданах і вузьких покручених вуличках вітер здіймав цілі хмари пороху. Був майже обідній час і місто виглядало як мертве. Ледви змогли ми допитатись, де ж міститься повітовий комісаріят, — він заховався десь в лабіринті вузеньких вуличок, як дві краплі води похожих одна на другу. Та ось ми знайшли; бачимо — табличка російською й українською мовами свідчить, що тут міститься ця найвища повітова інституція. Входимо і зразу в першій великій кімнаті попадаємо не то на якийсь віче, не то на якісь шумні збори: юрба селян горячо спориться між собою, особливо в одній купці, в осередку якої стояв молодий хлопець у чорній блюзі, підперезаний мотузочком, і щось енергійно доводив своїм слухачам, які перебивали його і сперечались з ним. Моя поява — я був у військовій одежі — зробила деяке вражіння, але не зупиняла галасу. Я спитав, чи можу бачити комісара. Та комісар ось — відповіли мені і показали на молодого парубка в чорній блюзі. Дійсно, це був повітовий комісар, Іполіт Ковалевський, студент 2-о курсу ніжинського Історично-фільольогічного Інститута. Я перервав гарячу дискусію, назвав себе і закликав до окремої кімнати, сказавши, що хочу з ним побалакати. Зараз же до тої кімнати ввійшов підстаркуватий вже чоловіга, з руденькою борідкою й хитрими очима, тип повітового „аблаката“ чи канцелярського писаря. Це й був відомий вже нам Терещенко, начальник повітової міліції. Познайомившись, я прохав, одначе, залишити нас у-двох з комісаром, щоб побалакати на самоті. Начальник міліції з видимою неохотою вийшов.

Зоставшись на одинці почав я вчитувати комісарові всі його промахи й провини. Бідолаха в усьому згожувався зі мною, нарікав, що не знає законів, не розбирається в них і почуває себе, по його словам, „мов у лісі“. Одже Терещенко, як людина більш досвідчена — а він справді був аблакатом, себ-то неофіціальним повіреним в дрібних судових справах, те що іноді називалось „підпольним адвокатом“, птиця стріляна, він, очевидячки й крутив бідним Ковалевським, як хотів, і був головним привідцем усіх тих беззаконій, на що скаржились обивателі. „А що це у вас за галас, за збіговисько таке?“ — спитав я Ковалевського, вказуючи на двері, за якими ще чути було гомін. „Та це приїхали люде з села NN, в справі розмежування випасу“, — „Та чого ж вони так галасують в урядовому помешканні?“ — „Та це ще нічого, от я виїздив учора до села NN, так ледви втік, трохи не побили на мітингу, який я був скликав!“.

Бідний комісар не вмів викликати поваги до свого авторитету; до всього іншого, він був каліка — дуже кульгав на одну ногу, весь похляючись на ході на один бік, і це вкупі з його молодістю, недосвідченістю, занадто демократичною манерою вдягаться, — менше всього нагадувало представника влади, найстаршу особу в повіті. А людина, видко, була щира й добрий українець. Поки ми розмовляли, в двері хтось постукав і слідом за тим до кімнати ввійшов огрядний поважний пан, в чорному сурдуті й золотих окулярах, і одрекомендовався професором тутешнього Історично-філософського Інституту NN, й комісаром міста Ніжина. Це дійсно був професор філософії й психології, і яка біда примусила його взяти на себе властиво поліцейні обовязки — Бог знає. Ніжин, як найбільше по числу людности місто в губернії, здавна мало свого особливого поліцеймейстера, одже по перевороті воно дістало собі окремого міського комісара. Але, видко, професор філософії був також дитина в адміністраційних справах, як і його учень Ковалевський, і тому обома крутив і вертів по своєму, як хотів, старий лис Терещенко.

На ніжинську міліцію доходило до Чернігова багато скарг за її хабарництво, ледарство та й ще за гірші вчинки. Взагалі міліція в губернії уявляла з себе одно осудовисько і сором. Я в розмові натякнув професорові на те, що його міліціонери стоять дуже не на висоті свого призначення. „Так, згодився він, — буває, але — і тут він суворо липнув на мене поверх своїх золотих окулярів: вони всі дуже віддані революції!“.

Я побачив, що пан-професор справді трактує річи занадто по філософськи і вже не продовжував з ним ділової розмови.

Оттак побалакавши з вищими властями славного міста Ніжина і його повіту, я залишив п. Ганжу для коротенької ревізії канцелярії, а сам пішов до Окружного Суду, щоб поінформуватись про справи і там. В суді було тихо і по-важно. Скрипіли пера канцеляристів, сновигали смирні прохачі. Я зайшов до голови суду — старий сивобородий дідусь, сидить у своїм кабінеті на кріслі, на якому сидів може десятки років, про справи в місті і в повіті говорить з сумною усмішкою. Я сказав, що повітовий комісар скаржився мені на свою необзнайомленість з законами, так от добре булоб, як би йому з судових сфер давали якусь пораду. — „Дуже охоче, сказав голова суду, алеж він ні разу в мене не був, і я його ніколи не бачив!“. Виявилось, що від самого початку нової влади, від березня, ніхто з повітового комісаріату ні разу не був у суді, і між такими двома інституціями, як комісаріят і окружний суд, що здавалось, мусілиб мати якісь зносини, не було ніяких стосунків. Суд існував сам по собі, а комісаріят сам по собі. І це в малому провінціальному місті, де кожен один одного знає. До кабінету голови суду покликали прокуратора, і він мені мало не з слізми на очах скаржився на начальника міліції, котрий тепер мстився на прокураторі за те, що той колись чіпав його з приводу його „аблакатської“ практики.

Я вийшов з суду і пішов бульварчиком шукати, деб пообідати. Звичайно, приїздній людині в провінціальних містах можна було пообідати хіба тільки в якомусь клубі, і я пішов шукати і розпитувати. Ось серед малого запорошеного скверу, з рідкими і вже пожовклими та посохлими од куряви та спеки деревами стоїть бюст Гоголя, а на постументі виковано славнозвісну цитату про те, що йому судилося оглядати світ „крізь видимий миру сміх і невидимі й незнані йому сльози“. Великий земляче! Чи то така іграшка химерної долі, щоб тут, у твоєму Ніжині, де виростав твій талан і розцвітала твоя муза, — на другий день після революції панували такі відносини й порядки, що немов списані з твого „Ревізора“ чи „Мертвих душ“! Чи то така вбога наша Україна на живі, творчі громадські сили, що на другий день після великого перевороту змогла видати лиш таку карикатуру, таку пародію на „обновлений лад“? Чи винні в цьому ті, що взялися тим ладом зверху керувати?

Коли ми з Ганжою вертались у вечорі до Чернігова й по дорозі ділилися своїми ніжинськими вражіннями, то для нас не було сумніву, що Терещенка не можна залишити на посаді. З Ковалевським ще сяк так, тим більше, що це свідомий українець і, видно, як уміє, переводить українізацію в своїм комісаріяті. Але як позбутись Тере-

шенка? На це знайшовсь один спосіб: виявилось, що він досі не був затверджений в Чернігові; одже зоставалось одно — не затверджувати й повідомити повітове казначейство (скарбницю), щоб не виплачувало йому платні. Так і зробили. За пару тижнів полетіли телеграми до мене від ніжинської повітової ради: як се так я, народний обранець, наважуюсь не затверджувати такогж народного обранця Терещенка? Але ми з Ганжою твердо вистояли на своєму, не зворушившись цим покликанням на „народню волю“ і не злякавшись скарги на нас до Центральної Ради. Бувши якось в Києві, я виложив президії Центр. Ради, в чому діло, і скарга з Ніжина залишилася без усяких наслідків.

Розуміється, справа з Ніжином, була може свого рода унікалом навіть серед тодішніх відносин, але взагалі діло з повітовою адміністрацією стояло дуже кепсько. Під кінець стало помічатись явище, що комісари кидають свої посади, а на їх місце ніхто не хоче йти. Козелецька повітова рада після більш як місячного безуспішного шукання кандидата на комісара, просто попрохала мене когось призначити. Але й тут питання — кого призначити? Вже перед кінцем року удалось знайти одного офіцера-українця, родом з козелецького повіту, що повернувся з війська і згодився прийняти посаду повітового комісара.

Дві тяжкі справи, які найбільше дошкуляли нам у вересні і жовтні, це був неврожай у північній частині губернії й справа з т. зв. 13-тим запасним піхотним полком, що, правда, мала пекучий інтерес більше для самого Чернігова, ніж для губернії.

Треба знати, що північна частина Чернігівщини — повіти: Мглинський, Суражський, Новозибковський, Стародубський і Новгород-Сіверський, — колишній Стародубський козацький полк, відзначається піскуватим, малородючим ґрунтом. За те тут багато лісів і тому в старовину тут було так багато буд, гут, винокурень, а тепер — фабрик та заводів. Населення тут мішане: українці й білоруси, а до того ще богацько кольоністів-великорусів, т. зв. розкольників, що утікали колись од релігійних утисків з Московщини до Гетьманщини, де їх уже ніхто не чіпав за віру. Все це значно ослабило тут національний український характер. Та й залізниці тут проведені так, що до Москви легше й швидче можна проїхати ніж до Києва. Одначе північні чернігівці ніяк не хотіли одлучатись од решти своєї губернії, а разом і од України. Коли Тимчасове Правительство задумало було відрізати чотири повіти (Мглин, Сураж, Новозибків і Стародуб) від території автономної України, з усіх кутків посипались протести,

делегатії, телеграми проти того відлучення. Аж тільки не-давно більшовики одрізали ці повіти від України. З цих крайніх північних кінців України походять між іншим, два помітні діячі нового українського руху: покійний Михайло Ткаченко і український комуніст Петро Дятлів.

Неврожай і в звязку з цим недостача власного хліба були в північній Чернігівщині явищем звичайним. Але хліб, звичайно, привожено з південних, богатих повітів губернії. Так було би і в 1917 році, хоча тоді був поганий урожай також і на півдні. Але по загально-російському продовольчому пляну Чернігівщина мала постачати хліб для Московщини, здається, чи не для самого Петербургу. За виконанням цього пляну доглядав місцевий продовольчий комітет у Чернігові, де засідали представники російської „революційної демократії“, котрі пильно стежили, щоб не порушувати єдності й централізованости всеросійського продовольчого пляну. Виходило дуже дивне й ненормальне явище: північні повіти Чернігівщини майже голодували, а подекуди то наступив і справжній голод, а тимчасом з південних повітів одправлялись потяги з хлібом на Московщину. До мене приїздили делегатії з Суражського і Мглинського повітів, скаржились, оповідали тяжкі подробиці голоду, а я не міг нічого добитись від Продовольчого Комітету, бо там слухали свого начальства з Москви та Петербурга. Не помагали й апеляції до генерального Секретаріату в Київі.

Практична робота там у Київі налажувалась дуже мляво, хто зна чому. Казали, що петербургське правитель-ство саботує, не відпускає коштів, не хоче зноситись з Секретаріатом. Але я думаю, що винні були таки самі наші люде: як би вони виявили стільки енергії в фактичному опануванні владою на місці, скільки вони її виявили в боротьбі з центральним урядом за формальні межі автономії, то досягтиб мети було дуже легко. Перш за все уряди губерніяльних комісарів скрізь були обсажені своїми людьми: в Полтаві сидів Андрій Левицький, у Київі Ол. Саліковський, на Волині Андрій Вязлов, на Поділлі Микола Стаховський, у Чернігові я. Але київський уряд не робив ніяких заходів, щоб звязати себе з провінцією або хоч зноситись регулярно з нею. Можу сказати з власного досвіду: в той час як з Петербурга мене щодня закидали десятками телеграм, навіть про дрібниці, від київського уряду не тільки нічого не присилалося, але не можна було добитись навіть відповіді на свої телеграми, і то в дуже важних справах. Чи вони там були заняті політикою в Центральній Раді, чи просто ніяк не могли налагодити біжучої праці, тільки самі не дбали, щоб поширити свій вплив

ї свою владу на провінцію. Ніхто з генеральних секретарів на провінцію не показувався. У Чернігові побував лиш один Ол. Шульгин, секретар міжнаціональних справ, і то не урядово, — для прочитання публичної лекції. Він попав як раз на зїзд чернігівських „Просвіт“, і його поява й сказана ним промова дуже піднесли настрої членів зїзду. Заїздив раз по дорозі ген. писар Ол. Лотоцький — про це буду казати далі, — і його поява немало причинилась до піднесення нашого духа, але це все було випадково, в звязку з зовсім іншими справами. А от за те я памятаю такий факт: приїзджу до Києва по дуже важній справі до секретаря по внутрішнім справам В. Винниченка. Являюсь на Хрещатик ч. 36, де містився Секретаріят, прихожу в прийомну, — кажуть, ніяк не може прийняти, зайнятий. Тут же сидить і волинський комісар Вязлов, що також приїхав з пильною справою з Житомира. Угледів мене особистий секретар премера — Петро Чикаленко і по знайомству пішов до Винниченка прохати, щоб таки мене прийняв. Виходить і каже: „Заходьте, але тільки на п'ять хвилин! А вас — звертається до Вязлова — уже ніяк не може прийняти!“ Почувши це Вязлов повернувся, вийшов, сів у своє авто та й поїхав просто до Житомира, — чоловік був гарячий та щирий. От вам і відносини премера й міністра внутрішніх справ до губерніяльних комісарів, а їх було в нього всього п'ять, і тим не міг уділити часу. За то до нього, як свого часу до Керенського (про що я оповідав у I-шій томі) звертались по всяким дурницям, таким, що сміх і розказувати, і він приймав, тратив час на непотрібні безцільні розмови. Отак не вмiли наші молоді міністри економiзувати й раціонально уживати часу, тратячи його на дрібниці й не встигаючи робити діл важніших.

Не диво, що коли я з своїми жалями виступив на зїзді всіх комісарів п'яти губерній автономної України, що скликав був Винниченко в половині жовтня — як губерніяльних, так і повітових, — то з цього нічого практичного не вийшло, окрім того, що мене вислухано. Часописи подали про це звітження, а історик Української Революції п. Христюк, оповідаючи про цей зїзд та про мою заяву про „наступаючий голод, який може повести до голодних бунтів“, додав свою високоумну увагу, що, мовляв, з цим лихом нездатні були боротись комісари — „представники переважно поміркованих кругів громадянства“. *)

*) Павло Христюк. Замітки і матеріали до історії української революції. Том II, Відень 1291, стор. 15—16. Цінний документальний матеріал цієї книги поданий в наївно-тенденційній оправі авторських уваг і міркувань.

А яку здатність до керування справами й залагодження всяких пекучих потреб виявили партійні одностумці п. Христюка, різні Терещенки й Ковалевські, зразок того я подав вище.

Випомповування хлібних запасів Чернігівщини й вивоження їх на Московщину, тоді як голодувала одна третина чернігівської губернії, припинилося лиш після того, як Україна фактично відділилася від Москви по большевицьким перевороті.

III.

Морока з військом. Запасний полк і Український баталіон. Жовтневий переворот і його відгуки в Києві та Чернігові.

За часів війни Чернігівщина була хоч і глибоким, але все-таки „запіллям“ російської армії. Після евакуації Галичини літом 1917 року на її територію було вивезено трохи не всю важку артилерію російську — важкі гармати, призначені для облоги або для обстрілу здалека. Тепер їх усіх розмістили в кількох пунктах над самим шляхом з Києва до Чернігова. Починаючи з Броварів, — скрізь, в Семиполках, Чемері, Янові — стояли по-над шляхом величезні гармати, вози до набоїв, паслися коні, розташувалися салдати. Контингент обслуги цієї артилерії були самі москалі з далеких губерній. Поки взагалі було ще тихо, то — нічого, але з жовтня ці салдати почали дуже швидко большевичитися і скоро зробилися справжньою карою Божою для населення: грабіжи, насильства, розбої, підпали зробилися щоденним явищем для округи тих сел, де були розташовані артилеристи. Ми всі з нетерплячістю дожидали якоїсь демобілізації або що, щоб їх збутись. Я їздив аж до Головної Ставки, до Могилева на Дніпрі, щоб прохати, — чи не можна куди забрати від нас цю артилерію; казали, що нема куди...

Але найбільшу мороку довелося мати з так званім 13-м піхотним запасним полком. Це був полк, що в його вступали мобілізовані з різних повітів, перебували в полку якийсь час, а потім, в міру потреби, окремі контингенти з його висилалися на фронт для доповнення активних частин. Це робило полк якоюсь переходовою станицею і, коли підупала дисципліна, такі запасні полки, скрізь, де вони стояли, робились страшним тягарем і обузою для даної місцевости. Це саме було й з 13-м запасним полком. Вічно в ньому виникали непорозуміння. Стояв він за містом, на так званім Казарменнім Участку і розбухав іноді до страшних розмірів: до 17—18 тисячів людей. На що було

треба громадити таку силу людей тепер, коли війна фактично вже скінчилася, коли ніхто не хотів іти на фронт, коли люде тільки сердились, що їх дурно одривають од домівки і тому найлегше піддавались усякій агітації, на що було тримати ці запасні полки, я не розумію. Двічі їздив я до полковника Оберучева, начальника військової округи, і благав його: коли не можна зробити так, щоб зовсім не доповняти цього полка новими контінгентами, то чи не можна принаймні перевести його кудись инде, бо сусідство більшого міста з свого боку погано впливає на полк, а з другого — й місту неспокійно од такого сусідства. Але Оберучев був людина дуже вперта і ні за що не хотів згодитись, скільки я йому не доводив безцільности й шкідливости держання того полка під Черніговом, та ще в такій страшній кількості салдатів.

Тимчасом полк, чим далі, то все більше давав себе в знаки. Населення Чернігова і особливо міська дума дуже боялися, що одного дня полк збунтується і піде громити місто. Цей страх обернувся у неї просто в манію. І от одного разу сталася така історія з тим полком. Захожу якомсь по сусідськи підвечір до покійного Іллі Л. Шрага. Розбалакались про се, про те. Я звернув свою увагу на старі пожовклі фотографії, що висіли на стіні й уявляли одну й ту особу в ріжних театральних ролях. Це був сам Ілля Людвигович, що в молодих роках брав участь в аматорських виставах у Чернігові. Почав він мені оповідати про ці вистави, про давні часи, про колишніх людей, що вже давно зійшли зі сцени життя, — коли раптом чуємо: різкий дзвінок; вбігає офіцер міської міліції й стрівоженим голосом питає, чи тут зараз губерніяльний комісар? — Що таке? питаємо. — „Та біда! Збунтовався запасний полк і зараз іде громити місто, так от „Совѣтъ солдатскихъ и рабочихъ депутатов“ просить вас, пане комісаре, негайно прибути на засідання комітету, порадитись, що робити...“

Як я згадував, рада салдатських і робітничих депутатів досі ні в яких справах до мене не зверталась, так би мовити ігнорувала, та й я її мало помічав, бо, правду мовити, вся її діяльність, скільки я міг собі уявити, виявлялась в теоретичних перепалках між ес-ерами, ес-деками, большевиками. Фабрик та заводів у Чернігові ніяких не було, крім горілчаного складу державної монополії, і робітничий пролетаріят репрезентували собою кілька десятків, може сотень, підмайстрів та робітників невеликих ремісничих майстерень. Одже про „диктатуру пролетаріята“ можна було мріяти хіба лиш дуже умовно. Тепер, коли стукнула біда, згадали й за мене, хоч місто й мало повний імунітет

від губерніяльного комісара. Я скоренько побіг на збори Ради, що засідала в одному будинку близько Пятницької церкви.

На зборах Ради я побачив десятка зо два людей обох полів, у значній мірі вже відомих мені, як члени нової демократичної міської управи, або служачі в земській управі: стара пані в пенсне, з остриженим волоссям, що нагадувала собою тип давньої „нігілістки“; один урядовець з земства, істерична особа, що на кожних зборах міської управи, де він також засідав, вигукував свої патетично-істеричні промови; сиділо ще двоє-троє молодих жидків, два салдати і одна дуже молоденька на вигляд панночка. Тут же був і запрошений на засідання комендант міста, старий полковник, давно обшидований, а тепер покликаний виконувати мирні функції чернігівського коменданта. Ціле товариство було дуже перелякане. В коротких словах мені оповіли, що запасний полк збунтовався, арештував усю свою старшину, тепер одбувається віче, а після віча рушать громити місто. В полку під цей час рахувалося по-над десять тисячів людей. Що робити? Становище було справді безпорадне, і я нічого тут допомогти не міг, бо, зателеграфувавши навіть зараз до Оберучева в Київ, я саме більше міг за кілька годин дістати тільки телеграфічну ж відповідь, а цього, щоб втихомирити десять тисяч збунтованих салдат, дуже мало. Підчас розмови я зауважив, що погляди присутніх раз-у-раз звертаються на молоденьку панночку, що сиділа в куточку поруч з вусатим і товстим як кіт унтер-офіцером. Іноді на адресу панни кидались і докори, от як, наприклад: „се діло ваших рук! Бачите, що ви наробили! От тепер маєте!“ Спитавши потихеньку в сусіда, я довідався, що ця панна — лідер місцевих большевиків, Соня Соколовська, про котру я чув. Молоденька панночка, вона тільки що скінчила гімназію і своїм великим зростом, дитячим ще обличчям здавалась ще зовсім малою дівчиною підлітком. Дочка місцевого судді, вона відразу стала на бік большевизму, пройшла на виборах в члени міської ради по списку большевиків і уважалась в їхнього лідера у Чернігові. Видимо, її товариші по Раді депутатів уважали большевицьку агітацію за привод або й за причину салдатського розруху.

В цей мент з вулиці донісся грім військової музики. Всі так і присіли з переляку. „Спокій, товариші, спокій! Не губіть присутности духа!“ — водала пані в пенсне. Але всі сиділи не живі — не мертві, аж поки музика не затихла, віддаляючись від міста: полк відбудув мітинг і тепер з військовою орхестрою вертався до касарень з нововибраним на вічу полковником — якимсь молоденьким пра-

поршиком. Одже скінчилось усе не так страшно, як думали. Я проте вислав до Київа енергійну телеграму. На другий день арештовану старшину випущено, полковник (справжній) приїхав до мене. Дуже симпатична людина, українець. Пояснив, що весь гармидер виник через агітацію, тільки не товаришки Соні, а своїх власних полкових демагогів, особливо одного прапорщика, хоробливої, неурівноваженої людини, якій, видно, схотілося хоч на один день доскочити такої ефемерної чести, як виборний на вічу полковник. Тріумф цього „полковника“ справді був дуже короткий: на третій день приїхала з Київа військова комісія, яка, щоб не наражати прапорщика на воєнний суд, умовила його згодитись визнати себе за хворого душею, і його вивезли до Київа. Нарешті постановили не поповняти більше запасного полку новими контінгентами, забірати потроху тих, що вже були, відпустивши зовсім по хатах найстарших віком, — так що протягом пари місяців полк мусів сам собою розформуватись і перестати бути загрозою для спокою міста.

Але „військової чвари“ у Чернігові цим не скінчились. У Чернігові формувався ще український баталіон. Про його ніхто мені в Київі не казав ні словечка, ніхто не познайомив мене з начальником баталіона й не порадив нам увійти між собою в певний контакт. Справа велася мов у якійсь конспірації від мене. Це була звичайна, як я потім переконався, тактика Петлюри, що стояв на чолі Генеральної Військової Ради в Київі — робити все якимось нишком, хитрувати-мудрувати там, де треба було робити просто й отверто, а особливо перед своїми людьми. Начальником баталіона призначено штабс-капітана Е., людину, яка також поводитись дужа дивно і через те здавалась мені спочатку просто непевною. Це був, як я потім довідався, не стрієвий офіцер, а член одної з російських контр-розвідок на фронті, через те в нього була й якась чудна, особлива поведінка. Свої справи він, очевидно по інструкції з Київа, вів також в певній конспірації від мене, і через те я на перших порах також держав себе з ним дуже обережно. Тому що різні практичні справи вимагали якогось контакту і тому що губерніяльному комісару українцю і начальнику українського баталіона — жити в однім місті і не познайомитись було б справді дуже дивно, Е. приїхав до мене з головою свого баталіонного комітету і ми познайомились. Почались у нас зносини. Я кілька разів їздив на казарменний участок, знайомився з життям баталіону, з людьми. Виявилось, між иншим, що український баталіон був сіллю в очах і „Раді салдатських та робітничих депутатів“, і міській раді, і взагалі всій „революційній демо-

мократії“ російській, що засідала в тих інституціях. Боялись, розуміється, не того, що баталіон став би громити місто, — український баталіон виглядав дуже дисциплінованою частиною і вів себе вище всяких похвал, але тому що це український баталіон, який може зробити якийсь „український“ переворот. А начальник баталіону, капітан Е. своїм справді якимсь чудним поведженням давав підставу для яких хочете підозрінь. Очевидячки з Чернігова йшли до Оберучева інспірації — вивести баталіон з Чернігова, не давати йому кулеметів, зброї, набоїв. Я не міг піддержати справу баталіона як слід через те, що діло велося по-за мною, і Київський Військовий Генеральний Комітет не посвячував мене в свої пляни, а уряд український — ще менше. Познайомившись з баталіоном, я помітив, що старшинський склад в ньому дуже нечисленний і абсолютно безбарвний. Одного Е—ва було тільки й чути, а решта старшин тулилась по кутках. Душею баталіона, яка піддержувала в ньому український дух, дисципліну, військовий настрій — була купка простих салдатів, свідомих українців, селян і народніх вчителів. Але, на жаль, самі вони були мало освічені, щоб повести як слід культурно-національну роботу серед салдатів, піддержувати серед них патріотичний настрій. Я, скільки міг, допомагав їм: водив салдат групами до Українського Національного Музею Тарновського, показував, давав пояснення. Моя жінка приїхала з Києва і улаштувала для салдат український концерт. Прийшла на поміч і чернігівська „Просвіта“, улаштовуючи для салдат читанки і культурні розваги, — концерти, — малюнки чарівного лихтаря і т. п.

Одного разу, коли я саме читав групі козаків з українського баталіону історичну лекцію в Музею, до мене прибіг туди переляканий Савич (садиба Музею — сусідня з губернаторським домом) і сказав, що прийшла телеграма, що в Петербурзі — повстання проти Тимчасового Правительства. Одначе у вечері прийшли заспокоюючі вісти. На другий день — так само. З Києва не було ні слуху ні духу. Ніхто мене не викликав, ніхто не давав якихось вказівок, як бути. А тимчасом у Києві далеко не зоставались пасивними глядачами того, що діялось, а вели свою, і то дуже активну політику. Тільки повідомити про це губерніяльного комісара Чернігівщини (не знаю, як по других губерніях) та до того особисто близьку, свою людину, нікому не спадало на думку. Я рішив сам зїздити до Києва, тим більше, що надійшов час моєї чергової щотижневої поїздки. Зі мною упрохався поїхати й начальник українського баталіона капітан Е-в, кажучи, що має пильні справи в Києві.

Я обіцяв своїм помішникам, що з огляду на тривожний час не буду залишатись у Києві до третього дня, а повернусь назад завтра. Поїхали. До самих Броварів їхали як звичайно, але виїхавши з Броварів — звідси вже видко Київ — почали зустрічати дядьків з возами, що робили нам якісь знаки, щось показуючи в напрямку Києва. Ми не звернули чомусь уваги, і авто котилося собі далі тим броварським лісом, що через нього мандрувала колись Шевченкова Катерина. От ми і в Никольській Слобідці. Але що це? Звичайно тут буває людно, стоять вози, іде торговля, а тепер порожньо, ворота скрізь зачинені, і тільки з вікон де-не-де визирають люде, з тривогою поглядаючи вдовж вулиці в бік мосту через Дніпро. Вже перед самим мостом ми завважили купку салдатів, що метушилися біля двох гармат, наводячи їх на міст, немов збираючись одбивати ворожий наступ з мосту. Наш шофер ледви встиг круто звернути авто в бік і заїхати в бічну вуличку, так що салдати, заняті своїм ділом, видко нас і не спостерегли. Ми вискочили з авта. Капітан Е. просто побіг до салдатів, а я зауважив, що з камяної будки коло мосту (там з початку війни містилася варта, і тут звичайно перевірялись перепустки у всіх возів і автомобілів) виглядає якийсь офіцер і робить мені знаки рукою. Я до нього. Він запровадив мене до середини і пояснив, що в Києві повстання: большевики б'ються з військом, вірним Тимчасовому Правительству, і оце тут большевики-артилеристи збираються обстрілювати Печерськ. — А українці? запитав я. „Не знаю, здається, держать нейтралітет.“ Офіцер порадив мені зняти з себе погони, що я тут же і зробив. Після того, нічим уже не відріжняючись від звичайних „товаришів“ я вийшов на вулиці. Капітан Е. балакав з салдатами, перекидаючись різними жартами. Ті нічого лихого йому не робили, не вважаючи на те, що він був в українській уніформі і з погонами.

Що ж робити? Е. настоював, що треба якось добитись до Києва. Але як? Ціпний міст уявляв собою зону боротьби: тут большевики, а на київським березі юнкери. З Києва тепер ясно доносилось тріщання кулеметів і гарматні постріли. Зоставалось спробувати обїхати лісом і пробратись до ст. Дарниця, звідки може можна поїздом через залізничий міст. Ми спитали шофера, як у його з машиною: каже, що бензіни стане ще тільки на пів-години. Одже і з цим треба було якось дати раду. Потихеньку вивели авто з вулички, завернули й чим дужч погнали назад, повернули в бік, лісом, і за чверть години були вже на ст. Дарниця. Виявилось, що поїзди ходять. Я розшукав начальника місцевої міліції (Дарниця належить до Черні-

гівської губ.), що виявивсь дуже розторопною й інтелігентною людиною, і покинув у нього авто. Він мешкав десь в глибині лісу, і там можна було добре переховати машину. Я наказав шоферові дождатись мене на завтра й неодмінно добути десь бензину. Сам з капітаном Е. подався на станцію, і тут ми сіли в перший же товарний поїзд, що йшов до Києва. Поїзд довів нас тільки до ст. „Київ 2-й“. Тут довелось злізти і пішки добиватись додому, бо трамвай не ходив, а візників не було. Либедською низиною, по Жиллянській вулиці та через Жидівський базар добрались ми до моєї господи. Тут скрізь було тихо: боротьба концентрувалась переважно в районі Липок і Печерська. В мене вдома довго не засиділись і зараз же побігли довідуватись, що діється і яка ситуація.

А ситуація, виявлялось, була така. Коли до Києва дійшли перші вісти про повстання в Петербурзі, місцева російська „революційна демократія“, — кадети, соціал-демократи меншевики й ес-ери цілком стали на боці Тимчасового Правительства. Вони мали в своїх руках міську Київську Думу, а реально спірались на штаб київського військового округу, котрий мав до своєї розпорядимости дві три юнкерські школи, баталіон чехо-словаків, донських козаків і ще кілька невеликих частин. Начальником округу був уже не Оберучев, а генерал Квіцинський, комісаром же округу й душею цілої справи був соціал-демократ Кірієнко, колишній депутат 2-ої Державної Думи від Київщини. Проти були, розуміється, большевики. Їх осередком була рада робітничих депутатів, що засідала в колишньому царському палаці, а головною опорою — робітники арсеналу на Печерську. З військових частин пристали до них сапйори, кілька літацьких команд і артилерія за Дніпром. Сили були з обох боків не дуже значні, і фактично справу мусіла виграти та сторона, до якої схилились би українці. А українці пішли з большевиками, використовуючи ситуацію, щоб цілком еманципуватись від петербургського уряду й не допустити заснування його бази у себе в Києві.

Хронологічно хід подій був такий. 25 жовтня старого стилю в Києві одержано перші звістки про петербургські події. І штаб округу і большевики стали супроти себе в бойову позицію. Тієї ж ночі відбулось засідання Малої Центральної Ради при участі представників Ради робітничих і салдатських депутатів і тут рішено було вибрати спільний „Революційний Комітет для охорони революції на Україні“. Цей Комітет на другий же день оголосив відозву, в котрій оповіщав себе найвищою краєвою владою над цілою українською територією (всіма 9 губерніями) і заявляв, що його завданням є „зберігти спокій на Україні

та боронити завоювання революції". Большевицькі делегати Пятаков та Затонський вийшли до цього комітету. Начальником усіх військових сил, що підлягали комітетові, призначено генерала Віктора Павленка.

Штаб округу перший почав бойові дії, оточивши відділом козаків та юнкерів Царський Палац, де засідала „Рада робітничих і салдатських депутатів“. Роззлючені „штабовці“ готові були на шматки рознести большевиків із цієї Ради, коли б не вмішалася Центральна Рада. Вона вислала делегацію із Генеральним писарем Ол. Лотоцьким на чолі, яка буквально своїми грудьми заступила большевиків, вирятувала їх од неминучої смерті і добилась випуска їх на свободу. Штабовці обмежились лиш тим, що мілком розгромили помешкання Ради депутатів, знищили канцелярію й архів. На другий день почались отверті бої на вулицях між большевиками і прихильниками Тимчасового Правительства. Як раз і наспів на початок цих боїв. Українці з початку не вмішувались, але в рішучий момент виступили проти Штабу і тим вирішили справу, але на власну користь. Перемога дісталася не большевикам і не прихильникам Тимчасового Правительства, а Центральній Раді. Аліянс українців з большевиками розірвано було властиво вже на другий чи на третій день існування „Комітета оборони революції“, коли з нього вийшли большевицькі представники Пятаков і Затонський. Але поки що большевики не почували себе сильними, щоб помірятись з Ц. Радою. Вони задержали зброю і одійшли на бік. Поруч української влади в Києві якийсь час зоставалась ще одна сила, що претендувала на владу — большевики. Конфлікт між обома силами був неминучий...

Коли я у вечері того дня, коли прибув до Києва, пробрався до будинку Генерального Військового Комітету, що містивсь на Гімназичній вулиці (майже проти Володимирського Собору), де я хотів побачити Петлюру, щоб нарешті добитись од нього точних інформацій і ясних вказівок, кругом починали копати траншеї, немов збирались витримувати облогу. Я з великими труднощами пробився, завдяки сміливості й моторности капітана Е., що вмів увевнити салдатів, що то „свої“ і щоб нас пропустили. Петлюра прийняв мене в коридорі, похапцем, сказав кілька загадкових неясних фраз (як це він любив взагалі говорити таким способом), але з його розмов з капіт. Е. я побачив, що вони вже раніше були між собою в порозумінні, і тепер Петлюра давав Е.-ву ясні вказівки й інструкції. Тоді я зажадав, щоб Петлюра тут же наказав Е.-ву бути в контакті зі мною, бо інакше моє становище в Чернігові як українського комісара буде зовсім дурне і фаль-

шиве. Петлюра це зробив, і тоді тільки Е. признався мені, що вже раніше знав про наступаючі події і що до Києва прибув спеціально за кулеметами й набоями для українського баталіона в Чернігові. Це й усе, що дало мені побачення з Петлюрою.

Цілий другий день ішли бої, але большевики й українці вже перемагали. Я не міг дістати ніяких вказівок від Генерального Секретаріату, і тільки приватним способом умовився з Ол. Лотоцьким — Генеральним Писарем, що я їду до Чернігова й вестиму далі урядовання вже в імені українського уряду. Кап. Е. вже встиг вирядити транспорт зброї до Чернігова пароплавом і ми умовились з ним, що завтра вранці вертаємось додому. Він у мене й ночував.

Вранці приїхав по нас військовий український автомобіль під охороною двох узброєних козаків, що мав одвезти нас до Дарниці. Як раз цієї ночі штаб округи з своїми вірними частинами покинув Київ, і бої стихли. Ми поїхали низом, через Подол до Ціпного мосту. Тут варту тримали большевики, тоді ще наші „союзники“. Нас перепустили через міст, але до авта всіло ще двоє узброєних червоноармійців, які завезли нас до своєї комендатури в Никольській Слобідці. Тут молоденький робітник і панночка-жидівка видали нам перепустки, дуже чемно приймаючи нас, як „своїх“. Ми поїхали далі й доїхали до Дарниці, де знайшли хату начальника міліції. Тут ми попрощались з нашими провожатами і відпустили авто, що нас привезло. Але виявилось, що мій шофер, переждавши вчора цілий день і турбуючись за мене, поїхав поїздом до Києва довідатись, що сталося зі мною. Довелося цілий день дождати тепер шофера, гуляючи до-схочу по броварському бору. Надвечір вернувся шофер, що побував у мене вдома і довідався від моєї жінки, що я живий і здоровий. Вже смерком виїхали ми з Дарниці і аж коло 10-ої години у вечері прибули до Чернігова. Переїздячи повз міську Думу і побачивши освітлені вікна, я догадався, що то йде засідання. Я зупинив авто і зайшов в Думу. Моя поява викликала сенсацію: в Чернігові не мали ніяких певних звісток про Київ, чули тільки, що там іде „страшний бій“, знали, що я виїхав до Києва і вже третій день мене нема, і тепер в Думі дебатували над тьм, щоб заснувати якийсь комітет по охороні міста з надзвичайними повноваженнями.

Я попрохав по-за чергою слова і заявив, що Тимчасове Правительство в Петербурзі впало, а що в Києві і по цій Україні вся влада перейшла до Центральної Ради і до її Генерального Секретаріату, і що я віднині являюсь представником цієї влади на Чернігівщині, що й прошу прийняти до відома. Спочатку мої слова зустріли гробовою

мовчанкою, але потім цілий ряд членів Думи на перебії стали просити слова, і відомий уже нам гласний (член чернігівської ради депутатів) істеричним голосом завопіяв, що він не знає ніякої Центральної Ради, що на карту ставляться всі здобутки революції... Але я перебив його, заявивши, що не маю часу слухати тепер дебатів, а Думі ражу не турбуватись за спокій у місті, бо про це тепер подбаю я. З тим я вийшов, сів в авто, де мене дожидав капітан Е., і ми поїхали просто до касарень українського баталіону. Тут по „трівозі“ збудили й підняли на ноги всіх козаків, вишикували їх на майдані, поприносили лихтарів, і перед фронтом я сказав коротеньку промову про те, що влада в цілому нашому краї перейшла до Центральної Ради, що українському баталіону належить дуже важне завдання піддержати спокій і лад у Чернігові. На закінчення я проголосив „славу“ в честь Центральної Ради, підхоплена сотнями голосів. Зараз же по тому озброєний відділ українців рушив до казарм запасного полку, зайняв цейгауз і, поки ще прибула зброя з Києва, цілий український баталіон мав рушниці і набої і до ранку почта, телеграф, банки, скарбниця — були обсажені українською вартою, Запасний полк (в якому було вже всього коло 2.000 людей) і піхотна Воронізьська дружина відразу заявили, що признають українську владу. Так мирно відбувся в Чернігові „державний переворот“.

Український баталіон з своєї ініціативи прислав варту і до губернаторського будинку, і з того часу день і ніч у мене на варті стояли українські вояки. Це було символом, що тепер в Чернігові дійсно українська влада!

IV.

Подорож до Могилева Кінець Ставки. Свято проголошення Української Народньої Республіки у Чернігові. Українізація війська та її фальшивий напрямок. Українське Вільне Козацтво

Минуло три-чотири дні і я одержав з Києва телеграму від Лотоцького, що він їде з доручення українського правительства до Могилева в Ставку для переговорів в справі утворення одного українського фронту (замість цотеперішніх „Румунського“ і „Південно-Західного“) й остаточного виділення всіх українців з ріжних військових частин по цілій Росії в одну українську армію. Разом з Лотоцьким Секретаріят прохав поїхати й мене. Незабаром прибув Лотоцький і я поїхав з ним до Могилева його автом. Дорога лежить через Гомель і Бихов, це так званий „Білоруський тракт“ з Києва до Петербурга, що їм колись їздили, як не було ще залізниць. Цим шляхом везли в 1847

році й Шевченка до Петербурга, й Костомарова з іншими кирило-мефодіївськими братчиками... Від Чернігова до Могилева коло 300 кілометрів. Вже було холодно — наступив падолист, пішов мокрий сніг, і ми добре померзли, поки над вечір добились до Могилева. Як звичайно, зразу поїхали на двірць, щоб там знайти місце в потязі: купе вагонів в особливо призначеному для цього поїзді служили для приїзжих до Ставки замість покоїв в отелі. Коли я записував своє ім'я в книзі для приїзжих, то побачив, що моїм сусідом по купе у вагоні має бути ніхто інший, як ... Геровський! От де, подумав я, нарешті стрітились! Але побачитись нам не довелось. Мабуть і Геровський довідався, хто в нього за сусіда, бо в той же день зник безслідно, і вже більше про нього ані чутки.

Нас в Ставці дуже дожидали. Особливо нетерпляче доживав нашого приїзду помішник верховного головнокомандуючого В. В. Вирубов, що носився з думкою за допомогою українізації фронту вдержати принаймні хоч пасивний опір в Молдавії і Галичині. Ставка займала якесь дивне становище: в Петербурзі вже сиділи большевики, фронти майже не існували в бойовому розумінні, Україна не сьогодні-завтра мала відпасти, але Ставка, це серце великого військового організму, що ще кілька місяців тому здавався таким сильним і могучим, ще билось... головнокомандуючий — ним був тепер знайомий мені з південно-західного фронту ген. Духонін — думав зберегти якусь „понадпартійність“ Ставки і офіційно не визнавати большевиків. Тоді ті оповістили, що ген. Духоніна скинуто, і головнокомандуючим призначили прапорщика Криленка. Тепер обидва „главковерхи“ обмінювались нотами, і большевики загрожували походом на Ставку, як на неслухняне „контрреволюційне“ гніздо. А сюди справді набігли деякі противники і конкуренти большевиків з лівого боку — російські ес-ери, і вели наради про сформування нового, антибольшевицького уряду. Коло нашого вагону стояв вагон, де жили В. Чернов, Гоц, Дан та інші ес-ерівські знаменитости, що втікли сюди з Петербурга. Тут же були й делегати славнозвісної „Вікжеля“ (всеросійської спілки залізничників, поштовиків і телеграфістів), які в рішучий момент стали на бік большевиків і тим забезпечили їм перемогу. Одним словом, Ставка уявляла з себе тепер не стільки військовий, скільки політичний осередок. Бракувало тільки українців, і ось ми й приїхали.

З погляду військового вигляду — Ставка зовсім підупала. Ще недавно був я тут, і тоді ще існувала сяка-така дисципліна. „виправка“: салдати салютували офіцерам (чого не було вже в цілій армії), всі вдягались че-

пурно й по артикулам коло будинку, де жив „главковерх“, і коло важніщих інституцій, стояли вартові й перепускали тільки по спеціальним перепускам, які треба було брати в комендатурі. Тепер нічого цього не було: і до „главковерха“, і до „святая святых“ — до будинку, де стояли апарати, що прямими дротами сполучали Ставку з усіма фронтами, і куди раніше можна було зайти лиш з спеціального дозволу генералквартирмейстера, тепер можна було собі зайти просто з вулиці, ніхто не питав ніяких перепусток... В офіцерській їдальні, де ще недавно збирався „бо-монд“ Ставки й армії, поважні генерали, жваві й чепурні штабовці та адютанти, тепер майже не видно було старшого офіцерства; за те тут сиділи матроси і салдати — делегати від ріжних комітетів, якісь цивільні, і велись тут гарячі дебати на політичні й партійні теми. Загальний настрій серед військових був пригнічений і тривожний. Пошепки переказували один одному подробиці про масажування офіцерів в Петербурзі, про те, що на Ставку йде звідти „карна експедиція“ з матросів і тому подібні чутки.

Ми сподівались закінчити нашу справу за день-два. І Лотоцькому було ніколи, та й мені незручно було в такий гарячий час кидати Чернігів надовго. Але діло не пішло так гладко, як ми думали. Нашим домаганням було: щоб українці-салдати й офіцери — були остаточно виділені з усіх частин на ріжних фронтах і в запіллі й виражені на Україну; нагомість, щоб з української території й існуючих на ній фронтах були забрані салдати неукраїнського походження; щоб румунський і південно західний фронти були злучені в один „Український фронт“, боронений лиш українськими національними частинами; головну команду над цим фронтом доручалось ген. Щербачову, дотеперішньому начальнику румунського фронту, а верховне керування зберігалось за Ставкою, поки ще йде війна; внутрішня ж організація, комплектування й запілля належали цілком до українського Військового Секретаріату. Ми щодня зносились по прямому дротові з Київом, ведучи розмову вранці й у вечері. Переговори затяглись. Ставка, видимо, дожидала результатів ріжних політичних нарад, що відбувались у Могилеві, — а чей може сформується нове всеросійське правительство! Тай ріжні комісари фронтів були проти задоволення наших жадань, та й есери не хотіли годитися на них, бо це вже було явне „розчлененіє“ Росії. Так пройшло в безплідних нарадах чотири дні. Нарешті 7-го падолиста у вечері М. Порш передав нам по прямому дроту з Києва, що там проголошено незалежну Українську Народню Республіку... Ми рішили, що

вже тепер нам нема чого далі сидіти й заявили, що їдемо назад; але нас упрохали залишитись, заявили, що приймають наші умови і на вечір 8-го падолиста призначено підписання конвенції головнокомандуючим і нами, як делегатами українського правительства.

Пізно у вечері прийняв нас Духонін у своїм кабінеті. В повній генеральській уніформі, красунь-мущина, він приймав якийсь доклад від старенького генерала, що теж був у повній уніформі, при орденах і звіздах. Видко урочистий акт хотіли обставити й урочистою обстановою, принаймні хоч що до одягу. Духонін з якоюсь покірною резигнацією приймав наші умови і тільки сумовито усміхнувся, коли я при кінці нагадав йому наші літні розмови в Кам'янці про галицько-українські справи. Нарешті протокол підписано, але нам треба другий примірник для Києва, і я взявся сам піти на гору, на другий поверх, щоб знайти писаря, який би зразу переписав на машинці під мій диктат. Духонін мешкав в губернаторському домі, історичному домі, де мешкав цар Микола II. і де він прощався з армією по зреченні престоло. Я зійшов на другий поверх, в покої, де мешкав останній цар. От велика зала, в кутку стоїть фортепіано, на якому бречав малий наслідник Олексій, що жив разом з батьком. А ось поруч і їх колишня спальня, навіть ліжка стоять, тільки без постелі, мабуть на них сплять вартові офіцери, чи що. Тепер і в залі і кругом в покоях пів-темно і зовсім порожньо. Ще недавно тут і в день і вночі було повно ад'ютантів, ординарців, „вістових“, а тепер безлюддя і я не можу докликатись нікого, щоб розшукав писаря. Нарешті приходить писар, заспаний, незадоволений. Входить в картузі, в шинелі „на опашку“, з папироскою в зубах... Так, ставка умірає: хіба така нечувана неповага до цього серця колись могутчої, грізної армії могла навіть у сні привидитись кому небудь?

Вже була глибока ніч, коли нарешті вся процедура була скінчена і в Лотоцького в кешені був примірник умови, що вже майже не мала прикличного значіння. Ми вийшли з будинку. На дворі було мертво й тихо. На чорну холодну землю падав пухкий, мягенький сніг і все вкривав своєю пеленою. Природа засипала надовго. Зупинялось і засипало серце всеросійської армії. От-от зовсім зупиниться, і Ставка вмере. Чи вмере також і цей старий, спорохнілий організм російської імперії, і чи зпід його останків визволяться, вибуться на волю цілі народи, чи розібють нарешті останню скаралущу своєї спільної тюрми? Чи визволиться також і наша Україна, чи зуміє скористати з своєї свободи і влаштувати собі вільне і щасливе життя?

На другий день рано я поспішив виїхати до Чернігова, скористувавшись з того, що якийсь авто йшло до Києва, а Лотоцький залишивсь іще до другого дня, щоб побувати на якомусь політичному засіданні. Серед представників „Вікжеля“ ми зустріли одного земляка, д. О-ша, якого я знав колись, як члена української організації „Ту-па“ в Радивиліві на Волині. Він хотів нас, як своїх людей, остерегти й попередити, що от-от скоро настане переворот і в Ставці і щоб ми не засиджувались. Але своїм звичаєм, з надмірної конспірації зробив це так неясно, що ми не зрозуміли. Та й без його попередження було видно, що дні Ставки були пораховані і вона була беззахистна супроти большевицької карної експедиції. Лотоцький прибув до Чернігова 10 ого падолиста надвечір. А годиною пізніше я дістав телефонограму від начальника чернігівської поштово-телеграфної контори: „тільки що Ставка занята ешелонам большевицьких військ; генерала Духоніна розірвано на шматки“.

В Чернігові дожидались мого повороту, щоб офіційно відсвяткувати проголошення незалежності України. В найближчу неділю це свято відбулось при дуже урочистій обстанові. На майдані перед тисячелітнім Спасо-Преображенським собором єпископ Іоан відправив урочисту службу, після якої сказав дуже гарне слово. По тому промовляли до народу Ілля Людв. Шраг, я, Верзилів і ще хтось — не памятаю. На закінчення відбувся парад військам чернігівського гарнізону, який довелося приймати мені. В чотирохкутнім каре вшикувались: український баталіон, запасний полк, Вороніжська дружина й ще якісь дрібніші частини, всі під синьо-жовтими прапорами. Я обійшов каре, вітаючи кожну частину, а потім військо переходило церемоніяльним маршем. Кілька тисячів добре обмундурованих, озброєних і гарно вимуштрованих вояків — тепер української армії — робили гарне вражіння. Свято закінчилось національним гимном „Ще не вмерла Україна“, виконаним військовою оркестрою тричі під невгаваючі оклики „Слава!“ многотисячної юрби.

На другий день я приймав офіційні поздоровлення в губернаторському будинку від шефів різних корпорацій і товариств: усі приходили засвідчити свою радість з приводу проголошення української незалежності. Безумовно, це була щира радість навіть у ненаціональних українських кругів, тому що з відділенням України від збольшевиченої Москви надіялись на збереження у нас ладу і спокою. Це був момент, коли свою радість і вдоволення засвідчила мені й депутація від дворянства з маршалком графом Мусінім-Пушкіном на чолі, не вважаючи на те, що той

самий універсал Центральної Ради, який проголошував Українську Народню Республіку, скасовував право приватної земельної власності на поміщицьку землю... Так усі вірили, що молода Українська республіка захистить край від руйни й анархії і навіть свої глибокі й далекосяглі соціальні реформи переведе державними методами!

В той же день на воротах губернаторського будинку появилася таблиця українською мовою: „Губерніяльний Комісаріят Української Народньої Республіки“, а в моїм службовім кабінеті місце портрета Керенського заняв портрет Винниченка, як шефа українського уряду.

День проголошення незалежності Української Народньої Республіки був самотнім і, на жаль останнім, ясним, святочним днем в часі мого перебування в Чернігові. За ним пішли сумні й невеселі будні. Коли ми з покійним І. Л. Шрагом вертались з параду до дому, слухаючи, як весело стройними рядами розходились в різних напрямках по своїх казармах війська, співаючи українських пісень, у нас обох мимоволі зродилася одна думка і ми поділились нею: чи вдасться вдержати в такім же послуху і в такім гарнім вигляді це військо й надалі, і чи взагалі діло організації української держави, офіційно і святочно проголошеної нині, піде здоровим, нормальним шляхом? Нам обом дуже хотілось в це вірити, але обох гризли тяжкі таємні сумніви.

Ці сумніви гризли нас тому, що ми знали й відворотний бік української військової справи, а не тільки по самих святах і парадах. Досі ще ніхто з учасників і самовидців не написав правдивої, фактичної історії українізації армії в 1917 році. Через те тяжко просто збагнути, як це так сталось, що ще влітку Центральна Рада з гордощами могла заявляти, що вона спірається на „мільони багнетів“, що 8-го листопада в її імені підписувалась з верховною командою конвенція про „український фронт“, а вже в грудні фактично нікому було її боронити? Де розгадка цього феномена? В ті часи, коли мені доводилось виконувати адміністраційні обовязки в Галичині й Чернігівщині, і я вже по самій своїй службі мусів близько торкатись військових відносин взагалі, а справою українізації війська інтересуватись особливо, — я не міг обхопити своїм поглядом цю справу в її цілості; мені приходилось знайомитись з нею в різних місцях, при різних нагодах і в різні моменти. Я йшов, так би мовити, від одного болючого розчарування до другого. Тепер, познайомившись з особистими споминами людей, що дуже близько стояли у кермі військової справи на Україні, і сам кидаючи ретроспективний погляд на минуле, я приходжу до висновку, що спра-

ва формування українських військових частин відразу була поставлена на фальшивому фундаменті: за неї взяли люде нефахові, або недосвідчені й малотямучі, котрі з особистої пихи й амбіції не допускали до неї люде фахових; відразу діло було поставлено на ґрунт дешевої демагогії і легкої популярности і замість твердої дисципліни, опертої на почутті обовязку — аматорство і дилетантство; замість державно-національних — отруйні ґасла соціяльної ненависти й боротьби; звідси й недовіря до всіх, хто не дуже або й зовсім не випинався з своєю „революційністю“; звідси те, що не довіряли досвідченим і чесним офіцерам генерального штабу, але доручали, спочатку тільки перший український полк імени Б. Хмельницького, а потім і головну команду, типовому авантурусту, яким був полковник Капкан. Поляки не завагались дати головні військові посади українцеві Шептицькому, Івашкевичові й Галлерові, що не вміли балакати по польськи; наші галичане так само без вагання віддали головну команду спочатку Омеляновичу-Павленкові, а потім Грекову, що й по сей день, здається, не навчивсь двох фраз зліпити по українськи; у нас же боялись старих досвідчених генералів, природних українців, тому тільки, що вони були не „свої“, себто не перелицювались ні в ес-ерів, ні в ес-деків. У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському (майбутньому гетьманові) з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану.. Все це, на мою думку, головні причини того, що українізація війська ніяк не клеїлася, як не клеяться між собою сухі камінці, коли нема якогось зліплюючого цементу, і од „мільйонів багнетів“ залишився в потрібний момент один лише спомин. Взагалі питання про організацію власної військової сили на Україні належить до дуже цікавих і — болючих для нас. Не маючи під рукою відповідних матеріалів і документів, я не можу тут хоч скільки-небудь докладно змалювати розвиток українізації війська. Та списання історії й не належить до мого завдання, — я подаю лиш те, що вдержалось в моїй памяті з тодішних переживань і вражіннь.

Що з нашою військовою справою не все гаразд, це я бачив уже в ті часи, в осени 1917 року. Вже одже те, що в Києві в жовтневі дні довелось нашому війську витримувати на протязі кількох днів бій з якимись юнкерськими школами, парою „ударних“ чи якихсь там баталіонів та сотнями донських козаків, — наводило мене на сумнів щодо значности військової сили, якою розпоряджував Петлюра, як військовий генеральний секретар Центральної Ради. Ціну своїм чернігівським силам я знав добре

й сам : тут можна було серйозно покластися лиш на 700 вояків, з яких складався Український баталіон ; запасний полк не виявляв із себе ніякої боездатної сили, та він і таяв що дня, як сніг, так само як і Вороніжська піхотна дружина. Але я гадав, що в Києві і далі на захід від нього всеж таки далеко значніші й серйозніші сили. По перевороті в кінці жовтня відкривалася повна змога формувати українську армію, навіть на підставі формальної умови з могилівською ставкою. Та й психологічний момент був для того найбільш корисний. Українські частини, зручно й легко розброївши большевиків у Києві та в Броварах, дуже піднесли свій престиж. Я чув, що в Києві формуються дві „сердюцькі“ дивізії, що вже в половині падолиста числили яких 15.000 людей, і якеж було моє здивовання, коли я довідався, що з наказу Петлюри ці дивізії демобілізовано по причині їх „контр-революційного“ настрою. А що „контр-революційність“ виявлялася в тому, що вояки не хотіли мати „комітетів“, підтримували послух і дисципліну і взагалі виявляли з себе звичайне дисципліноване військо. Розпустивши ці дві дивізії почали нове формування вже по „отаманському“ способу : видавалось якому небудь підприємчивому отаманові уповажнення й гроші, і він набірав собі з охочих людей „полк“, — так як колись гайдамацькі ватажки формували свої загани. На скільки ці полки були придатні для регулярної служби й для оборони молодой української держави — показала найближча будучність. Факт той, що вже в другій половині падолиста в розпорядженні Центральної Ради властиво не було ніякого війська. В цьому я сам переконався при такій нагоді.

Я вже згадував, що на чернігівській території була розташована важка артилерія. Вже при кінці жовтня вона уявляла собою банди грабіжників та погромщиків, котрі тероризували околицю людність. Аж тепер тільки надумались її демобілізувати, себто розганяти й відправляти на Московщину. Демобілізація виявлялась в тому, що батерійні комітети розділювали між собою грошеву касу, роздавали салдатам амуніцію й усе, що можна було забрати на плечах, і ті брели до найближчої станції залізниці, щоб почепитись там десь на буфері або коло паровозу й так мандрувати до своєї Тульської або Казанської губернії. Але розходячись, салдати кидали на призволяще такі річі, як гармати, скрині з набоями, обозні повозки, коней, сідла і т. д. — надзвичайно дорогий і цінний матеріял, здавалось би, так потрібний для нашої молодой армії. Коней салдати пропонували селянам, але виявилось, що ці коні непридатні до плуга й до борони, селяне,

відводили їх до земства, до комісаріятів, щоб тільки збу-
тись. У мене в розпорядженні не було ні людей, ні засо-
бів, щоб позбирати й поприховувати весь мільярдний ма-
теріал, що залишився по такій демобілізації. Військова вла-
да у Чернігові, на чолі з комендантом, стареньким полков-
ником Костенком (його наставлено вже як українського
коменданта), також не могла дати ради з тими кіньми,
гарматами і т. д., бо не мала змоги, як те все зібрати
де подіти.

Порадившись з полк. Костенком, я поїхав до Києва
і звернувся просто до Петлюри, як до військового гене-
рального секретаря. Петлюра, як зробилось у його зви-
чаєм, відколи він опинився на високім становищу, прийняв
мене напохваті, кудись поспішаючи, не дав мені ніяких
практичних вказівок і відіслав до якогось інспектора кін-
ного ремонту, чи що. Я розшукав того інспектора, але той
відіслав мене до генерала Іванова. Генерал Іванів відіслав
мене до якогось полковника, а сей полковник порадив звер-
нутись просто до нового начальника київської воєнної
округи штабс-капітана Шинкаря. Цей прийняв мене від-
разу, вислухав уважно, але заявив, що не може нічого зро-
бити, бо не має людей... Як то, — здивувався я — а деж
ваші полки, дивізії, корпуси? На це Шинкар підвів мене
до мапи київської військової округи, показав деякі пункти
і сказав, що ось тут стоїть усе, що тільки він мав до своєї
розпорядимости, але зняти звідси не може ні одного
ескадрона, ні одної роти, і ті сили, що він назвав, були
такі мізерні, що я просто остовпів.. Мені зоставалося
тільки подякувати принаймні за щирю правду і вертатись
до Чернігова ні з чим.

Тимчасом з большевиками наступив формальний роз-
рив і почалась війна. Це не була війна в звичайному ро-
зумінні слова; ні большевики, ні українці не мали армії,
і ті і другі мали окремі, більш-менш організовані й ди-
ципліновані частини, які й робили наскоки або боронились,
большевики звичайно наскакували, українці боронились.
Так було, принаймні на північно-східньому фронті, де
вдовж залізниці Гомель-Бахмач та Курськ-Бахмач боль-
шевики робили спроби просунутись вперед і захопити
в свої руки головно важний вузловий пункт — станцію
Бахмач. Далеко серйозніше стояла справа на Правобережжю,
де з фронту насували збольшевичені дивізії й корпуси.
Але врятував ситуацію ген. П. Скоропадський з своїм
українським корпусом. Ще влітку ген. Скоропадський
дістав припоручення від ген. Корнілова (тодішнього го-
ловно-командуючого південно-західним фронтом) україн-
зувати 34-й корпус, розташований тоді в Галичині. Про

тягом чотирьох місяців ішла українізація корпусу, себ то з нього виключались вояки неукраїнці, а натомість вливано українські контингенти. З корпусу виробилась значна військова сила, дуже добре організована й дисциплінована, а до того перейнята національно українським духом*). Одначе цьому корпусові в Києві не довіряли, спеціально генералові Скоропадському, підозріваючи його в якихсь честолюбних замислах. Та проте в рішучий момент цей корпус, що мав в собі біля 60.000 людей, врятував і Київ, і цілу Україну від навали большевицьких корпусів, що мов та лавина, покотились з фронту на Україну і вже пройшли потоптом, усе руйнуючи на своїй дорозі, частину Поділля. Ген. Скоропадський замість іти на фронт, як йому наказував „главковерх“ Криленко, повернув з Меджибожа на схід, заняв своїм корпусом лінії залізниць Жмеринка - Козятин, Шепетівка - Козятин і Христинівка - Вапнярка й одбив та розброїв большевицькі корпуси та пустив їх на Московщину кружним шляхом через Калінковичі.

Однієї ночі, в другій половині падолиста, будять мене, кажуть, що мене викликає до прямого дроту на телеграф генеральний секретар Петлюра з Києва. Я швиденько вдягнувсь і побіг на другий кінець міста до телеграфної контори. Шофера, щоб одвіз мене автом, десь не змогли зразу розшукати. Поки я дійшов, поки сполучили мене з Києвом, була вже зовсім глуха ніч, десь біля 2-ої години. Нарешті озивається Петлюра й каже: „сьогодні генерал Скоропадський заняв 34-им корпусом ст. Жмеринка й Козятин і роззброїв 2-й гвардійський корпус, що наступав на Київ“. Я у відповідь йому посылаю радісне „слава!“, але далі чую вже гірші відомости: з півночі, від Гомеля вирушило кілька большевицьких ешелонів на Бахмач, одже наказує мені Петлюра: „їдьте негайно в казарми українського баталіона, будіть його по „трівозі“ (алярм) і негайно висилайте на Бахмач!“ З Києва не могли вислати нічого.

Поки йшла розмова, я почув за вікном шум мого авта: шофера знайшли, і оце він прибув. Тоді я швиденько поїхав на „Казарменний Участок“ за місто, вчинив тривогу, побудив там усіх і передав наказ із Києва. Але чим вирядити баталіон? З Чернігова до станції Крути йде вузькоколійна залізниця на 75 верст, там треба пересідати на широку колію, звідси 40 верст до Бахмача. Почали телефонувати на ст. Чернігів (а вона 5 верст від міста, за Десною) — нема вагонів! Тільки вже на другий день

*) Про це див. дуже цікаві „Уривки зі споминів Гетьманя Павла Скоропадського“ (I-й Український Корпус), друковані в IV-ій книжці збірника „Хліборобська Україна“, Відень, 1922 - 23.

в обід змогли вислати коло 400 людей. Вони пробули в експедиції три дні. Сидючи в поїзді, проїхали до ст. Макошин на Десні. Большевицькі ешелони, почувши, що ідуть українці, відступили назад. Наші постояли на місці. Коли з сусідньої станції телефонують: большевицький ешелон вирушив на вас. Українці подаються на одну станцію назад і зупиняються. Звідси телеграфують вперед, що виступають, — тоді подаються большевики. Оттак обидві сторони потанцювали кадріль три дні: вороги не зближались між собою ближче як на переїзд між двома станціями. Перші подались большевики: вони відступили назад до Гомеля. Тоді українці вернулись до Чернігова. Вони оповідали, що населення зустрічало їх дуже гарно, годувало, а натомість виявляло такий страх перед большевиками, що селяне в Макошині покидали були свої хати й тікали, коли довідались, що „свої“ відступають і що скоро прийдуть большевики. Це було приємно, але гірше було, що до Чернігова повернулось з 400 лиш 146 вояків, решта розійшлась по домівках, це ж усе були місцеві люде, чернігівці...

Чернігів властиво був безборонний. Не знаю, чому большевики не пішли зразу з Гомеля просто по шосе, це яких 100 кільометрів; мабуть і в них військова справа на той час була не краща від нашої: вони могли захопити Чернігів на цілий місяць раніше, ніж це сталось. Київ же допомогти нічим нам не міг, бо сам не мав нічого.

„Перший Український Корпус“, що ним командував ген. Скоропадський, уявляв з своїми ще слухняними й дисциплінованими 60.000 людей прекрасне ядро майбутньої української армії; властиво це вже була готова армія, як на масштаб українсько-большевицької війни. Але її в кругах Центральної Ради боялись не менше, як большевиків, боялись, що спіраючись на неї, ген. Скоропадський зробить переворот і створить якийсь інший уряд, правіший, ніж Генеральний Секретаріят Центральної Ради. Коли я скоро після нічньої розмови прибув до Києва і спитав там в розмові Шинкаря, чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар мені відповів: „боїмось, що він схоче стати гетьманом!“ Це саме я чув і від інших, в тім числі, здається, і від Петлюри. Одже замість того, щоб використати український корпус, постаралися швидче його розкласти й знищити: надсилали агітаторів, не давали теплої одежі й примушували вояків два місяці, вже зимою, жити в непалених вагонах, не присиляли ні кожухів, ні теплих чобіт, хоч склади в Києві були повні того добра, одним словом, довели людей до того, що вони почали розбігатись, бунтовати, й в кінці 1917 року корпусу фактично вже не було. Спеціально над таким його знищенням по-

трудився, як мені переказували, Микола Порш, що замінив собою з початком грудня Петлюру на посаді секретаря військових справ.

Так само було змарновано, недоцінено й невикористано для оборони молодого української держави й другу військову силу, що до того ще уявляла з себе самооборону самого населення — це т. зв. „Українське Вільне Козацтво“. Досі про його мало писали й невияснили характер цього дуже цікавого національного руху серед українських народніх мас. Я знаю тільки спомини д. Юртика, друковані в „Літературно-Науковім Вістнику“, та ще нарис якогось „Бантиша-Каменського“ (теж іще псевдонім!), друкований в претенсійному, але мізерному з усякого погляду виданні „Український Козак“, що виходить у Мінхені: цей нарис настільки фантастичний, що не знаєш, де тут кінчиться *Dichtung*, і де починається *Wahrheit* і навпаки. Одначе з устних оповідань людей, які в свій час стояли ближче до цього руху, я прихожу до висновку, що це був в своїй основі здоровий рух селянських власницьких кругів, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність. Цьому рухові надано національно-історичний характер, що було цілком слушно; він почався в Звенигородському повіті й дуже скоро перекинувся на інші повіті Київщини, а потім на Полтавщину й Херсонщину. Це був рух і організація, що дуже нагадували собою галицькі „Січи“. Та на жаль не знайшлось добрих і відповідних організаторів та провідників цього руху, а натомість пристало до нього на провідні ролі чимало людей авантюристичної вдачі. Знов же таки Ц. Рада та її круги не тільки не піддержали цього руху, не використали його в інтересах скріплення молодого нашої держави, але навпаки — поставились до нього вороже, старались його стримати. Вже одне те, що на зїзді представників Вільного Козацтва в Чигирині було обрано почесним отаманом козацтва ген. П. Скоропадського, накладало на нього в очі Ц. Ради таку ж саму тїнь „контр-революційности“, як і на Перший Український Корпус. З свого погляду Ц. Рада мала рацію: видаючи універсал про скасування власности на землю, не могла вона прихильно ставитись до людей, що хотіли боронити право власности на свою землю, з якої вони жили, яку вони обробляли й якою вони понад усе дорожили. Центральна Рада думала будувати Українську Народню Республіку не на тих, хто мав що тратити, а на тих, хто не мав нічого до страчення. В тому й була її фатальна помилка, яка на ній же незабаром і помстилася.

MB

V.

Анархія поширюється на Чернігівщину. Вибори Всеросійських Установчих Зборів. Під загрозою большевицької навали. Я покидаю Чернігів.

Я вище вже зазначував, що приблизно до кінця жовтня по Чернігівщині було тихо. Коли й траплялись випадки погрому винокурень чи якихсь непорозумінь на аграрному ґрунті, то це були відокремлені, льокальні явища, з якими ще сяк-так можна було боротись. З кінця жовтня становище різко погіршало. Одна за другою почали горіти винокурні, цукроварні, поміщицькі економії, хутори, грабуватись державне і приватне майно, і за яких два-три тижні губернії не можна було пізнати. Що за причини такої наглої зміни? Я вже казав вище, що в цей час масово почали вертатись з фронту салдати, самовільно й демобілізовані; розагітовані й в край деморалізовані, вони несли з собою грабіжницькі гасла, що тоді умисне скрізь ширились большевиками (котрі поклали собі принципом *destruo et aedificabo*) і які вкладались в формулу: „грабууй нагробоване!“ Ці гасла впали вже на підготовлений ґрунт, бо ціле літо й осінь різні агітатори тільки те й робили, що проповідували, що всяка більша земельна власність і більший достаток є річ „нагробована“ і так або инакше має перейти до рук „трудящих“ людей. Певна річ, що на таке легке збогачення чужим коштом ласились насамперед не бідніші й не трудящі селяне, а різні лодирі й глитаї; це був встановлений факт, що на всякі погроми економії являлась не сама лишень голота, але й заможні господарі, котрі більше й вивозили нагробованого добра, бо мали більше коней і возів. В кожному повітовому місті а то й містечку засідав „Совѣтъ рабочихъ и солдатскихъ депутатов“, котрий своєю проповідю соціалізації й комунізації доливав масла в огонь. Певну ролью відіграв і 3-й Універсал Центральної Ради, що оповіщав скасування права власности на „землі поміщицькі та інших нетрудових хазяйств“ і „передачу їх трудовому народові без викупу“ і цим, так би мовити, легалізував і санкціонував практичне переведення в життя того, про що перед тим толкували агітатори. Правда, скоро самі творці універсалу, побачивши, як то виглядає на практиці „скасування права власности“ і „передача без викупу“, схаменулись і видали „Пояснення“, де застерігали проти, „самовільних захватів землі й иншої власности, рубання лісів і такого иншого“, а в додаток до „Пояснення“ видали ще й обіжник, в котрому зясовувалося, що „земельних власників, які мають землю в межах

трудового господарства, приміром менш ніж 50 десятин, Універсал не торкається; така трудова власність Універсалом не касується і зостається по давньому". Та ці пояснення були вже гірчицею по обіді. Всі елементи населення в краю, які так радісно вітали проголошення Української Народньої Республіки, як правової держави, що несе лад і оборону мирної праці, тепер од неї одвернулись. Знов же, як справедливо зауважує історик і апологет ес-ерівського напрямку д. Христюк, — „всі ці пояснення до Універсалу, всі неясности й хитання в соціально-економічній програмі Центральної Ради було вмело використано російською соціал демократичною партією (большевиків) для підірвання авторитету Центральної Ради в робітничих та селянських масах".*) Цілком справедливо: хто сказав А, мусить сказати В; хто проголошує принцип скасування власности й „передачу без викупу“ чужої землі чи майна, той не повинен хитатись і зволікати з практичним здійсненням цього принципу. Большевики так і робили: вони просто казали: грабуй нагробоване, і це було кожному зрозуміло; вони не крутили й не мудривали, що господарство в 49 десятин „трудова“, а в 51 десятину вже „не трудова“, не виступали проти „самовільних захватів землі“ і т. д., а виразно й ясно проповідували практику, яка не розходилася з теорією. Натурально, що „симпатії народніх мас“ одвернулись од Центральної Ради і перенеслися на большевиків, і ці маси й пальцем не кивнули, коли настав для Ц. Ради судний день в половині січня 1918 року.

З початку по Чернігівщині запалали винокурні й горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилось по одному трафарету. Збиралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. Подекуди його боронила міліція чи наймана варта. Часами сама варта не встоювала перед спокусою напитись до схочу горілки **) і прилучалась до громил. Розбивши браму і замки, громили кидались до горілки, слідом за ними збігалися усі п'яниці і просто люде охочі покоштувати горілки, що вже четвертий рік була забороненим овочем і починалось загальне п'яцтво, котре раз-у-раз кінчалось десятками жертв: хтось з п'яниць запалить сірника й упустить в спирт: страшенний вибух, пожежа і десятки людей паляться живими. Чи саме

*) Українська Револуція, т. II, 1921, ст. 59-га.

**) В старій Росії, як звісно, була горілчана державна монополія. Всі приватні винокурні працювали тільки для держави, яка забірала спирт, переробляла його на горілку й тримала її по великих складах, звідки розвозило її по крамницях. На початку війни 1914 р. раптом припинено продаж горілки, і величезні запаси її, вже розлиті по пляшках, зберігались на складах.

від цієї причини, чи від якої іншої, але погроми горілчаних складів кінчались незмінно одним і тим самим: загином десятків людей (в с. Чевері згоріло 40 душ), пожежою, од якої спалювались часом і сусідні хати, а іноді ще й погромом крамниць або сусідньої панської економії. Тому-то існування горілчаного складу завжди було якимсь дамокловим мечем для міста чи містечка, де він стояв: воно вічно перебувало під загрозою погрому, який починався з розбиття горілчаного складу. По деяких місцях пробувано потихеньку знищити горілку, вилляти кудись до річки, до ставу, до спеціально викопаних ям. Іноді цей удавалося, а іноді чутка, що „нищать горілку“ ставала гаслом для нападу й погрому. Зачувши, що нищиться таке добро, такий дорогоцінний Божий дар, любителі випити кидалися з одвагою розпуки на склад, добували його і — починалась звичайна картина огидного масового п'яцтва.

Особливі страхи і клопоти з горілкою мав Чернігів. Тут в самім місті стояв величезний державний склад, де переховувалось кілька тисячів відер горілки, розлитої в дрібні пляшечки („шкалики“). Цей склад тепер зробився джерелом великих мук і трівог міської думи. Так, як раніше сподівались кожного дня, що збунтується запасовий полк і почне громити місто, так тепер боялися, що громили розібють горілчаний склад, юрба упереться і кинеться громити місто. Кілька разів робилися таємні наради, як би знищити це прокляте багатство, але як ні міркували, нічого не могли придумати. Діло в тім, що обраховано було, що як би почати розбивати дрібні фляшки й виливати горілку десь на землю, до якихось ям або-що, то це візьме цілий тиждень роботи, яку ледви чи вдасться вдержати в секреті від населення. Знов же, коли випустити горілку просто в Стрижень, котрий як раз і протікав біля складу, то вода обернеться теж в горілку, люде почують по запаху, яка дорогоцінна річ пливе по мілкому й каламутному Стриженю, кинуться черпати жбанамі й коряками, повпиваються, роздратуються, і результат буде той, що кинуться громити склад... Одже нічого іншого не придумали, як старанно охороняти склад збройною силою. На сторожі стояла побільшена варта від українського баталіону, а на воротях стояли два кулемети. Горілчаний склад виглядав мов якась фортеця.

Начальник акцизної округи Я. П. Забіла запропонував був дуже легкий вихід з трагічного становища: пустити горілку в продаж. Її б швидко розкупили, держава б мала гроші, а добрі люде — що випити на святах (наближалось Різдво). Але як тільки він натякнув на такий проєкт на сполученому засіданні думи, земської управи

й Губерніяльного Виконавчого Комітету, проти нього счинилась ціла буря. Істеричний меншевик зарепетував проти „споювання народу“ і почав кидати на бідного Забілу такі страшні обвинувачення в контр-революційности, що той замовк і вже ні пари з уст. А тимчасом проєкт був дуже раціональний, і коли я перед самим Різдрвом здійснив його просто своєю владою, нікого не питаючи, то горілку розкуплено миттю в два дні і ніякого погрому не було. Тепер, коли згадуєш про цю мороку з горілкою, то робиться трохи смішно, але тоді нам було не до сміху.

Що дня і що ночі до нас надсилались до комісаріяту розпачливі телеграми про погроми, розбишцтва, підпали. Що було робити? Весь цей клопіт лягав головно на бідного Ганжу, що взяв на себе завідування міліцією й „аграрними непорозуміннями“. Охороняти, боронити від погрому властиво було нічим. Міліція була нічого не варта. Спробували було посилати вояків з Українського баталіону, але вони їздили в такі експедиції неохоче, вимагали спеціальної платні, а головне — підчас кожного виїзду з Чернігова кілька душ зникало і не верталось. Та й самий баталіон почав потроху деморалізуватись під впливом загальної пошести: дисципліна падала, старшина не уміла піддержати первісний бадьорий настрій в баталіоні, і видно було, що його дні, як боєвої сили, вже пораховані. Один час доля нам ніби всміхнулась. На територію Чернігівщини прибув з Києва кирасирський полк, добре ще дисциплінований, в комплекті. Ми розташували всі 6 його ескадронів по різних важніших пунктах губернії, щоб він ніс охорону та щоб його кирасирів можна було висилати на втихомирення погромів. Якийсь час кирасири це й виконували. Але виявилось, що це той самий полк, що стріляв літом в українських козаків богданівців. Центральна Рада почала домагатись негайного його видалення з української території. Спочатку ми пробували його вдержати, просто як найману збройну силу, оплачуючи салдатам їх охоронну службу. Але незабаром самі кирасири почали большевичитись; офіцери десь позникали, полком командував уже якийсь вахмістр; вкінці вони рішили йти додому, десь в Новгородську губернію. Довелось добувати їм вагони. Вогневу зброю й коней вони частиною передали полковникові Костенкові, частину забрали з собою. Вахмістр явився до мене прощатись, подякував за поміч щодо виїзду і заявив, стискаючи мені руку, що „ми багато вами, товарищ-комисарь, довольны!“ І слава Богу! Я теж був задоволений, що вони забираються.

На початку грудня в губернії запанувала повна анархія. Ще по інерції приходили до нас з повітів телеграми,

по інерції ми їм відповідали, але цим усе й обмежувалось. Комісари покидали свої посади, в північних повітах владу захопили вже „совдепи“, з півночі й зі сходу наскакували большевицькі банди, — бо нічим іншим, як банди, їхні тодішні війська не були. Я вже скоро по жовтневським перевороті, коли зясувались його наслідки, побачив, що нічого вдіяти не можу, і що залишитись мені в Чернігові комісаром нема ніякої рації: вплинути на якісь зміни в політиці Центральної Ради, сидячи в Чернігові, я не можу, а знов же і тут на місці не можу нічого вдіювати й мушу покійно плисти за водою, — куди вона мене принесе. І вже тоді я рішив покинути Чернігів та вернутись до Києва, щоб тут, як член Ц. Ради й партії ес-ефів, узяти участь в політичнім житті, по змозі стараючись впливати на напрям українського уряду, щоб одхиляти його від тої згубної стежки, на яку він став. Мої тодішні партійні товариші, чернігівські ес-ефи, погодились з моїм наміром, але виникло питання, де взяти мені наступника. І от рішили запрохати Л. Д. Шрамченка (родом з чернігівської дворянсько-поміщицької родини), свідомого українця й колишнього співробітника чернігівського земства. Але він служив тепер аж у Тіфлісі, разом з Ф. А. Лизогубом (майбутнім українським премером), і листуватися з ним було дуже тяжко. Тому-то я мусів залишитися на місці і просидів тут аж до 24 грудня 1917 року. В Києві ж ставились до питання про заміщення посади чернігівського губерніяльного комісара цілком байдуже, як і взагалі до справ на провінції.

Тимчасом наступав термін виборів до Всеросійських Установчих Зборів. Універсал Центральної Ради, проголошуючи 7-го падоліста Українську Народню Республіку, заявляв, що Україна „не відділяється від Республіки Російської“ і що вона має „помогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів“. Одже Україна мала вибирати своїх представників до Всеросійських Установчих Зборів. У Чернігові працювала особлива комісія під головуванням покійного В. Л. Модзалевського, яка підготовлювала й переводила вибори.

По Чернігівщині виставлено було аж 16 виборчих списків. Головними були списки російських і українських ес-ерів, большевиків, меншевиків і т. д. На чолі списку російських ес-ерів стояло імя „бабушки російської революції“ К. Брешко-Брешковської (вона родом з північної частини Чернігівщини), другим — мого колеги П. Савича. Українські ес-ери повиставляли імена своїх лідерів-киян. Большевики — своїх проводирів, починаючи з Л. Пятакова, але у більшості їхніх кандидатів при означенні місця постійного побуту стояло: Москва, Владимир, Тула, — це

все були немісцеві люде. Наші ес-ефи теж рішили виставити свій окремий список вкупі з „народними соціялістами“. Властиво наперед можна було бачити, що при тодішніх настроях і способах та методах агітації, специфічно демагогічних, багато голосів не зберем, але нас дуже умовляв А. Д. Марголін, що приїхав до Чернігова й предложив бльок ес-ефів з народними соціялістами. Він одбув кілька передвиборчих подорожей по Чернігівщині, агітуючи за список бльока. У тому бльоку першим стояло імя Іллі Шрага, другим Тихона Осадчого, третім А. Марголіна, четвертим — моє. Наш список зібрав 478 голосів, смішно мізерне число. Переможцями були українські ес-ери з „Селянською Спілкою“, — вони зібрали сотні тисяч голосів (друге діло — як ці голоси збирались і якими способами велася агітація, про це може колись признаються самі ес-ери); другим пройшов список російських ес-ерів, що зібрав поважне число голосів в північних, мішаних повітах Чернігівщини. Третє місце по числу голосів мали большевики. Все це, одначе, мало тільки теоретичне значіння, бо, як звісно, большевики розігнали Установчі Збори.

З половини грудня становище в Чернігові зробилося дуже небезпечним; большевики загрожували зі сходу і з півночі; сил для оборони не було ніяких. Український баталіон таяв що дня як сніг, та на нього неможна було ніяк покластися. Я згадував, що зараз по проголошенню Української Народньої Республіки від баталіону почали присилати мені варту. Перші тижні варта ця справді вартувала і в день і вночі. Я старався, як міг, улегшити їй службу: для тих, що не стояли з рушницями на посту, було положено матраци в почекальні, щоб вони могли відпочити, усім давали чай і по пачці папірос, які я купував на свій кошт. Але незабаром в місті настала цукрова криза, і я вже ледви міг добути цукор для себе, а не то що для семи вояків що-дня (стільки людей складало варту). Але мої вартові знати нічого не хотіли й вимагали до чаю цукру, сварились, галасували. Скінчилось тим, що однієї ночі вартові вкрали чоботи у старенького швейцара в домі. Довелося прохати, щоб варти більше не висилали. Кілька разів я діставав телефонограму, що на Чернігів наступає або з Гомеля або з Городні якийсь большевицький відділ, але потім, одначе, цей відділ зупинявся чи відступав. Жити при таких умовах ставало де далі, то все тяжче. Нарешті, вранці 24 грудня я дістав повідомлення, що з Городні наступає відділ з кількома кулеметами й двома гарматами, що він уже заняв Седнев і йде просто на Чернігів. Чи мені залишитись, чи ні? На хвилинку промайнула думка — залишитись, і хай буде, що буде! Але в імя чого гинути?

Я вже з місяць тому заявив, що покидаю комісарство, а дні три-чотири тому навіть передав Р. Ганжі усі справи, залишившись поки що на всякий випадок, — може приїде д. Шрамченко, якого все сподівались, то щоб особисто переказати йому, яку сумну спадщину він перебірає. Одже я рішив виїхати до Київа. Попрощався з ближчими службовцями — офіційні прощальні візити я вже поробив перед тим — сів в авто і над вечір, саме на кутю прибув до Київа. На другий день ранком у Чернігові були большевики. Як мені потім переказували, шукали мене й заарештували помилкою замість мене д. Адаменка, члена земельної управи, але коли виявилось, що то не я, випустили. Взагалі сим разом большевики не вчинили ніякої різанини в Чернігові; казали, що Соня Соколовська, яка стала на чолі чернігівського „совдепа“, рішуче виступила проти убивств і мордування, навіть оповідали, що вона рятувала щось коло сотні офіцерів, яких большевики знайшли в Чернігові і хотіли всіх вирізати. Чи так воно дійсно було, я не міг перевірити, але по тому вражінню, яке робила на мене „товаришка Соня“, можна справді припустити, що вона противилась би всяким звірствам: вона робила вражіння зовсім культурної й добре вихованої паночки делікатної вдачі. Коли вона рятувала сотні неповинних людей од загину, то честь їй!

VI.

Сумна зустріч нового року. Большевицьке повстання і боротьба за Київ. Українська столиця під вогнем московсько-большевицьких гармат.

В Київі життя назверх текло зовсім нормально і звістка, що небезпека вже так близько, не робила особливого вражіння. Всі на щось надіялись. В українських політичних кругах перебували під вражінням відбутого в половині грудня зїзду „Рад робітничих, салдатських і селянських депутатів“, де большевики знайшли дуже незначне число прихильників, і промови їхніх ватажків — Затонського і Шахрая — не мали ніякого успіху. Тоді большевики переїхали до Харкова, захопили його в свої руки, проголосили тут 26 грудня „радянську владу на Україні“ і вибрали „Центральний Виконавчий Комітет України“ (так звана „Цікука“). Тепер уже московські большевики, дійсні аранжери цілої справи, могли говорити, що то не Москва воює з Україною, а радянська Україна з своїм центром у Харкові бореться проти буржуазної України з її Центральною Радою в Київі. Так в дійсности вони і представляли справу.

Тимчасом міжнародне становище складалося для молоді Української Народньої Республіки дуже сприятливо. Держави Антанти давно вже махнули рукою на збільшену Росію і перенесли свої погляди на молоду Україну, сподіваючись, що вона, коли не продовжуватиме заціпної боротьби з центральними державами, то принаймні держатиме фронт і цим вязатиме значну частину австро-німецьких військ. Агенти Антанти пильно стежили за тим, що діється в Києві, і коли наступив розрив між Україною й Росією (після звісного ультиматума Ради Московських Народніх Комісарів), то Франція й Англія поспішили з офіційним визнанням Української Народньої Республіки: 5 грудня голові Генерального Секретаріату В. Винниченкові представився генерал Табуї, яко „Комісар Французької Республіки при Уряді Української Республіки“ і заявив, що „рахуючи від сьогодні, Франція увійшла в офіційні зносини з Україною“, а слідом за ним появився і Піктон Багге, „представник Великобританії на Україні“ з заявою, що його телеграфічною дорогою призначено з Лондону представляти правительство Англії на Україні. Таку саму заяву мав скласти генерал Коанда в імені румунського правительства. Але кабінет Винниченка не міг вести ніякої активної політики в міжнародніх відносинах, раз тому, що був звязаний політикою Центральної Ради з її стремлінням конкурувати з большевиками на полі соціального максималізму й демагогії, а по друге тому, що не спірався вже ні на яку реальну силу, крім кількох сумнівної вірності полків, що носили голосні ймена „полку імени Дорошенка“, „полку імени Сагайдачного“ і т. п., але властиво уявляли собою охочі дружини, скупчені біля своїх отаманів. Тому даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ Ол. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнароднього значіння й використати сприятливу політичну ситуацію. Коли стало зовсім погано, кинулись заключати мир з Центральними державами, але при таких обставинах, коли ті могли вільно диктувати умови, і ціною розрива з Антантою.

Новий 1918-й рік наступав при дуже сумних авспіціях. Чернігів, Полтава, Харків, Катеринослав були вже в руках большевиків. На місці кувалась зрада з боку крайніх лівих українських груп і підготовлялося повстання в Києві. В залі Українського Клуба в Києві зійшлась під новий рік громадка української інтелігенції, щоб вкупі зустрічати новий рік. Прийшов голова Ради Народніх міністрів (так нарешті переіменовано генеральних секретарів) В. Винниченко, міністр почт. М. Шаповал і ще дехто. Зібралася переважно стара інтелігенція, „домартовської“ доби. Настрій був

у всіх невеселий. Посідали за стіл. Вибила дванадцята година. Всі почали прохати, щоб Винниченко сказав слово — традиційний новорічний тост. Він одмовлявся. Нарешті дами упрохали його. „Що я вам скажу? почав Винниченко. Хіба те, що йде варвар з півночі і грозить знести, змести з лиця землі всі наші здобутки, зруйнувати нашу культуру, знівечити все, чим ми дорожимо й над чим працювали!“ Ціла промова була овіяна глибоким смутком і песимізмом. В такому ж дусі говорив по ньому й другий міністр — М. Шаповал, що вітав наступаючий новий рік словами „morituri te salutant!“ Промови представників влади не сприяли заспокоєнню, і на другий день цілий український Київ знав, що говорилось учора міністрами на бенкеті. Але дійсність цілком оправдувала навіть найбільший песимізм.

В Центральній Раді готувалась змова, — „висадити її з середини“. До цієї змови пристали, крім большевиків ще ліві ес-ери, ес-деки „незалежники“. Історик української революції зберіг для вдячних нащадків імена цих шановних патріотів: Полозов, Любченко, Єланський, Михайличенко, Шумський, С. Бачинський і Северцов-Одоевський*). Цей останній прибув з Харкова і зайняв впливове місце в ес-ерівській фракції в Центральній Раді. Я бачив його на засіданнях: молодий чоловік з русявою борідкою, офіцерського вигляду, балакав по російськи. Кілька разів подавав заяви в імені цілої фракції. Ці панове утворили плян „насильного скинення Центральної Ради й оголошення радянської влади“, як оповідає згаданий історик. Але плян не вдався: ініціатори були заарештовані в помешканні самої Ц. Ради на засіданні ес-ерівської фракції з наказу коменданта м. Києва Ковенка.

Цікава фігура був цей Ковенко. Інженір з фаху і дуже талановитий винахідник, він уявляв з себе типового представника революційної доби, в якому особиста відвага й рішучість змішувались з певним авантюризмом і неперебірчивістю в засобах. Такі люде часом бувають дуже цінні, коли їх поставити в рядки добре зорганізованого й дисциплінованого громадянства, але можуть наробити й великої шкоди — в атмосфері самовільства й недостачі правних норм. Ковенко вплив на поверхню життя десь уже при кінці 1917 року. Як комендант м. Києва виявив велику рішучість в боротьбі з большевиками. Він зваживсь на такий вчинок, на який мало хто пішов би з тогочасних офіційних провідників українського життя — арештував з власної ініціативи членів парламенту в са-

*) П. Христюк, Укр. революція, т. II, Відень 1921, ст. 124-та.

мім будинку парламента. Але своїм вчинком він вирятував ситуацію. Старий Грушевський аж бороду на собі рвав од такого порушення конституційно-парламентських звичаїв, але діло було зроблене, й повороту назад не було.

Вже в кінці грудня українське правительство розпочало переговори з Центральними Державами в Бересті в справі миру, давши випередити себе правительству большевицької Москви. Щоб вести переговори як цілком самостійна держава, 9 січня 1918 р. було оголошено 4-ий Універсал Центральної Ради, який оповіщав, що „однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу.“ Слідом за тим наступила кабінетська криза, і на зміну кабінета Винниченка настав кабінет есерівський (в ньому були тільки два ес-деки: Д Антонович — морський міністр*), і М. Ткаченко — судівництва) під проводом Всеволода Голубовича, одної з найфатальніших фігур на українському політичному горизонті за всі роки від початку револції. Вялий, флегматичний, ніякий державний муж і не промовець, — як він міг виплисти на поверхню життя, — це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часі револції бувають усякі несподіванки. Його ганебне поводження в двох політичних процесах (один зробили йому закликані ним німці, а другий — большевики, до яких він „ідейно“ прилучився) заслужило йому більший розголос, ніж його політична діяльність. Злі язики говорили, що М. С. Грушевський, котрий завжди любив мати покірних і слухняних помішників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого „премєра“, щоб в усьому слухався його і служив лялькою, яку завжди можна сіпнути за ниточку, щоб вона повернулась сюди або туди. Одним з перших кроків діяльності кабінета Голубовича була ухвала приступити до організації рад робітничих і селянських депутатів, як органів влади на місцях.***) Але ця ухвала повисла в повітрі, бо вже в Києві вибухло большевицьке повстання і всі існуючі на Україні „ради“ вірою й правдою помагали большевикам проти Центральної Ради й її уряду.

Вночі з 14 на 15 січня мене збудив дзвінок телефону. Схоплююсь, підхожу, питаю — хто такий? Відповідь — комендант міста Києва Ковенко. — „Чим можу служити?“ — „Така річ, пане комісарє: нам потрібен ваш автомобіль, реквізуємо, але пізніше, коли ви довідастесь, за-для чо-го

*) Його не було в Києві, і він фактично не брав участі в роботі кабінета.

**) Христюк, *op. cit.*, ст. 126-та.

беремо вашу машину, самі будете дякувати“. Мені не залишалось нічого іншого, як апробувати цю галантну реквізицію. До „реквізицій“ мого нещасливого авта агентами української влади я вже звик: тільки що приїду, бувало, з Чернігова — налітає якийсь полковник Капкан, чи який інший „отаман“ і реквізує моє авто. Іду до Петлюри, до Порша, скаржусь на беззаконне пограбовання авта, без якого я не можу виконувати своїх обов'язків, — удавалось одбити назад. І саме за тиждень перед нічняною розмовою Ковенка, забрано було таким же способом моє авто, але допоміг повернути товариш військового міністра Жуковський, заявивши, що не можна самовільно забирати у високого урядовця Української Народньої Республіки (я був визнаний на своїм уряді галицько-буковинського комісара й українським правительством) авто, потрібне йому для службових роз'їздів. Одже вчинок Ковенка мало мене здивував, і я на другий день ранком побрів уже пішки до міністерства військових справ (воно містилося в будинку колегії Павла Галагана на Фундуклеївській вулиці), де мав якісь справи. Парадний вхід було зачинено і на йому висіла оповістка, що сьогодні в міністерстві занять нема. Я пройшов через браму й двір і побачив, що співробітники міністерства, урядовці, писарі, чогось узброюються й кудись вирушають. Всі якось похмурі, неохоче відповідають. Тільки я й довідався, що на Печерську якісь заворушення. Я пішов до будинку Центральної Ради, і там уже мені розповіли, що сталося: вночі вибухло большевицьке повстання на Печерську, серед робітників арсеналу. Ніхто їх не втримував і як би не „Вільне Козацтво“, яке незадовго перед тим організував у Києві Ковенко (переважно з робітничої та шкільної молоді), то большевики захопили б ціле місто.*) Кілька сот „вільних козаків“ сміливо кинулись на повстанців і обложили їх в арсеналі. Так і на цей раз Ковенко врятував ситуацію. Справді, він мав рацію забрати авто, бо воно було дійсно йому потрібне.

Почались бої на вулицях Києва. З обох боків вступали в бій нові сили. Вільних козаків піддержали добровольці, згодом прибула частина галицьких Січових Стрільців, котрі блискуче побили большевиків на Щекавиці, коли вибухло

*) Такий авторитетний свідок подій, як В. Винниченко, каже про ці часи, що „Український Уряд не міг поклястися ні на одну з тих частин, що стояли в Києві, й навіть для власної охорони не мав вірної частини. Часто бувало, що при Генеральному Секретаріаті на варті стояли частини з большевицьким настроєм. Коли б вони мали більше ініціативи, то лютого вечера могли б арештувати весь Уряд, вивести його в поле й розстріляти“ (Відродження нації, т. II, Відень 1920, ст. 216-га).

повстання і на Подолі. Підійшли й деякі невеликі відділи зпоза Київа. Всі полки з гетьманськими іменами, всі ті „Сагайдачники“, „Дорошенківці“, „Хмельничане“ і т. д. — оповістили свій „нейтралітет“. Але прибували сили й до большевиків: повстання вибухало в різних частинах великого міста — на Подолі, на Демієвці, і скрізь треба було кидати й без того невеликі українські сили, щоб не дати повстанцям сполучитись до купи. Цілий тиждень ішли завзяті бої; кулі й шрапнелі літали по вулицях і скошили чимало жертв з поміж населення. Українці почали перемагати; прийшли їм на поміч свіжі, повернувся Петлюра з своїм відділом, який сформувався з добровольців і який мав боронити вузлову станцію Гребінку, щоб не допустити большевиків з Полтави. Але большевики, кажуть, перехитрили Петлюру й обійшли Гребінку пішки й все-таки посунули на Київ. Головні сили большевиків насували по Курсько-Київській залізниці, од Бахмачу. Треба було вислати їм якийсь відділ на одсіч. Не знайшли нічого іншого, як на швидку руку сформований „студентський курінь“: кілька сот студентської і гімназичної молоді, що з них мало хто перед тим і рушницю тримав у руках. Молодь виступила з героїчним завзяттям, зустріла ворогів коло ст. Крути, була переможена подавляючою масою большевиків і в більшості заірськи ними замордована. Шлях на Київ був одкритий.

20. січня большевики з двох боків підступили до Київа: з за Дніпра почала обстрілювати місто їхня важка артилерія, а через міст прорвався їх бронепотяг, а потім іще другий, і почали стріляти з другого боку, від товарової станції. Настали для многострадального Київа страшні дні. Большевики били без усякої особливої ціли, просто по місту. На вулицях почали розриватись гранати, розбивали будинки, вбивали й калічили людей. В той же час з подвійною силою вибухли бої в місті з повстанцями, а робітники оголосили страйк, припинили роботу водотяга й електричної станції. Місто опинилось без води і в темряві. Кілька тисяч українців (казали, що всього з нашого боку билось коло 6 000 людей), знемагаючи від знесилення героїськи обороняли Київ. І дивно було бачити в той же час на вулицях міста тисячі людей у військовій уніформі, що не приймали участі в боротьбі: це були ті українські вояки, що тримали „нейтралітет“ або ті офіцери б. російської армії, котрих правительство Ц. Ради не тільки не зуміло використати, але зробило з свого боку все, щоб їх відштовхнути і роздратовати: не далі, як за тиждень до вибуху большевицького повстання воно видало наказ, щоб усі офіцери (а їх набралось би по-над десять тисяч) не-

української народности в трьохденний термін залишили Київ. Цей наказ, практично під той час нездійснимий, дуже роздратував тисячі офіцерів, і вони тепер байдуже дивились на боротьбу українців з большевиками, може котрий ще й злорадствував. Але їм, як побачимо, прийшлося гірко розчаруватись, коли большевики опанували містом та справили їм криваву баню!

Центральна Рада відбувала свої засідання серед найстрашнішої канонади. Часами не можна було вийти з головних дверей: большевицькі гармати намацали будинок Педагогічного Музею й били по ньому та по ближчому районі. Доводилось пробиратись двором і бічними вулицями. Большевицький панцерний поїзд вибрав собі ціллю шостиповерховий будинок проф. М. Грушевського, що стояв мов башта на високому горбі і почав бити по ньому, поки той не загорівсь і не впав у руїнах. Над цілим містом вдовж і впоперек літали гранати і кілька сот людей впало їх жертвами. З часів Батия і Менглі-Герая не зазнав Київ такого страху. Оборонці Києва побачили, що вдержатись у місті, не наражаючи його на повну руїну, далі не можна. 25 січня вночі українські частини почали покидати Київ, відступаючи по Житомирському шосе на захід. З ним виїхали міністри й кілька десятків членів Малої Ради з проф. М. Грушевським на чолі. Виїхали, не попередивши нікого з решти членів Центральної Ради і взагалі з українських політичних та громадських діячів. Пан Ковенко виїхав на моїм авті, не подбавши вивести його господаря, хоч шофер увесь час йому нагадував, що годилось би заїхати на Львівську вулицю по мене.

Цілу ніч з 25 на 26 січня шаліла страшна канонада. Біля моєї хати (я мешкав у кінці Львівської вул.) в садибі Покровського монастиря розташувався був невеликий відділ польських добровольців, що прилучились до оборони. Вони мали й дві невеликі гармати. Одже греміло кругом. На ранок канонада затихла. Можна було навіть трохи заснути, і то не в якійсь ванні, куди доводилось іноді ховатись, — бо гранати били з двох боків і раз-у-раз перелітали по над дахом, а в себе на ліжку. Почав падати сніг, немов стараючись прикрити й приховати ті рани і шербини, що заподіяла землі, деревам і будівлям злочинна людська рука. На вулиці не видно ні душі: всі неначе відпочивали після страшної ночі. Коло 9-ої рано хтось подзвонив: Ол. Я. Шульгин, мій близький сусіда. — „Ви знаєте, що вже большевики в Києві?“ — „Ні...“ — „Центральна Рада виїхала за військом. Я тепер іду шукати придулку, щоб заховатись“. Ми обнялись й попрощались. Він насунув глибоко шапку, підняв ковнір і вийшов. Треба

було й собі щось подумати. Тікати? Але куди? Найкраще сидіти в своїй хаті, а там — будь, що буде. Я рішив нікуди не ховатись і залишатись вдома. У мене був гість: ще на початку боїв утік з Чернігова до Києва колишній collega Р. І. Ганжа і, не маючи де притулитись, зупинився в мене і так прожив у нашій хаті цілий місяць. Як би большевики в ті часи мали краще організовану розвідку, то могли б тепер зразу захопити й колишнього чернігівського комісара і його помішника! Але в ті часи у них була ще дуже примітивна організація.

VII.

В Києві під большевиками. Юрко Коцюбинський.

На нашій вулиці цілий день було тихо. Вже надвечір дивлюсь — купка мешканців нашого двору зібралась біля фіртки й виглядає на вулицю. Біля воріт інших сусідніх будинків так само. Я не втерпів і собі вийшов з дому, вдягшись у старе пальто і стареньку облізлу шапку, — щоб не звертати нічної уваги занадто буржуазним виглядом. Помалу люде осмілились і почали купчитись вже на тротуарі. Коли раптом в кінці вулиці показалось чорне авто з озброєними людьми. Швиденько примчало воно до нашої околиці й зупинилось біля сусіднього дому. Там щось розпитали, тоді один з тих, що сиділи в авто, стрільнув з рушниць у повітря — так, щоб нагнати страху, і авто помчало далі. Це були большевицькі розвідчики. Знову стало тихо. Чую, в сусідній купці йде якась голосна розмова, чути слова: „Центральна Рада“, „Грушевський“. Я підійшов: в середині купки якийсь пристаркуватий чоловігя, виглядом бувший поліцейський „околоточний“ або канцеляриста, лає Грушевського, оповідаючи в прибільшених рисах про його багатство, а також про те, що він був у змові з австріяками і зібравсь „погубити Україну і Росію“. Авдиторія слухала з видимим співчуттям. Ось далеко на тротуарі показалась самітна людська фігура, наближається до нас; бачимо — молодий хлопець в обшарпаній салдатській шинелі й баранячій шапці, за плечима рушниця, через плече навхрест ремні з набоями; підходить, здоровкається, розбалакавсь. Почав лаяти „українців“, що замкнули його до арешту і три дні не давали їсти. Хтось в юрби висловився так мов от — пропала вже тая Україна! — Як пропала? — живо відгукнувся вояка і почав балакати чистісінькою українською мовою: зовсім не пропала, а тепер тільки й почне жити; тепер тільки й настане гарне життя для бідного народу, все буде дешево, і хліб, і сало, і мясо. „Я, каже, сам українець, але ж я був проти Цен-

тральної Ради, бо вона злигалась з німцями та буржуями і продала народні інтереси!". Постоївши трохи й побалакавши так, вояка попрощався з нами й рушив далі „додому“, на Лукіянівку. Ми слухали й вухам не вірили: так оце вони, ті страшні большевики?! Аж ось загуділа земля і показала артилерія. До нашого дому (тут на Львівську вулицю виходить Полтавська, круто спускається вниз і одкриває вигляд на Шулявку й на т. зв. Луцькі казарми) надіхала ціла батарея, випрягли коней, наставили гармати на Луцькі казарми, кажуть, будуть стріляти, як що виявиться, що там засіли українці, — післали вперед розвідку. Всі у нас так і задеревяніли: от тобі маєш! Цеж як почнуть стріляти, то у нас усі шибки, які ще цілі, повилітають! — „Ей, панове, одчиняйте кватирки у вікнах, а то шибки повискакують!“ — кричить старший над батареєю, видко бувший офіцер з гарним, але дуже неприсмним обличчям, говорить з виразним московським акцентом. На щастя, виявилось, що в Луцьких казармах нікого вже давно нема. Гармати постояли, і за якусь годинку їх забрали. Всі салдати біля них дуже молоді і як один — кацапчуки. Але ні: один був українець. Чорнявий, не дуже вже молодий, командував якоюсь гарматою. Цей теж потішав усіх українською мовою, що Україна тепер буде добре жити, що подешевша кам'яний вугіль (мабуть він був з Харківщини, бо все налягав на той вугіль і докладно вичисляв нам ціни) і всі взагалі продукти. Коли йому сказали, що тут в сусідньому домі одна старенька пані плаче, почувши, що збираються стріляти з гармат, він зліз з коня і пішов розшукувати ту паню, щоб її заспокоїти. Большевики забралися вже смерком, цілком причарувавши нашу улицю. Деж так! Стільки оповідали про їхні звірства, а вони — он як... У мене самого закрався сумнів: може й справді не такий страшний чорт, як його малюють!

Я переспав цілу ніч спокійно, і на другий день ранком пішов на Несторівську вулицю до своїх родичів, а Ганжа — шукати своїх партеймонів — меншевиків, щоб довідатись, що діється. Вулиці, чим ближче до центра, носили ознаки недавнього руйнування: порвані і сплутані телеграфні дроти, розбиті роги й фасади будинків, повибивані шибки. Я пішов через Сінний базар. Там було повно народу і багато салдатів з рушницями, все молоді безвусі хлопчики, балакають і лаються по московськи. Ведуть кудись старенького, сивого, обшидованого генерала, підштовхуючи в плечи. Якийсь немолодий, з рябим обличчям матрос почав розпитувати мене, як пройти на котрусь вулицю і побачивши у вікні земської книгарні портрет Шев-

ченка, радісно гукнув: „батько Тарас!“. Взагалі якась мішанина людей і понять...

Але як тільки я прийшов до своїх родичів, там, як побачили мене, то перелякались, мов угляділи вихідця з того світу, замахали руками, загукали: „Ви тут?! Ви ходите по вулицях?! Хіба ви не знаєте, що діється?!“. І тут тільки я довідався, що діялось учора і відбувалось ще й сьогодні на Печерську, в Липках і взагалі в південно-східній частині міста. Большевики ввійшли до міста з боку Печерська й Липок — богатших кварталів міста, де мешкали звичайно богатші військові й цивільні урядовці, взагалі заможні люде, і справили тут криваву баню. Вривались в помешкання, витягали зідти генералів, офіцерів і просто дорослих мужчин і вбивали їх тут же, або вели до був. царського палацу і розстрілювали там або й по дорозі. І от цікава річ: боронили Київ українці, вся злоба була звернена на українців, а окошилась майже виключно на російських офіцерах і взагалі на російському панстві й буржуазії. З більш-менш відомих українців вбито було тільки журналіста Ісака Пугача, член Центральної Ради О. Зарудного (один час був міністром земельних справ) та Леонарда Бочковського. Трохи згодом вбито ще д-ра М. Орловського. Вбито ще кількох українців, але більш-менш випадково: тому що знайшли червоне посвідчення (такі посвідчення були недавно роздані всім військовим, і за моїм підписом, наприклад, було роздано по-над дві сотні їх офіцерам, урядовцям і писарям з Галицько-Буковинського Комісаріяту), чи так якось виявилось, що це людина причетна до Центральної Ради або до українського війська. Чому так сталося, що вся помста й терор большевиків обернулись проти тих, хто фактично тримав „нейтралітет“?. Діло в тім, що Київ узяти прийшли московські большевики, яких заздалегідь розагітували й цькували проти „буржуїв“ та „офіцерів“. Допавшись до Києва, вони не розбірались, хто саме бився проти большевицької влади, чи таки дійсно „буржуї“ чи хто інший, і вилили свою злобу й жадобу помсти на заможніші квартали, на заможніші будинки й помешкання, де було при тім і що пограбувати. Українці належали переважно до середніх і мало-заможних кругів, мешкали в скромних хатах і по інших кварталах; частиною вони приховались і, як що хто з сусідів не робив доноси, звичайно могли залишатись по своїх домівках або перейти часово мешкати до приятелів чи знайомих. Богатьох не знали в обличчя, розвідка в цей прихід большевиків була дуже слабо налажена, арешти переводили переважно зайшли москалі, тим і пояснюється, що на-

віль коли, трохи згодом, почали розшукувати тих чи інших людей, то майже завжди удавалось уникнути арешту. *)

Однак, коли я спершу довідався від родичів про те, що діється, мені стало моторошно і я послухав їхньої ради: йти до дому й сидіти тихо, нікуди не показуючись. Вертаючись до дому я зайшов по дорозі до начальника канцелярії Галицько-Буковинського генерал-губернаторства п. К. Він трусивсь, як осиковий лист... „Знаєте, казав він мені: Базарова розстріляно, полковника Домажірова розстріляно, генералів Палібіна і Ільїна так само...“. Все це були мої співробітники, і ця звістка дуже мене стурбовала. Я засів в хаті і нікуди більше не показувався. Ганжа від своїх товаришів повернувся також з невеселими звістками: заяви большевицького головнокомандуючого, які той поробив в раді робітничих депутатів чи десь-інде, дихали звірячою жорстокістю й усякими погрозами. Взагалі всі розпорядження, які поробили большевики на перших порах, не відщували нічого доброго, а практика їхніх агентів і війська дуже скоро знищила серед обивателів усякі до них симпатії, як що хто їх на початку мав. Грабування селян, що поприїздили на базар, або примушування продавати продукти по малих цінах мали своїм наслідком те, що взагалі припинився всякий довіз продуктів, і ціни зразу на все підскочили.

Виявилось, що старі генерали — і Палібін і Ільїн живі, бо другий навіть обізвався до мене по телефону, але бідний С. А. Базаров був таки дійсно замордований вкупі з полковником Домажіровим, що служив при мені в Чернівцях. Їх убивство навело переляк взагалі на всіх службовців нашого галицько-буковинського управління. До канцелярії, яку ще в осени перенесено було з будинку Комерційного Інститута на Печерськ, боялися й навідатись, а телефонічне сполучення було перерване. На третій чи четвертий день приходу большевиків „головнокомандуючий озброєними силами Української Рядянської Республіки“ Юрко Коцюбинський видав наказ, щоб усі військові старшини й урядовці стали до роботи по своїх інституціях, загрожуючи розстрілом тим, хто не зявиться в трьохденний термін. До мене прийшли делегати від служачих галицько-буковинської управи й питали, що їм робити? Вони хотіли явитись на службу, щоб докінчувати ліквідацію, та боялись... Знов же боялись і не послухатись грізного на-

*) Загальне число жертв, замордованих большевиками в перші ж дні по здобутті Києва обчислювано ріжно: Загально признана цифра — коло 5000 людей. Інші зменшували цю цифру до 2000. Нікої точної статистики переведено не було, ні тоді, ні пізніше.

казу. До того ніхто не одержував платні, хоч минуло два тижні від терміну, коли звичайно сплачувано, і всі сиділи без грошей. Правда, в нашій скарбниці були ще гроші, але скарбник боявся виплачувати. Одже надумались прохати мене, щоб я, jako шеф інституції, звернувся до самого Коцюбинського і вияснив: чи дозволить він нам докінчити своє діло по ліквідації Галицько-Буковинського комісаріята, чи ні; і коли дозволить, то щоб дав щось подібне до охоронної грамоти, аби люде могли спокійно працювати. Іти мені до Коцюбинського — значило так мов би йти в пашу леву, але відмовити проханню служачих я не міг, бо почував, що на мені лежить обовязок і перед ними і перед самою інституцією. Обіщав піти.

Юрка Коцюбинського особисто я не знав, хоч з покійним його батьком був добре знайомий, листувався з ним, одвідував його в лікарні у Києві, коли він лежав там уже тяжко хворий. Моя жінка їздила на похорон М. М. Коцюбинського до Чернігова, і Юрко Коцюбинський, тоді ще гімназист, як вона мені оповідала, помагав їй шукати садівництво, щоб купити живих квіток на вінок. Добре я був знайомий і з Вірою Юстинівною, матіррю Юрка, під час свого перебування в Чернігові; вона була неодмінною учасницею наших щонедільних зборів громади ес-ефів у моїй хаті. Можливо, що про мене Юрко К-ий чув щось від батька або від матері. Те, що мені оповідали тепер про нього, ніби він уявляє з себе якогось грізного розбишаку, не вязалося в моїй уяві з образом його покійного батька, людини у високій мірі лагідної й делікатної. Ганжа звідкись приніс звістку, ніби Коцюбинський приймає одвідувачів, тримаючи набитий револьвер на столі, на одному коліні тримає шматок сала, одриває його зубами й їсть, рикає, як звір, на прохачів. Це все було якось не схоже на сина М. М. Коцюбинського, але чого в світі не буває?

Але попереду ніж зважитись іти до Коцюбинського, треба було мені добути якийсь папірець, щоб якось легалізувати свою особу і не наражуватись на те, що мене пізнають і схоплять на вулиці, бо вже такі випадки де з ким бували. За порадою Ганжи я рішив звернутись до знайомого мені адвоката Л. М. Слуцького, соціал-демократа, який мав якісь стосунки з большевиками. Колись я робив йому деякі прислуги, і тепер сподівався, що й він мені допоможе. Дійсно, Слуцький дуже охоче взявся допомогти в моїй справі. Я прийшов до нього до хати (на Лютеранській вулиці), він звелів покликати візника й ми поїхали до Царського Палацу, де містився „Ревком“. Ніколи не забуду тієї картини, що я там побачив: у середній великій салі стояло кілька одкритих домовин з тілами „жертв

революції“, себ-то вбитих у недавніх боях большевиків. Біля них горіли свічки й голосили родички. Тут же поруч в бічній салі стояли просто на паркеті походні кухні, і в них салдати варили кашу приспівуючи, а один навіть пригравав на гармонісі. А там в другій кімнаті стерегли арештованих, може мали їх зараз розстріляти, бо звичайно розстрілювали тутже поруч в саду. Кругом — повно всякого народу, шум, гамір: ярмарок — не ярмарок, не то військовий табор, не то збіговисько після пожежі... Слуцький провів мене коритаром до одної салі й казав тут дождитись біля дверей до сусіднього покою. Я провів дуже неприємну цілу годину, що хвилини сподіваючись, що ось-ось мене хто небуть пізнає, бо в салі було повно людей, якихось прохачів. Нарешті Л. М. Слуцький вийшов і подав мені папірець, текст якого й досі памятаю. Ось він в оригіналі; „Товарищъ Дмитрій Ивановичъ Дорошенко заслуживаетъ уваженія со стороны всякой истинно-демократической власти и потому ему разрѣшается свободное пребываніе въ г. Кіевѣ. Предсѣдатель совѣта солдатскихъ и рабочихъ депутатовъ Ивановъ“. На друкованім блянкеті з печаттю. Чудний документ, що й казати! Але зоставалось тільки подякувати Слуцького за те, що він його мені добув. Слуцький був настільки ласкавий, що запропонував мені завтра вкупі пройти до Коцюбинського*).

На другий день ми зійшлись біля будинку колегії Павла Галагана, де раніше містилося українське військове міністерство, а тепер „Народній комісаріят військових справ“. Над будинком висів червоний прапор, але в куточку, зверху біля дровка були нашиті дві смужки — жовта й блакитна. Коцюбинський в той день не приймав, і ми звернулись тоді до „начальника військової округи“ чи до якогось иншого високодостойника. Це був молоденький хлопець років 20; він прийняв нас дуже чемно, — зважаючи очевидно на Л. М. Слуцького з його довгою асирійською бородою, але сам нічого певного сказати не міг і радив звернутись безпосередньо до Коцюбинського.

Я прийшов на другий день уже сам і став у чергу. Прохачів було дуже багато, і „хвіст“ починався ще на вулиці. Після довшої одлиги вдарив морозець, і всі, хто стояв на вулиці, добре промерзли. Але не тепліше було і в будинку, давно нетопленому, з побитими подекуди шибками. Я стояв біля двох годин, поки дійшла моя черга. Ніхто не

*) Л. М. Слуцький, як я недавно довідався, уже небіжчик, помер у Києві 1921 або 1922 року. В 1918 р. я мав нагоду йому віддячитись підчас якихось масових арештів за Гетьманщина: мені удалось негайно визволити його з тюрми. Він прислав мені після того дуже сердечного, милого листа з подякою.

опитував, — хто й чого, а просто самі заходили по черзі до покою, того самого, де ще пару тижнів перед тим приймав Жуковський. Нарешті і я ввійшов до того покою. Передо мною був високий молодий чоловік, з русявою борідкою, в офіцерській шинелі і футряній шапці з навушниками, дуже схожий на свою матір В. Ю. Коцюбинську. Я представився, як краєвий комісар Галичини й Буковини і назвав себе. Коцюбинський дуже чемно попросив мене сісти. Говорив по українськи. Я коротенько розповів про свою справу, зясував, через що важно, щоб ліквідація відбулась пляново і в порядку, бо треба було впорядкувати справи реквізицій, ріжних матеріальних претензій, вивезені судові акти і т. ин. Крім того важно впорядкувати й архів, який матиме велику історичну вагу, а також дати раду з персональним складом. Одже, коли нова влада нічого не має проти, то ми б продовжали наше діло до кінця, коли ж ні, то хай нам скажуть, куди й кому передати справи. „А скільки вам ще треба часу для закінчення?“ спитав Коцюбинський. Я відповів, що не менше як місяць або півтора. „Ну, добре, кінчайте“. Тоді я попросив дати дозвіл на письмі, а також дозволити видати служачим платню. Що до першого, то зразу ж зробив, а що до платні, то прохав принести показати наші „штати“, а тимчасом дозволив видати всім служачим зверху до низу, всім рівно, по 300 карбованців. З тим і попрощались.

Серед моїх служачих наслідки розмови з Коцюбинським викликали велику радість, а у моїх знайомих, кому я про це розповів — велике здивовання. Між иншим я розказав про це й Ол. Гн. Лотоцькому, котрий також залишився в Києві і сидів в хаті пок. Ф. П. Матушевського, дожидаючи своєї долі. Його становище було тим небезпечніше, що він довгий час був Генеральним Писарем, підписував усі відозви і закони. Він тільки недавно покинув писарство і збірився їхати до Константинограду, де була розташована канцелярія Буковинського губернаторства, за ліквідацією котрого він доглядав з Києва. Там же перебувала й його родина. Лотоцький згодився зі мною, що Коцюбинський добре знає, хто я, але мовчить про це перед своїми товаришами, не бажаючи наражати мене, як українця, на небезпеку. Одже він подав мені думку попросити дозволу йому — Лотоцькому на виїзд до Константинограду, яко буковинському губерніяльному комісару. В одне з дальших побачень я і заявив Коцюбинському, що так і так: застряв у Києві Лотоцький, губерніяльний комісар Буковини; йому треба їхати до Константинограду, до своєї канцелярії, то дайте офіційяльну перепустку й посвідчення. „Який це Лотоцький, питає, той, що був писарем Централь-

ної Ради?" — „Той самий“, кажу... „Добре, будь ласка, йдіть до моєї канцелярії і скажіть, щоб написали, що вам треба“.

Пішов я до канцелярії. Там уже все прибрано, чи-стенько, сидять панночки і стукають на машинках, крутять-ся молоді писарчуки. Раніше була тут канцелярія Військо-вого Міністерства і завідував нею матрос Письменний; сидить, бувало, розвалившись у кріслі, мов китайський мандарин, і нічого в нього не добешся, не допросишся. До мене звернувся по українськи один урядовець чи просто писарь, запитав, що мені треба? Я сказав. — „Який це Лотоцький, чи не писар Центральної Ради?“ Тут я був запнув-ся, але відповів: так, той самий. — Добре, зараз! Вам на якому блянкові написати, на українському, чи на російсь-кому? „Пишіть уже, кажу, на українському“. Все зробили, написали, поставили печатку — також з українським тек-том. Поніс я Коцюбинському на підпис. Несучи, надумався: чи не прохати й собі перепустки на той бік, на лівий бе-рег: може доведеться тікати, то все краще, як матиму якесь офіційальне посвідчення. Справді, попрохав — кажу, що хо-тівби поїхати у відпустку на тиждень. Дав мені Коцюбинсь-кий і відпустку; так само, як для Лотоцького, написали в канцелярії папірець і мені.

Поводження Коцюбинського що до мене й Лотоцько-го було чисто джентельменське: Слово „Центральна Рада“ було в ті дні страшним словом, за приналежність до неї просто розстрілювали без довгих розмов. А тут перед ним член Ц. Ради (я) і Генеральний Писар! Коцюбинський, як українець, очевидно, не бажав нашого загину й може на-віть догадуючись, давав нам спосіб рятуватись. Досить було справді якогось натяку з його боку своїм же това-ришам, і нам бувби капут. Але він, видно, цинив також і довірря, з яким ми звертались до нього. Мені потім було невимовно соромно, коли я довідався, що першим кроком української влади, коли вона вступила за допомогою нім-ців до Чернігова, було арештування матери Ю. Коцюбинсь-кого, української діячки й удови знаменитого українського письменника. Якийсь комендант арештував її за те, що вона ніби-то переховувала в себе свого сина — Ю. Ко-цюбинського! Правда, по телеграмі з Києва, її негайно ви-пущено, але цей випадок, безумовно, — чорна пляма на діяльності військової влади Української Народньої Рес-публики.

VIII.

Залишення більшовиками Київ. Вступ українського війська і поворот української влади.

Большевики, як звісно, пробули в свій перший прихід до Києва дуже недовго — всього три тижні. За цей короткий час вони не змогли ні переробити по своєму всі суспільні порядки, ні взагалі виявити якусь плянову акцію. В усьому видко ще було непевність і неусталеність практики. Але гармидеру встигли наробити багато. Заборонили вживати українські гроші й наказали примусово вимінювати їх на російські. „Націоналізували“ банки, себ то попросту пограбували. Повідмикали сейфи. Та більше поки що обмежувалися погрозами й дрібничковими причепками. Торговля відбувалась вільно, як що де не пограбували крамниць. Вільно торгували книгарні. З газет припинено „Кіевскую Мысль“ та „Кіевлянина“, але „Послѣднія Новости“ і навіть „Нова Рада“ виходили, хоч правда не зовсім регулярно. В „Новій Раді“ писав свої сміливі статті С. Єфремов. Часами в його хаті сходились земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе вдома. Пам'ятаю, заставав у нього А. В. Ніковського, Ол. Гн. Лотоцького, В. К. Прокоповича та інших. Більшість наших старих діячів взагалі залишилась у Києві: діячі Ц. Ради, тікаючи з Києва, не подумали про те, щоб і їх вивезти, принаймні хоч сповістити, що тікають. Ходячи вулицями, я раз-у-раз зустрічав знайомих. Ми здебільшого робили вигляд, що не знаємо один другого, — треба було додержуватись конспірації, щоб якимось не потрапити до хижих рук.

Вже в кінці другого тижня перебування більшовиків в Києві стало помітно, що з їхніми справами не все гаразд. Почали ходити якісь неясні чутки про те, що Центральна Рада веде переговори з німцями, що вже заклічила з ними мир. Пішовши якимось до Коцюбинського по справах свого комісаріату, я не застав його, а в будинку було помітно якусь метушню, знайомий мені з досвіду „евакуаційний настрій“. Виходячи я зустрів дуже стурбованого Нероновича, який дуже скоро біг вгору по східнях. Я був задоволений, що він мене не пізнав, — ми зустрічались з ним в Центральній Раді. Повернувшись до-дому, я застав гостей: прийшло два салдати, один з них був шфер Ів. Ігн. Красковського (котрий в кабінеті Винниченка заняв був пост товариша міністра внутрішніх справ). Він розказав мені, що Красковський перебуває разом з урядом, пробившись до нього вже зпід большевиків, і що українці вже наступають на Київ і може за тиждень будуть тут. Він сам з своїм товаришем пробився зпід Житомира до Києва,

щоб попередити „своїх“ про скоре визволення зпід большевицького ярма.

Та вже незабаром кожному стало помітно, що большевики довго не вдержаться. Ні я, ні Лотоцький не думали вже виїздити з Києва, щоб бува не попасти в таке становище, що опинимось справді відрізани від своїх. Большевики почали вже евакуювати Київ. Тепер настав мені клопіт нового сорту: за кілька днів до виходу большевиків з Києва розійшлася чутка, що вони братимуть закладників. Хтось бачив своїми очима список намічених закладників, і в тому списку ніби стояло і моє ім'я. Всі близькі й знайомі почали мені радити заховатись хоч на ці останні дні, поки большевики не залишать міста. Я послухався, але куди сховатись, до кого? У своїх — це ніяка схованка; я згадав про свого колегу по службі в Союзі Міст Н. В. Луначарського. У нього був власний будинок на тихій Трьохсвятительській вулиці. Пішов до нього. Приймають дуже радо. Особлива зручність тут ще в тому, що недавно покинула дім прислуга, одже нікого з чужих нема, сама родина Н. В-ча. Тут я й просидів дві доби. Нарешті не витримав, пішов до дому хоч ще большевики не покинули міста. Але вже покидали. Коли я у вечері пізно прийшов на свою Львівську вулицю, у нас у дворі ніхто не лягав спати. Всі чоловіки були мобілізовані й стерегли будинок. По сусідніх дворах те саме. Майже цілу ніч ніхто не спав, так наче на Великдень. У всіх піднесений, радісний настрій. Ті самі, що тишились в перші дні з приходу большевиків, тепер скрего-чуть проти них зубами. А з Шулявки, з Бібіковського бульвару доноситься нелереривний шум, риплять вози, стукають колеса: то відступають большевицькі обози. Раз-по-раз чути постріли. Але це нікого не бентежить: оця ніч-няна стрілянина, без ціли, просто мабуть у повітря, тяглася весь час перебування в Києві большевиків, і до неї всі звикли. Я прилучився до компанії вартуючих. І ось відгрався характерний інцидент. До сусіднього дому з вулиці прийшли якісь три салдати і почали когось шукати, казали, що мають арештувати. Зараз же збіглась юрба людей з усіх сусідніх дворів — і з нашого, які ухопили тих салдатів, за-тягли в якийсь льох, як почали їх бити, і ледви живих замкнули в льоху, щоб напотім здати новій владі. Били їх так, наче кожен мстився за свою власну кривду. Взагалі большевики в свій перший прихід не встигли залякати, стероризувати людність. Всім киянам, мабуть, памятна оборона редакції „Нової Ради“, властиво того двору, де вона містилась на Інститутській вулиці: мешканці того двору два дні одбивали напад большевиків, поробивши собі прикриття з великих сувоїв редакційного паперу й стріляючи

зпоза них з рушниць. Большевики стріляли також з рушниць і навіть з кулемета, але не змогли нічого вдіяти, а тимчасом довелось їм самим утікати.

Зійшло сонце. Большевиків уже не було в місті. Видався гарний весняний день. Кияне висипали на вулиці, веселі, радісні, але переможців ще не було. Вони не являлись цілий день, і місто прожило цей день без усякої влади. Горожане самі охороняли свої будинки й спокій у місті, і скрізь було тихо. Тільки на другий день ввійшов до Києва український відділ, що посувався в авангарді німецьких військ, під командою ген. Присовського й С. Петлюри. Вхід його обернувся в урочисту українську маніфестацію. Українці входили з боку Лукіянівки, одже як раз нашою Львівською вулицею. Години біля 9-ої ранку я вийшов з дому разом з жінкою й однією панею, що мешкала у нас в той час. Вдовж вулиці вже стояли галицькі січові стрільці, молоді веселі хлопці. Видко дожидали приїзду свого начальства. Сміються, жартують, раз-по-раз зривається гуртова пісня. Ми пішли помалу в напрямку до Сінної площі, коли бачимо, доганяє нас велике чорне авто, всі вітають його криками „слава!“ Оглянулись — аж в ньому сидить Петлюра а з ним якісь військові. Жінка замахала йому хусткою, він зупинив авто, виліз і ми всі сердечно розцілувались з ним, як на Великдень, вітаючи в його особі наше визволення. Я спитав: „а де ж німці?“ — „А то спитайте Жуковського, він іде з ними!“ Я побачив, що між Петлюрою, що брав тепер участь в боротьбі як доброволець, як партизан, і між Жуковським, що був офіціальним військовим комендантом від уряду У. Н. Р., існує якийсь антагонізм. „Ну, Дмитро, — додав Петлюра, іменуючи мене по нашій старій товариській звичці просто по йменню: піде тепер реакція, побачите!“ Але довго балакати було ніколи. Петлюрі треба було поспішати на Софійську площу, де мав бути урочистий парад. Він поїхав далі, та й ми почімчикували до св. Софії. Тут же познайомився я з молодим начальником Січових Стрільців д. Коновальцем, що їхав разом з Петлюрою.

Прийшли ми на Софійську площу. Повно народу. Богацько дам з квітками. В соборі йде молебен. Радісно гудуть дзвони. А за Дніпром ще бють гармати, здається — так близько, десь тут біля нас: це українці переслідують утікаючого ворога. З собору виходить урочиста процесія на чолі з єпископом, співає величезний хор. А від Михайлівського монастиря показуються українські вояки. Народ зустрічає їх овацією, жінки закидають квітками, кожен вояк дістає по квітці, заплітає її за гудзик, стромляє в дуло рушниці... Заквітчують гармати, виносять звідкись цілі ва-

зони квіток і ставлять на гарматні лафети. І де набрали стільки живих квіток, — ціле море! Крики „слава! слава українському війську! Хай живе Україна!“ несуться по цілій площі. Та ось якось вгамувалося. Військо вшикувалося навкруги, почався молебен. І якось дивно зливаються в одно згуки співу, величаве гудіння дзвонів по всіх церквах і гук гармат за Дніпром. На все те дивиться Великий Гетьман і вказує своєю булавою туди за Дніпро, немов говорить: „женіть їх! щоб ні ноги їх більше тут не було!“

Скінчився молебен, проспівано многоліття українському воїнству, покроплено свяченою водою. Починається парад. Усі частини українського війська дефілюють під згуки маршу перед своїм отаманням. Кожну частину юрба вітає радісними вигуками, і знов летять квітки. Одна батарея веде за собою групу полонених большевиків, мов римляне підчас своїх тріумфів. Ідуть, похиливши голови, — кілька обідраних салдатів, пара матросів, якийсь в цивільному. Шкода їх як людей, але ж це — люті вороги, різали наших, не жаліючи... В цей день український Київ святкував свою перемогу, своє свято. Жиди всі поховались, ані одного на вулицях, та й москалів не густо, і ті скоса зиркають на українське свято, — це ж кінець отій „єдиній-неділимій!“ На другий день почали входити до Києва німці.

Українського уряду ще не було, а його дожидали з великою нетерпеливістю. Всі сподівались від нього нових слів, нових діл. Всі думали, що навчений досвідом він не повторюватиме давніх помилок, покине свою утопічну політику і візьме твердий реальний курс, почне будувати міцну державу українську під захистом могутчих союзників. Це був момент подібний до часів проголошення Української Народньої Республіки в падолисті 1917 року: як і тоді, так і тепер громадянство покладало великі надії на молоду українську державу, а авторитет українського уряду стояв високо під вражінням Берестейського миру і вигнання большевиків. Щодня приходили вісти про очищення Лівобережжя: українське військо, побільшене численними добровольцями, ішло попереду, з боєм одганяло большевиків, а слідом за ним посувались німці й закріплювали здобуті терени. Але ес-ерівський уряд не виправдив надій, які на нього покладались, бо не міг плігнути вище своєї голови. Коли нарешті показали в Києві Голубович з своїми міністрами, а за ними й Грушевський з Малою Радою, та заспівали свої старі пісні, — то громадянство побачило, що нічого нового не буде, а все піде по старому, — по тому, що вже довело до січної катастрофи. Мала Рада і на вигнанні, у вагонах, занята була своєю революційно-соціалістичною творчістю й понаписувала низку законів:

і земельний (на основі скасування приватної власності), і про восьмигодинний робочий день, і про монополізацію промисловости, і про співробітництво „рад салдатських, робітничих і селянських депутатів“ з органами місцевої самоуправи, нарешті — про новий поділ України на „землі“, замість губерній. Не думали тільки про одне: як би досягти того, щоб влада Української Народньої Республіки була владою, а не фікцією, щоб спіралась на якусь реальну силу, а не на паперові декларації та резолюції... Дуже мало думали також і про те, що прихід на Україну австро-німецького війська та взяті на себе по договору в Бересті зобов'язання перед центральними державами — також де-чого вимагають.

Але про це все ніхто з кругів Грушевського-Голубовича очевидячки не думав. Спочатку тримали себе як триумфатори, і справді, перші дні всі ми, що залишались у Києві, радісно їх вітали. Памятаю засідання Центральної Ради, на якому делегати з Берестя: Любинський, Севрюк і Левицький здавали справу й читали текст договору. Треба віддати справедливість цим молодим людям — властиво Севрюкові й Любинському, бо участь Миколи Левицького мала більш декоративне значіння — вони вивязались з свого завдання дуже непогано і заімпонували навіть таким досвідченим дипломатам як граф Чернін (див. його спомини). За допомогою Мик. Василька берестейський договір було уложено в дуже вигідних для України формах, треба було тільки вміти його використати. Одже Любинський, який виконував обов'язки міністра закордонних справ і робив доклад, зустрів цілком заслужене одобрення.

Незабаром по повероті до Києва українського уряду, пішли розмови про зміну кабінета і про вступ до уряду людей „поміркованого“ напрямку — мали на увазі ес-ефів, бо правіше од них думка керуючих українських кругів не сягала. Одного разу розійшлась чутка, ніби я маю стати на чолі уряду, і до мене зараз же прибіг старенький румунський генерал Коанда, що переховувався за большевиків, а тепер звідкись виринув. Він прочув про це і хотів зразу зав'язати зі мною відносини. Але я запевнив його, що сам перший раз про таку комбінацію чую. В дійсності мені пропонувано було портфель міністра освіти, але я не міг його взяти, бо вже давно одійшов од справ народньої освіти і не вважав себе за фахівця в цих справах. Кабінет зреформувався таким способом, що до нього ввійшли чотири ес-ефи на другорядні ролі.*) Міністром внутрішніх

*) С. Шелухин — на юстицію, Вячеслав Прокопович — на освіту, Гв. Феценко-Чопівський — на торгівлю і Ол. Лотоцький — на державний контроль.

справ зробився покійний Мих. Ткаченко, людина дуже щира й рішуча, добрий український патріот. На жаль в тодішніх ненормальних умовах без пуття змарнувалися його добрі прикмети.

Петлюра мав рацію, коли при своїм вступі до Києва сказав, що тепер настає реакція. Дійсно, наступала реакція, і цю реакцію треба було використати для скріплення молоді української держави, не лякаючись самого слова. Бо само по собі те слово „реакція“ має лиш умовне значіння, дивлячись по тому, проти чого повстає реакція і що собою заміняє. Як що підчас нормального розвитку держави, коли життя йде вперед, поліпшуючи й удосконалюючи форми політичних і соціально-економічних відносин, раптом, під впливом тих чи інших чинників, уряд починає гальмувати цей поступовий хід, скасовувати нові форми громадського ладу й вертатись до старих, пережитих, — це буде реакція шкідлива. Але коли після захоплення утопійними гаслами, максимальними програмами й демагогічною практикою починається серед громадянства протверезіння, знеохочення до політики авантюр і експериментів, а натомість прокидається бажання спокою, ладу, мирного впорядкування відносин і здорової продуктивної праці — це реакція здорова, і цю реакцію розумні й далекосяглі політики повинні використати і знайти такий середній шлях напрямку державного будівництва, яким можна як найшвидче дійти до скріплення влади, до консолідування громадських сил, до зміцнення зовнішнього й внутрішнього становища держави. Власне такий момент здорової реакції переживало громадянство на Україні після повороту Центральної Ради до Києва. Переживали його й широкі селянські маси. Середнє селянство, статечні господарі-хлібороби завурзушилися і підняли голову. Вони хотіли добитись права, щоб і їхній голос було чути, коли вирішувались важніші питання соціально-економічного життя, особливо в справі земельній. Вони пішли цілком легальною дорогою. Вже 25. березня 1918 р. відбувся у Лубнях хліборобський зїзд, організований партією Хліборобів-Демократів. На цей зїзд зібралось по-над 2000 хліборобів з шести північних повітів Полтавщини. Щоб забезпечити змогу спокійно провадити роботу й обмірковувати свої справи, довелось оберігати помешкання зїзду узброєною вартою з молодих парубків, синів хліборобів. Зїзд вибрав делегацію з 200 селян-хліборобів, які мали передати Центральній Раді постанови зїзду. Делегація вирушила до Києва під проводом відомого українського діяча на Полтавщині Сергія Шемета. Вона явилась перед Центральною Радою, але проф. Грушевський не допустив, щоб

її вислухано перед загальними зборами Ради, і тоді відбулась тільки нарада декого з делегатів із представниками фракцій Центральної Ради. А бажання хліборобів були властиво дуже скромні. Вони зводились до того, щоб Центральна Рада переглянула свій земельний закон, щоб допустила в свій склад представників від хліборобів та щоб призначила нові вибори до Українських Установчих Зборів, бо ті, що відбулися підчас большевицької навали, пройшли в дуже хаотичному стані й дали дуже непевні наслідки: обібрано було багато большевиків і взагалі ворогів української державности. Одначе делегація нічого не добилась ні від Центральної Ради, ні від міністрів. Пам'ятаю, про це з обуренням оповідав на зборах громади есефів С. П. Шелухин, тоді міністр судових справ. Делегація заходила й до нього і до В. Прокоповича; обом вона казала, що селяне їм довіряють, вважають їх за „своїх“ міністрів і просять залишатись на їхніх постах.

Та розчаровувались не одні селяне-хлібороби. Скоро по повороті української влади почали прибувати до Києва наші емігранти, а за ними й земляки-галичане.*) І ті, і другі, коли приходилось балакати з ними й запитувати про їхні вражіння від української державности, відповідали не дуже весело. Несолідність, брак якогось пляну й системи в державній роботі, беспорядність уряду, не вважаючи на зусилля окремих одиниць, неуміння наладити відносини з німцями — це все яскраво кидалось їм, людям свіжим, у вічі. Взагалі в офіційних українських сферах приймали німців дуже сухо, як окупантів, а не союзників. Ніхто не дбав про якесь зближення, товариські сходини, інформацію. Німці, попадаючи до Києва, столиці України, думали зустрінути українців, але ніде їх не знаходили, окрім як в урядових інституціях. Тимчасом російські, жидівські, польські круги робили все можливе, щоб зблизитись, зйтись, інформувати німців і — можна собі уявити, як вони інформували їх про Україну та її молоду державність! Надзвичайна сухість і черствість у відносинах — ця характерна особиста риса проф. Грушевського, скільки я його знаю з 1904 року, наче задавала тон відношенню українського уряду й офіційних сфер до німців, — військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїздити до Києва. Ніякого приняття, ніяких зустріч і відносин по-за чисто офіційними справами. Тимчасом неукраїнське „товариство“ Києва робило як раз навпаки і „обробляло“ німців, як тільки можна.

*) Приїхали: д-р Дм. Донцов, д-р В. Панейко, Михайло Залізняк, Волод. Степанківський, пізніше трохи А. Жук.

Ця сухість і холодність відносин виявилась і при зустрічі дивізії синезупанників, яка прибула до Києва. По-за офіціальним парадом перед будинком Центральної Ради — нічогісінько. Ніхто не заопікувався гостями, ніхто не запросив їх на якесь прийняття, взагалі ніхто не зацікавився нашими козаками, що так мріяли про Київ, про рідний край, про свою державу, що мов на крилах летіли, щоб швидче попасти в серце України, у вимріяний в довгій неволі золотoverхий Київ. Більше того — як мені потім оповідали самі синезупанники, команда дивізії не могла добитись від міністра Жуковського, щоб їм видавали продукти, положені по уставу, щоб одвели якесь людське помешкання! А яке це було чудове військо! Коли я перший раз, вийшовши з дому, побачив як машерували полки за полками, розтягшись вздовж цілої Львівської вулиці, всі як один молодці, в синіх жупанах і високих козацьких шапках, прекрасно озброєні з бадьорим виглядом — мені здалось, що я бачу якийсь чудовий сон, що передомною воскресла стара козацька Україна, і аж тепер я відчув, що дійсно маємо державу, коли маємо таке прекрасне військо!

Але коли нашим славним козацтвом не зацікавилися ті, що повинні були оточити їх як найбільшим теплом і увагою, то за те звернули на їх свою увагу всі ворожі до української державности елементи, в першій лінії большевики. Вони кинулись агітувати серед козаків; раз-у-раз доводилось бачити імпровізовані мітинги десь на Сінному або Галицькому базарі: юрба обступила козака-синезупанника й якогось жидка, що сперечаються між собою, а люде слухають. Але козаки держались твердо і самі являлись добрими контр-агітаторами, та на жаль, мало де знаходили вони собі моральної піддержки.

На цю самотність наших козаків звернула увагу громадка членів Українського Клубу й почала запрохувати декого з видніщих діячів зпоміж старшин і козаків (про яких ми довідались від тих членів Союзу Визволення України, які прибули до Києва) на товариські сходини до Клубу. Тут знайомились між собою й обмірковували плян організації культурно-просвітньої роботи й розумних розваг серед козаків. На жаль, події скоро розвинулись так, що ніколи було думати про розваги.

Приїхав до Києва Микола Василько, відомий український діяч на Буковині й член австрійського парламенту. Він зайшов подякувати мені за охорону дібр його брата на Буковині, коли я сидів там у Чернівцях. Я думав, що то його власні маєтки (головно — ліс) і з поваги до українського діяча, про котрого я так багато чув, ужив усіх

заходів, щоб оберекти його маєток од знищення й розграбування. Тепер ми вперше познайомились. Д-ій Василько переказав мені про те розчаровання з українських державних і політичних діячів, яке панує серед німецьких і австрійських кругів. Треба було заключати різні торговельні договори, обмірковувати складні економічні питання, і українські міністри та політики були в них як діти. Один М. Порш тільки імпував німцям в ділових переговорах своїм знанням, умінням розбиратись в справах і взагалі солідністю. Боляче було за український уряд і за українську державу чути всякі анекдоти, які ходили серед громадянства про різні випадки й непорозуміння у відносинах наших урядових „кол“ з союзниками.

Між иншим дуже скоро по повороті уряду почали ходити чутки, що його становище взагалі дуже хистке, що має статись якийсь переворот: про це на початку квітня говорили в Києві зовсім отверто. З другого боку ширились чутки, ніби німці, зневірившись в здібности українського соціалістичного уряду витворити якийсь державний лад, хочуть поділити Україну з австрійцями на два генерал-губернаторства — київське й одеське. Не знаю, яка була реальна підстава для цих чуток, але вони вперто ходили серед громадянства й ще більше підривали авторитет уряду Голубовича. Пізніше я довідався, що дійсно такий проєкт поділу України існував серед союзників.

Зв'язок з провінцією налажувався дуже слабо. На ґрунті бездіяльности й фактичної одірваности уряду від життя на місцях почали виникати такі явища, як спроби деяких великих землевласників (і на Правобережжю і на Лівобережжю) самим порозумітись з німцями — помимо українського уряду — що до охорони своїх маєтків й відшкодування за пограбування селянами поміщицького майна зимою 1917—18 років. А в деяких місцях з ініціативи декого з землевласників почали організовуватись самочинні узброєні відділи, зложені з усяких пройдисвітів і всякої наволочи, котрі почали силою стягати з селян т. зв. контрибуції, не тільки повертаючи дійсно захоплене й пограбоване майно, але забираючи в селян ще їхній власний інвентар і великі грошові окупі. Діяльність цих „карних експедицій“ супроводилась усякими гвалтами й насильствами. Так утворилось дивне становище: в Києві сидів уряд, який проголошував соціалізацію, а на місцях грасували карні експедиції й стягали з селян відшкодування на користь поміщиків! Німцям же йшло тільки про те, щоб забезпечити себе хлібом, згідно умові в Берестю, бо потреба в хлібі і взагалі продуктах багатой України й спонукала їх головню до Берестейського миру. Це був в повнім

розумінні слова Brotfrieden для центральних держав, населення котрих стогнало від голоду.

Взагалі увесь період від повороту Центральної Ради до Києва відчувався цілим громадянством, українським і неукраїнським, за якийсь переходовий час; всі дожидали якихось рішучих змін, якогось виходу з того закутка, куди загнали країну верховоди політичного життя, що не вмiли збагнути духа часу й зорієнтуватись в нових обставинах і умовах.

IX.

Моя подорож до Львова весною 1918 року. Звістка про переворот у Києві.

В березні-квітні 1917 року мені довелося спішно закінчувати ліквідацію колишніх галицько-буковинських інституцій. Після берестейського миру цілком верталися до Австрії й ті шматочки галицько-буковинської території, які з осені 1917 р. залишилися в наших руках, а з другого боку треба було сподіватись, що тепер почнуться якісь розрахунки в справі реквізицій, шкод і т. д. Одже особливо важно було закінчити ліквідацію в порядку й передати українській владі впорядковані діла й архіви. Але те, що зрозумів большевик Юрко Коцюбинський, не могло збагнути військове міністерство Української Народньої Республіки, і мені коштувало великих зусиль довести діло до краю. На чолі відділу „Постачання армії“ поставлено було якогось ген. Стойкіна, з яким мені й довелось головно мати справу. Ця людина, чужа українству, не визнавалася на якийсь „галицькій“ політиці, не знала нікого з наших людей, і те, що було ясно й зрозуміло само собою Коцюбинському, йому доводилось втолковувати, поясняти, звертатись до авторитету цілого ряду людей, що служили попереду в галицько-буковинському комісаріаті, а тепер заняли високі пости в Українській Народній Республіці: Ол. Лотоцький тепер був Державним Контрольором, Ів. Красковський — товаришем міністра внутрішніх справ, М. Володковський — товаришем Державного Секретаря, цілий ряд наших повітових комісарів поробились директорами департаментів (С. Гаєвський, П. Зайцев, К. Лоський, М. Маслов, М. Корчинський, В. Приходько та ин.), або взагалі високими урядовцями.

*) Австрійці просто завяли своїм військом ці території, при чому заарештували наших комісарів, хто ще сидів на місці, напр. д. Зволянського в Сучаві на Буковині й д. Сердюка в Збаражі. Сердюка поведено було під вартою до Львова, але по дорозі в Золочеві звільнено на інтервенцію о. Ю-ка.

Та все таки, до половини травня справа сяк-так мала бути вже полагоджена. Між иншим виникло т. зв. банкове питання — про вивезені москалями фонди деяких львівських банків. Діло в тім, що при евакуації Львова в 1915 році москалі вивезли капітали деяких львівських банків (Земельного Гіпотечного та ин.) і поклали їх в депозит у Київському Державному Банкові на імя галицько-буковинського генерал-губернатора. Коли в осени 1915 р. почалась евакуація Києва їх вивезено до Харкова, а звідти до Ростова на Дону. Після Бобринського ці суми (всього було щось коло 24 мільйони корон — великий капітал в ті часи) переписано на депозит Трепова, а потім на мій. Про існування цих грошей я довідався лише весною 1918 року вже при кінці ліквідації, коли мене канцелярія запитала, що робити з цими грішми? Я дуже зтурбовався, довідавшись про це, особливо боячись, що серед вивезених сум можуть бути гроші українських інституцій, котрим, як би вони пропали — хто й коли повернувби. Я зараз же вирядив двох урядовців до Ростова (це сталось скоро після вигнання звідти большевиків), і вони привезли всі гроші цілими до Києва: на щастя вони збереглись підчас усяких евакуацій і націоналізацій. Тоді я викликав зі Львова відпоручників тих банків, чиї гроши переховувались в депозиті, і повернув їм усі суми. Вони були надзвичайно здивовані цим, бо вважали гроші за страчені: пропонували мені якийсь прсцент винагороди, який по австрійськи~~х~~ зако~~н~~а~~х~~ належить тому, хто знайшов і повернув загублені гроші, або — орден від австрійського уряду. Я ледви міг їм витолкувати, що я виконав лиш звичайний обовязок, який лежав на мені, і що вони мають хибний погляд про урядовців Української Народньої Республіки, коли гадають, що ті можуть приймати подяки (та ще від чужої держави!) за виконання своїх службових обовязків. Виявилось, одначе, що грошей українських інституцій було дуже мало, здається, було щось належне „Дністрові“ та якимсь приватним особам.

Мені схотілось проте довідатись особисто від львівських властей, як було переведено поворот вивезених грошей і поділ їх між власниками. Я рішив зїздити на пару тижнів до Львова, щоб при нагоді трохи відпочити від київських вражінь останніх місяців і побачитись з моїми львівськими приятелями і знайомими. За допомогою д. М. Василька я дістав дозвіл від австрійського уряду на двохтижневий побут у Львові та Чернівцях і коло 20-го квітня виїхав до Львова.

Я мав виїхати тижнем раніше, але мене задержала одна пригода, яка сама по собі хоч може й не має інтере-

су, але характеризує до певної міри порядки й способи державного правління часів панування Грушевського й Голубовича. Якось одного ранку читаю в „Вечернихъ Новостяхъ“*) замітку; „Назначеніє Д. И. Дорошенка“, і далі йшло про те, що мене призначено послом до Голяндії. Здивувався я, прочитавши таке. Ніхто нічого зі мною про це не говорив, не питав моєї згоди — і масш! Правда, мені дуже хотілося тоді дістати призначення до Австрії — тому що я більш-менш уже був знайомий з галицьким питанням і гадав, що можу принести певну користь при вирішенні ріжних питань, які стосувалися долі західно-українських земель. Я говорив навіть про це з М. Поршем, людиною дуже впливовою в ті часи, але на виразне бажання проф. М. Грушевського було призначено послом до Австрії А. І. Яковлева, що дільки що дістав посаду начальника канцелярії Центральної Ради. Одже при таких обставинах призначення мене до Голяндії могло виглядати мов якась іронія або бажання вислати мене як найдалше від Києва. Ну, та коли уряд призначив, то, значить, діло зроблено, і треба дождити лиш офіціального повідомлення. Жду день, два, три — нема нічого. А тимчасом звістку „Вечернихъ Новостей“ передруковали усі українські часописи, мене запитують знайомі, приходять люде і просять-ся до „моєї“ місії. Так минає цілий тиждень. Я вже починаю думати, що звістка „Веч. Новостей“ — якась помилка або вигадка. Іти в Міністерство й питати, чи це правда, що мене призначено, — якось не випадає. Коли ось на сьомий день в тих же самих „Вечернихъ Новостяхъ“ нова замітка! „Одказъ Д. И. Дорошенка“ і далі стоїть, що Д. И. Дорошенко категорично відмовився від запропонованої йому посади посла до Голяндії“. Справа приймала характер якогось поганого анекдота. Я сів і написав листа до редакції, що я, мовляв, ні від якого поста не відмовлявся, бо ніхто нічого мені не пропонував, і що чутки про якесь моє призначення є ніщо инше, як чиясь вигадка, невідомо ким і за-для чого пущена.

Але, несучи вже листа до редакції „Веч. Новостей“, я рішив зайти попереду до проф. М. Грушевського й спитати: може й справді у них, в уряді, щось було, — так щоб попереду вияснити. Я пішов до будинку Центральної Ради (б. Педагогічного Музею), де оселився тоді Грушевський. Біля помешкання стояли на варті галицькі січові

*) Якось так було, що при всіх українських урядах у Києві 1917 — 1919 років найбільш доінформованими виходили й тому перші подавали звістки про всякі урядові розпорядження й призначення не українські, а російські часописи!

стрільці, які несли функції особистої охорони голови Центральної Ради. Я подав свою візитову картку, і Грушевський зараз же мене прийняв, Здається це було перший раз, що ми бачились і говорили після тяжких сцен на початку серпня 1917 року, коли я відмовився від формування Генерального Секретаріату. Грушевський був в дуже доброму настрою, розпитував, що я роблю і т. д. Вияснилось, що справді була розмова про мою кандидатуру і навіть було призначення. Я показав Грушевському числа „Веч. Новостей“ і мій лист до редакції. Він попрохав мене зачекати трохи і звелів покликати М. Любинського, що керував тоді Міністерством Закордонних справ. Любинського викликано по телефону і за чверть години він явився. М. С. Грушевський учинив йому форменний „разнос“, збештав його, як хлопчачка. Страшенно сконфужений Любинський почав перепрошувати і заявив, що моє призначення справді було ухвалене на Раді Міністрів, але він про це забув і тому мене не сповістив. Я показав йому свого листа до редакції. „Що ж, відповів на це Любинський, коли хочете нас бити, то бийте, це ваше право“. Розуміється, я сказав, що тепер після вияснення справи друкувати листа я не буду, але що до суті самого призначення я ще нічого певного сказати не можу, ще подумаю; я маю їхати до Галичини і, коли повернуся, то дам остаточну відповідь. „От і добре, зрадів Любинський: їдьте до Галичини, надумайтесь і знайте, що призначення до Голяндії у вас в кешені.“ На тому ми й попрощались.

До Львова я виїхав вкупі з А. І. Яковлевим, що вирушив до Відня на місце свого призначення і був такий ласкавий, що запросив мене до свого окремого вагону, тому що їхати в звичайному вагоні було дуже тяжко: залізничний рух ніяк не міг війти в нормальну колію після цілого року безладдя і руїни. Правда, і посольський вагон був не аби-який; це був звичайний вагон 2-ої класи; всі канапи в ньому були обдерті за виїмком двох; у решти стирчали самі пружини, а зверхня оббивка була геть чисто обідрана. Брудно було страшенно. Але за те їхали самі. З Яковлевим їхав персонал його місії: урядовці Мирошніченко, Боднар і Косинин. Останні двоє — галичане. Ми доїхали вкупі до Львова, Яковлев не зупиняючись рушив далі, а я висів на головнім дворці.

Зупинився я в „Народній Гостинниці“. Не встиг я ще розташуватись і вмитись, як до мене явився старенький військовий, одрекомендувавсь як полковник Гужковський і почав мені оповідати про начальника Січових Стрільців ерцгерцога Вільгельма — це був перший раз, коли я почув про Василя Вишиваного; подарував мені фотографічну

картку ерцгерцога, де він був знятий вкупі з митрополитом А. Шептицьким і полковником Гужковським, приніс цілу пачку гарних цигарок, і взагалі старався чим міг виявити до мене увагу і симпатію. Більше мені ніколи з ним не довелось зустрітись, і вже пізніше з його некрольога в „Хліборобській Україні“ я довідався, що це був один з дуже нечисленних галицьких панів, що повернувся до своєї народности, і то вже в старших роках свого життя.

Дуже скоро чутка про мій приїзд розійшлася серед моїх львівських приятелів, і я ще не встиг сам до всіх зайти, як мене почали відвідувати, запрошувати, хто на обід, хто на вечерю, і я провів цілий тиждень серед своїх людей, скрізь мене приймали мов рідну, близьку людину, з якою давно не бачились. Я побував або побачився з цілим рядом моїх старих приятелів і знайомих, з д-ром Ст. Федаком, д-ром Л. Цегельським і його шановним батьком о. Мих. Цегельським, з д-ром Іл. Свенціцьким, п. Волод. Гнатюком, д-ром М. Лозинським, моїм давнім приятелем і тезком — Володимиром Дорошенком; познайомився з заслуженими галицькими діячами Олександром Барвінським, Юліяном Романчуком, Костем Левицьким; побував у митрополита Андрія Шептицького, віддаючи йому його київський візит до мене. Мене запрошено на засідання Виділу Наукового Товариства імени Шевченка, на збори Народного Комітету; я знову оглянув наші, так дорогі моєму серцю інституції — музеї, бібліотеки; взагалі цей тиждень був один з щасливіших в моїм житті! я був у Львові, цим вимірняєм з молодих років у моїй уяві духовім осередку українського життя, серед людей, до яких змалку звик ставитись з найвищою повагою, хоч знав їх тоді ще тільки по імені, серед моїх старих товаришів, які тепер поробились видатними діячами на різних ділянках громадського життя, і з боку тих і других зустрічав стільки тепла і ласки, як один з перших гостей з Великої України, що прибули після кількох років війни і нашої обопільної неволі. Тепер у всіх був бадьорий, жвавий настрій; у всіх перед очима стояв образ могутньої відродженої України, яка мов воскресла після многовічного сну і встала з домовини сильною, здоровою, і от-от простягне руку, щоб допомогти й своїй рідній сестрі Україні надністриянській...

Я побував у намісництві, добув квитка і розписки в тому, що всі гроші, колись вивезені зі Львова москалями, повернуто і всі претензії цього рода задовольнено. Побував вкупі з д-ром К. Левицьким у австрійського намісника Галичини генерала Гюйна, який зробив на мене вражіння добродушного старого вояка, мало заангажованого в заплутану й складну місцеву галицьку політику. Він мене:

спитав, чи не чув я нічого про Київ, бо там ніби зайшли якісь важні події, характеру і подробиць яких він сам ще не знав. Розуміється, я нічого не знав і не чув.

Одначе, коли я вже зібрався був виїздити до Чернівців, мені з кругів редакції „Діла“ показали телеграму про те, що в Києві відбувся переворот: Центральну Раду розпущено й вибрано гетьмана Скоропадського. Мої галицькі знайомі кинулись мене розпитувати, що це може значити? Чи це кінець української державности? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. У вечері наспіла друга телеграма з деякими подробицями й складом нового кабінету міністрів; серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржепецького, генерала Кирея. Я зазначив своїм галицьким знайомим, що ймена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, що діло йде не про „кінець української державности“, а що найбільше — про зміну її форми. Я радив знайомим журналістам не спішитись з якимись висновками, не чинити алярму, поки не прийдуть якісь певні відомости, щоб не помилитись і не взяти якої фальшивої лінії, котру потім довелось би самим спростовувати й змінювати. Здається, моєї поради послухалось тільки „Українське Слово“, редаговане д-ром Л. Цегельським. Я покинув думку їхати до Чернівців і зібрався зараз же в дорогу назад до Києва.

На мене самого звістка про переворот у Києві зробила якесь дивне вражіння. Гетьманщина... якось дивно звучало для мене це слово в пристосуванні до сучасних обставин! Реставрувати гетьманщину, гетьманський уряд, — що ж: це наша стара, традиційно-національна форма державности, з нею звязані наші славні спомини, зараз же пригадуються імена Б. Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи... з гетьманщиною звязується уявління про щось виключно своє, питоме, якісь чари минулого, на споминах про котре виховувалась наша національна думка. Але, чи можливо це тепер, чи знайдуться такі люде, щоб достойно воскресили цю славу традицію, щоб зрозуміли її, змогли пристосувати її до вимог сучасного життя, до теперішніх ідей і настроїв? Чи не буде реставрація Гетьманщини тепер у вік „націоналізацій“, „соціалізацій“, „ревкомів“ — тим самим, чим було би те, колиб хтось задумав узброїти військо в кольчуги, самостріли, списи супроти танків, кулеметів, цепелінів... Для мене — історика, що присвятив стільки часу й думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією... А сама особа нового гетьмана?

З Павлом Петровичем Скоропадським я познайомився тільки тепер, недавно, перед самим своїм відіздом до Львова, в квітні 1918 року, але чув про нього багато вже давно перед тим. Найбільше чув від свого дядька Петра Яковлевича Дорошенка, що був сусідом П. П. Скоропадського по своєму маєтку в с. Боничах Глухівського повіту і його давнім близьким приятелем. Дядько часто розповідав мені про П. П-ча, як одного з нечисленних наших панів українофілів, що цікавився рідною старовиною, збирав її пам'ятки, дуже шанував наше минуле й національну культуру, допомагав грішми ріжним виданням з обсягу української історії й мистецтва, жертвував на культурні цілі, на пам'ятник Шевченкові. Памятаю в літку 1910 або 1911 року, коли я гостював у дядька в Боничах, він оповідав мені про замір П. П. Скоропадського відновити на свій кошт видання „Кіевской Старини“, що припинилось 1907 року. В кабінеті дядька завжди свояв великий портрет П. П. Скоропадського: стрункий красунь — офіцер в мундурі кавалергардського полку. Але особисто мені ні разу не довелося зустрінутись з П. П. Скоропадським, раз тільки здалеку бачив я його у Глухові на вулиці.

Літом 1917 року я часто чув імя генерал-лейтенанта Скоропадського, як начальника українського корпусу, П. В. Скрипчинський, що був якийсь час представником Генерального Військового Комітета при ставці Південно-Західного фронту, дуже часто згадував про ген. Скоропадського, як про майже самотнього боєвого генерала-українця, що став на національному ґрунті й формує український корпус. І мені страшенно хотілося познайомитись, але ніяк не щастило це зробити: приїду, бувало в ставку до Кам'янця, кажуть — тільки що був ген. Скоропадський і вже виїхав. Шукаю його в Бучачі — виявляється — виїхав кудись на фронт. Так і не довелося зустрінутись. В листопаді 1917 р. пригадав мені імя генерала Скоропадського Петлюра, коли я був у Чернігові, радісно повідомляючи про те, як Скоропадський одбив і роззброїв большевицькі корпуси, що насували на Київ.

Та ось, нарешті, довелося нам зустрінутись. На початку 1918 року приїхав до Києва П. Я. Дорошенко і звичайно бував у нашій хаті. Він зупинився в помешканні П. П. Скоропадського в Пассажі на Хрещатику ч. 25. Одного разу, коли ми вертались з Байкового кладовища, де одвідували могилку мого батька, а його брата, П. Я. сказав мені: хочеш познайомитись з П. П. Скоропадським? Ідьмо до нього! Я, розуміється, сказав, що дуже хочу. Ми застали П. П. Скоропадського вдома. Він був у цивільному сіренькому вбранні й дуже нагадував той портрет, що я ба-

чив у П. Я. Дорошенка: струнка постать, гарний, чисто античний склад голови й приємне обличчя і дуже моложавий вигляд (майбутній гетьман України уродився 1873 року, але виглядав значно молодше своїх років). Біля дверей, де була шафа з енциклопедичним словником Брокгауза, стояв молодий чоловік в зеленому жупані з підстриженою по козацьки чуприною, чорнявий з маленькими вусиками, і роздивлявся томи словника. Нас чомусь не познайомили. Коли я потім спитав дядька нишком, хто се такий, він сказав, що це один з отаманів Вільного Козацтва— Полтавець Остриця. Згодом увійшов і познайомився з нами підстаркуватий пан з сивою, роздвоєною як на гравюрі Норблена, що уявляє quasi Мазепу, бородою, дуже веселий і жартовливий; це був полковник Зеленецький, пізніший адютант Гетьмана.

Розмова наша мала загальний характер. Трохи поговорили про політику. Господар хати розпитував мене про проф. М. Грушевського і як я дивлюся на нього. Я сказав, що дуже поважаю проф. Грушевського, але жалкую, що він узав крайній лівий курс, пішов не з давніми керманічами українського руху, а з молодими представниками новозаявлених соціально-політичних течій, і що краще було би такій людині, як проф. Грушевський, стояти по-над партіями, бо він мусів би належати не якійсь одній партії, а цілій нації. Говорили ми між собою по російськи, бо так завжди говорили ми з моїм дядьком: в нашій родині, хоч було аж кілька „українофілів“, але звикли говорити по російськи, лише зрідка мішаючи українські слова. Вся наша розмова в хаті П. П. Скоропадського, повторюю, носила випадковий, малозначучий характер. Мені іноді приходила думка, що перебування П. П. Скоропадського тут у Києві — чимсь звязане з якоюсь політичною акцією, про яку ходили глухі чутки, та й приїзд мого дядька теж здався мені не випадковим, але я не зважувався його запитати, як людину, що після смерти мого батька була для мене найстаршою в нашій роді. Вже геть пізніше дядько сам мені сказав, що був втаємничений в змову, яка підготвляла гетьманський переворот.

X.

Київські настрої. Переговори про мій вступ до кабінету Ф. А. Лизогуба, Гетьманщина.

Від Львова до Підволочиськ я їхав дуже добре в окремім купе. Львівські земляки, що проводили мене на двірць, сказали щось потяговій службі, і кондуктори — це були українці — оберігали мій спокій і вигоди до самої україн-

ської границі, нікого не пускали до мого купе, самі перенесли мої річи в Підволочиськах на український поїзд і ні за що не схотіли взяти ніякої подяки, навіть образились, коли я хотів дати дещо грошей. В Підволочиськах я сів до брудного обшарпаного вагону. Галицькі кондуктори помогли мені знайти десь у куточку місце. Але зараз же довелось воювати з австрійськими офіцерами, які цілою юрбою ввалились до вагону, виганяючи усіх невійськових. З великими труднощами удалось мені відстояти своє місце. Хоч і переповнений та з обшарпаними вагонами, український поїзд ішов дуже швидко і на другий день я був уже в Києві. Здається, це було в страстну п'ятницю або в суботу.

Жінка стріла мене з сльозами: все, мовляв, пропало, синезупанників роззброїли, січових стрільців роззброїли, Центральну Раду розігнали... Я скоренько побіг шукати збори комітету партії ес-ефів, жінка казала, що він саме оце десь засідає. Побіг в Український Клуб (уже в нове помешкання на Прорізній вулиці) — нема, в дирекції „Часу“ — нема; так ніде й не знайшов. Вже потім дізнався, що засідали на квартирі у П. І. Холодного. На другий день я прочитав грамоту Гетьмана. Вже напевно довідався, що до кабінету належить проф. Микола Прокопович Василенко, мій добрий знайомий і земляк з Глухівського позіту на Чернігівщині. Я рішив просто піти до нього і розпитати, що і як сталося, та що уявляє собою реставрована Гетьманщина.

На моїй Львівській вулиці були казарми Січових Стрільців (будинок ч. 24). Тепер, проходячи повз нього, я бачив німецьку варту коло воріт. Звідти виходили Січозі Стрільці, вдягнуті як на дорогу, але без зброї, і розходилися, ішли переважно в напрямку до двірця. Боляче мені було на них дивитись, — гарні то були хлопці, безмежно віддані українській національно державній ідеї..

І біля квартирі Василенка стояла варта: два узброєних німецьких вояки в шоломах стерегли вхід до його скромного помешкання, в маленькім деревлянім будинку ч. 20 по Тарасівській вулиці. Я вже не знав, як і підійти, чи пустять, коли ось сам Микола Прокопович угледів мене у вікно, зараз же побіг одчиняти двері і впустив мене. В коротких рисах Василенко познайомив мене з ситуацією. Центральна Рада і правительство ес-ерів, казав він, виявили свою нездібність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люде, представники іншого політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішаючий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З цим треба насамперед рахува-

тись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державности були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої української держави. Одже від самих українців, спеціально від тих, які критично ставились до політики попереднього українського правительства, залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина — це як раз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу.

Я відповів, що погожуюсь з його думкою про потребу українцям національного напрямку взяти участь в правительстві і що цілком розумію його самого, що він увійшов до гетьманського кабінету. Тоді Микола Прокопович сказав, що в такому разі й я мушу співробітничати з новим урядом, і взяти, наприклад, на себе пост посла в Берліні. На це я відповів, що мушу перебалакати з моїми партійними товаришами, спробувати переконати їх в необхідності взяти участь в правительстві. Але що торкається мене особисто, то мені взагалі не хотілося б виїздити з Києва, покидати Україну, що я й так був відстав свого часу від життя, виїхавши торік весною до Галичини.

Але серед ес-ефів, як виявилось, панував дуже непримиримий настрій. А. В. Ніковський оповідав мені, що до нього приходив небіжчик М. Устимович, тимчасовий голова ради міністрів, і пропонував ес-ефам сім місць в кабінеті, але Ніковський „з обуренням одкинув“ цю пропозицію і ніби пригрозив, що викине його за двері, коли він ще другий раз прийде. Нічого не виходило і з переговорів з комітетом партії, які велися з гетьманської сторони.

За кілька день приїхав знову з Чернігова П. Я. Дорошенко. Він радив мені піти перебалакати з самим Гетьманом. На другий день він улаштував для мене побачення в будинку ч. 40 по Інститутській, що відтепер зробився гетьманською палатою. Гетьман в розмові заявив мені, що його мета — будувати міцну самостійну державу українську на національній основі. Я сказав, що це й мій ідеал: міцна українська держава, яка обєднає коло себе всі землі, заселені українським народом і дасть змогу народові українському влаштувати вільно своє життя по його власній уподобі. — „Я не соціяліст, говорив далі Гетьман, але я щиро стою за демократичний лад, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю

й його богатств⁴. Гетьман не робив мені ніяких пропозицій, що до мого співробітництва з його урядом. Наша розмова мала характер взаємного вияснення позицій і поглядів на завдання біжучої хвилі. Цим разом ми говорили вже по українськи.

Минуло ще пару днів і в моїй хаті задзвонив телефон: якийсь голос передавав, що „отаман ради міністрів“ прохає мене зайти до нього завтра вранці. Це був Федір Андрієвич Лизогуб. Про нього я чував раніше, як про земського діяча, великого покровителя українського мистецтва, котре він насаджував у земських школах і майстернях на Полтавщині; знав, що він був син відомого Шевченкового приятеля, Андрія Лизогуба, власника старовинного маєтку в Седневі близько Чернігова, і братом відомого революціонера Дмитра Лизогуба, повішеного російським урядом в 1879 році в Одесі. Я зайшов до гетьманського будинку. У великій білій салі, де торік в осени Винниченко зібрав зїзд губерніяльних і повітових комісарів, було повно всякого люду: тут були німці, українські й російські офіцери, представники фінансового світу — серед них я побачив банкира Доброго, що його був заарештував і вивіз до Харкова уряд Голубовича, приїзжі поміщики з Чернігівщини, селяне в чумарках; це були делегації, прохачі і, хто його зна, що за люде. Мене ввели до кабінету Лизогуба. Передо мною був середнього зросту, з невеликою сивою бородою пан, з гарним і трохи суворим обличчям. Він без довгих розмов запропонував мені пост товариша міністра закордонних справ. Я запитав, хто ж буде міністром? На це Лизогуб сказав мені, що це не вирішено і що може я сам поражу якого кандидата. Така постановка справи мене дуже здивувала: я заявив, що не можу прийняти зробленої мені пропозиції, бо коли б увійшов до кабінету, то для того, щоб провадити певну лінію національної політики, а не для того, щоб бути товаришем невідомого ше міністра, котрий не знати яких поглядів додержується. Окрім того я вважав би можливим для себе участь в кабінеті лише тоді, як би до нього крім мене вступило б ще кілька людей однакового зі мною національного напрямку. „А кого б ви, наприклад, порадили?“ спитав Лизогуб. Я назвав Ол. Лотоцького, Ол. Шульгина, К. Мацієвича, Ів. Фещенка-Чопівського. Лизогуб зараз же взяв у мене адресу Лотоцького (який виїхав до Константинограда на Полтавщину) і казав, що буде йому телеграфувати. При кінці розмови Ф. А. Лизогуб запитав мене, а чи не взяв би я портфель міністра почт і телеграфів. Я відповів, що ні. Попрощались ми на тому, що він доложить мою відповідь раді міністрів, і там поміркують.

Я пішов на збори комітету партії соціалістів-федералістів. Саме тоді закінчився зїзд партії, котрий виніс резолюцію, що партія ставиться рішуче негативно до гетьманської грамоти, яко державної конституції, уважаючи її за „абсолютистичну й антидемократичну“; так само осудив зїзд і кабінет міністрів, уважаючи його за „недемократичний і в богатьох випадках протидержавний“, через що й заборонив своїм членам вступати в його склад. Коли я розповів у комітеті про мою розмову з Лизогубом, то, на моє здивування, усі, починаючи з лідера партії С. О. Єфремова, радили мені брати портфель міністра закордонних справ. Видко було взагалі, що ес-ефи трохи каються, що так рішуче негативно поставились до питання про участь в новому кабінеті, але страх „заплямити свою репутацію“ вдержував їх при своїй постанові. Але мені вони дуже радили йти до кабінету, додаючи, що я, розуміється, в разі вступу, мусів би подати заяву, що вихожу з партії. У вечері того ж дня я зустрівся з В. К. Винниченком. Він теж дуже радив мені брати портфель міністра закордонних справ. Видко, що всі оберігали лиш власну чистоту, але нічого не мали проти того, щоб хто другий став за козла одпущенія і вступив до одіозного гетьманського кабінету.

Через день я зайшов до Лизогуба. Він заявив мені, що рада міністрів дві години обмірковувала вчора мою кандидатуру; постановлено було предложити мені лиш пост товариша міністра. Я категорично відмовився, і ми дуже сухо попрощались. Я думав, що вже більше не побачимось. Того ж дня стрів С. О. Єфремова, кажу йому: так і так, що я відмовився. „Ну що ж, каже Єфремов, може це й на краще. Тепер вам не треба буде і з партії виходити“. І з тими словами він вернув мені заяву, яку я вже зложив був (про мій вихід з партії) і передав йому на всякий випадок. Я тут же знищив цю заяву.

Пройшло ще кілька день. Знов мене кличуть до гетьманського будинку, і Лизогуб знову пропонує мені — товариша міністра. Це вже почало мене дратувати. Ще стримуючи себе, я запитав: а чи вже маєте на увазі міністра? — Та ось може Шебеко (колишній російський посол у Відні). Я рішуче відмовився і висловив своє здивування, як можна колишнього російського посла запрошувати на посаду керовника політики української держави. — А як би вам було предложено, спитав Лизогуб, посаду керуючого міністерством, ви б згоднісь? — Це нова пропозиція, і я над нею мушу подумати, відповів я.

Виходячи від Лизогуба, я зустрів у великій залі Миколу Міхновського, відомого українського діяча з Харкова. Йому було пропонувано посаду (забув, як вона точно на-

зивалася), яка мала характер вищого урядовця для особливо важних доручень при особі Гетьмана, але він не хотів її брати. Мене це дуже здивувало, бо хоч посада й не носила голосного титулу, але була значна і впливова, бо давала постійний безпосередний доступ до Гетьмана і змогу інформувати його про все, що діялося в краю помимо офіційних звітів і докладів, мала вплив на всякі призначення та іменовання. Але Міхновський не послухавсь ні моїх ні інших умовлянь. На мене це зробило вражіння, ніби особиста амбіція не дозволяла йому брати посади нижче міністерської. Взагалі серед наших людей видко було якесь ухилання від ділових посад; ніхто, наприклад, не хотів іти в губерніяльні старости, в радники міністерства внутрішніх справ, хоч усі нарікали на „неукраїнський“ склад адміністрації. Один д-р Д. Донцов узяв дуже важну й відповідальну, хоч і не голосну посаду директора телеграфічної державної агенції „УТА“, залишився на посаді товариша міністра фінансів Василь Мазуренко, товариша міністра освіти — Петро Холодний та ще дехто.

Просто з гетьманського будинку я зайшов до редакції „Нової Ради“, де застав Єфремова й Ніковського. Обидва в один голос заявили: беріть посаду керуючого міністерством, це ж вам тоді і з партії не треба виходити, бо керуючий міністерством — це технічна посада! Та в мене після цих торгів взагалі пропала охота вступати до кабінету Лизогуба. К. Мацієвич відмовився. Він ходив до Лизогуба і ставив йому умовою вступу до кабінету на посаду міністра земельних справ обіцянку перевести аграрну реформу в тім дусі, як він вважає потрібним. Такої обіцянки Лизогуб не міг дати, і вони розійшлись. З Лотоцьким же вийшло так, що він чомусь не одержав аж двох телеграм від Лизогуба, а на мій лист одповів, що почуває себе таким змученим після всього пережитого, що його жахає сама думка про те, що треба було б знову вертатись до Києва!

В той самий день — 19 травня було святочне відкриття Українського Клубу в його новім великім помешканні на розі Прорізної й Пушкінської вулиць. Я вже зібрався йти туди, коли до мене зайшов Ів. Гр. Чорниш і каже, що він має їхати в якійсь делегації від кооперативів за-кордон для зав'язання торговельних відносин з чужоземними фірмами; так чи не взявби й я участь в цій делегації? В цей самий момент звонить телефон — говорить М. П. Василенко й умовляє не зрідатись посади керуючого міністерством закордонних справ, що це одна формальність, що не міністер, а лише керуючий, що треба ж таки вести закордонну політику згідно з національними українськими інтереса-

ми, що ось зараз почнеться засідання ради міністрів, буде поставлено мою кандидатуру, що вона пройде і щоб я не зрікався... Я сказав, що вже запізно, що ось, мовляв, їду разом з Іваном Григоровичем закордон (вони були добре знайомі між собою). — Ніяких одмовлянь! — гукає мені в телефон Василенко. Так на тому розмова й кінчилася: Василенко казав, що не приймає моєї відмови, а я казав, що ще подумаю. Довелося сказати І. Г. Чорнишові, що таки треба подумати до завтра, щоб уже раз на завжди покінчити цю безконечну історію з тим нещасливим мініструванням.

Пішов я до клубу. Повно людей, сила знайомих. Кажуть, що прийде сам Гетьман. І справді, десь коло 9-ої вечора приїхав він з двома ад'ютантами і просто входить до тієї кімнати, де сидів я. Побачивши мене, він зараз же привітався й почав дякувати за те, що я згодився працювати в новому кабінеті. Я розкрив було рота, щоб заперечити й заявити, що я ще не вступив і т. д., як до Гетьмана підійшли старшини клубу й повели його до великої сіді. Там він сказав промову, потім почалися інші промови, привітання, звичайно як на святі. Побачив я своїх товаришів ес-ефів і кажу: ось як вийшло, — як каже московська приказка: „безъ меня меня женили!“ — І добре, відповідають. Так я вступив до гетьманського кабінета.

Думав я, що роблю усе за згодою своїх партійних товаришів, налагодився писати другого листа про свій вихід з партії, — треба ж було виконати цю умовлену між нами формальність, коли на другий день читаю в „Новій Раді“, що мене виключено з партії... Я просто очам не повірив; як се так, — весь час я порозумівався з лідерами партії Єфремовим і Ніковським, вони самі умовляли мене не зрікатись вступу до кабінета міністрів, чи то як міністрові, чи як керуючому, — і в останньому разі по їх же словах не треба було навіть з партії виходити, і от тепер мене виключають! Виключають з партії навіть не попередивши, щоб я подав заяву сам, це ж так легко було зробити, хоч би по телефону. Цей вчинок назавжди одвернув мене від ес-ефів і я дав собі слово ніколи не належати ні до якого політичного угруповання з тими людьми, що так обійшлися зі мною.

Вступаючи до гетьманського кабінета, я був свідомий того, що не вважаючи на поради Єфремова або Винниченка так зробити, я викличу до себе неприязнь з боку деяких українських кругів, наприклад ес-ерів або ес-деків. Чимало близьких до мене людей одмовляло мене від цього кроку, особливо І. І. Красковський, що перестерігав мене, що своїм вступом я можу „порвати звязки з українським гро-

мадянством". Але я гадав, що роблю правильно і в згоді з інтересами української справи. Я не був причетний до гетьманського перевороту і не був ще „гетьманцем“, ведучи переговори з Ф. А. Лизогубом. Одначе я вважав, що коли так сталося, що на чолі України вже не стоїть Центральна Рада з її політикою, яка вже двічі збанкрутувала, що коли настала інша форма влади з іншим соціальним підкладом, то діло справжніх українських патріотів дбати, щоб і при новій формі продовжувалось будівництво самостійної української держави на твердо національному ґрунті. Нема нічого легшого як одійти на бік і критикувати, склавши руки; але в самий грізний час усунення від активної участі в державній роботі, це злочин. Три тижні торгувались ес-ефи за портфелі і принципи, і щож? Дотягли того, що до кабінету ввійшли здебільшого люде не національного напрямку. Нехай багато з того, що робить сучасний уряд, нас не задовольняє, але це все можна буде змінити й переробити, коли біля фактичної влади стоятимуть свої люде, бо діло ж не в принципах і гаслах, а в людах. Кричать, що на міністерські крісла посідали „чужі“ люде, і що тепер буде з українізацією урядів? А хто ж боронив узяти міністерство в свої руки й організувати так, як уважаєте потрібним, апарат міністерств і цілі галузі життя, підлеглі міністерству?... Не боротися з гетьманською владою, не руйнувати її, а стати поруч неї до роботи й опанувати нею, — от завдання українських діячів, думав я. Тим більше, що сам Гетьман так хотів, так добивався спочатку співробітництва з національними українськими кругами. Казали, що Гетьман не стоїть в курсі українського політичного руху, не розбірається в його течіях та відносинах. Але те, що він не варився в кітлі партійної гризні й ворожнечі, що він ставав до державної роботи без усяких пересудів і попередніх партійних чи якихось там рахунків, приносячи з собою здорове національно державне почуття, свій адміністраційний досвід, знання військових справ і дипломатичних відносин та цього ж саме було й треба для людини, яка ставала на чолі нашої молоді держави! Цього як раз і бракувало нашим попереднім керманічам!

Нарікали, що до українських державних справ приходять „чужі люде“, та Боже мій! Яке вузьке розуміння поняття „свій“, „українець“: це колись, перед революцією, коли приймали в „Туп“ або в члени „Прсвїти“, то міркували: чи гін „свідомий“, чи „поступовець“, чи балака по українськи. Але тепер — маємо державу. До неї належать усі, хто вродивсь на Україні, походить з українського роду, зв'язаний з краєм реальними інтересами. Чи для того

щоб дістати право на участь в будіванні української держави, треба неодмінно записатись до національних „меншостей“ і тільки тоді вже бути допущеним скрізь, як полякові, жидові або москалеві? Коли Кочубей, Ханенко, Лизогуб, що вчора вважали себе за „малоросів“, почули себе тепер українцями (на те ж — національне в ідродженн-я!) і тепер хочуть мати й собі місце в державній роботі, то чому їх уважати конче за „росіян“ і штовхати до „російської меншости“! Коли вони повернулись до своєї народности, то треба тільки радіти. Так само як і з правого берега, коли до нас слідом за Антоновичем, Рильським, Липинським, Б. Ярошевським приходять нові відроджені українці, то невже ми маємо спихати їх до польської меншости, щоб вони скріпляли собою ряди наших антагоністів, замість скріпити наші власні сили? Хіба чехи нарікали на те, що до них вертались їхні Коловрати, Ностіци, Лобковіци? Хіба нарешті наші браття, галицькі українці, журилися, що до них вернулись Шептицькі, Федоровичі, Гужковські? Вони жалкували, може, що їх замало!

Очевидна річ, що ми не збудуємо соціалістичної держави, — а коли й збудуваласьби така у нас, то це не буде українська держава. Та в таким разі не варто було й Київ руйнувати, і німців кликати: соціалістичну державу вже з кінця 1917 року намагались утворити у нас большевики і хто зна, чи не краще булоб, як би у нас спочатку сиділи Нероновичі, Коцюбинські, Затонські, люде сильної волі і тямучі, ніж Голубовичі, Ковалевські, Капкани. Коли ж ми не думаємо будувати соціалістичної держави і з царства народньої темноти, де 40 мільонів людей не знало досі, як вони називаються, перескочити одразу в соціалістичний рай, то треба ж допустити до будівничої праці при формуванні молодої держави всі творчі, досвідчені, навиклі до організації ріжних галузів праці елементи. Коли тепер, тимчасово захищені німецьким військом, ми хочемо збудувати дійсно життєздатну, міцну українську державу, з сильною армією, фльотом, фінансами, індустрією, то треба допустити як співучасників усі елементи, з яких складається сучасна європейська буржуазна держава, залишивши діло соціальної революції принаймні слідуячому поколінню, якому вже не прийдеться воювати за самі поняття української національности й української держави.

Такі приблизно були мої думки і настрої, коли я вступив до одіозного гетьманського кабінету, правда з благословення двох найбільше шанованих мною авторитетів — Єфремова і Винниченка. Непослідовність моїх дотеперішніх товаришів ес-ефів здавалась мені просто незрозумілою; виносити резолюцію про заборону вступу до „реакційного“

уряду і захоочення на практиці вступати до нього! Ось іще маленький приклад. В перші дні мого вступу до кабінету Лизогуба приходять до мене С. О. Єфремов і приводять з собою незнайомого мені генерала. Тсй рекомендується, називає ім'я — Олександр Греков. Виявляється, що ми земляки по Глухівському повіту і навіть якісь дуже далекі родичі, сьома вода на киселі, як кажуть москалі. Одначе ген. Греков ніколи на Україні не жив, опинився на ній в 1917 році випадково, і буквально ні слова по українськи не вміє. С. О. Єфремов каже, що наші люде, ес-ефи, і українські військові дуже хотіли б бачити ген. Грекова на посаді військового міністра, так чи не можу перебалакати про це з Гетьманом і намовити, щоб він згодився на його призначення. Іду до Гетьмана й совісно виконую доручення. Гетьман каже, що він знає особисто генерала Грекова, але, на його думку, він зовсім не надається на військового міністра. Гетьман сам — військова людина, одже, думаю собі, трудно мені з ним на цьому ґрунті сперечатись. Я переказую Єфремову результати нашої розмови. Але він приходить до мене вдруге і категорично настоює на тому, щоб я знову йшов добиватись призначення Грекова військовим міністром. Іду до Гетьмана вдруге. Він аж розсердився на мене: „Слухайте, каже, я знаю ген. Грекова не тільки як військового, але й як людину і запевняю вас — він ніяк не надається на військового міністра України! Я запропоную йому якусь иншу посаду, тільки не військового міністра“. Тепер, пригадуючи всі недавні політичні виступи ген. Грекова, я знахожу, що Гетьман мав цілком рацію, не бажаючи призначити його українським військовим міністром. Я не хочу кинути ні найменшої тіні на С. О. Єфремова, якого глибоко поважаю і шаную, — бо і не його ж власною креатурою був ген. Греков, а тих кругів, що впливали через Єфремова, одначе взагалі мушу признати, що наші люде яось не звикли твердо стояти на своїх принципальних позиціях. В цьому я переконався хоча б і на таких прикладах: пропоную високі призначення по міністерству закордонних справ декому з видатних діячів періода Центральної Ради — дуже лівого напрямку. Спочатку відмовляються тим, що партійні переконання не дозволяють цього. За кілька день приходять і кажуть: Знаєте, матеріальні обставини примушують мене вступити до вас на службу! Розуміється, я приймаю, але гарна принциповість!

Взагалі мушу сказати — може трохи ухилиючись від своєї теми, — що малий час існування української державности і саме створення її серед виру політичної боротьби яось не сприяли виробленню серед наших людей

почуття обов'язку й розуміння своєї служби державі. Спостерігаючи в часи Гетьманщини, а особливо в часи Директорії, я запримітив, що багато наших людей дивилось на високі службові призначення, яко на свого рода премії або нагороди за їхні старі заслуги перед українством. Так, як праведники в раю: ми, мовляв, вірували, спасались, повірялись на землі, так тепер нам належить нагорода в царстві небесному! Не можна відмовити певної рації таким поглядам, але ж від людини, яка претендує на заслужене нею становище, треба сподіватись, що вона не буде дивитись на це становище як на сінекуру, але розумітиме свій обов'язок служити державі. Але ой як багато наших людей цього не розуміло! Мушу при тім зазначити, що практика служби в міністерстві закордонних справ мені показала, що цим гріхом нерозуміння свого обов'язку слабували як разі старі, „патентовані“ українці, але цього не помічалось зовсім серед „не чистих“ українців і серед галичан. Останні вносили в службу українській державі іноді просто релігійний запал. Вони дійсно цинили свою державу.

Вступаючи до кабінету Ф. А. Лизогуба, я, признаюся, був доволі упереджений проти декого з своїх нових колег. Правда, я не міг вважати їх за не-українців, як це роблять деякі історики гетьманської доби. На іншому місці мені доводилось уже говорити, чому, наприклад, заперечуючи українство Лизогуба, Чубинського, Кістяковського, — не кажу вже за Василенка — довелось би звизити саме поняття українства до значіння якоїсь маленької секти. Одначе політичний світогляд — приналежність до російської партії — і колишнє відношення до національного українського руху з боку декого з міністрів викликали в мені великі сумніви. Та приглядаючись день-у-день до їхньої практичної роботи, я набрав переконання, що вони совісно і чесно працювали на користь української держави. Це я мусів визнати, не вважаючи на те, що в політичних поглядах не погоджувався з цими людьми. Ця розбіжність поглядів привела до того, що я мусів боротися де з ким із своїх колег і взяв як найактивнішу участь в справі реорганізації кабінету в тім напрямі, щоб до нього увійшли національні українські діячі. Мені прийшлося виступити і проти М. П. Василенка, хоч як я поважав його і любив, коли стало ясно, що він занадто слабо веде національний курс в міністерстві освіти. Та при всім тім, чим довше залишався я в складі гетьманського уряду (в липні я став уже звичайним міністром, а не керуючим тільки), тим більше переконувався, що я зробив вірно, вступивши до нього, а що мої давні товариші ес-ефи зробили не тільки велику помилку, але просто злочин перед українською державою.

не взявши відразу участи в гетьманському правительстві і не вберігши, можливо, тим нашу молоду державу від великих потрясень, яких вона, як виявилось, не змогла витримати.

Спомини про період Гетьманщини не входять в обсяг цієї книги. Цьому періоду, важному вже одним тим, що це була доба організації Української Держави не „кустарними“ способами, як було до того часу, а методами чисто державними, я надіюсь присвятити окрему книжку.

НІБУ

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини
про недавнє-минуле

Частина третя.

Доба Гетьманщини (1918).

I.

Міністерство Закордонних Справ Української Держави. Українське дипломатичне представництво в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині.

20 травня 1918 року я приступив до виконання обов'язків керуючого Міністерством Закордонних Справ Української Держави. До цього часу ці обов'язки виконував М. П. Василенко, що одночасно був і міністром Народньої Освіти. Він на швидку руку здав мені біжучі справи, сам поспішаючи віддатися справам народньої освіти. Я почав знайомитися з персоналом, серед котрого було чимало моїх товаришів по недавній службі в Галичині.

Міністерство Закордонних Справ містилося в прегарному палацо Терещенків на вулиці, що так і називалася Терещенківською. Помешкання було дуже показне, чудово умебльоване, але воно зовсім не надавалося для канцелярій; дуже скоро прийшлося шукати нового помешкання, щоб перевести туди консульський відділ і деякі частини канцелярії. Ціле міністерство складалося з одного департаменту, директором якого був К. В. Лоський, мій недавній співробітник по Галицько-Буковинському Комісаріату. Урядовців було небогато, службова практика тільки ще вироблялася. Міністерство, як і всі наші інституції, було дуже молоде, а тут іще йому довелося перебути кризу підчас зміни форми державного ладу. М. П. Василенко, заставши спадщину по Любинському в доволі хаотичному стані, не встиг запровадити якихсь ширших змін, тай й не дуже про це дбав, дивлячись на своє керування міністерством, як на тимчасове. З радників міністерства я застав лише одного проф. О. О. Ейхельмана. Інші, попризначувані ще Любинським зпоміж його партійних товаришів, не являлися на службу. Довелося думати про закликання нового персоналу й про реорганізацію цілої служби в міністерстві. Ця реорганізація відбулася на протязі перших двох місяців мого урядовання.

Перш за все було переведено поділ міністерства на два департаменти: загальний і департамент чужоземних зносин. На чолі першого залишився К. В. Лоський (віце-директором призначено В. Я. Оренчука, галичанина), на чолі другого став А. І. Яковлев, бувший посол за Центральної

Ради в Австро-Угорщині, а віце-директором — Микола Левицький, бувший посол до Туреччини. На радників міністерства запрошено було Ол. Я. Шульгина, б. міністра часів Центральної Ради, Ів. Ігн. Красковського, Ол. М. Карпінського (теперішній сенатор у Польщі) і М. А. Славинського. З них Красковський та Карпінський були перед тим товаришами міністра внутрішніх справ в кабінетах Винниченка й Голубовича. На посаду начальника новосформованої канцелярії міністра запрошено І. І. Мірного, бувшого Генерального Писаря в кабінеті Винниченка. Таким побитом усі головні посади в центральних установах міністерства були обсажені українськими діячами і високими урядовцями з часів попереднього правительства. Розуміється, що й всі нижші посади заміщалися майже без виїмку українцями національного напрямку. Вже в кінці літа я запросив на посаду радника міністерства д-ра Л. Цегельського; він дістав згоду на заміщення цієї посади з боку української парламентарної презентації в Австрії, так само згодився на його призначення й Гетьман, якому я представив особисто д-ра Цегельського. Та він не встиг зайняти цієї посади через бурхливі події, що настали в осени.

Складніше стояла справа з закордонним нашим представництвом. Уряд Центральної Ради встиг вислати дипломатичних представників до Німеччини (Ол. Севрюка), Австро-Угорщини (А. Яковлева), Туреччини (Мик. Левицького) і Румунії (Мик. Галагана). Після перевороту Севрюк чи сам подався до димісії, чи був усунутий розпорядком Василенка — добре не пригадую, але пам'ятаю, що його вже в Берліні не було, коли я вступив до міністерства. Що до інших послів, то ще ніякого рішення що-до їх не було винесено, я ж гадав, що нема потреби їх зміщувати і одержав від Гетьмана згоду на те, щоб вони залишилися на своїх постах. Але залишитися не довелося з них нікому. З Яковлевим вийшла така історія. Його співробітники по місії пп. Б. і К., приїхавши до Київа, розпустили про нього чутку, ніби він пе-гуляє у Відні в ріжному невідповідному товаристві й цим понижує гідність посла. Це була брехня, але вона почала ширитись і граф Форґач за столом у Гетьмана з східною усмішкою розповідав про те, як бавиться український посол у Відні. Я заперечував ці чутки, знаючи Яковлева особисто й недовіряючи вигадкам про нього, але залишатися у Відні йому було незручно. Я викликав його до Київа й запропонував йому посаду директора департаменту чужоземних зносин. Він згодився і тільки прохав залишити його на якийсь час у Відні, поки приїде новий посол на його місце. На пост посла Української Держави у Відні було запрошено Вячеслава Казимировича Липинського. М. Левицький та М. Галаган повернулись до Київа,

але на мою пропозицію залишитися на своїх посадах заявили, що їх партія (соціально-демократична) заборонила своїм членам займати в гетьманському уряді відповідальні посади. Через деякий час М. Левицький явився в міністерство і сам прохав якої-небудь посади. Йому було предложено посаду віце-директора департаменту чужоземних зносин і він її узяв.

Окремо стояло питання про посаду товариша міністра. Коли я вступив до кабінету, на цій посаді вже був Ол. Ол. Палтов. Я не знав його раніше особисто, хоч він в один час зі мною служив у Чернівцях на посаді юрисконсульта управи галицько-буковинських залізниць. Від декого я чув, вже по своїм вступі до міністерства, негативні відзиви про Палтова. Але я знав, що наші люди взагалі дуже скорі на присуди і не звикли ставитись обережно до чужої репутації; через те всі чутки, які мені переказувано, я приймав з певною резервою. Та проте я заявив Гетьманові, що хотів би мати товаришем міністра когось із людей мені ближчих. Гетьман мене заспокоїв, запевнивши, що Палтов не буде робити мені ніяких перешкод або труднощів, що він взагалі дуже корисна людина і що згодом, коли я настоюю, його можна буде забрати з міністерства. Але скоро я сам переконався, що справді — Палтов не тільки нічим мені не заважав, але, навпаки, був дуже корисний: це була дуже розумна, здібна й енергійна людина, яка уміла знайти в усяких обставинах і поводитись з великим тактом. Ніхто краще не надавався, як Палтов, для полагодження всяких непорозумінь, особливо з німцями, а ці непорозуміння виникали раз-у-раз; добитись чого-небудь, вяснити якусь заплутану справу, скласти якийсь документ, до всього цього Палтов надавався як найкраще і справді при гетьманському дворі був дуже потрібною людиною й розумним радником. За короткий час між нами установилося таке порозуміння, що він залишатиметься при дворі Гетьмана, формально займаючи посаду помішника державного секретаря, і держатиме мене в курсі всіх відносин, які торкаються наших справ з німцями і взагалі всього, що діялось при гетьманському дворі і мало стосунок до закордонних справ, і виконуватиме різні доручення при переговорах з бар. Мумом, гр. Форгачем та ин. чужоземними представниками. Палтов був завзятий український самостійник і твердо вів самостійницьку лінію. Я не можу сказати — з яких мотивів, чи це було таке його переконання, чи це був інтерес кар'єри й особистої вигоди, але, зірвавши з російськими кругами й спаливши за собою кораблі, він вірно й совісно працював на українській державній службі, піддержуючи завжди всі домагання щодо строго національного курсу. Працювати з ним було легко й приємно. Цей чужинець (росіянин), що став на українську службу й звязав свою долю з долею

української держави, був для неї корисним придбанням, далеко ціннішим, ніж багато пізніших „фаховців“, що опинились на українській службі по упадку гетьманського правління.

Одним з перших моїх завдань по міністерству було обсадження наших представництв в тих державах, з якими вже було вступлено в дипломатичні відносини, одже в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині. Відносини до Німеччини були в літку 1918 року основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але й питанням самого нашого існування, як держави. Цей стан залежності від Німеччини був утворений фактом присутності на українській території кількасот тисячної німецької й австро-угорської армії, що прийшла до нас по хліб. Одже справа повільного, без потрясень, виходу з цього стану залежності від чужої військової сили, не пориваючи добрих відносин з державами, що цю силу як допомогу і порятунок до нас вислали, — це було віссю нашої політики. Як уже мені не раз доводилось про це писати, завданням нашим було, опираючись на Німеччину для свого внутрішнього скріплення й консолідації сил — яко мога швидче й легче вийти з під її опіки, емансипуватися від німецького впливу, добути собі повну свободу рухів, а особливо — як найшвидче визволитись від військової допомоги Австро-Угорщини. Німці мабуть розуміли наші стремління і тому старались яко мога довше тримати нас в залежному стані, не даючи нам скріпити свою територію, а головне — формувати армію. І тільки поволі, вже в кінці літа, коли позначилися явні неуспіхи німецьких армій на західному фронті, почали німці робити нам уступки й не чинити перешкод в утворенню армії.

При таких обставинах заміщення посади посла Української Держави в Берліні людиною авторитетною, яка б зуміла завоювати собі становище й повагу, — було ділом надзвичайної ваги. Нам треба було за всяку ціну перенести центр ваги у наших відносинах з німцями з Києва до Берліна й емансипуватись від впливів німецьких військових та цивільних представників у Києві. Кілька слів про цих представників. Головнокомандуючим військовою німецькою силою був фельдмаршал Айхгорн, людина сама по собі доволі симпатична, тип вояка, відвертого й простолінійного. Але фактично „політику“ провадив не сам Айхгорн, а шеф його штабу, генерал Гренер, дуже талановита й здібна людина, але без особливо твердих принципів, дуже дбайлива за свою кар'єру. Зараз же по перевороті в Німеччині в падолісті 1918 р. Гренер став міністром шляхів і вдержує за собою цю посаду аж досі при всіх змінах кабінетів.

На Україну дивився Гренер (як і всі взагалі німецькі представники на Україні) не з погляду якихось широких

і далекосяглих політичних плянів і комбінацій, а просто як на часовий епізод, що має виключно стратегічне значіння. До українців і до українських політичних діячів ставився Гренер з ледви укритим призи́рством. Але в Гренері це можна було пояснити, коли не вибачити, звичайною для пруського солдата ідеологією й психологією, а його часами грубе поводження, — було властивим і звичайним для пруського генерала поводженням з усіма не-німцями й не-військовими. Але мало чим відбігли від Гренера й цивільні представники: посол барон Мум і радник граф Беркен. Звичайно буває, що до якоїсь країни посилають послом чоловіка, що чимсь зв'язаний з цим краєм, знає його, має якесь відношення до політики, якої додержується звичайно держава, що його посилає, до цієї країни. Але тут німецький уряд мов навмисне вислав до Київля людей, що не мали про Україну ніякісінького поняття, не цікавились нею й дивились на справу української державности звисока. Мум, як людина стара й бувала, ще якось умів себе держати. Але граф Беркен у своїм поводженні доходив просто до нечемности й нахабства. Між иншим, усі скарги на різні надужиття й насильства з боку німецьких військ над українським населенням ішли через наше міністерство закордонних справ. У нас збирались усі матеріяли про такі випадки і потім пересилались до німецького посольства з припискою від міністерства, що ми мовляв звертаємо увагу німецького правительства на такі й такі факти й просимо вжити заходів для покарання винних і задоволення претензій через заподіяні шкоди. Це була звичайна річ і про такі справи провадилася спокійна канцелярійна переписка. Аж ось Беркен, заміняючи якось Мума, шле нам дуже грубого і зухвалого листа, заявляючи, що як то ми можемо вигадувати такі наклепи на німецьке військо, котре нас врятувало, а тепер обороняє. Міністерство відповіло стримано, але підкреслило, що заховання добрих відносин між українським населенням і німецьким союзним військом лежить в інтересі не тільки нашого населення, але також і німецького війська. Скоро по тому повернувся Мум, і Палтов уладнав інцидент.

Мушу зазначити, що моє призначення на посаду керуючого міністерством дуже стурбовало німців. Як тільки Ф. А. Лизогуб зробив мені першу пропозицію, зараз же до Гетьмана прибіг граф Альвенслебен (представник німецького уряду при особі Гетьмана) і „як особистої послуги“ німцям прохав не призначати мене. Далі мені довелося мати розмову з Мумом і впевняти його, що я зовсім не думаю вести якоїсь спеціально ворожої до Німеччини політики. Але ще місяць пізніше Мум скаржився якось Ол. Ф. Скоропису, що я „роблю йому труднощі“. Певна річ, що тут грала ролю пущена кимось чутка про моє ніби „австрофіль-

ство": очевидно моя діяльність в Галичині в певних кругах оцінювалась як прояв „австрофільства“, тоді як „Новое Время“ поясняло цю саму діяльність моїм начеб то „германофільством“. Це свідчить про те, як взагалі легко і без усякої підстави чіпляють людям етикетки різного „фільства“ або „фобства“. Але, що моя робота в Галичині розумілась самими австрійцями як результат моїх ніби-то австрійських симпатій (!), я побачив між иншим з того, що на першій порі, ще в квітні, перед переворотом, до мене заїхав перший з візитом австрійський військовий агент майор Флейшман, наговорив мені купу компліментів, і потім якийсь час австріяки робили мені дуже приємні міни, поки не побачили фактично, що в своїх відносинах я кермуюся зовсім не якимись симпатіями до них, але інтересами української справи, котрі аж ніяк не сходились з австрійськими.

Одже беручи це все на увагу, буде зрозуміло, чому і я, і всі ми в Києві надавали велику вагу питанню — хто буде українським послом в Берліні. Севрюк, хоч це був здібний і розумний молодий чоловік, до ролі посла ніяк не надавався, і це було помилкою правительства Ц. Ради, що воно його на такий пост виставило. Треба було думати про людину зовсім іншого калібру. В кругах, що оточували двір Гетьмана, не було недостачі в своїх кандидатах, але я вважав, що послом у Берліні має бути людина, що з одного боку малаб повне довіря з боку національних українських кругів, а з другого справді могла би заїмпонувати в Берліні. Одже я висунув кандидатуру барона Ф. Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльності. За найцінніше в Ф. Р. Штейнгелю я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обовязку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідку, на жаль, у нас постать справжнього джентльмена. Не без ваганнів згодився Ф. Р. зайняти предложенний йому пост. Він одверто заявив мені, що будучи по своїм переконанням федералістом, він не зважеться зайняти пост, який вимагає оборони самостійности держави. Але згодившись в ім'я добра України взяти на себе предложені йому обовязки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній Українській Державі. І він це приречення виконував з властивою йому сумлінністю й совісністю. Ми з самого початку умовилися, що він довго не залишиться в Берліні, бо стан його здоровля вимагав систематичного спочинку й лікування. Але мені уявлялось у високій мірі важним, щоб він підніс престиж українського посольства в Німеччині, поставив його на відповідну висоту, і тоді можна було би передати це посольство в інші руки.

Як потім виявилось, Ф. Р. Штейнгель своє завдання виконав добре. Йому вдалося придбати авторитет і повагу не тільки в правительствених кругах Німеччини, але й у двірських, тоді ще всемогучих. Ми в Києві відразу відчули полегкість, коли через голови Мумів та Гренерів стало можна безпосередньо вести діло з Берліном через нашого посла. Навіть у самім поводженні й тоні німецьких представників у Києві відчувалась уже якась зміна: бо тепер у важливіх справах ми звертались до свого посла, а він порушував їх від себе в берлінському міністерстві закордонних справ, і Мум це добре відчував. Ф. Р. Штейнгель завів дуже гарні відносини з представниками дипломатичного корпусу в Берліні, і старшина (doyen) цього корпусу, еспанський посол маркіз де-Бернабє зробився звичайним гостем в українському посольстві, котре містилось тепер у власнім будинку, в найкращій частині міста на Kronprinz-Ufer*) Так само близько зійшовся Ф. Р. і з голяндським послом, що взагалі дуже улегчувало нам офіційальне зближення з нейтральними державами.

Але був один бік в діяльності Ф. Р. Штейнгеля, який викликав непогодження між ним та мною і який був, на мою думку, його помилкою. Ще перед тим як остаточно згодитись на прийняття посади посла, Ф. Р. заявив мені, що бажає заново сформувати штат посольства з тим, щоб закликати по змозі людей фахових, які-б знали і вміли провадити дипломатичну службу. При цьому він зазначив, що розуміє приналежність людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному, і через те бажав би запросити на службу людей, котрі хоч досі в українських кругах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіяльно походючи з України й визнаючи себе громадянами Української Держави, вони будуть добрими й корисними службовцями. Я відповів, що в засаді цілком з ним погожуюся, але, прошу взяти на увагу оці міркування: в такий відповідальний момент, коли допіру ще тільки організується наша Держава, дуже потрібно, щоб її представники закордоном репрезентували не тільки українську державність, але й українську національність, щоб вони були не тільки добрими й совісними урядовцями-фаховцями, але й патріотами своєї держави; а такими при тодішніх обставинах (за рідкими виїмками) являлися лише природні українці. З другого боку я звернув увагу Федора Рудольфовича, що в складі дотеперішньої української місії в Берліні є певні українці, і серед них такий

*) На закупню цього будинку з повним умебльованням українське правительтво асигнувало 920.000 карбованців. Правительтво Директорії вже в травні 1919 р. заставило цей будинок в банку.

заслужений ветеран українського визвольного руху, як Всеволод Козловський, людина до того дуже добре обзнайомлена з німецькими відносинами і тому спеціально корисна для нашого посольства; усувати цих людей я вважаю абсолютно недопустимим. Вкінці ми дійшли до певного компромісу: частина старого посольства мала залишитись на своїх посадах, а друга частина переводилась до центральних установ Міністерства Закордонних Справ до Києва. На увільнені посади Ф. Р. Штейнгель запросив таких людей: на посаду радника — д. Іванова, дідича з Волині, що служив раніше в російській дипломатичній службі; на посаду першого секретаря — д. Ланіна. На інші посади запросив він іще: д. Товстоліса (дідича з Чернігівщини) — за мою рекомендацією, й д. Коваленка. Залишались з попереднього складу місії пп. Вс. Козловський, Козій, Хотько, Павловський і ще деякі дрібні урядовці. Ф. Р. Штейнгель, сам джентльмен, вірив у порядність людей; він вірив у порядність і льяольність запрошених ним осіб, але дійсність показала, що він помилювся: ці люде були льяольні хіба в тому розумінні, що совісно виконували формальні службові доручення й свою біжучу канцелярійну роботу. По-за тим про них справедливо установилась думка в Берліні, що це „росіяне з українського посольства“. А при кінці існування гетьманського режиму вони (спеціально д. Ланін) повелися так, як могли повестися люде, що були абсолютно чужі українській справі. Але про це буде мова низче. Та як би там ні було, своє основне завдання українське посольство з Ф. Р. Штейнгелем виконувало на першій порі добре, і те, що нам тоді найбільше було потрібно, — робило.

На посла до Австро-Угорщини я запросив В. К. Липинського. Ще коли велися переговори про моє вступлення до кабінету Лизогуба, я зустрівся з Липинським і прохав його взяти на себе обовязки товариша міністра, або пропонував йому йти в міністри з тим, що тоді я буду в нього товаришем. Але Липинський одхилив мої пропозиції, виставивши, скільки пригадую, мотиви громадського й особистого характеру. На посла же до Австро-Угорщини він погодився. Він також як і Штейнгель дивився широко на питання національної й державної приналежности і тому, складаючи штат свого посольства, запросив до нього людей, які з боку ортодоксальних (але вузьких) українців стягали на себе докори протилежної до берлінської місії натури: коли там говорилося, що, мовляв, у місії засіли „росіяне“, то тут казали про „поляків“. Але Липинський запросив „поляків“ (себ-то українців римо-католиків), які виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Бсже

кожному патентованому українцеві! Але й таких було всього двоє: Ів. Ст. Токаржевський і п. Ванькович. Решта ж були наші українці-лівобережці: В. Полетика, А. Жук, М. Троцький та ин.*) Що стосується самої діяльності В. К. Липинського яко посла, то про неї мені доведеться говорити далі. Тут лише загально скажу, що при тодішніх важких обставинах Липинський весь час стояв на висоті своїх завдань і виявив себе не тільки великим українським патріотом — за якого всі уважали його й раніше, але й дуже добрим дипломатом і справжнім державним мужем.

Третім українським посольством, сформованим в перші часи мого урядування, було посольство до Болгарії. Тут мені удалось провести призначення Ол. Я. Шульгина, кажу удалось тому, що Ф. А. Лизогуб мав свого кандидата й дуже обстоював його. Але в даному разі мені допомогло те, що сам болгарський царь Фердинанд, що дуже близько приймав до серця справи Української Держави й дуже тішився з факту її повстання, конче хотів, щоб послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча. Про таке бажання царя я знав від болгарського посла у Києві проф. Ів. Д. Шишманова. Виставлену мною кандидатуру Ол. Я. Шульгина зустріли в Софії з великим задоволенням, і через те удалося провести її і в Києві. Нема що й казати, що самому Шульгину й цілому складу його посольства ні під яким оглядом не могли нічого закинути найбільш вибагливі українські патріоти!

Зоставалася ще Туреччина. До Фінляндії, Польщі, Грузії, Дона, — прийшлося виражати представників значно пізніше, так само як до Румунії (з якою виникла суперечка за Бесарабію) та до нейтральних держав. До Туреччини мені було навязано з кругів кабінету Олександра Ол. Кістяковського. Я схотів з ним познайомитись і до мене прийшов сам кандидат: високий, огрядний пан, адвокат з професії, брат відомих Богдана й Ігоря Кістяковських; говорив українською мовою, заявив себе українцем-самостійником і націоналістом. Ми порозумілись. В радники я своєю чергою навязав йому Артемія Галіпа, дуже спосібного, талановитого, але, як уже потім виявилось, цілком безпринципного буковинця. Одначе Галіп нізащо не хотів їхати з Києва. Я таки настобяв, доводячи, що дуже важно, щоб біля посла, який може не так добре ознайомлений з українським на-

*) Я тому зупиняюсь у своїх споминах на цих справах, що у свій час в українській пресі появлялись неоправдані й несправедливі нарікання на персональний склад наших дипломатичних місій. Одже мені хочеться подати фактичний стан річей, щоб кожен сам бачив, на скільки ці нарікання мали підставу.

ціональним рухом, була людина, яка завжди допоможе йому у відповідних випадках. Одначе, коли наблизився час виїзду, то за тим, щоб Галіп залишився в Києві, попрохав мене сам Гетьман. Тоді лише довідався я, що Галіп зумів увійти в близьке оточення Гетьмана. А тому, що я сам з усіх сил дбав, щоб біля особи Гетьмана було побільше „своїх“ людей, українців національного напрямку, то й погодився, щоб Галіп залишився в Києві на службі в міністерстві закордонних справ, яко радник при міністрі.¹⁾ Замість Галіпа за порадою К. В. Лоського було проведене мною призначення на посаду радника — д-ра Л. Кобилянського. Одначе відїзд посольства все затягався та затягався: Кістяковський зволікав через різні причини. То хотів упорядкувати свої справи, то слабував на „еспанку“, то вмерла в нього дочка. Так протяглося два місяці. Уже пароплав чекав на нього в Одесі, вже було сповіщено турецький уряд, вже мав прибути до Києва турецький посол, а Кістяковський усе не їхав, і в нашій місії в Царьгороді сиділо всього двоє молодих урядовців: Петро Чикаленко і п. Вовченко. Нарешті на передодні призначеного вже дня відїзду Кістяковський явився до мене й сказав, що він їхати не може, бо почувася себе хворим.²⁾ — Становище робилося дуже прикрим. Знову виринули різні кандидатури з вищих сфер, — колишніх дипломатів, генералів. Тоді, щоб вирішити справу і то як найскорше, я висунув кандидатуру М. А. Суковкина, порозумівшись наперед з ним самим, що він виїде в тиждневий термін. За Суковкином промовляла, як я думав, його популярність в національних українських кругах ще з 1917 року, коли він був першим губерніяльним комісаром Київщини і вважався кандидатом на голову краєвого українського правительства, коли проф. Грушевський прилюдно цілувався з ним на зїзді і заявляв, що „Україна ніколи не забуде його заслуг“. Разом із тим Суковкин був старий досвідчений громадський діяч, з доброю товариською оглядою, знав кілька мов, був знайомий з закордонним життям і т. д. Кандидатурою Суковкина я зашахував усі інші, менше бажані кандидатури, і за пару тижнів Суковкин виїхав до Царьгороду з тим штатом посольства, який уже був зложений попереду.

¹⁾ У нас було запроваджено дві категорії: перша — члени ради міністерства (Ейхельман, Карпінський, Красковський, Шувльгин, Славинський, Цегельський) і друга категорія — „радники при міністрі“. До цієї категорії й призначено Галіпа.

²⁾ Недавно я прочитав у часописах, що Ол. Ол. Кістяковський кинувся під потяг у Сербії в нападі меланхолії і так позбавив себе життя.

II.

Українські дипломатичні представники в Фінляндії, Швейцарії, Польщі, Румунії, Швеції. Місії до Англії і Франції. Українські консульства за кордоном. Дипломатичний корпус у Києві.

Зносини України з державами Entente'и, так добре започатковані в кінці 1917 року, коли Франція й Англія самі поспішилися визнати Українську Народню Республіку, перервалися з моментом заключення урядом Республіки Берестейського миру. Закликання цим урядом німецьких і австро-угорських військ зробило неможливим офіційні зносини України з Entente'ою, хоч, розуміється, українське правительство дуже бажало б цих зносин. Змога за-для нав'язання дипломатичних відносин з союзними державами наступала лише в кінці літа, після розгрому німців на західному фронті. Що до нейтральних держав, то справа стояла легше, хоч і нейтральні держави, свідки страшної боротьби своїх сусід-велетнів, хиталися й вагалися, не знаючи, на яку ступити. Вони дуже охочі були вступити у фактичні зносини з Україною, відкладаючи юридичне визнання Української Держави до остаточного вияснення наслідків боротьби двох великих коаліцій. Ще в липні місяці було виражено до Швейцарії д-ра Евм. Кир. Лукаевича для нав'язання зносин і вияснення питання, чи приймуть там нашу офіційну місію. В Швейцарії і уряд, і торговельно-промислові сфери виявили велике зацікавлення Україною, і секретар (міністр) закордонних справ Лярді прислав мені через д-ра Лукаевича лист, в якому заявляв, що Швейцарський уряд охоче прийме нашу дипломатичну місію. Тоді було проведено формально через Раду Міністрів закон про заснування в Швейцарії українського дипломатичного представництва з 10-го жовтня 1918 року. Представництво зараховано до „посольство 2-го розряду“ (голова таких посольств носив титул „міністра-резидента“ або „повіреного в справах“ — *chargé d'affaires*). Головою місії призначено того-ж д-ра Лукаевича. Військовим агентом при ньому призначено генерала Дроздовського. Одночасно призначено двох українських консулів: до Женеви—інжен. Евг. Соковича (бувшого міністра шляхів в кабінеті Голубовича) і до Ціріха — інж. Олекс. Вілінського. Всі вони й виїхали в кінці жовтня. Представництво в Швейцарії, де сходилися нитки міжнародніх зносин, де можна було зустрінутись з представниками Entente'и, мало для нас дуже велике значіння.

Майже одночасно було виражене посольство до Фінляндії, яка перша увійшла з нами в зносини і перша прислала свого представника до Києва. Фінляндське посольство було засноване законом від 15. вересня, також як посольство 2-го розряду. Головою його призначено К. В. Лось-

кого, директора департаменту в міністерстві закордонних справ. Фінляндці дуже щиро привітали нашу місію. Одночасно було засноване й генеральне консульство в Гельсінгфорсі.

Польща, так само як і Фінляндія, перша прислала до нас свого представника. Але ми не спішилися вислати до Варшави свого представника, дожидаючи, поки зясується державне становище самої Польщі та поки виясняться деякі спірні питання що-до наших спільних кордонів. Закон про заснування в Польщі українського посольства 2-го розряду ¹⁾ було прийнято з 19. жовтня. Послом було намічено радника міністерства закордонних справ Ол. Карпінського. Але виїзд його чомусь задержався, і вкінці він так і не виїхав, залишившись по перевероті в грудні 1918 р. в складі міністерства.

Не спішилися ми й з висилкою посольства до Румунії, хоч закон про його заснування було прийнято ще 21. червня: ми мали з Румунією спірне питання що-до Бесарабії і здержувались від регулярних дипломатичних і торговельних зносин, поки це питання не урегулюється, не вважаючи на те, що Румуни дуже добивались встановлення цих зносин. Поки що ми тримали в Ясах лише свого генерального консула К. Чоботаренка і в Галаці консула барона Притвіца. Вже в осені було виражено місію, на чолі з генералом Володиславом Дашкевичем-Горбацьким, прийняту в урочистій авдієнції румунським королем в Ясах.

Тоді ж в осені було виражено надзвичайну дипломатичну місію до Скандинавських держав; на чолі місії стояв генерал Борис Баженов, до її складу належали сенатор Тімрот і урядовці Козій та Косаревич-Косаренко, що потім придбали собі сумну славу своїми авантюристичними вчинками. Яко генеральний консул мав їхати до Штокгольму Д. В. Антонович.

Як я згадав вище, думка про висилку місії до держав Entente'ї була у нас весь час, але можливість зреалізувати її явилась лиш на початку осені, коли німецьку силу на західному фронті було зломлено, й Німці самі вже перестали чинити нам на цім полі перешкоди. Було намічено до висилки до Франції товариша державного секретаря Миколу Могилянського, а до Англії — Івана Коростовця, дідица з Чернігівщини, що був колись російським послом у Пекіні. Це була дуже розумна й тямуча людина; цілий місяць ходив він до мене, і я вів з ним довгі балачки, бажаючи добре зясувати собі його національнодержавні погляди. Лише тоді, коли я переконався, що він твердо стоїть на ґрунті

¹⁾ Посольствами 1-го розряду вважались у нас тимчасово лиш посольства в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині.

державної самостійности України й національного характера цієї державности, я дав остаточну згоду на його призначення. Коростовцеві не довелося виїхати до Англії, — тоді вже як я виїхав був до Німеччини, Гетьман вислав його до Яс для переговорів з представниками Entente'и. Пізніше він опинився в Парижі, і мені було дуже приємно почути, що в своїй діяльності (вже по упадку Української Держави) він робив добрі послуги українській справі, обороняючи її й зясовуючи її серед своїх численних знайомих, яких він мав серед дипломатичних і політичних кругів Парижа.

В консульярні зносини ми вступили насамперед з сусідніми державами, що вимагалось практичними потребами життя. Хоча з урядом СРСР ми тільки ще вели переговори про мир, але життя вимагало негайного зв'язання консульярних зносин, перш за все — за-для оборони інтересів українських кольтоністів; далі — з Росії йшов масовий поворот українців, і треба було його урегулювати. Одже влітку було засновано генеральні українські консульства в Петербурзі (інженір Сергій Веселовський) і в Москві (М. Кривцов) та тридцять звичайних консульств у різних важніших містах Європейської Росії й Сибіру. Були встановлені особливі потяги з Петербурга до Києва, які привозили до нас українських репатріантів. Взагалі їх була така сила, і справа приналежности до України вимагала стільки роботи, що наші генеральні консульства в Петербурзі та в Москві розрослися у величезні інституції і були повсякчас завалені роботою.

Українські консульства були встановлені також в Ризі, в Мінську, на Кавказі: в Грузії (д. Лісняк), в Азербейджані, на Дону, на Кубані (д. Пр. Понятенко). Звичайно консулами затверджувалися голови місцевих українських громад, що поутворювалися ще з 1917 року. Як вище згадано, консульства були засновані також (окрім держав, де з самого початку існували наші дипломатичні представництва) у Румунії, Фінляндії, Швайцарії.

Чужоземний дипломатичний корпус у Києві веде свій початок з грудня 1917 року, коли при уряді Української Народньої Республіки були акредитовані пп. Табуї від Франції, Баге від Англії і ген. Коанда від Румунії. Вони виїхали після Берестейського мира. Тоді приїхали представники від центральних держав. Від Німеччини послом призначено барона фон-Мума, колишнього посла в Пекіні. Радником посольства був граф Беркен, генеральним консулом у Києві — фон Тіль. Австро-Угорщина прислала спочатку військового агента майора Флейшмана і консула Гоффінгера, потім приїхав яко посол граф Форгач (колишній посол в Білгороді); при ньому яко радник — князь Фюрстенберг і військовий

аташе, генерал граф Спанокі. Вони всі залишилися й за гетьманського правительства.

Від Болгарії приїхав послом професор Іван Шишманов, бувший міністр народньої освіти, зять Михайла Драгоманова. Це був щирий друг України, котрий справу національного українського відродження і відбудови української державности приймав так само близько до серця як і свою болгарську справу. З Шишмановим у мене завязалися не тільки офіційальні, але й щирі особисті відносини.

Офіційально церемонія признання нового державного ладу на Україні центральними державами відбулася 2-го червня, коли до гетьманського палацу явились послы Мум і Форгач і в імени своїх урядів склали деклярації визнання їхніми урядами гетьманської влади й згоду вступити в ділові зносини. Гетьман відповів на се короткою промовою. Церемонія відбулась дуже урочисто: біля палацу виставлено було почесну варту від особистого гетьманського конвою; при вході до палацу послів зустріли гетьманський господар Михайло Ханенко і генерал Присовський; біля входу до салі, де мала відбутись церемонія, зустрічав послів я і начальник гетьманського штабу ген. Дашкевич-Горбацький. В салі стояла почесна варта від сердюцької дивізії. Трохи згодом, при такій же урочистій обстанові відбулася деклярація про визнання болгарським урядом. Посол Шишманов прочитав грамоту царя Фердинанда, яка в протилежність сухим німецькій та австрійській грамотам, була зложена в дуже теплих, сердечних виразах. Царь титулував Гетьмана „Ваша Світлість“, і з того часу цей титул почали вживати також німецький та австрійський представники.

Турецьким послом у Києві був Ахмед-Мухтар Бей, один з видатніших турецьких дипломатів, який перед тим був послом в Атенах. Він приїхав уже у вересні, але раніше, ніж наш посол прибув до Царьгороду. Перед ним за місяць прибув до Києва генеральний турецький консул Ферід-Бей і військовий аташе полковник Еліб-Бей. До Одеси турки також прислали свого консула.

Фінляндія вислала своїм послом до нас д-ра Германа Гумеруса, звісного перед тим у нас як автора книжки про Фінляндію, спеціально написаної для української публіки й виданої в українському перекладі. Як і проф. Шишманов, д-р Гумерус з щирою приязню ставився до Українців і Української Держави, живо інтересуючись успіхами нашого культурно-національного життя, шкільництва, письменства, мистецтва. Консулом до Києва призначено Р. Вальдена, до Одеси — Г. Серлахіуса.

Польща мала своїм послом у Києві п. Ваньковича, дідича з Білорусі. Грузія прислала своїм представником Вік-

тора Тевзайя, Дон — генерала Черечукіна, Кубань — полковника Ткачова.

У Києві ще з російських часів залишився цілий ряд чужоземних консулів, які виконували свої функції й за українського уряду. Такі були: еспанський консул — Васіляді, данський — Гуревич, грецький — Гріпарі, норвежський — Розенберг, швайцарський — Енні, шведський — Мегер, італійський — Фішман. Уже за уряду Української Держави приїхав перський консул Вітенберг і данський Карльсен, котрий заявив мені в імені данського правительства, що воно мусить зачекати якийсь час з офіційним визнанням України, але дуже охоче вступить у ділові фактичні зносини. Приїхали також консули від правительств Литви й Білоруської Народної Республіки. В початку осені приїхали й були признані нами генеральні консули Російської Східної Республіки в Києві й Одесі. До Києва був призначений совітським консулом поляк Кржемінський-Грінбаум.

Так виглядав дипломатичний корпус у Києві і консульське представництво чужих держав.

III.

Закордонна політика Української Держави. Відносини до Центральних Держав. Переговори про мир з совітською Росією. Чому вони не дійшли до кінця.

Головним завданням зовнішньої української політики уявлялося мені — і в цьому напрямку я старався працювати — визволення зпід опіки наших союзників, німців та австро-угорців, а поки що — використувати їх вплив і орунну допомогу для об'єднання всієї української території. Що до першого завдання, то його при тодішніх обставинах можна було досягти лиш скріпленням внутрішньої організації нашої держави і сформуванням власної військової сили. Ця військова сила потрібна була і для об'єднання національної території.

Доволі важко було би зясувати справжній напрям німецької політики на Україні. Я гадаю, що в німецьких урядових колах взагалі не було єдиної, строго зазначеної лінії політики що до України. Коли говориться, що німці здавна мріяли про створення самостійної України, як спосіб ослабити велику, сильну Росію, що вони піддержували український сепаратизм, що вони симпатично ставились до національного українського відродження, то все це ніяк не можна поставити на карб офіційної німецької політики. Певна річ, що в перших роках війни, поки Росія була грізним ворогом, німецький уряд, а спеціально військові сфери всіми способами старались її ослабити; звідси — спеціальні табори для українських полонених і формування з них військових частин, звідси і пропуск до Росії Леніна з його товаришами, щоб вони ослабили Росію большевицькою про-

пагандою. Але тепер Росія вже була розбита і не думала про війну. Певні групи німецьких публіцистів (таких як Павло Рорбах або Аксель Шміт), політиків і економістів висували концепцію самостійної України, яка-б розвивалась в орбіті німецьких впливів, була б противвагою Росії й ринком для Німеччини. Але урядова політика дивилася на справу простіше: для неї Україна була тимчасовою комбінацією, об'єктом для використання її природних багатств: тут можна було пожитись, добути хліба й прогудувати певний контингент війська. Взагалі це була військова комбінація, вигідна німцям для даного моменту. Розуміється, у всіх цих Мумів, Гренерів, Ярошів та інших керманичів німецької політики на Україні не було ніякісінького „українофільства“; допомагаючи будувати нам самостійну Україну, вони ніяк не хотіли, щоб вона була сильною, принаймні щоб в близькому часі стала такою. Не хотіли вони за-для України зривати й з Росією, хоча-б і большевицькою: хотіли, щоб ми замирилися з совітською Росією, але саміж ставили різні перешкоди, і взагалі вели в цій справі якусь подвійну гру. Не давали нам об'єднати всієї української території й вирішити справу Крима, Кубані, Бесарабії й Холмщини так, як того вимагали наші національні інтереси. Страшенно крутили й плутали в справі чорноморської флотії; довго не давали нам змоги увійти в дипломатичні зносини навіть з нейтральними державами; перешкоджали формувати армію. Я вже не згадую про тисячі дрібних перешкод і неприємностей, які чинилися німецькою владою нам на Україні. Згадаю хоча-б безтактовну й безглузду висилку з Києва консулів Гріпарі, Василяді та ще декого. Їм було закинута (зовсім безпідставно й недоведено) шпигування на користь Entente'и. Німецькі генерали й взагалі старші офіцери присилалися на Україну мов на вибір такі, що не мали ніякого поняття про наші відносини, тоді як люде, що були знайомі з українською справою й ставилися до неї прихильно, просто не допускалися на Україну, от як покійний генерал Фрідріх. Взагалі німецька політика на Україні робилася грубими солдатськими руками і не тільки не уміла нікого до себе приєднати, а навпаки — відштовхувала.

Політика Австро-Угорщини щодо України далеко не була зкоординована з політикою Німеччини. Австрійці не мали навіть такої, коли хочете, широко задуманої концепції, як німці — допомігти збудувати велику українську державу, визискати її як в найширших розмірах, узяти з неї все, що можна. Австрія, як безпосередня сусідка України, найохотніше просто відбатовувалаб собі від неї певний шматок території, або створивши з неї особливий український Kronland, як мріяв ще покійний ерцгерцог Фердинанд, або приєднавши її до автономної Польщі під габсбурьським бер-

дом. Але зголодніла, виснажена, заклопотана своїми внутрішніми непокоями, Австрія передовсім прагнула мира. Цісарь Карло вів через принца Сікста Бурбона, потай від своїх союзників, переговори з Entente'ю про сепаратний мир. Австрії всміхалась перспектива дістати назад Шлезьк, забраний ще в половині XVIII віку, і об'єднати під берлом Габсбургів цілу Польщу, разом з українськими землями, на які претендували поляки. Утворення самостійної Української Держави являлося для неї при таких обставинах лиш ускладненням цілої ситуації. Треба було думати про обіцяний таємним договором у Бересті поділ Галичини, котрий грозив знищити всякий ґрунт для порозуміння з поляками. На самий Берестейський мир Австрія пішла скріпивши серце, примушена голодом і волею своїх сильних союзників. Тому то вона й зволікала, скільки могла, з ратифікацією цього мира: цісарська грамота про ратифікацію була виготовлена вже перед самим розпадом Австрії і так і залишилась навіки в архіві колишньої імперії. Австрійська дипломатія, яка лежала в руках мадяр, ще менше ніж німецька могла слабувати на якесь „українофільство“, а головний її представник на Україні, граф Йоган Форґач, був переконаний ворог славянства взагалі й українства спеціально. Оселившись в одній російській аристократичній родині в Києві (знайомий йому з часів його колишньої служби в Петербурзі), де звичайно збиралося вороже настроєне супроти українства товариство, й читаючи щодня „Кіевскую Мысль“ (своє знайомство з російською мовою гр. Форґач чомусь уперто скривав), австрійський посол завжди був відповідно „поінформований“ і в залежності від того й настроєний супроти української національно-державної справи. Своє відношення до Української Держави та її інтересів гр. Форґач дуже яскраво виявив у ділі анулювання таємного договору про поділ Галичини і в справі Холмщини.

На чолі австро-угорських військ, що перебували на Україні, стояв фельдмаршал Краус, зовсім старенький і на вигляд добродушний дідок; він жив постійно в Одесі і тільки один раз приїхав був до Києва, коли я з ним і познайомився. Військовим австрійським аташе в Києві був генерал граф Спанокі, людина доволі мирна й нешкідлива. Військова австрійська адміністрація на Катеринославщині, Херсонщині й Поділлію постачала нам дуже щедро матеріял для всяких на неї скарг. Ріжнманітна австрійська армія, вже значно деморалізована, добре таки далась у знаки населенню тих місць, де вона стояла. При втихомирюванні селянських розрухів літом 1918 року австрійці поводитись жорстоко. Під претекстом переслідування „большевиків“ вони раз-у-раз арештовували й тягали по тюрмах українських національних діячів (як це було, наприклад, в Катерино-

славі) і навіть коли діло доходило до Київа, то, не вважаючи на всі заходи нашого міністерства закордонних справ, не завжди удавалося вирвати арештованих з пазурів австрійської адміністрації. Одиноким світлим явищем на фоні австрійської військової окупації була присутність українських частин в складі австрійських військ, наприклад, перебування січових стрільців на Херсонщині й Катеринославщині, або взагалі присутність на австрійській військовій службі наших земляків галичан і буковинців; на жаль, їх було небогато і вони здебільшого займали малозначні посади. В усякому разі ця присутність українців в австрійській армії приносила певну користь і часом нейтралізувала негативні явища, зв'язані з перебуванням австро-угорського війська на Україні.

В інтересах установлення нормальних відносин з державами, які підписали з нами Берестейський мир, лежало можливе прискорення ратифікації цього миру всіма заінтересованими сторонами. З нашого боку місія перевести виміну ратифікаційних грамот з усіма чотирьма державами була доручена В. К. Липинському у Відні, на руки якого вислаю грамоти за підписом Гетьмана і моєю контрасигнацією. Першою ратифікувала мир і перевела обмін грамотами Болгарія; на початку липня болгарський *chargé d' affaires* у Відні Джебаров передав Липинському грамоту за підписом царя Фердинанда. 24-го липня виміняла грамоти Німеччина, передавши Липинському через свого представника князя Штольберга-Вернігероде грамоту за підписом Вільгельма II. В серпні виміняла грамоти Туреччина: турецький *chargé d' affaires* Баяк-Бей передав раднику нашого посольства п. Токаржевському грамоту за підписом султана Магомета V-го. Зволікала тільки одна Австро-Угорщина, яка вважала в своїх інтересах продовження можливо на довший час непевного переходового стану у відносинах обох держав.

Одже, маючи на своїй землі присутність півмільйонного війська таких „союзників“, нам довелось улаштовувати свої відносини до сусідніх держав — Росії, з якою треба було заключити мир, до держав, що повстали на її окраїнах, об'єднати українську територію й задержати в своїм посіданні наші області, на які претендували сусіди. Замирення з совітською Росією й улаштування з нею мирних відносин було головним із усіх завдань нашої зовнішньої політики.

Совітська Росія по Берестейському миру з Центральними Державами зобов'язалася заключити мир з Україною й забрати з її території своє військо. Що-до другого пункту, то справа вирішилася тим, що совітська Росія відріклася від тих банд, що оперували на Україні, заявляючи, що то — „українські червоно-армійські частини“. Знов же таки й українські большевики мусли тепер провадити боротьбу проти українсько-німецького наступу, не покладаючись на відверту

піддержку совітського уряду Москви. На своїм „Зїзді Рад“ у Катеринославі в березні місяці 1918 р. вони проголосили війну проти Центральної Ради й німців. Та ця „війна“ була протягом 1½ місяця ліквідована, й український большевицький уряд, що прийняв тепер назву „Повстанчого Революційного Народнього Секретаріату“, знайшов собі захист у Москві. Він поставив собі завданням „надсилати емісарів на Україну, організувати революційно військові комітети, згідно з пляном операцій, піддержувати з ними звязок“¹⁾ — одним словом, вести роботу по зруйнуванню української держави в тій її формі, що витворена була Центральною Радою, а потім — в формі Гетьманщини. Тимчасом совітський уряд у Москві, головний інспіратор большевицького руху на Україні, мав розпочати з Україною мирові переговори.

3-го квітня 1918 р. рада народніх комісарів совітської Росії звернулась до українського уряду з нотою, пропонуючи розпочати мирові переговори в Смоленську. На це український уряд відповів нотою від 14-го квітня, пропонуючи з свого боку місцем переговорів Курськ. Поки йшли переговори, в Києві відбувся переворот, а тимчасом російська делегація прибула на Україну і переговори почалися в Києві. Гетьманський уряд предложив російській делегації добути від свого уряду нові уповноваження, що й було зроблено. Вже 10-го травня відбулася під проводом М. Василенка перша нарада членів російської й української делегації в справі майбутніх переговорів. На чолі російської делегації стояли Хр. Раковський і Дм. Мануїльський. Головою української делегації наш уряд призначив суддю (пізніше — сенатора) — Сергія Шелухина. Вступивши у виконання обовязків міністра закордонних справ, я застав уже вироблену схему переговорів, які мали відбутися в Києві, в будинку Педагогічного музею, де раніше засідала Центральна Рада.

Місце переговорів — Київ — здавалось мені не дуже зручним: тут, в осередку політичного життя краю, не було потрібного спокою й відповідної до того обстанови для ділової роботи обох делегацій, за якою з горячковою увагою стежила преса й ціле громадянство. Та й присутність численної совітської делегації (разом з експертами й ріжними спеціалістами та урядовцями вона складалася з 80 осіб, а потім прибувало ще більше) у нас в Києві, де ще всього три місяці тому господарювали большевики й полишили по собі такі тяжкі спомини, також викликала ріжні сумніви. Тому-то я предложив був перенести місце переговорів до Ніжина: три години їзди від Києва, це зовсім не-

¹⁾ М. Скрипник. Начерк історії пролетарської революції на Україні. Черв. Шлях, X. 1923, кн. III, ст. 109—110.

далеко, щоб мати нашої делегації контакт з своїм урядом; та й можна до того повсякчас зноситись по телефону й по телеграфу. За те тут в Ніжині цілком спокійно, нема нічого, щоб одхияло в якийсь бік увагу, та й члени делегації не мали-б ніяких інтересів засижуватись у скучному провінціальному місті й поспішали-б скоріще робити своє діло. Але мій плян розбився через небажання членів нашої делегації покидати Київ: під тим претекстом, що вони звязані також ще іншими службовими обов'язками, всі дуже рішуче повстали проти думки про переїзд до Ніжина, й переговори почалися в Києві.

Скоро по моїм вступі в урядування явились до мене з візитом спочатку Раковський, а кілька день пізніше Мануїльський. Раковський — людина невисокого зросту, років 45 на вигляд, з невеликою чорнявою шпичастою бородою, робив вражіння дуже інтелігентної людини. Говорив правильною російською мовою, хоч з дуже помітним чужим акцентом. Тримав себе дуже офіційно. Протягом літа він частенько заходив до мене в ріжних справах. Памятаю, одного разу явився спеціально, щоб повідомити мене про розстріл бувшого царя Миколи II. Коли я зауважив йому на це, що замордування Миколи II може пошкодити самим же большевикам, оточивши память бувшого царя ореолом мучеництва й викликаючи незадоволення серед населення, Раковський відповів; „що-ж робити: так сталося, що зроблено, того не повернеш!“ Кілька день після візита Раковського явився до мене Дмитро Мануїльський і з перших же слів почав прохати вибачення, що він вбраний не по візитовому, а по дорожньому, бо його багаж іще не прибув. Взагалі большевицькі представники, видко, старались уявляти з себе справжніх дипломатів і людей *comme il faut*. Родом українець з Волині, Мануїльський умів добре по українському, але як представник Росії, говорив зі мною завжди по російськи. Він теж був доволі частим гостем в нашому міністерстві, особливо в кінці літа, коли українська поліція почала арештовувати ріжних агентів совітської делегації, заперезаних в агітації проти нашого уряду.

І в Києві і в Одесі відбувались труси й арешти в большевицьких місцях та консульствах і Мануїльський являвся до мене з проханням інтервенювати перед міністерством внутрішніх справ. В розмовах Мануїльський дуже часто сходив з офіційного тону на товариський; якось, клопочучись за своїх товаришів, арештованих в Одесі, коли я пів-жартом зауважив йому, що арештовані напевно зловживали своїм становищем і вели агітацію, Мануїльський заявив мені: „Пане Міністре! Даю Вам слово старого революціонера, що ніхто з арештованих ніякої агітації не вів!“ Частенько, клопочучись за арештованих, Мануїльський апелював до мого по-

чуття гуманності. В той час, коли всі, в тім числі й я, були ще під свіжими вражіннями большевицьких вчинків на Україні й того, що вони коїли тоді в Московщині, якось чудно було чути від одного з їхніх відповідальних ватажків апелювання до почуття гуманності або до поваги перед словом „старого революціонера“. Розуміється, я робив усе, що від мене тільки залежало, щоб визволити арештованих або подіпшити їхнє становище в арешті і не з якоїсь спеціальної гуманності, а просто з обовязку: російська делегація — то були представники чужої держави, з якою ми вели переговори, вони зносились з органами нашої держави тільки через міністерство закордонних справ, міністерство було для них посередником і оборонцем; чи щиро, чи не щиро давав Мануїльський своє слово старого революціонера, все одно треба було з обовязку вислухувати його прохання, удаючи, що віриш, і клопотатись за тих, за кого він прохав. Події показали, що діяльність большевицьких місій і консульств далеко не була такого невинного характеру. Але що до самого Мануїльського, то мушу зазначити, що в його натурі справді була якась рисочка джентельменства: мені добре звісні деякі факти, котрі свідчать, що йому не чужі були вчинки благородної влаци й гуманного характеру. Як це погодити з іншою його діяльністю, як большевицького ватажка, діяльністю, що коштувала стільки крові, сліз і всякого горя, — хай розгадують психологи.

Для розміщення большевицької делегації було відведено отель „Марсель“ на Бібіковському бульварі, отель — другого, коли не третього сорту, такий, де звичайно знаходять собі притулок веселі дівчата та їх кавалери. Одже через те один з членів делегації — Грановський, в своїм листі до Москви, копію з котрого добула наша розвідка, кваліфікував своє приміщення в Києві хоч трохи різким, але відповідаючим дійсности терміном, вбачаючи в факті відведення для большевицької делегації саме цього отелю якусь спеціальну наругу. І Раковський і Мануїльський раз-у-раз скаржились мені на своє помешкання і домагались кращого. Але знайти в тодішньому Києві, переповненому до останньої міри, 30—40 вільних кімнат це була не така то легка річ. Скільки я не клопотавсь, нічого не міг добитись. Та й те сказати: наша адміністрація не дуже то щиро й старалась для таких „гостей“, як большевики. Коли в серпні й вересні поліція напала на сліди большевицької агітації, в котрій явно були замішані деякі урядовці або взагалі агенти большевицької місії, тоді вже наша столична „державна варта“ буквально не давала делегації спочинку: раз-у-раз роблено в отелі „Марсель“ труси, хапали ріжних большевицьких урядовців, садовили по участках, де тримали иноді таки в дуже лихих умовах. Зараз же сипалися скарги

до мене, являвся здебільшого Мануїльський і мені доводилось перепрошувати, домагатись визволення арештованих, змагатись з міністром внутрішніх справ і його правою рукою — директором департаменту поліції Акерманом. Одже я мав рацію, коли настоював спочатку на перенесенні переговорів до Ніжина: там в кожному разі було менше всякої спокуси, та й стежити за діяльністю наших „гостей“ було би легше.

Офіційальне відкриття переговорів відбулося 23 травня. Факт великої історичної ваги: уперве після 250 років підлеглости й неволі Україна ставала з Росією, як рівний з рівним, до переговорів, — як улаштувати свої відносини, готовилася заключити мир з своїм недавнім гнобителем. Цей день міг навести на багато думок і споминів. Але церемонія відкриття була обставлена надзвичайно просто і без усякого параду. Будинок Центральної Ради охоронявся німецькою вартою й пускали туди лиш по спеціальних картках. Приїхавши до будинку, я застав уже обидві делегації, і біля 2-ої години дня голова української делегації С. П. Шелухин відкрив засідання. Зібралися на горі, в тій залі, де раніше засідала Мала Рада. Поставлено було два столи. За одним сів Шелухин, за другим Раковський. По середині на високій катедрі стояв перекладчик — урядовець нашого міністерства Б.: він мав перекладати з російської мови на українську і навпаки, бо російська делегація говорила по російськи, а наша по українськи. На стільцях кругом посідали члени обох делегацій, експерти, фаховці, кореспонденти. Тут же збоку примостились секретарі й стенографи. Членами української делегації були: державний секретарь Ігор Кістяковський, Христофор Барановський, інженер Адам Свіцин, Платон Линниченко, проф. Оттон Ейхельман; військовими експертами з нашого боку були полковники Слівинський і Мішковський; від морського міністерства — капітан Білінський. Пізніше членами делегації з нашого боку були ще П. Стебницький та М. Славинський. Серед большевицьких експертів видко було чимало старих людей, колишніх значних урядовців ще царського часу. Видко, бідолахи почували себе трохи ніяково в тій ролі, яка оце їм припала. Та найбільш чудним було те, що Москву отут у переговорах з Україною репрезентували румунський болгарин Раковський і українець Мануїльський. Гадаю, що не без наміру вислав як раз цих людей московський большевицький уряд, щоб підкреслити свою „інтернаціональність“. Серед експертів з большевицького боку були проф. Немировський, Грановський (що за большевицького панування в Києві у березні був тут комісаром), генерали Одінцов і Ситін. З останнім я був знайомий з Галичини: він коман-

дував там дивізією й стояв у Снятині. Ми пізнали один другого й привітались.¹⁾

Перше засідання було дуже коротке. С. Шелухин знайшов, що повновласти російських делегатів, підписані Леніном і Чичерином, не вистарчають, бо там не сказано, на що саме їх уповажнено: справді, в папері стояло лише, що Раковського уповажнено „для ведення переговорів съ Українскою Державою о заключеніи договора“, — а якого саме договора — не сказано. Довелось відкласти засідання, поки прийдуть з Москви докладніші й повніші повновласти.

Ще довго велися різні суперечки за різні формальні й принципіальні питання. Нарешті 12 червня було підписано прелімінарний договір в шости пунктах — про припинення з обох боків бойової акції, про дозвіл громадянам обох держав вільно вертатися до дому, про встановлення на основах взаємности консулів в Російській Республіці й Українській Державі, про поворот Росією Україні залізничного рухомого складу, захопленого підчас війни, про поворот полонених і т. інше. Цей договір мав бути дійсний до заключення справжнього миру. Прелімінарний мир був найбільшим і властиво одним успіхом в україно російських переговорах.

Після того почалися безконечні суперечки що до російсько-української границі. Хоча обидві делегації погодились між собою, що основою при визначенні кордону має служити принцип етнографічний, але большевицькі делегати раз-у раз виставляли вимоги плебісциту, або висували питання про Крим, про Дон, претендували навіть на частини Харківщини й Катеринославщини. В липні у нас було досягнуто порозуміння з Доном, так що українська делегація в своїх переговорах настоювала на визначенні кордону лиш до початку межі з Донською територією. Робота посувалася дуже помалу. Спеціальна комісія з етнографів-спеціалістів при українській делегації (при участі Л. Падалки з Полтави) виробила точні межі етнографічного розселення українців на сході. Але у відповідь на це Раковський хвалявся, що має сотні сільських „приговорів“ (резольуцій) з прифронтових місцевостей про бажання залишитися під Росією. Одного разу похвалився навіть листом з села Баламутівки Сквирського повіту на Київщині, де Баламутів-

¹⁾ Кілька тижнів пізніше приходить якомсь до мене Раковський із скаргою на когось з наших дипломатичних курерів, що перевіз якусь контрабанду. Я відповідаю, що буде переведено слідство й винуваний буде покараний, а от, кажу, є відомости, що й Ваші агенти теж возять контрабанду! — Так, каже Раковський, було, попавсь на цьому генерал Ситін, так ми його вже й розстріляли. — Нема що казати: суд скорий і „нелицеприятний“! Мені зоставалось сказати, що в нашій державі за перевіз кількох фунтів чаю або мила смертю не карають, — бо за це саме й ішла мова.

чане заявляли, що вони хочуть належати до „Расії“, бо незадоволені з українського уряду за те, що повідбирав у них пограбоване сало та всяке інше також пограбоване майно. У відповідь на це наша делегація устами Шелухина заявляла, що український уряд дуже добре поінформований, якими способами і під чий вплив складаються постанови на прифронтовій смузі, де стоять червоноармійські частини. З другого боку, до Києва щодня приїзять делегації з Курщини й Вороніжчини, з місцевостей, де живе мішане населення, і благають залишити їх під Україною. Справді, майже не проходило дня, щоб до мене не являлась така делегація, або принаймні не надсилалося якесь колективне прохання про вдержання якоїсь території при Україні. Приїздили представники земств, міських самоврядувань, волосних і сільських сходів і просилися під Україну. Повіти Путивльський, Рильський, Суджанський з Курщини просилися до України, мотивуючи присутністю на своїй території численного українського населення, а путивльці посилалися навіть на „історичні права“ тим, що в путивльському повіті гетьман Мазепа мав великі свої приватні маєтності. Так само просилися до нас сумежні воронійські повіти.

Не можучи переконати річевими аргументами, большевицькі делегати старалися просто затягти переговори, пускаючись на різні штуки. Придивившись добре до експансивної, нервової влаци С. П. Шелухина й спостерігши, як палко реагує він на уваги, які зачіпають достоїнство й повагу Української Держави, маєстат її суверенности й незалежности, вони умисне, коли їм було того треба, — старалися подратувати С. П. Шелухина, щоб викликати інцидент і зірвати засідання. Коли в кінці вересня через хворобу Шелухина його замінив спокійний, урівноважений П. Я. Стебницький, якого жадними штучками не можна було схвилювати й вивести з рівноваги, большевицькі делегати видно були дуже незадоволені цим. На початку жовтня стало ясно, що большевики навмисне затягають переговори або просто ведуть до їх зірвання. Видко було, що вони почули якусь піддержку в своїх змаганнях проти Української Держави, що звідкись прийшла їм поміч, що вони сподіваються якихось змін, котрі дадуть їм змогу в переговорах з Україною виграти як найбільше. Вони ставали чим далі, то все більш настирливими в своїх вимогах, ставили все нові й нові домагання. Тимчасом большевицька артилерія без усякого приводу, серед білого дня бомбардувала наше місто Новгород-Сіверський, що лежало близько демаркаційної лінії. Большевицькі консули поприїздили з великим штатом співробітників до Києва, Одеси, Полтави й занялися справами, що далеко виходили поза межі їх дійсних обо-

в'язків. 7-го жовтня переговори перервано на неозначений час.

Які причини викликали цю тактику большевиків на зривання переговорів? В ті часи ми поясняли це впливом подій на театрі світової війни: ліквідацією балканського фронту, неуспіхами Німців на Заході. Тепер ми знаємо, що були ще інші причини, які ще більше додали большевикам духа й дозволили їм не спішитись з заключенням миру з Україною. Про це розповідають нам самі ті, що цю піддержку й поміч большевикам подали: саме в той час, як ми вели переговори з большевицькою делегацією, стараючись скоріше досягти миру з Москвою й забезпечення собі наших „плечей“ на Сході, провідники українського „Національного Союзу“ в Києві готовили вже повстання проти гетьманського уряду. Вони рішили звернутись за допомогою до большевиків. Ось як розповідає про це один з ініціаторів повстання: „Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху увійшли в переговори з представниками російської совітської мирової делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів підчас повстання. Вони згожувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувалися визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народньої Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні.

Д. Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його й зламати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договір лишався договором“.¹⁾

Одже в той саме час, як одні українці вели переговори з російською большевицькою делегацією про мир, другі українці відбували з цими делегатами свої конференції й заключали договір, який давав змогу большевикам дивитись на справу заключення миру з Україною, як на коме-

¹⁾ В. Винниченко. Відродження нації, т. III, Відень, 1920, ст. 158—159. Недавно про це саме знову розповів Винниченко в своїй статті про єврейську справу на Україні в 7—8-ій книжці „Нової України“ за 1923-ий рік, на сторінках 22—23.

дію, котру треба по змозі затягти, щоб подивитись, що з цього всього вийде і вже по тому використати ситуацію для себе вповні. Ці конференції Раковського й Мануїльського відбувалися в помешканні українського товариша міністра фінансів Василя Мазуренка, котрий мешкав в державнім будинку на Інститутській вулиці (будинок Державного Банку). В хаті такого високого урядовця Української Держави, як товариш міністра, можна було спокійно і безпечно конферувати й укладати пляни зруйнування цієї Держави. Тому то й стає зрозумілим, чого большевики з кінця вересня умисне почали затягати переговори й довели до їх перервання 7-го жовтня.

IV.

Наші відносини з Доном. Кубанська справа. Питання про Бесарабію. Крим. Холмщина. Поліське староство.

З справою заключення миру з совітською Росією була тісно звязана справа Дону. На Дону за допомогою німців запанував уряд „Всевеликого Войска Донского“ з генералом П. Красновим на чолі. На Дону не було серйозного стремління відокремитись назавжди від Росії і заснувати свою самостійну державу. Тут відокремлення носило тимчасовий характер: поки в Москві панують большевики. На Дону мріяли, що відбудова нової Росії почнеться саме від них, від донського козацтва, та від тих антибольшевицьких елементів, які знайшли собі притулок на Дону. На Україну дивилися, яко на бажану спільницю проти червоної Москви. Вже в червні прибула від донського уряду до Києва делегація, з генералів Свечіна і Черечукіна, і склала нашому уряду декларацію, в котрій говорилося, що „до утворення в тій чи іншій формі єдиної Росії донське військо творить самостійну демократичну республіку“. Генерал Черечукін залишився в Києві постійним представником Дону, а від нас поїхав на Дон з тимчасовою місією М. А. Славинський. Розуміється, що нам цікавіше було мати своїм сусідом на південному сході самостійну Донську Республіку, ніж якусь частину майбутньої „єдиної“ Росії. А поки що дуже важно було визнати Дон, щоб установити з ним кордони і розпочати економічні зносини. Маючи визначену вже межу на сході, легше було балакати з большевицькою делегацією, умовляючись з нею за границі лиш від того пункта, де сходились межі України, Дона й Московщини. Але з другого боку треба було, щоб і Дон визнавав себе не якоюсь тимчасовою державною організацією, але державою в звичайнім розумінні цього слова. Тому то наше правительство й звернулося до донського в липні місяці з нотою, дома-

гаючи́сь яснішого означення його державної самостійности. А все-таки довелось скла́дати з Доном догoвiр — явний про економічні взаємини, і таємний — про взаїмну мілітарну допомогу.

Для за́ключення цього догoвoру до Київа приїхали донські міністри Лебедєв, Калашніков і Гулбін. Виникло доволі гостре питання про межі між Україною й Доном. Ми претендували на Таганрогську округу з дуже великим процентом української людности. Донські представники не хотіли уступати, мотивуючи, що як раз там знаходяться військові коза́чі землі, котрими коза́чі громади володіють спільно. Але бажання знайти певну опору для наших переговорів з совітською Росією примусило нас погодитись на границі по старій межі між колишньою Катеринославською губернією й Донщиною, за виїмком невеликого клаптика біля Маріуполя, котрий ми виговорили собі з стратегічних мотивів. За те в догoвoрі було зазначено, що Дон зобов'язується шанувати культурно-національні права свого українського населення. Ми вважали, що мати українську ірриденту на Дону і тим перш за все розбудити національну українську свідомість серед зовсім несвідомого тоді там українського населення — буде краще, ніж мати в себе донську і тим самим російську ірриденту. Догoвiр був за́ключений 7 серпня. В його обміркованню і за́ключенню приймали головну участь С. П. Шелухин і я. Погоджуючись на те, що промисловий таганрогський район залишався за донськими козаками, ми виговорили, що господарське життя цього району повинно підпорядковуватись центральному промисловому органу в Харькові. Донці му́сили на це погодитись, бо заводи й копальні донські так тісно зв'язані і так залежать технічно від донецького басейну на Катеринославщині, що самостійно розвиватись майже не в силі.

Поруч Донської майже одночасно довелось вирішувати Кубанську справу. На Кубань гетьманський уряд дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хочаб на федеративних основах. Питання трохи ускладнялося тим, що в той час Кубань увійшла в спілку з північно-кавказькими горцями, а також і з терськими козаками. В кінці травня прибула до Київа делегація від кубанського уряду. В тій делегації були: голова М. Рябовіл (президент кубанської Законодатної Ради), султан Шахин-Прей (його заступник і голова комітету горців), кубанський міністр хліборобства Д. Скопцов, члени Ради: К. Безкровний, Г. Омельченко і П. Каплин. Кубанський уряд, Рада, козацьке військо і багато місцевої інтелігенції перебували на той час на півночі Кубанського краю, після того як большевики захопили 28 березня Катеринодар. 3-го червня

в гетьманському будинкові відбулося урочисте шанування кубанської делегації, присутні — і з нашого боку, і з боку гостей — обмінялися дуже сердечними промовами й тостами. Гетьман говорив, що сподівається, що кубанці залишились вірними синами України й підуть тепер разом з своєю матіррю — Державою Українською. Покійний Рябовіл відповів, що Кубань хоче жити в цілковитому єднанні з Україною. Серед присутніх кубанських делегатів, Рябовіл і Безкровний, обидва — видатні українські діячі ще з давніщих часів, були мені добре знайомі, і з ними можна було домоворюватись зовсім широко.

Настрої кубанських діячів-українців цілком відповідали нашим плянам. На Кубані велася агітація за приєднання до України, і наше міністерство закордонних справ піддержувало цю агітацію морально і матеріяльно (асигнувавши, між іншим, кошти через С. І. Ерастова, котрий також приїздив до Києва, на видання українських часописів). Яко генеральний консул Української Держави був висланий на Кубань Прокіп Понятенко (визначний укр. соціально-демократ), що мав великі звязки в тамошніх українських кругах. Та найважливішою в той час для кубанців була поміч мілітарна. Діло в тім, що армія добровольців під проводом генерала Алексеєва перебувала тоді на донсько-кубанському пограниччю й лаштувалась до походу на Катеринодар. Було ясно, що той, хто визволить Кубань від большевиків (а вони чинили тоді страшенні звірства й спустошення), той здобуде собі симпатії населення, і до того прихиляться кубанські козаки. Одже ми умовились з українськими делегатами Кубані, що я старатимусь добитись того, щоб з України було вислано на поміч Кубані все, що тільки ми будемо в силах. Властиво мова йшла про дивізію ген. Натієва, яка була розміщена на східному кордоні України (на Харківщині). Ця дивізія значно поширила свій склад і числила коло 15.000 людей. Гетьман цілком погожувався з нашим пляном — вислати цю дивізію до Азовського побережжя, посадовити на кораблі і зробити десант на кубанському березі. Тимчасом на Кубані вибухло б повстання і за його допомогою можна було очистити край від большевиків, загрожених з півночі й північного сходу донцями й добровольцями. Ходило про те, щоб випередити Алексеєва, захопити Катеринодар, і тоді можна було б проголосити прилучення Кубані до України. Після довгих і важких клопотів удалось досягти згоди на нашу операцію з боку німців: вони згодилися замінити дивізію ген. Натієва на большевицькому фронті своїм військом і допомогти нам в справі організації десанту на кубанським побережжю. Вже був виданий наказ стягати відділи Натієва до залізниці для посадки. Був вироблений плян операції і відпущені на неї засоби. Але справа

розбилася через саботаж, чи вірніше через зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни: очевидно бувши в стосунках з Алексєєвим і сприяючи його інтересам, цей пан умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під ріжними претекстами початок операцій, а тимчасом Алексєєв швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями: вони, як звичайно у відносинах до нас, вели подвійну гру і в цій історії, окрім українського генерала з німецьким прізвиськом, правдоподібно брали участь німецькі військові кола, що почали якусь особливу політику загравання з армією російських добровольців.

Таким способом замість приязної або навіть прилученої до нас Кубані повсталала територія, опанована Добровольчею російською армією ген. Алексєєва з її ворожими до українства настроями і плянами відбудови єдиної-неділимної Росії. Кубанська Рада мусіла коритись добровольчим генералам, котрі скоро добре дались їй у знаки, а ми мусіли обмежитись заснуванням на Кубані українських консульств і таємних агентур для агітації. Все, що було на Україні активно-ворожого до української державности (з антибольшевицьких елементів) почало орієнтуватись на опановану добровольцями Кубань. Туди переніс своє видавництво відомий ворог українства, редактор „Кієвлянина“ В. Шульгин, і між Київом та Катеринодаром почали снуватись таємні нитки зради й повалення української державности. І як частина українських націоналістів шукала для зруйнування Української Держави помочи в російських большевиках, так само українці-русофіли шукали її в російських добровольцях.

А тимчасом Українська Держава мусіла дбати про об'єднання з собою всіх українських територій, що тим чи иншим способом опинилися в чужих руках. Вже в перші дні свого урядування в міністерстві я застав працю комісії по бесарабському питанні. Обкарнана й спутана в своїм економічному житті бухарестським миром і Центральними Державами (цей мир заключено 5 березня 1918 р.) Румунія кинулась шукати собі компенсації на сході — в Бесарабії. Німці дали на це мовчазну згоду, обминувши зовсім питання про східні границі Румунії в договорі й заявивши устами Кюльмана, що питання про Бесарабію се справа румуно-українського порозуміння. Користуючись з того, що тимчасово з боку України не було жадного збройного опору й розпоряджаючи кількома дивізіями війська спе-

ціально на східному своєму кордоні,¹⁾ Румунія окупувала Бесарабію, і тоді сойм „Бесарабської Республіки“, т. зв. „Сфатул-Церій“, проголосив прилучення Бесарабії до Румунії. Певна річ, на цей вотум вплинуло те, що Україна, яка була тереном боротьби між большевиками і дуже лівим соціалістичним правительством Української Народньої Республіки, вважалася в той мент далеко менш надійною опорою порядку й ладу, ніж Румунія. До того ж і Центральна Рада, видаючи свій Третій Універсал і проголошуючи в ньому право самовизначення „окраїн“, в тім числі й Бесарабії, тим самим давала румунам підставу твердити, ніби Україна зріклась своїх прав на Бесарабію. Правда, на засіданні Центральної Ради 12 квітня 1918 р. була прийнята резолюція, передана як декларація українського уряду до румунського, про те, що Центральна Рада не признає ухвали Сфатул-Церія за акт вільного виявлення волі всіх народів, які заселяють Бесарабію і що Українська Народня Республіка вимагає здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бесарабії, які заявили вже або заявляють про своє бажання належати до Української Народньої Республіки. Але це тільки заплутувало справу, ставлячи питання не про цілу Бесарабію, як окремий край, етнографічно й економічно звязаний з Україною (не кажучи вже про звязки історичні), але про якісь окремі частини її. Протестуючі ноти правительства Української Народньої Республіки не робили на румун ніякого вражіння, поки за тими нотами вони не бачили реальної сили.

Нове гетьманське правительство стануло на тому, що окупація та примусове прилучення Бесарабії румунами є актом насильства і противиться бажанню самої людности; тому - то Українська Держава ніяк погодитись із цим не може. В такому дусі й була вислана до румунського правительства нота 5 червня 1918 р. В ній заявлялося, що „рішучим способом відкидаючи права Румунії на Бесарабію й заявляючи про свої права на цю область, правительство Української Держави не думає одначе робити актів якогонебудь насильства у відношенню до прав Бесарабії на справедливе й доцільне національне самоозначення; але цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї України стратегічного й економічного мотивів правительство Української Держави повинно настоювати на приналежности політично-автономної Бесарабії до Української Держави, до чого Україна має всі права і чого бажає величезна більшість населення Бесарабії.

¹⁾ Згідно пункту 5-му Букарештського миру Румунія мала мобілізувати 8 своїх дивізій, а по заключенню мира з Росією мала бути демобілізована решта, за виїмком тих частин, які потрібні для охоронної служби на східному, колишньому російському кордоні.

На цю ноту румунський уряд відповів обширною нотою — цілим трактатом, полемізуючи з нами по пунктах. Тимчасом життя само показувало, до кого Бесарабія стоїть ближче: до нас почали являться, нишком і відверто, цілі делегації з Бесарабії, клопочучись про встановлення торговельних відносин з Україною. Ці делегації, до яких входили представники духовенства, земельних власників, селян, запевняли нас потай, що ціла Бесарабія прагне сполучитись з Україною. Вони казали, що досить було би появи на Дністрі одної української дивізії, щоб Бесарабія повстала й прилучилась до України: дикунські методи румунського адміністрування встигли вже добре датись у знаки навіть тим, хто раніше дивився на Румунію, як на захист від анархії. На жаль виставити на Дністрі тої одної дивізії ми не могли через своїх „союзників“, і тому поки що мусіли обмежитись дипломатичною й економічною боротьбою. Як і в відносинах до Кубані, довелося піддержувати в Бесарабії ті елементи, які особливо стояли за злуку з Україною: на представлення міністерства закордонних справ наше міністерство фінансів відпускало по дешевій ціні цукор для бесарабських кооперативів; міністерство юстиції виплачувало платню судовим чинам Бесарабії, які не хотіли присягати румунському королеві; видавались субсидії певним особам, які агітували на нашу користь. Але торговельні зносини з Україною були потрібні не тільки Бесарабії, або — краще сказати — не стільки Бесарабії, скільки самій Румунії, знищеній і виснаженій війною. Тому-то вона й домагалася установа дипломатичних та торговельних зносин з Україною. Центральна Рада вислала була свого посла до Румунії — М. Галагана, який вернувся до Київа після перевороту. Нового посла ми не посилали, тримаючи в Румунії лиш консулів, потрібних нам для охорони величезного військового майна, що полишилося в Молдавії після розпаду колишнього російського (а потім українського) фронту.

Поки йшов обмін нотами між нами та румунами, прибула до Київа (на початку вересня) спеціальна румунська місія з товаришем міністра Концеску на чолі. Вона мала метою заключити з Україною торговельну умову. Ми не мали особливої потреби спішитись з умовами, але події розвивалися так, що договір з Румунією міг мати для нас певне значіння: за цим договором мало піти офіційльне визнання нас Румунією і разом із тим змога увійти на румунському терені в безпосередні зносини з представниками Entente'i в Ясах або й у Букарешті. Через те питання про Бесарабію ми поставили так, що це наш „довгий процес“, якого ми ніяк не хочемо припиняти і який доведеться розв'язувати вже при загальній ліквідації світової війни і який не перешкоджає поки що нам входити з Румунією в ділові зносини.

Нам треба було зачекати лиш, поки сформується українська армія і поки німці почнуть забиратися з України: тоді питання про Бесарабію можна було би вирішити швидко й без великих труднощів. Тому то поки що я дуже старався довести заключення торговельної умови з Румунією до здійснення. В міністерстві було організовано комісію, яка спільно з Концеску мала виробити проєкт договору. В цій комісії з нашого боку брали участь проф. Ейхельман, А. Галіп, А. Яковлів, товариш міністра торгівлі С. Бородаєвський і ще представник від міністерства фінансів. Наші делегати взяли дуже різкий тон і Концеску не міг з ними ні до чого добалакатись. Він прохав, щоб було допущено вивезти з України $1\frac{1}{2}$ мільйона пудів хліба і 1 мільйон пудів цукру; натомість Румунія мала привозити до нас сушені фрукти, бесарабське вино (молоде!) і трохи оселедців. На таку пропозицію наші делегати підняли Концеску на сміх. Ні нафти, ні бензину Румунія доставити нам не могла, бо вже не була господарем над своєю нафтою після Букарештянського миру. Сидячи якимось на цій конференції, я зауважив Концескові пів-жартю, що він пропонує нам усе бесарабські продукти, на які ми дивимось, як на своє власне добро, а от з дійсно румунських продуктів він не пропонує нічого, а годилось би предложити хоча-б бензину, який нам більш потрібний тепер ніж молоде бесарабське вино та сушені сливи. На це Концеску заявив, що він добуде бензину: по всій Румунії буде цілком заборонено приватний рух автомобілів і все, що таким способом удасться зекономізувати, висилатиметься на Україну!

Нарешті якимось склали таки проєкт умови. Але тепер настали перешкоди в Раді міністрів: і Гутник (міністр торгу) і Ржепецький не хотіли й чути про якийсь договір з Румунією. Після дебатів в Раді міністрів договір був провалений. Я кинувся тоді до Гетьмана, зясував йому справу й її вагу з політичних мотивів. Концескові було влаштовано урочисту авдієнцію у Гетьмана, за обідом проголошувано офіційальні тости; справу якимось було полагоджено. Гетьман викликав до себе Ф. А. Лизогуба і настояв, щоб договір було знову поставлено в Раді міністрів. На другий день договір знову було внесено на розгляд; мені довелось багато говорити про політичне значіння цього договору для даної хвилини, про його правдоподібну тимчасовість; після деяких суперечок цим разом договір удалось провести. До Румунії було виражено надзвичайну місію з генералом Дашкевичем-Горбацьким на чолі. Одначе договору справді не довелось увійти в життя, бо скоро потому перестала існувати й сама Українська Держава, ласки якої так домагалися тоді румуни.

Справа з прилученням до України Криму була також

доволі скомплікованою завдяки особливій політиці німців у тій справі. Коли українські війська разом з німцями очищали Україну від большевицьких банд, то передові українські відділи перейшли вже Перекоп, заняли дуже важну з стратегічного погляду станцію Джанкой і маршували вже на Сімферополь. Місцеве населення з одушевленням вітало українців. Але німці примусили їх здержатись і потім залишити Крим. За Україною залишилась тільки північна Таврія. Під охороною німців знову зібрався національний татарський сойм „Курултай“, але з того нічого не вийшло, владу захопили російські елементи Крима й зорганізували краєве кримське правительство з генералом Сулькевичем на чолі. До цього правительства увійшли переважно колишні значні урядовці царської Росії: бувший російський посол в Царьгороді Чариков, граф Татішев, сенатор Ахматович (родом литовський татарин і магометанин) та інші. Це правительство, розуміється, дивилося на себе, як на тимчасове, переходове, поки відбудується єдина - неділима Росія. Про якусь залежність від України воно й чути не хотіло.

Але ми не могли зріктись Крима з цілого ряду дуже поважних причин: політичних — не бажаючи мати під рукою якийсь Піємонт для майбутньої єдиної - неділимої Росії, стратегічних — не можучи залишати в чужих руках Севастополь, як базу для української фльоти і ключ до панування на Чорному морі; нарешті були причини чисто етнографічні — високий процент українського населення в Криму. Вже не згадую про тісні економічні взаємини Крима з Україною, без продуктів котрої він не міг вижити. Всі ці резони, між іншими, були виложені в нашій ноті до німецького уряду від 30 травня 1918 року. В цій ноті довелось так само як і що-до бесарабської справи спростовувати й вияснити помилку 3-го Універсала Центральної Ради, яка так щедро наділяла всі окраїни правом самовизначення „аж до відділення включно“. В своїй ноті ми спірались не тільки на історичні, економічні та інші аргументи, але також і на волю самого населення: фактично воно хотіло прилучитись до України: і татари, і німці-колоністи, й українці. Не хотіли цього лише росіяне, що опинились біля влади. Вони поробилися великими кримськими самостійниками і, минаючи Київ, хотіли мати безпосередні зносини з Берліном.

Щоб піддержати українську справу й українську орієнтацію в Криму, наше міністерство асигнувало кошти на піддержку трьох кримських газет, які пропагували думку про велику користь для Крима від прилучення до України. Одну з цих газет вів Євген Ганейзер, давній український письменник. Він кілька разів приїздив до Києва і через нього я передавав у Крим гроші. Так само субсидували ми українські громади в Криму через спеціально заснований при міністер-

стві неофіційний комітет „Степової України“, що мав завданням ширити в Криму ідею прилучення до України.

Уряд ген. Сулькевича з свого боку почав боротися з „українською пропагандою“, почав переслідувати україно-фільські газети, потім одмовився приймати офіційні телеграми й папери українською мовою. Тоді довелося вжити репресій з нашого боку. Не було потреби воювати з Кримом. Досить було проголосити економічну блокаду півострова. Я настояв в Раді міністрів на проголошенні „митної війни“ з Кримом; було спинено всякий товаровий рух і морську комунікацію за виїмком того, що йшло на потреби німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю фруктів, що того року випав дуже гарний. Кримські садоводи потребували шельовок на ящики для фруктів, стружок, опилок для упаковки; все те привозилось звичайно з України, але тепер довіз був спинений. Потрібували також цукру для консервування фруктів, дров для сушки — і цього всього теж не було. Нарешті треба було для населення хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилось катастрофічним. Німці вже наперед закупили масу фруктів, свіжих і сушених, і тепер уже це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські фрукти не виносили довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізниці. Німці звернулись до нас з нотою, прохаючи зняти блокаду. Ми відповіли, що не можемо цього зробити. Тоді вони звернулись до нас вдруге, мотивуючи своє прохання тяжким становищем кримської людности. Від нас була дана відповідь, що українське правительтво взяло на себе зобов'язання що-до постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму такого зобов'язання ми не брали на себе; ми готові піти на зустріч інтересам кримського населення, одначе це залежить цілком від кримського правительтва, яке досі не хотіло порозумітися з нами. Німці більше до нас не зверталися, а уряд ген. Сулькевича мусів капітулювати: від нього прийшла до нас телеграма, що він готовий почати переговори про форму державного об'єднання з Україною. Блокаду було знято, і скоро по тому до Києва приїхала делегація в складі кримських міністрів: сенатора Ахматовича, Чарикова, Нікіфорова і Фрімана. Але ми заявили, що не вважаємо цю делегацію за компетентну виявляти волю і бажання кримського населення і зажадали присилки представників від громадян головних народностей краю. За тиждень прибули представники від татар, українців і німців-кольтоністів. Всі склали візит Ф. А. Лизогубові, потім мені. Я запрохав кримських гостей на обід, який відбувся в помешканні міністерства Закордонних Справ. На обіді був і Лизогуб. Наші гості сиділи за обідом в такому настрої мов на похороні. Пред

ставники від національностей почували себе бадьоріще, але, видно, в присутності своїх міністрів не зважувались розв'язувати язика.

На другий день почались офіційальні переговори в присутності представника від німецького головного командування, молодого принца Рейс. Переговори йшли цілий тиждень. Кримські делегати дуже змагались, чіплялися до кожного слова, говорили довгі промови. Особливо на непримиреній позиції стояв Чариков, колишня гроза Турків. Нарешті таки зговорились і виробили прелімінар умови: Крим діставав внутрішню автономію, свій краєвий сойм, територіяльне військо, статс-секретаря по справах Криму в Раді українських міністрів. Ці умови було повезено до Криму, щоб обговорити на зборах „Курултая“ та деяких громадських і національних організацій. Ми пішли на це, бо були певні в прихильному полагодженню справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Київа). Тимчасом німці згодилились передати нам чорноморську флоту з Севастополем, і на кількох торпедовцях і канонерських суднах уперве замаяв український морський кармазиновий стяг. Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом. Але з цього всього Українська Держава не встигла скористати. Вже наближалась хуртовина, що змела її саму з лиця землі..

До найважливіших наших „окраїнних“ справ, належала справа Холмщини й південної частини Білорусі, окупованої нами й організованої під назвою Поліського старства. Берестейський мир доволі вірно зачеркнув північно-західні межі української території, і Холмщина та частина Підляшша мали припасти Україні. Але ці землі були окуповані військом Центральных Держав: пять південних повітів Холмщини, чисто українських по своєму населенню, входили в зону австрійської окупації і творили частину Люблинського генерал-губернаторства; північна частина Холмщини і Підляшша належали до зони окупації німецької. Ще уряд Центральної Ради призначив на Холмщину і Підляшша краєвим комісаром відомого українського діяча Ол. Скорописа-Йолтуховського. Він залишився на своїй посаді і за гетьманського уряду, як краєвий староста. Скоропис-Йолтуховський оселився з своїми урядовцями серед спустошеного краю, в Бересті, де не залишилося жадного цивільного населення. Німці допустили його до урядовання, обмеживши, одначе, його компетенцію справами економічної допомоги населенню і культурно-просвітними. Австрійська-ж влада не тільки не допустила його до урядовання, але дала полякам усі можливості спішно польонізувати край, звозити туди польських кольоністів, нищити українські школи, церкви і взагалі всі ознаки українського життя. Роблено утиски також і над

греко-католицьким духовенством, щоб не допустити українських впливів з Галичини: єпископа Боцяна, призначеного до Холма митрополитом Шептицьким, не допущено до його катедри. Навіть військовим священникам при українських полках австрійської армії заборонювано виконувати церковні треби серед цивільного населення. Єпископ Евлогій старався через мене добитись від австрійців дозволу на поворот до краю православних священників. Але австрійські влади були глухі на всі наші домагання в цій справі, ведучи свою польонофільську політику.

Маючи в руках силу документального матеріалу про специфічну австро-польську політику в краю, який мусів по Берестейському миру відійти до нашої держави, міністерство закордонних справ звернулось 12 червня 1918 р. до Австро-Угорського уряду з нотою, де, вирахувавши всі факти польонізації Холмщини, зажадало, щоб „він негайно поробив рішучі заходи для того, щоб було відкинута й скасована все те, що заведено Польщею на території Холмщини, щоб негайно повернуто було всіх вивезених з Холмщини підчас війни мешканців і припинено імміграцію поляків на Холмщину“. Ми змовились з А. І. Яковлевим (він залишався у Відні якийсь час до приїзду туди В. К. Липинського), щоб одночасно доручити текст цієї ноти у Відні і в Києві. Одначе добитись чогонебудь в цій справі безпосередньо від австрійців, звязаних своїм залицянням до поляків, було дуже тяжко. Довелось звернутись до німців, як контрагентів по Берестейському договору і питання про Холмщину було поставлене на обговорення в Берліні нашим прем'єром Ф. Лизогубом підчас його подорожи до Німеччини. Лизогуб звернувся до німецького уряду з меморіалом, виробленим у Києві, де дуже виразно було зазначено становище на Холмщині і відношення до холмського питання з боку українського правительства¹⁾. Цей меморіал

¹⁾ З огляду на історичний інтерес цього документа, як пам'ятки наших змагань за західно-українські землі, дозволяю собі подати на цім місці текст цієї ноти:

„10. серпня с. р. австрійський посол при Українській Державі граф Форґач заявив голові Українського Уряду, що ратифікація мирного договору задержується з боку Австро-Угорщини через бажання остаточно встановити границі між Україною й Польщею, при чому додав, що, на думку його уряду, границя має йти по природній межі, а саме по річці Бугу.

По Берестейському мирному договору границя між Україною й Польщею проходить по лінії: Гарноград, Білгорай, Щєбречин, Красностав, Пугачев, Радин, Межирічча, Сирошки, Мельник, Високо-Литовськ, Пружани і Вигоновське озеро. По додатковому протоколу від 4 березня 1918 р. мішана комісія, якій доручено було встановити границі на місці не зобовязана точно додержуватись зазначеної граничної лінії і має право її виправляти одхиляючись на схід, але беручи на увагу строго етнографічні принципи й бажання населення прикордонної смуги.

Пропозиція австрійського уряду, зроблена на словах послом гр. Форґачем, Українським Урядом ніяк не може бути прийнята, бо про-

і звязані з ним заходи були відповіддю на старання, які робив у Києві граф Форґач, звертаючись то до прем'єр-міністра, то до мене і умовляючи нас згодитись на лінію Буга, як на „природну й історичну границю“ між Україною й Польщею. Я вже раніше спостеріг, що гр. Форґач перед тим як зробити якусь велику неприємність, стає дуже приязний і ласкавий, приїздить з візитом, говорить про всякі далекі від біжучої політики справи, одним словом лащитья мов той кіт, щоб потім зненацька випустити свої пазури. Так було й тепер. На початку вересня гр. Форґач на протязі тижня двічі або тричі заїздив до мене в міністерство без особливого діла, так от немов провідати — як живу і що поробляю. Я насторожився. Дійсно, приїздить він ще один раз і просто заводить мову про Холмщину; починає говорити, як би то добре було, коли-б нарешті між Україною й Польщею були установлені приязні сусідські відносини, а за-для цього найкраще було би встановити границю по Бугу; це, мовляв, природна історична, політична й стратегічна лінія кордону. Я заявив, що ми ніяким способом не можемо погодитись на цю лінію, себ-то іншими словами — зріктись Холмщини, старої української землі, яку старалася

ведення границі по Бугу позбавило-б України цілої Холмщини, права на яку були признані за Україною Берестейським договором, уже ратифікованим Німеччиною, Туреччиною й Болгарією.

Україна жадним способом не може відмовитись від області, на яку має старі історичні права і яка в подавляючій своїй більшості заселена українським народом. Щодо національності населення краю на 1 січня 1900 року ділилось так: українці й білоруси 463.902 (або 51, 76% всієї людности), поляки 268.053 (29, 9%), жиди 135.238 (15, 1%), інші національності 29.123 (3, 24%).

Претензії Польщі на цей край обґрунтовуються лиш тимчасовим володінням в наслідок завоювання, що тяглось від 1347 до 1795 року. З перших же років панування над краєм поляки повели політику насильства та гніту над українським та білоруським народом, що найяскравіше виявилось в переслідуванні української мови, православної віри й економічній руйні українського й білоруського селянства.

Український уряд, який працює тепер як найенергійніше над утворенням самостійної й сильної Української Держави, бажає також установити добросусідські відносини з усіма державами. Кермуючись принципом самовизначення народів, який був основою Берестейського договору, уряд Української Держави саме в ім'я цього принципу не може погодитись з повним і насильним відірванням так значної території України з північною українським населенням до Польщі, що викликалоб по всій Україні страшне обурення і гнів, а в будучині сталосяб причиною ворожнечі між двома державами: Україною й Польщею.

Український уряд з огляду на доконану вже ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією й Туреччиною, пропонує:

1. негайно скликати мішану комісію для остаточного встановлення граничної лінії, в надії, що нема певних причин для відмови ратифікації Берестейського договору і з боку Австро-Угорщини;

2. Допустити на Холмщину українські цивільні й судові влади, а також православне духовенство.

відлучити від Польщі й зєднати з рештою своїх українських областей навіть царська Росія. Форгач знову почав переконувати мене в зручності границі по Бугу і дав зрозуміти, що від нашої згоди на це залежить прискорення ратифікації Берестейського миру Австро-Угорщиною. Він іще двічі або тричі приїздив до мене і все зводив розмову на холмське питання. Саме тоді Ф. А. Лизогуб виїхав до Берліна, і я дожидав наслідків його подорожи. Тимчасом я сповістив про переговори з Форгачем нашого посла у Відні В. К. Липинського, з яким ми окрім офіційальних зносин вели приватне листування. Один з таких листів — мій до Липинського — зберігся, і я друкую його як певного роду документ до історії холмського питання. В цім листі порушується також ще й інша справа: про залишення на Україні галичан та буковинців, яких хотіла забрати до себе Австрія. Про цю справу ходили в своїм часі різні фантастичні чутки, — немов би сам український уряд зажадав від Австрії, щоб вона забрала своїх підданих галицьких та буковинських українців. Одже тому навожу тут цей мій лист в цілости:

„7 вересня 1918 року.

Високоповажаний і дорогий Пане Товаришу!

Ви вже певно одержали мою телеграму про наслідки подорожи міністра-президента до Берліна для холмської справи. Я вислав її двома дорогами: до Вас безпосередно і *via* Берлін — на випадок, як що нечиста сила по дорозі до Відня щось наплутає.

Тепер можу сказати Вам у листі більше, ніж у тій телеграмі. Міністр-президент подав Берлінському урядові ноту, копію котрої Вам посилаю (див. вище у примітці. *Д. Д.*). На се німці заявили, що вони стоятимуть цілком на ґрунті Берестейського договору. Одже в наслідок того Рада наших міністрів, вислухавши звідомлення п. Лизогуба, постановила, що й ми маємо стояти на ґрунті договору, вже ратифікованого трьома державами. Я вів з гр. Форгачем переговори майже щодня; він усе пропонував нам погодитись на лінії Буга, як на „природній, натуральній, історичній“ границі; поляки мали-б забезпечити національні й релігійні права українському населенню і зріклися-б усяких претензій на західню Волинь. Я казав йому на це, що до повороту премер-міністра нічого рішучого не можу відповісти, хоча не думаю, щоб нам можна було на лінію Буга згодитися, особливо коли брати її цілу (в межах австрійської й німецької окупації). Нарешті, коли виясвився погляд берлінських кругів, я поїхав до гр. Форгача і заявив йому:

Ми ніяк не можемо згодитись на лінію Буга; ми можемо, твердо стоячи на ґрунті Берестейського договору, піти на зміну пограничної лінії в тім напрямку, щоб відсту-

пити окремі пункти з чисто польським населенням (от як Радин). Я полишив у Форгача писану заяву в дусі ноти, поданої в Берліні (про саму ноту я, розуміється, не згадував). Гр. Форгач прийняв мою заяву до відома.

Тепер я дожидаю вістей від Вас: як тепер дивляться на справу Холмщини у Відні і чи збираються скоро ратифікувати мир з нами.

Друга справа, про яку мені довелося не раз говорити з гр. Форгачем, і про що я Вам телеграфував, — це справа галичан і буковинців, яких Австрія хоче забрати до себе як військово-обов'язаних. Пан Гетьман прийняв цю справу близько до серця, особливо січових стрільців, з яких він формує тут полк або може й цілу бригаду. Як відомо Вам, гр. Форгач спочатку казав, що ми маємо до 10 вересня подати йому реєстр усіх галичан і буковинців, що служать по наших урядах, і з тих реєстрів, мовляв, можна буде вибрати усіх потрібних нам і залишити їх на посаді. Але поки йшли переговори, австрійські влади почали хапати галичан, не дожидаючи навіть 10 вересня. Тоді я знову з наказу п. Гетьмана зателеграфував Вам, щоб Ви поїхали в ставку до А. О. К. і там поклопоталися про залишення галичан і буковинців на нашій службі.

Підчас мого останнього побачення з гр. Форгачем позавчора він заявив, що одержав телеграму, згідно з якою галичане можуть лишитись у нас ще до 10 жовтня (низчі служачі й військові), а вищі служачі зпоміж них до 31 грудня. Але я думаю, що треба домагатись, щоб залишити у нас всіх без обмеження терміну, бо вимоги австрійських властей явно йдуть всупереч Берестейському договору.

Подорож Ф. А. Лизогуба до Берліна принесла ті добрі наслідки, що німці згодилися не суперечити приєднанню до нас Крима. Друге — це вияснення їх позиції в Холмській справі. Взагалі було важно зав'язати безпосередні зв'язки і перенести центр ваги українсько-німецьких відносин з кабінетів Мума й Гренера до Берлінських міністерств.

Щиро поважаючий Вас і відданий

Д. Дорошенко.

Р. S. Між иншим гр. Форгач сказав мені, що призначення наших консулів до Австрії до ратифікації — передчасне, мовляв, можна ще зачекати. А як дивляться на це у Відні?"

Як раз тоді надїхав до Києва сам Липинський, не пам'ятаю — може й розминувшись з моїм листом. Ми зараз же умовились з ним, що слідує раз будемо говорити з Форгачем неодмінно в його — Липинського — присутності. І от відбулася наша конференція з Форгачем. В. К. Липинський, умовившись зі мною, предложив Форгачеві

плян такої розв'язки холмської справи вкупі з галицькою: коли Австро-Угорщина з тих або інших причин не може тепер перевести поділ Галичини на українську й польську частини, то ми б задовольнились на якийсь час, як би Галичину було прилучено до Угорщини, а тоді поділено на дві адміністраційні частини — польську й українську, причім до української мали б бути приділені й закарпатські українські комітати (так само як і Буковина). Щодо Холмщини ми згожувались на те, щоб північна її частина, де українське населення творить в середньому $\frac{1}{3}$ усієї людності, була прилучена до Польщі, але вимагали категорично прилучення до України південних чисто українських повітів. За цю уступку ми вимагали, щоб Галичина ніяким чином ніколи не була б прилучена до Польщі, навіть польська її частина; в противному разі ми не можемо йти на жадні уступки в холмській справі. Ця комбінація дуже заінтересувала гр. Форгача. Він передав її Буріянові. Скоро по тому Форгач виїхав до Відня і вже більше не повернувся на Україну. Тимчасом Австро-Угорщина почала явно хилитися до розпаду. У жовтні почалась самовільна демобілізація й австрійські частини стали покидати й Холмщину. Саме тоді — в кінці жовтня й початку листопада я перебував у Берліні. Я переговорив у цій справі з німецьким правительством і між нами було умовлено таким способом: німці давали нам одну дивізію свого війська, щоб зайняти кордон між Холмщиною й Польщею в зоні австрійської окупації, а ми тимчасом впровадимо туди свою адміністрацію, утворимо на місці міліцію і, таким чином, поки справа остаточно вирішилась би виявленням волі самого населення (як уже думалося в листопаді по проголошенню відомих Вільзонівих пунктів), Холмщина була б забезпечена від примусової польонізації й фактично залишилась за нами. 9 листопада вранці я в помешканні міністерства закордонних справ у Берліні остаточно обговорив з одним з товаришів міністра усі деталі умови, вже ухваленої принципіально в попередніх розмовах з рейхсканцлером і з міністром закордонних справ, але, вертаючись з міністерства до нашого посольства, побачив на вулиці автомобілі під червоним прапором і з кулеметами; на вулиці появились плякати, що імператор зрікся трону — почалась німецька революція... Слідом за нею почалось повстання на Україні. Німці покинули край, поляки захопили всю Холмщину й Підляшша, і українська адміністрація, що з краєвим старостою Ол. Скорописом-Йолтуховським залишилась на своїм посту, була заарештована й опинилась в польськiм таборі для інтернованих. Утрата Холмщини й Підляшша була одним з перших наслідків упадку Української Держави.

Справа Поліського староства — також справа наших

окраїн, хоч тут уже ми вийшли по-за етнографічні українські межі, захопивши частину чисто білоруської території. Нас докоряли тоді за „імперіялізм“, і мені спеціально доводилось вислухувати докори з боку моїх приятелів-білорусів. Але ми не переслідували ніяких імперіялістичних цілей і не вели заборчої політики: в даному разі нами кермували інтереси самоохорони; при тодішніх неусталених відносинах питання про те, в чіях руках буде стратегічна лінія Бересть-Кобрин-Лунинець-Гомель і самий Гомель, цей ключ до Чернігова й Київа, було для нас питанням життя і смерті. Ми могли бути спокійні тільки тоді, як би ця лінія належала самостійній і сильній Білоруській Державі. Але, у нас не було певности, що така держава (формально вже й проголошена) в тодішніх відносинах могла укріпитись і консолідуватись; навпаки, можна було напевно сподіватись, що цю лінію захопить Совітська Росія або Польща. Тому ми воліли взяти південну Мінщину й Могилевщину (Пінський, Мозирський і Гомельський повіти) в свої руки й тримати доти, доки за неї не можна було-б почати говорити з правним господарем-урядом Білоруської Держави. Значіння Гомельської околиці розуміли на Україні ще за часів Хмельницького, коли українська армія окупувала південну Білорусь, і українській уряд тримав там свої залоги й свою адміністрацію, проти чого дуже протестувала Москва.

V.

Справа анульовання таємного договору про поділ Галичини.

Як один з найяскравіших проявів специфічної політики супроти молоді Української Держави з боку австро-угорської влади, політики, котра стояла в тісній залежності від польсько-мадярських впливів, може служити історія анульовання таємного договору про поділ Галичини. Одним з головних акторів у цій історії був граф Форгач, якого імя записане в діях австро-угорської дипломатії останніх років монархії, яко автора відомого ультиматума Австро-Угорщини до Сербії, ультиматума, з якого почалася світова війна. В способах і методах, які уживав граф Форгач у Київі, особливо в цій історії з анульованням договору про поділ Галичини, знати досвідчену руку майстра від усяких порушень і уневажнень законности і права, які так характеризують міжнародну політику небіжки, старої Австро-Угорщини. Історія ця хронологічно мала місце ще перед переговорами про холмську справу і послужила нам певною осторогою при цих переговорах.

Як звісно, при підписанні Берестейського миру між Україною й Австро-Угорщиною було заключено таємну додаткову умову, згідно якій Австро-Угорський уряд зобов'язува-

зувався не пізніше 20 липня 1918 р. перевести поділ Галичини на східню й західню частини, і злучивши східню, українську Галичину з українською частиною Буковини, створити з тих частин суцільний коронний край. Існувало два офіційних примірники договору: один в австрійському міністерстві закордонних справ, другий був виданий на руки Ол. Севрюкові. Документи ці мали бути заховані в як найбільшій таємниці. Одначе Севрюк, як мені оповідали, не вдержався і проговорився за товариською вечерею у Відні галицьким землякам про існування такого документу, і на другий день про це знав цілий Відень. Довідались, певна річ, і поляки. Граф Чернін напосівсь тоді на Севрюка, щоб той віддав документ назад. Погодились на тому, що примірник, який був у Севрюка, мусить бути переданий на схованку до міністерства закордонних справ Німеччини в Берліні. Копії одначе залишились і в українських руках. Одна з них була потім у мене в міністерстві закордонних справ у Києві.

Поляки, що вже знали таким способом про договір, пустили в хід усі засоби, щоб перешкодити його переведення в життя. Австрійське правительство опинилося в дуже скрутному стані: маючи на увазі так зване „австро-польське“ вирішення польської справи, себто перспективу створення автономної Польщі під пануванням Габсбургів, воно мусіло особливо запобігати прихильности у поляків. Тимчасом Коло Польське на своїм засіданні 22 червня ухвалило недовіряти прем'єру кабінета д-ру Зайлеру за те, що він згодився на якісь зобов'язання що до поділу Галичини — поза Польським Колом. Знов же і мадяри, в руках котрих фактично була закордонна політика Австро-Угорщини, дуже не спочували ідеї поділу Галичини й створення українського коронного краю. В угорській соймі посол граф Батіяні вніс на початку червня інтерпеляцію в справі поділу Галичини, котрий він уважав за дуже шкідливий для інтересів Угорщини. Тоді австро-угорське правительство рішилось просто анулювати договір. В такому дусі граф Буріян, міністр закордонних справ Австро-Угорщини, дав обіцянки полякам. В той же час в австрійській пресі, починаючи з „Neue Freie Presse“, розпочалася кампанія проти України, з обвинуваченнями її, що вона зломала Берестейський мир, ніби то не постачаючи Австрії збіжжя. Переведення задуманої справи було доручене гр. Форґачу в Києві. Той зовсім несподівано явився до Гетьмана і заявив, що Австро-Угорщина анулює договір. Гетьман був справді заскочений несподіванкою, але заявив, що не може погодитись з анулюванням договору і що хоче поговорити в цій справі з міністром закордонних справ і аж тоді дасть остаточну відповідь. Це було 5 липня. В той же день я бачився з Гетьманом, у нас обох склалося вражіння, що фактично анулювання договору

ще не було і що граф Форгач можливо ще тільки намагає ґрунт. Одже рішено було, що я зараз же сповіщу про це нашого посла у Відні В. Липинського і запитаю його, як в дійсности стоїть справа. У відповідь на мій лист, висланий до Відня через генерала Сокиру-Яхонтова, я одержав від Липинського листа, датованого 14. VII., який навожу тут, бо він представляє наші спільні з ним погляди на справу:

Високоповажаний і дорогий
Пане Товаришу!

Лист Ваш з дня 6. VII. с. р., переданий Вами через п. Сокиру-Яхонтова, одержав. Бачу, що звістка про анулювання галицького договору, котру я вам подав в листі через п. Прийму (до речі, чи одержали того листа?)¹⁾ на превеликий жаль справджується. Тут поки що всі австрійські дипломати мовчать мов в рот води набрали, видко ждуть результатів переговорів у Києві.

Мій погляд на сю справу такий: багато краще для нас — коли уступки необхідні — поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступити від поділу Галичини. А се ось через що: наша західня границя, з огляду на всякі можливі ще переміни на сході, мусить бути забезпечена з боку національного і географічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї в Галичині, ми всі свої сили можемо обернути на боротьбу (а вона буде дуже тяжка) зі сходом. Коли-ж за Збручем ми будемо мати огнище такої українсько-польської боротьби (після прилучення всієї Галичини до Польщі), якої ще досі не бувало, то при нашій національній хисткости й істеричности — се пряма дорога до „царя восточного православного“. Одже, повторюю, від поділу Галичини і сотворення в Австрії коронного українського краю не можна відступити ні за що, а що до Холмщини — можемо обіцяти, що ми не будемо робити особливої пресії в комісії, котра буде вирішати цю справу зараз по ратифікації Берестейського договору.

Не забувайте ще, що анулювання галицького договору підорве страшенно національну репутацію п. Гетьмана і теперішнього уряду, а крім того додасть нових сил цілому галицькому і нашому москвофільству (казатимуть, що Росія „обороняла“ Галичину). У всякому разі жду від Вас в цій справі найточніших інформацій і директив, бо знаючи про київські переговори, я маю тут зовсім звязані руки і нічого не можу робити в сім напрямі, не маючи звісток про наміри Ваші і нашого Правительства. Будьте ласкаві, сповістіть про все як найшвидче і як найдокладніше.

¹⁾ Сей лист прийшов до Києва значно пізніше. Д. Д.

Майте при тім на увазі, що срок внесення справи поділу Галичини в законодавчі австрійські установи приходить 20-го с. місяця (одже за тиждень), як це видно між иншим і з телеграми п. Севрюка, котру я одержав сими днями і копію котрої долучаю. — Коли б може для одержання директив потрібна була моя присутність у Києві, то телеграфуйте, я зараз приїду, памятаючи, що справа ся надзвичайної, історичної ваги...¹⁾

На наше нещастя, залізничий страйк, що вибух як раз в цім часі й утруднив кореспонденцію (мені довелось виражати курера з листом до В. Липинського кружною дорогою через Берлін), і перекручування (мабуть умисне) на телеграфі наших шифрованих телеграм, якими ми обмінювались, страшно перешкоджали зносинам між Київом та Віднем. Та проте Липинський, знаючи мій погляд на справу і зрозумівши з тих уривкових вістей, які до нього од нас доходили, наміри й інтенції Гетьмана й нашого уряду, явився 24 липня вранці офіційально до Буріяна, щоб вручити йому ноту з протестом проти анулювання таємного договору. Навожу тут і текст цієї ноти, досі ще не оголошеної ніде друком:

Посольство
Української Держави
у Відні.

Вельмишановний пане Міністре
Ваша Ексцеленціє!

Посольство Української Держави у Відні одержало від свого Правительства з Києва повідомлення, що Ц. і К. Правительство Австро-Угорської Монархії анулювало дане їм при заключенні мира в Бересті-Литовськім зобовязання, яким Ц. і К. Правительство, в цілі скріплення близької приязні та живих взаїмних зносин між обома Державами зобовязалося:

Предложити найпізніше 20 липня с. р. законопроект про відділення від королівства Галичини областей східної Галичини з переважаючим українським населенням і злучення їх з Буковиною в один суцільний коронний край — та настояти всіми доступними йому по конституції засобами, щоб се предложення одержало силу закона.

Факт цей був підтвержений Вашою Ексцеленцією особисто дня 24 липня с. р.²⁾ З огляду на вище сказане, ні

¹⁾ Далі Липинський пише про різні біжучі справи, які не стоять у звязку з справою анулювання договору. За ласкавий дозвіл опублікувати частину свого листа, а також наведені далі ноту й лист до гр. Буріяна складаю на сім місті В. К. Липинському мою щирю подяку.

²⁾ Слова ці вставлені в ноту тому, що Липинський одержав інструкції запитати Буріяна перед врученням ноти, чи австро-угорський уряд апробує акцію в Києві, чи ні, і вручити ноту в разі позитивної відповіді.

в чім не порушуючи горячого бажання Української Держави — жити в як найбільше приятельських і як найтісніших зносинах в Австро-Угорською Монархією, я нижчепідписаний, посланник Української Держави у Відні, складаю в імени мого правительства на руки Вашої Ексцеленції протест проти цього анульовання зобов'язання, взятого на себе Ц. і К. Правительством з власної і доброї волі, виключно в замірах скріплення приязні між обома державами.

Знаючи, що в даному разі заміри Ц. і К. Правительства були збудовані на основі замірів, які Його Цісарське і Королівсько Апостольське Величество висловили при обняттю правління і підтвердили в своїй Престольній промові як також в Маніфесті до народів Австрії з дня 12 лютого 1918 р. і тому непохитно вірячи, що на крок анульовання сього зобов'язання Ц. і К. Правительством мусліло рішитись з причин зовсім інших, а тільки не тому, щоб порушити дружні відносини між Австро-Угорщиною й Україною, Правительством Української Держави через моє посередництво висловлює тверду надію, що його бажання, аби Берестейський мир був як найшвидче ратифікований в Австро-Угорській Монархії, і щоб були допущені українські адміністраційні власти в занятій Ц. і К. військами частині Холмської землі — буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох Держав і їх народів.

Зостаюсь з виразом моєї великої пошани та глибокої поваги Вашій Ексцеленції, Вельмишановний Пане Міністре, щиро відданий

Вячеслав Липинський.

Відень, дня 24 липня 1918 р.

Його Ексцеленції Пану

Ц. і К. Міністрові Двора і справ
закордонних.

Буріян одначе рішуче відмовився прийняти цю ноту і заявив Липинському, що справа вже дефінітивно полагоджена в Києві і що він усе, зроблене там гр. Форґачем, вповні апробує. Тоді Липинський, який в цей саме день по полудні обміняв в німецькому посольстві ратифікаційні грамоти Берестейського миру і який довідався там, що Німеччина піддержує становище Австрії в справі анульовання договору, вислав свій протест почтою в супроводі такого листа:¹⁾

„Ваша Ексцеленціє!

Тільки що одержавши через нашого курера підтвердження наказу мого Правительства в справі передачі ноти

¹⁾ Подаю в перекладі з французької мови. Д. Д.

з протестом, я засилаю цю ноту на адресу Вашої Ексцеленції і одночасно дозволяю собі, з огляду на вагу порушеної справи, коротко повторити в цім приватнім листі головні тези, які я вже висловив в моїй розмові з Вашою Ексцеленцією 24 го с. місяця, а саме:

1) згаданий протест не переслідує зовсім мети — порушити приязні відносини, які існують між Австро-Угорщиною та Україною, і жадним чином їх не порушує.

2) Так само поки анулювання договору залишається таємним, нота з протестом проти анулювання так само залишається в секреті.

3) Моє Правительство, так само як і Ваша Ексцеленція, як що я Вас добре зрозумів, не бажає звязувати питання про анулювання таємного договору, а ще більше — ноти з протестом проти цього анулювання, з нератифікацією Берестейського договору. Навпаки, моє Правительство бажає, щоб ратифікація Берестейського миру наступила як найшвидче, незалежно від долі таємного договору. Воно сподівається, що сей мир буде ратифікований і що через це саме будуть закріплені сприятливі умови для розвитку в майбутньому приязних відносин між обома державами.

4) Нарешті, я дозволяю собі висловити думку, що, на мій погляд, факт протесту нічим не шкодить інтересам Австро-Угорської Монархії, бо, так само як тепер політика Австрії, кермована бажанням консолідації добрих відносин з Україною, вимагає анулювання таємного договору, так само може прийти момент, коли ця сама політика вимагатиме його відновлення, і оттоді то таємна протестація мого уряду може стати базою для відновлення традиційної політики. Між иншим, ся нагода, на мою думку, повстане тоді, коли Австро-Угорщина візьметься до вирішення польського питання в цілім його обширі і, коли в звязку з цим, яко інтегральна частина цієї проблеми — виникне справа урегулювання українсько польських відносин не тільки на території Монархії, але і вzagалі.

Прошу прийняти Ваша Ексцеленціє засвідчення моєї пошани і високої поваги

Вячеслав Липинський.

Відень, 28 липня 1918 р.“

Як видно з цього листа, у Липинського була думка, щоб залишивши в тайні факт анулювання договору, так і нашого протесту проти нього, піднести справу поділу Галичини в часі урегулювання польсько-української границі (для цього мала бути виражена спеціальна комісія), коли за наші уступки в Холмщині, ми мали надію добитися уступок в Галичині. Треба зазначити, що австро-угорський уряд

офіційально — чи то в парламенті, чи в пресі, про анулювання тасмного договору не заявив.

Поки Липинський робив свої заходи у Відні, ми в Києві довідалися від Мума, що німці нас в цьому конфлікті з Австрією абсолютно не будуть піддержувати; навіть більше: на домагання австро-угорського уряду вони спалили той примірник договору, що переховувався в Берліні, в міністерстві закордонних справ. При таких обставинах Гетьману не залишалось нічого іншого, як відповісти Форґачеві при слідуєчому побаченні, що він мусить уступити перед силою, хоч погодитись з фактом анулювання договору не може і протестує проти нього. За те він зажадав негайної ратифікації миру, допущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупованих австро-угорським військом, і виводу на Україну дивізії ген. Сокири-Яхонтова (т. зв. сірожупанників).

Я настоював на тому, щоб протестувати як найгостріше (мною була вже зложена й передана Гетьманові відповідна нота) і зробити цілу справу публичною, оголосивши спеціальний комунікат, а потім скласти за це всю відповідальність на мене: я мав би по опублікованні справи податись до димісії, ніби-то винувник цього опублікування. Але все розбилося супроти того факту, що німці були рішуче проти всяких різких заходів з нашого боку, а австрійці тримали на нашій території двісті тисяч свого війська, якому поки що ми не могли протиставити майже нічого. Мою димісію Гетьман рішуче відкинув, а наражати молоду державу на якінебудь потрясення, звязані неминуче з боротьбою, колиб ми її почали, він не зважився. Довелося з болем в серці (як Гетьман заявив у розмові з Форґачем) і затаємним почуттям кривди піти на цю жертву в ім'я вищих інтересів нашої держави, одклавши до слушного часу полагодження галицької справи відповідно до наших потреб і бажань.

VI.

Кабінет Ф. А. Лизогуба. Його персональний склад і його праця. Внутрішня політика. Питання про „карні відділи“. Українці „свідомі“ й „несвідомі“.

Мені довелося докладніше зупинитись на споминах про закордонну політику Української Держави і трохи порушити хронологічність мого оповідання. Але мені хотілося дати більш суцільний огляд цієї політики, поскільки я сам приймав у ній участь протягом літа-осени 1918 року. Розуміється, мій огляд дуже далекий від повноти, бо я пишу про справи вже через п'ять років по тому, як вони відбувалися, і богацько чого вже зникло з моєї пам'яті, а жадних документів під рукою я не маю, окрім кількох листів, що

збереглися випадково. Надіюсь, що з часом, коли будуть віднайдені, зібрані й опубліковані документальні матеріали до історії нашої державности в 1918 році, тоді й питання тодішньої нашої закордонної політики будуть з'ясовані й освітлені з відповідною докладністю й безсторонністю. Може тоді й мої споминки послужать до того певним причинком. Тепер же я вертаюсь до перерваного оповідання про мої перші вражіння після вступу до кабінета Ф. А. Лизогуба.

Цей кабінет я застав в такому складі: голова, він же і міністр внутрішніх справ — Федір Лизогуб. Міністр юстиції — Михайло Чубинський; народньої освіти — Микола Василенко; шляхів — Борис Бутенко; військовий — генерал А. Ф. Рогоза; торгівлі — Сергій Гутник; хліборобства — Василь Колокольников; постачання — Юрій Соколовський; культів — Василь Зіньківський; здоровля — Всеволод Любинський; праці — проф. Ю. В. Вагнер. Державним секретарем був Ігорь Кістяковський.

З усіх тут перерахованих осіб я був давніше знайомий і то досить добре, з проф. М. П. Василенком. Це був мій земляк з Глухівського повіту, де в його батьків був маленький хутірець коло села Єсмані, саме біля того великого шляху, що вів з України в Московщину, того історичного шляху, яким їздили до Москви наші гетьмани, починаючи з Бруховецького, який описав Шевченко в одній своїй повісти, і яким везли його тлінні останки на Україну весною 1861 року. Хутір Василенків мав дуже ідилічний характер і все в ньому, починаючи від стареньких діда й бабусі — батьків пізнішого українського міністра, і кінчаючи рипучими дверима, нагадувало господу „старосвітських поміщиків“ з безсмертного оповідання Гоголя. Я не раз колись гостював на цьому хуторі. М. П. Василенко скінчив університет в Дорпаті і занявся українською історією, спеціально історією Гетьманщини XVII—XVIII вв. В цій області він у нас тепер по смерті Ол. Лазаревського найбільший знавець. Давній співробітник „Кіевской Старини“, він пізніше став одним з головних діячів „Українського Наукового Товариства“ в Києві. Робити наукову кар'єру в університеті довго перешкоджали йому політичні обставини: в 1905—1906 роках він редагував у Києві відому тоді поступову газету „Кіевскіє Отклики“, мав за се політичний процес і був засуджений до цілого року вязниці. Сидючи в ній, він підготувався до іспиту за правничий факультет і, вийшовши з тюрми, склав „кандидатський іспит“ при одеському університеті, одже мав укінчені два факультети: фільольогічний та правничий. І аж тоді його, людину вже з певним науковим імям, допущено до доцентури в Київському університеті. Особисто це була дуже лагідна й мила людина. Близькі особисті

зв'язки серед поступового російського громадянства робили те, що він був своїм як серед українських, так і серед російських поступових кол. Він навіть належав до російської конституційно-демократичної партії. З вибухом революційного призначено було куратором київської шкільної округи, а скоро по тому й товаришем міністра народньої освіти в російському Тимчасовому Уряді. Оця близькість до російських кол і високе цінення російської культури робили те, що Василенко не був українським націоналістом і гадав, що українська національна культура і впливи культури російської повинні прийти на Україні до певного порозуміння та до мирного розмежування так, щоб ніскільки не порушувалась би домінуюча роля української культури, але не терпілаб ніяких примусових обмежень і культура російська. Спеціально в справі шкільництва він тримався погляду, що українські школи треба творити не тим способом, щоб існуючі вже російські школи українізувати, а тим, щоб відкривати нові українські школи, а там натуральний зріст української освіти й культури приведе до того, що російські школи почнуть українізуватись. В своїм толерантнім і обережнім відношенні до російської школи він переборщував і зовсім не попадав в тон тодішніх настроїв українського громадянства. Це творило йому багато неприхильників.

Що до його відносин до української державности найкраще характеризують погляди Василенка його слова, сказані ним на зїзді кадетської партії в Києві 8—11 травня 1918 року, одже — зараз по гетьманському перевороті. Я вже наводив ці слова в своїх „Замітках до історії 1918 року на Україні“, дозволю собі навести їх і тут, бо ці слова були промовлені перед „своєю“ партійною аудиторією, а не перед „чужою“, одже промовець говорив, рахуючись з її поглядами, принципами й настроями; ці ж погляди, принципи та настрої далеко не відповідали тим, що їх трималась в той час українська демократична інтелігенція в своїй масі. Василенко сказав; „Я прийняв обовязки міністра, уважаючи це своїм обовязком. Я не думаю виправдуватись ¹⁾. Я не зйду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції, яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею Держави. Національна ідея була сильніша, і Українська Народня Республіка будувалася на національнім принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвиткові української куль-

¹⁾ Це місце треба розуміти так, що кадетська партія, яка додержувалась концепції єдиної Росії, могла робити йому закид, як то він пристав до будування самостійної України, нічим не зв'язаної з Росією. Д. Д

тури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава.“ В дусі цієї своєї промови говорив зі мною Василенко і в перших днях травня, коли подав мені думку про співробітництво з гетьманським урядом.

З інших членів кабінету особисто я майже ні з ким не був до того часу знайомий, хоч багато про де кого з них чув. Я читав статті проф. Михайла Чубинського, сина відомого українського діяча 70—80-х років Павла Чубинського, в „Українській Жизні“ і тим самим вважав його за „свою“ людину. До того-ж він говорив прекрасною українською мовою і, видно було, пишався цим. Одначе близьке ознайомлення з ним як з політичним діячем і як з людиною, не сприяло розвитку моїх симпатій до Чубинського: в його поведенні дуже помітно виявлявся кар'єризм, а в його поводженні було щось нещире, роблене, удаване. Коли він в 1919 році, опинившись в Сербії, прочув про успіхи сполученої галицько-української армії (це було на передодні здобуття галицькою армією Києва), то почав робити заходи, щоб якимось зблизитись до правительства У. Н. Р. Але успіхи українців були недовгі, і ось ми бачимо проф. М. Чубинського в Білгороді як російського професора і діяча такого російського напрямку, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством.

В звязку з „Украинской Жизнью“ було звісне мені й ім'я Ігоря Кістяковського, також сина славнозвісного українського вченого і діяча проф. Олександра Кістяковського. Я знав, що Кістяковський давав значні (як на ті часи) гроші на видання „Украинской Жизни“. Я був знайомий з його братом, відомим драгомановцем Богданом Кістяковським (помер 1920 р. в Києві на становищу члена Української Академії Наук). Близьке зійшовся я з Ігорем Ол. Кістяковським трохи пізніше, коли він в липні став міністром внутрішніх справ.

Чув я раніше і про Юрія Соколовського, як про видатного українського діяча в Полтаві, особливо популярного в земських і кооперативних колах. Він говорив зі мною завжди по українськи, і я не знаю, звідки взялася легенда, що це був „неукраїнець“. Видко, він був мягкой, лагідної вдачі. Йому інкримінувалося, що він не досить енергійно боровся з різними зловживаннями — хабарництвом і крадіжками — в своїм міністерстві; через те в половині літа він мусів податися до демісії і зайняв якусь відповідальну посаду в „Дніпросоюзі“. В кінці 1918 року він разом з В. К. Прокоповичем і К. А. Мацієвичем брав участь в якійсь дипломатичній місії від уряду Директорії до Румунії й Сербії. Недавно я прочитав звістку, що він помер на еміграції в Білгороді.

Розуміється, як киянин, чув я до того часу багато про

В. В. Зіньківського, як про дуже популярного професора й борця за оновлення церковного життя в душі ідеального християнства. Він був професором також і в Українському Педагогічному Інституті й Українському Народньому Університеті (пізніше — в Державному), і мені не раз доводилось чути дуже прихильні відзиви про проф. Зіньківського від його слухачів. Це був українець російської культури і — мушу визнати — дуже високої культури.

Інші мої колеги по кабінету були мені відомі тільки по імені. Мушу тут зазначити, що, вступаючи до цього кабінету, я ставився до них, принаймні до більшості, з певного рода упередженням. Я ще тоді не позбувся старих традиційних поглядів, які так міцно закоренілися серед українських гуртків, що за „справжнього“ українця можна вважати тільки людину „свідому“, себ-то таку, що перш за все говорила літературною українською мовою, передплачувала українські часописи, належала до українських просвітних товариств, до нелегальних українських організацій. Це був дуже вузький погляд, але він зясувався тими ненормальними умовами, в яких перебував український національний рух перед революцією. Нас, „свідомих українців“, було так мало, ми всі так добре знали один одного, були так тісно звязані між собою різними звязками по громадській роботі, що в нас виховалася ота кружковщина, сектярська вузькість і замкненість, яка казала нам робити поділ між „своїми“ й „чужими“ і, ніде правди діти, таки чимало пишались своєю „свідомістю“, що ставила нас на цілий поверх вище над звичайними, несвідомими земляками. Але коли й була яка рація для такого поділу на „чистих“ і „нечистих“, „свідомих“ і „несвідомих“ в передреволюційні часи, то вже впала всяка рація по революції, коли національне відродження стало не літературним, а життєвим фактом, і коли довелося будувати не партію, а державу. Тепер поняття нації безмірно поширилося, і властиво сама нація українська тільки тепер почала формуватись і викристалізовуватись. Та мені, що виріс в поняттях старої передреволюційної кружковщини і в глибині своєї душі дивився згори на всіх „мартовських“ українців та вчорашніх „несвідомих“, не так легко було збутись старих передсудів. Признаюсь, з них дуже мене вилічила участь в роботі по державному українському будівництву 1918 року, а ще більше — коли я після 1918 року придивлявся збоку до продовження цієї роботи тими людьми, що залишились при старих поняттях і на саму Українську Народню Республіку дивились, як на свого рода монополію, яка дісталася їм в нагороду за їх давню свідомість і чистоту національних переконань.

Одже вважаючи, що я вступив до кабінету тільки задля того, аби пильнувати національних українських інтересів

в закордонній політиці гетьманського уряду, я рішив не брати ніякої участі й не торкатись діяльності кабінету, як такого, не втручатись до внутрішньої політики, щоб не нести за неї відповідальности; одним словом, почував себе ніби закладником з боку української демократії серед ворожого табору. Я цілий місяць не підписував протоколів засідань Ради міністрів і весь цей місяць був тільки німим свідком того, що там робилося. Я забирав голос тільки в справах закордонної політики, роблячи коротенькі звіти або ставлячи формальні внесення про затвердження на посаді по моему міністерству того або іншого високого урядовця. Більше доводилось говорити з самим прем'єром, до котрого я їздив що-тижня на спеціальний доклад.

Засідання Ради міністрів відбувалися в гетьманському палаці, в меншій салі, яка була на другому поверсі — просто проти головного входу. Круг салі „покоєм“ були уставлені столи, за котрими й розміщувались члени кабінету. Одиною окрасою салі був великий, у весь зріст портрет Гетьмана. Поруч була велика біла саля, де відбувалися прийоми делегацій. Звідси двоє дверей вели до внутрішніх покоїв Гетьмана, і біля цих дверей постійно стояли на варті по двоє козаків. Помешкання взагалі було не велике, як на таку масу народу, що товклась тепер тут з того часу, як в будинку оселився Гетьман. Властиво жилих покоїв, крім вітальні та більшої їдальні, було дуже небогато, і семі Гетьмана, коли вона приїхала в червні з Петербурга, було доволі тісненько. Біля будинку був чималий сад, і там в літку Гетьман обідав і приймав делегації. Взагалі він жив вязнем у своїй господі: з ранку до глибокої ночі просижував за прийомами, вислухуванням докладів і засіданнями. Просто доводилось дивуватись, як людський організм міг виносити таке напруження. Весь час у нього був строго поділений, і тільки завдяки правильности поділу й розмірености часу він встигав приймати дуже багато людей. Сніданки й обіди завжди відбувались в присутности сторонніх осіб, що запрошувались для того, щоб більше було часу побалакати, з ким треба. Раз-у-раз відбувались офіційальні обіди політичного характеру, на пошану когось з дипломатичних представників чи когось з почесних гостей. У їдальні висіли портрети гетьманів — копії по зразках з київського й чернігівського музеїв. Рада міністрів засідала в гетьманському будинкові за-для того, щоб Гетьман міг брати участь в її засіданнях. Ці засідання починались годин у 8 вечора і тяглись звичайно до 2-ої або до 3-ої години вночі, іноді-ж до 5-ої. Відбувались же вони щодня за рідкими виїмками. Гетьман спочатку брав участь в кожному засіданні і висижував з нами наші нічні години, пізніше ж став являтися лиш тоді, коли обмірковувались важніші справи. Взагалі робота була

каторжна. Цілий день кожен працював по своїх міністерствах, їздив на доклади до премєра, до Гетьмана, у вечорі ж регулярно — на засідання кабінета. Там же, в гетьманському будинкові засідала й мала Рада міністрів, що складалась з товаришів міністрів або їх заступників. Вона збиралась двічі або тричі на тиждень. Частенько, коли засідання Ради міністрів не затягалось довше звичайної норми, себ-то пізніше 2-ої або 3-ої, мене закликав до свого кабінету Гетьман, щоб побалакати. Взагалі я вертався до дому, на свою Львівську вулицю майже що раз у-досвіта, і старенький дворник-москаль, одчиняючи мені браму, що разу бурчав: „и гдѣ это ты, баринъ, такъ поздно таскаешься?!“ Він, здається, не знав, яку посаду я займав, а пояснити йому, де оце так пізно вештаюсь, було важко, та він мабуть і не повірив би. З половини літа, щоб бути ближче до служби, я переселився до Міністерства, де поруч з моїм службовим кабінетом була одна кімната, що й служила мені спальнею. До дому навідувався лише зрідка, обідав у своїх родичів, що мешкали поруч з Міністерством, і таким способом заощаджував максимум часу для служби. Та все-ж таки вона забирала мій час на стільки, що для приватних справ нічого вже не зоставалося. Я ніде не бував, окрім як по службовим справам, за 8 місяців нікуди не виїздив з Києва, за винятком одноденної подорожи до Чернігова — і то по політичній справі; закинув цілком приватне листування і за весь цей час не написав і пари листів в якій небудь приватній, особистій справі. Так само працювали й всі мої колеги. Ці вісім місяців я завжди згадую тепер як часи страшеного напруження всіх своїх фізичних і духових сил — і нервів в тому числі.

Справді, не вважаючи на зовнішній ніби спокій, атмосфера в Києві була дуже насичена електричністю. Це відчувалося й в правительстві, а спеціально в гетьманському домі. Весь час ходили чутки про різні змови й атентати. Офіцери, що стояли на варті, й ад'ютанти Гетьмана пошепки передавали мені, що от, мовляв, знову і знову викрито якусь змову, або знайдено приготування до того, щоб висадити в повітря цілий гетьманський будинок разом з Радою міністрів. Одного разу мені показали список українців — громадських діячів, що були на вищих посадах, в тому спискові я побачив своє ім'я, С. П. Шелухіна і ще декого: це мали бути жертви змови якихось російських військових кол. Признатись, я тоді надавав дуже мало значіння всім цим чуткам і розмовам, але вже пізніше, коли прочитав, наприклад, спомини одного з таких змовців¹⁾, то побачив, що де в чому була тут і правда. Гетьманський будинок охоро-

¹⁾ В. Станкевичъ. Воспоминанія. Берлін, 1920, ст. 324—325.

нявся спеціальною вартою. За кілька кроків від нього зупиняли кожного перехожого, або авто й питали перепустку; до будинку пускали лиш по особливих перепустках. Так само охороняли й сад і взагалі цілу гетьманську садибу. Будинки і подвір'я завжди були повні озброєних людей і це надавало їм вигляд якогось військового табору.

Та ось стались вибухи порохових складів на Звіринці. Загибло кілька десятків людей. На щастя вибухи не досягли величезних складів динаміту, що теж були розположені на Звіринці, а то-б це мало катастрофічні наслідки для цілого міста. Майже одночасно стались вибухи і в Одесі. Потім — величезна пожежа на Подолі. Все це дуже нервувало населення міста і не могло не відбиватись на настроях правительственных кол.

Одначе ділова робота в правительстві наладилась, видко, з перших же початків. Я вже застав її в повному розвитку і, придивляючись до неї збоку, не міг не віддати справедливості дуже серйозному, державному напрямкові цієї роботи. Особливо подобались мені виступи міністра фінансів А. К. Ржепецького, людини, яку я знав уже раніше і з якою мав прикрі сутички на громадському полі. Через ці сутички (справа була ще на початку світової війни і торкалась відносин Татіянського Комітету допомоги біженцям і Українського Допомогового Комітета) Ржепецький став для мене трохи чи не найбільш одіозною фігурою в цілмі Києві. Але тепер мені дуже заімпувала та його дбайливість про добробут Української Держави, та його завзятість, з якою він обстоював українські фінансові інтереси підчас переговорів з німцями в справі торговельної й фінансової конвенцій. Особливо-ж подобалась мені позиція Ржепецького в справі наших окраїн, його так би мовити український імперіялізм, який виявлявся особливо в кримському питанні, коли він дуже піддержав мене що до переведення економічної блокади Крима. Мені дуже часто доводилось мати з Ржепецьким сутички по різним дрібним справам, і треба сказати, що його задеркувата вдача, доволі різкий спосіб поведження й розмови робили його не дуже приємним партнером. Але я мусів визнати за ним, навіть коли він виступав моїм антагоністом, одвертість, ширість, а головне — дуже совісне, просто таки горяче відношення до своїх обов'язків в українській державній роботі.

Вирішивши не втручатися до внутрішньої політики кабінета, я проте з перших же днів свого перебування в ньому мусів порушувати як питання, так особливо факти внутрішньої, сказати-б, політики в розмовах з прем'єром і з самим Гетьманом. Діло в тім, що до мене почали являться знайомі й незнайомі земляки з проханням поклопотатись за арештованих новою владою своїх родичів або знайомих. З дру-

того боку до мене являлись зі скаргами на антінаціональний курс нової адміністрації, на переслідування українських діячів, — приїздили спеціально в цій справі люде з провінції, присилали листи. Мені доводилось трохи не з першого моги службового доклада у премера говорити не тільки про справу закордонні, але й передавати різні скарги й нарікання, прохаючи спочатку заступитись, як за своїх особистих знайомих, в характері сказати-б особистої послуги. Але далі це ввійшло в норму, і Лизогуб мусів вислухувати на докладах кожного разу по кілька моїх інтерпеляцій. Хоч наше знайомство почалось в доволі сухих тонах — підчас переговорів про мій вступ до кабінету, і хоча й далше мені доводилось часом мати з Ф. А Лизогубом прикрі сутички, але він дуже коректно ставився до всіх моїх прохань і звичайно їх виконував, або наказуючи розслідувати якусь справу або й просто визволити когось зпід арешту. Дуже часто його самого обурювали ті факти, які я подавав, але я сам бачив, що не дуже то проста річ винищити їх зовсім, як певні побутові явища, неминучі в переходовий, тривожний час, в атмосфері насиченій відгуками недавньої ворожнечі.

Звичайно на карб гетьманському правительству ставляться т. зв. „карні експедиції“ й масові переслідування та арешти українських діячів. Я вважаю своїм обовязком зупинитись тут трохи на цьому питанні, бо як раз у свій час мені довелося багато присвятити йому уваги. Одже насамперед про „карні експедиції“ або про „карні відділи“. Я мушу пригадати, що ці карні відділи почали формуватись і вести свою діяльність зразуж, як тільки появились на Україні німці та австрійці. За осінь-зіму 1917—1918 у відносинах на українському селі накопичилось дуже багато злоби й ворогування на ґрунті клясової різнації між дрібними земельними власниками та середніми й великими, між ріжними селянськими верствами — між собою. Це не була просто ворожнеча селян і поміщиків, підогрівана ріжними агітаторами ще з весни 1917 року, це була боротьба взагалі заможніщих елементів села з бідніщими. І коли в осени за Центральної Ради все окошувалось на поміщицьких садибах та економіях, підпалюваних, нищених та грабованих, то з приходом большевиків ця клясова різнація й усобиця поглибилась і перейшла на такіж гострі форми ворожнечі й нищення між ріжними категоріями селянської та козацької маси. Розуміється, в часи большевицького панування перевага була на боці малозаможних та незаможних, до котрих, звичайно, прилучувалися всякі грабіжницькі елементи, як то скрізь буває в часі масових заворушень. Богато було вбивств, мордування, грабунку, багато, значить, накопичилось злоби й жадоби помсти. Прогнання большевиків і прихід німців та австрійків послужив гаслом до аграрної

реакції в широкому розумінні слова. Всі покривджені під час попередньої доби елементи перш за все почали дбати про відшкодування за понесені страти та збитки, і тому, що ніякої фактично влади на місцях так скоро завести було не можна, то поміщики й заможніші селяне самі заходилися стягати пограбоване майно, формуючи т. зв. карні відділи, до котрих само собою пішла всяка остання наволоч і позначила свою роботу огидними гвалтами та насильствами. Приклад показали польські поміщики на Волині та на Поділлі, котрі просто звернулись до австрійської влади,¹⁾ щоб вона окупувала Правобережну Україну, завела свої порядки і примусила селян виплатити та відробити заподіяні шкоди. Проти цього, памятаю, виступав публично статтею в „Народній Волі“ проф. М. Грушевський. За прикладом поміщиків з Волині та Поділля пішли й наші земляки на Лівобережжю й на Степовій Україні, звертаючись безпосередньо до німецької або австрійської команди з проханнями приборкати селян. Одже, це самочинне стягання з селян „контрибуцій“ за допомогою самочинно організованих озброєних відділів (при мовчазній згоді німців та австрійців) почалось фактично за уряду Центральної Ради, а гетьманському правительству випало властиво ліквідувати цей рух. Треба сказати, що вістка про проголошення в Києві гетьмана, обраного хліборобами, спочатку послужила імпульсом до збільшення діяльності цих відділів і до більш нахабного й зухвалого їх поводження. Та гетьманський уряд в перші дні був безсилий зупинити їх діяльність: мало було перевести переворот в Києві, требаж було поширити владу на провінцію, себ-то просто організувати її й дати їй до рук якусь езекутивну силу. Адміністрація правительства Центральної Ради була дуже слабка і зводилась до спішного призначення, без особливого розбору, комендантів та комісарів до губернських та повітових міст. Але й гетьманський уряд на початку міг теж тільки на спіх попризначувати губернських та повітових старост, так само без великого розбору, так що скоро довелося робити зміни в персональному складі. Треба було кількох тижнів часу, поки адміністраційний апарат наладився, поки організувалась державна варта й охоронні сотні, і тоді лиш можна було не тільки висилати телеграфічні накази, але й бути певним, що ці накази будуть виконані. І Лизогуб, і особливо Гетьман аж за голову брались, коли чули (не тільки

¹⁾ Петиції польських поміщиків з Старокостянтинівського та Кременецького повітів з Волині і Проскурівського та Летичівського повітів з Поділля до галицького намісника, до польського міністра в австрійському кабінеті, до президії польського кола у Відні і до команди 2-ої австрійської армії, подані в початку квітня 1918 року.

від мене) про різні звірства цих „карних відділів“, але пройшло добрих пару тижнів, поки їх можна було приборкати, розігнати, а тимчасом вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставились їхні злочинства.

У без того вже розбурхане море пристрастей в народній масі діяльність карних відділів влила ще більше загострення і роздратування. До цього причинилась агітація лівих партій, підтримуваних большевиками, і не встигло влягтись хвилювання, викликане „карними відділами“, як почались в різних місцях України повстання. У втихомиренні цих повстань брали участь німці й австрійці; напади селян на окремі відділи тих і других потягали за собою репресії, це знов таки роззлючувало селян, і утворювалось свого рода зачароване коло: повстанські банди нападали на німців, ті карали за такі напади, знов нові банди формувались і нападали, щоб помститись, і так тяглося майже шле літо. В піддержанні такого стану були дуже заінтересовані большевики, і вони не жаліли коштів на підмогу повстанським ватажкам.

Оцей стан річей вносив велике знервовання і в місцеву адміністрацію, в переважній мірі сформовану з земельних власників. До всіх соціалістів вона ставилась дуже неприхильно й підозріло і готова була бачити „большевизм“ там, де ним і не пахло. Тимчасом українська демократична інтелігенція була настроєна дуже „ліво“ і не тільки не виявляла яких-небудь симпатій до нового ладу, але навпаки, де тільки і як тільки могла, підкреслювала своє недовір'я до нього й ворожнечу. В такій атмосфері не диво, коли провінціяльні адміністратори в своїй нагінці за большевиками часто-густо хапали й садовили до тюрем українських соціалістів не-большевиків, і це трактувалося знов таки як боротьба з „українством“.

Заговоривши за адміністрацію, мушу сказати про неї кілька слів спеціально. Я згадав, що на губернських і повітових старост було попризначувано людей з поміщицьких кол або близьких до них. Безумовно цілий ряд призначень був дуже нещасливий. Одже насамперед на київського губерніяльного старосту призначено було д. Чарторижського, того самого, що за часів війни був російським губернатором Тернопільщини. Сам по собі він був дуже порядна й гуманна людина, з добрим адміністраційним досвідом, але самий факт його перебування на провідній ролі в російській політиці в Галичині робив його фігуру на українській службі одіозною. Я сам, наприклад, не міг йому забути постійного вживання в розмовах зі мною (в Галичині 1916 року) слів „мазепинський“, „мазепинець“ в розумінні „український“, „українець“. Тому я не давав спокою ні Лизогубові, ні Геть-

манові, поки д. Чарторижського не усунуто було з посади кийвського губерніяльного старости. Вдруге удалося вплинути на зміщення губерніяльного старости з посади — це в історії з харківським старостою Залеським. З Харькова приїхав мій давній товариш ще по студентських часах С. П. Тимошенко і привіз такий яскравий матеріал про нетактовну й провокуючу діяльність д. Залеського у відношенні до національного українського напрямку, що це послужило після моїх заходів підставою для його усунення. Але кожного разу, коли йшла мова про усунення того або іншого урядовця, повставало питання: когоч поставити на його місце? І от тут був перепа́т. Скільки не зверталися (напр. І. О. Кістяковський, коли він став міністром внутрішніх справ) безпосередньо і через мене, ніхто з наших українців не хотів йти на посаду губерніяльного старости. Так, напр., посаду губерніяльного старости на Київщині було пропоновано зряду чотирьом землякам, з котрих один уже раніше виконував ті самі обов'язки за уряду Центральної Ради під назвою губерніяльного комісара. Так само ніхто не згодився зайняти посади членів Ради міністерства внутрішніх справ, од яких власне залежали призначення на адміністраційні посади по цілій Українській Державі. Не бажали йти на „неспокійні“ посади, не хотіли „компромітуватись“, боялись брати на себе відповідальність і т. д. А тимчасом узяти в свої руки фактично керування самим адміністраційним апаратом — був найліпший спосіб переводити „українізацію“ на місцях.

Замість того обмежувались наріканнями й скаргами. І я що разу являвся з скаргою або до премер-міністра, або до Гетьмана. З останнім у зв'язку з цим почалися постійні розмови на тему про потребу національного курсу, заміщення посад національно настроєними українцями, про зближення Гетьмана з українськими національними колами. Властиво нічого іншого не хотів Гетьман так, як цього зближення. Як звісно, самий кабінет міністрів він хотів від початку скласти з українців національного напрямку, і коли цього не сталося, то лиш тому, що особи, до яких він звертався, обставляли свій вступ різними далеко йдучими умовами і воліли говорити не з ним самим чи його представниками безпосередньо, а з німцями. По довгих надумуваннях і торгах їхня згода прийшла „zu spät“, як висловився генерал Гренер (з цього часу це слово увійшло в приказку, як характеристичне для українських політиків взагалі). Але й далі, кожен з українців національного напрямку, якому пропоновано якийсь пост, одмовлявся, або починав торги, ставив різні умови і, здебільшого, під тим або іншим претекстом ухилявся, воліючи zostаватись в опозиції, критикувати, скаржитись і нарікати, замість використовувати всяку можливість, щоб здобути реальний вплив на справи.

Бачучи, що на індивідуальний вступ на різні високі посади земляки дуже неохочі, я вже з червня місяця почав намовляти Гетьмана до принаймні часткової реорганізації кабінета міністрів, з тим, щоб було запрошено українських національних діячів і тим до певної міри заспокоєно національній кола й дано їм сатисфакцію. Хоч я сам не міг закинути майже нікому з тодішніх членів кабінету якусь невідповідність своїй посаді, якусь непридатність до роботи, але я не бачив іншого виходу для примирення національних українських кол з Гетьманом, як тільки вступ принаймні кількох осіб з-поміж тих кол до кабінету і початок реального співробітництва обох сторін. Теоретично Гетьман погожувався зі мною від самого початку, але не знаходив зручним вносити переміни й неминуче в такому випадку замішання в ділову роботу кабінета, гадаючи, що треба дати йому змогу докінчити цілий ряд дуже важних справ, різних законопроектів в усіх галузях державного життя. Я не міг не визнавати за цим рації, але продовжував неустанно своє „Carthaginem delendam esse“ в наших інтимних нічняних розмовах з Гетьманом.

Десь в кінці червня у мене сталась сутичка з прем'єром на засіданні Ради міністрів. Обмірковувалася справа Сената, і міністр юстиції Чубинський предположив свій список senatorів, характеризуючи кожного кандидата зокрема. Він вибрав, можна сказати, цвіт юридичної науки й практики з старої Росії зпоміж людей українського походження, зв'язаних з Україною маєтком або довголітньою службою. Серед них було й кілька українських громадських діячів: С. П. Шелухин, П. Я. Стебницький, О. Ф. Хруцький, І. Л. Шраг (він одмовився прийняти senatorство), А. Д. Марголін, М. П. Василенко і ще кілька. Цей список викликав багато уваг з різних мотивів, здебільшого персональних і технічних. Між іншим узяв слово й я; це був мій перший виступ в кабінеті по справах внутрішньої політики. Я сказав, що мене дивує той критерій, на підставі якого пан міністр вирішує належність того або іншого кандидата до України і ті його прикмети, які дають йому право на таке високе становище, як senator Української Держави; цей критерій здебільшого — довга служба на Україні або володіння хутором десь під Прилукою; тимчасом людей, які б своїми заслугами перед українським національним рухом заслужили це право, я бачу занадто мало. Я не мав на думці сказати щось різке і комусь образливе, але мої слова прозвучали різко, і я ще не скінчив, як побачив, що вже кілька міністрів дуже схвилювано просять слова. Ф. А. Лизогуб же тимчасом весь почервонів, нервово постукував олівцем по столу і, перш ніж дати слово іншим, сам забрав голос і відповів на мої слова. Зміст його відповіді був той, що вже давно пора зріктися

того вузького погляду, що монополія називатись українцем належить тільки маленькій кучці вибраних і що українцем є лише той, хто належав до якоїсь партійної групи, тимчасом, як люде, що цілий свій вік прожили на Україні й працювали за-для неї, люде, чиї батьки були особистими приятелями Шевченка (як звісно батько Ф. А. Лизогуба — Андрій Лизогуб — був Шевченковим приятелем, і наш поет частенько гостював у його маєтку Седневі) і які самі носять в душі заповіти Шевченка — то „неукраїнці“; що давно пора поглянути на українське життя не з якоїсь сектярської точки погляду, а з широкого державного штандпункта, а спеціально що-до Сенату, то важно мати першими сенаторами Української Держави добрих юристів, сторожів законности і права, а не тільки добрих партійних діячів; що в списку є як раз і українці, національні діячі, а при тім відомі юристи, от як Шраг; хай я назову ще прізвища, і тоді він сам перший буде їх піддержувати... Інші промовці розвивали ті самі думки. Признаюся, я був дуже сконфужений. Я не міг не визнати рації за словами Лизогуба і в своїх поясненнях заявив, що не хотів нікого ображати, алеж гадав, що українське громадянство має право бажати бачити серед перших членів свого сенату як найбільше людей, заслужених не тільки як юристів, але й як національних діячів. Тому я назвав імена А. Гр. Вязлова, Ф. П. Матушевського і ще двоє чи троє імен. Чубинський заявив, що охоче бере під увагу мої слова, бо признає за ними повну рацію. Ухвалили, що список має бути розданий кожному з міністрів для детального перегляду, і аж тоді прийде обміркування його в Раді міністрів знову, а по тому голосовання. Дивна річ: мій різкий виступ ніби прочистив атмосферу, між мною й колегами по кабінету витворились якісь близчі, щиріші відносини, я став брати участь в роботі кабінета, хоч був приневолений з мотивів національного інтересу думати й провадити акцію про його реконструкцію, себ-то вихід частини членів і заміну їх іншими. Одначе практичні мої заходи в цій справі почались трохи пізніше, в другій половині літа, і про це буде мова далі. Список сенаторів був прийнятий на однім з близчих засідань і зпоміж предложених мною кандидатів пройшов, скільки пригадую, А. Г. Вязлов і ще хтось.

VII.

Торговельно-економічні відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Формування української армії. Земельна справа. Внутрішній курс. Справа з арештом Винниченка й Петлюри.

Я зазначив вище, що праця гетьманського правительства відбувалася при дуже несприятливих умовах натиску

та ворогування з ріжних боків. Перш за все німці, які піддержали новий лад на Україні, домагались як найбільшого простору для економічного визиску України, і кабінетові Лизогуба доводилось видержувати з ними велику боротьбу. З боку Німеччини, а особливо Австро-Угорщини, вже в травні—червні почали лунати голоси, ніби Україна не додержує Берестейського миру що-до постачання продуктів, головно хліба. Дійсно, вивіз продуктів в тих розмірах, які передбачалися договором, наладити було дуже тяжко, зважаючи на внутрішнє становище України, яка пережила большевицьку навалу і хвилю аграрної революції. Одначе в ще більшій мірі не додержували з цього погляду принятих на себе зобовязань наші контрагенти. Виявилось, що навіть Німеччина може дати нам дуже мало, а особливо — так потрібних нам сільсько-господарських машин. А вже до Австро-Угорщини, то жарт, пущений кимось, що вона може експортувати до нас лише гірку воду „Франца-Йосифа“, був дуже близький до правди. До Австрії йшли вже тисячні вагони українського хліба, рятуючи голодний Відень, а до нас з австрійського краму не прийшло нічого за виїмком галицької соли, тютюну й сірників, про котрі оповідали, що то крам, вивезений з півдня України яко військовий „пріз“, а потім привезений знову назад на продаж, як австрійський продукт. Одже при таких умовах наше міністерство торгу й цілий кабінет мусіли добре поміркувати й зважити про значіння такого стану річей для українських інтересів, коли зайшла мова про продовження тимчасового торговельного договору між Україною й Німеччиною та Австро-Угорщиною. Термін цього договору кінчився 1 липня. Його продовжено спочатку до 31 серпня, а тимчасом особлива комісія працювала над виробленням умов для сталого договору. В половині серпня відбувалися в Раді міністрів генеральні дебати про договір. Основами нового договору, який в загальних рисах повторював Берестейський (на чому дуже настоював Мум, котрий дуже уважно стежив за цими дебатами і висижував цілі години вночі в гетьманському будинкові, дожидаючи результатів засідання), було те, що Україна зобов'язувалась постачити для вивозу 35 проц. свого врожаю з тим, що коли до певного терміну не буде вивезена відповідна кількість мільонів пудів хліба, то встановляється компенсація в формі вивозу цукру (в загальній кількості, одначе, не більше 3-х мільонів п. цукру). Головна маса австро-німецького імпорту полягала знову в сільсько-господарських машинах і знаряддях. Що до грошових розрахунків установлювався курс: одна німецька марка коштувала 85 копійок, одна корона — 50 копійок, себ то була рівна нашій гривні. Ще 15 травня було підписано українським правительством з Німеччиною та Австро-Угорщиною

конвенцію, на підставі котрої Українська Держава відступила Центральним Державам 400 мільонів карбованців по курсу: один карбованець = дві австр. корони або $1\frac{1}{3}$ нім. марки. Ця операція відразу встановила добрий курс української валюти. Памятаю, з яким завзяттям відстоював інтереси Української Держави в справі економічного договору з німцями А. К. Ржепещький. Як раз те засідання відбувалось під його головуванням (здається, Лизогуб кудись виїздив), і він пункт за пунктом відстоював в договорі все те, що було би нам на користь, не вважаючи на ультимативне домагання Мума затвердити договір в тій формі, в якій він був вироблений мішаною українсько-німецькою комісією. Взагалі, не тільки робота міністерства закордонних справ, але діяльність цілого українського правительства була одним загальним змаганням, яко мога швидче й легче емансипуватись від опіки наших „союзників“.

Певна річ, що одним з перших способів для такої емансипації було створення сильної української армії. Цілком зрозуміло, що німці тому дуже противились і довго перешкождали заходам коло організації регулярного українського війська. Майже ціле літо пройшло в теоретичному розробленні пляну організації армії і лиш в осени, коли діла німців на заході пішли погано, вони перестали чинити нам перешкоди. Тимчасом ціла бойова сила українська складалась з дивізії Натієва, дивізії сірожупанників, сердюцької дивізії, бригади січових стрільців і охоронних сотень. Усього на початку жовтня, разом з утвореними вже тоді кадрами майбутніх корпусів, рахувалось коло 65.000 багнетів і шабель. Але формування регулярної української армії було задумане й розроблене дуже ґрунтовно. Памятаю те засідання Ради міністрів, де полковник Слівинський робив доклад про проєкт організації армії, прийнятий Радою цілком без змін.

Згідно цьому законопроекту територія України була поділена на 8 корпусних районів, а кожний з районів на дві дивізійні округи. Система комплектування мала бути строго територіяльна. Час дійсної служби в піхоті означено на 2 роки, в артилерії і в кінноті 3 роки, у фльоті 4. Вже влітку було приступлено до формування офіцерських та підофіцерських кадрів для 8 корпусів. В падолісті 1918 року мала відбутися перша бранка і дати контингент в 80.000 людей, друга в березні 1919 року й дати 140.000 людей, що разом з тими 65.000 людей, що вже були на службі, дало б Українській Державі на весну 1919 р. армію в яких 285.000 людей. Мали бути покликані лиш молодші річники, які ще ніколи не служили і не були деморалізовані участю в горожанській війні. З кінця літа приступлено до придбання кінського запасу, до опоряження касарень, здебільшого

поруйнованих і понищених, і взагалі до спорудження цілої матеріальної частини армії. Фльота мала дістати з першої ж бранки 15.000 людей, крім того ще 2.000 до морської піхоти. Недостачі в зброї, в гарматах не було, а аероплянна служба була поставлена вже в кінці літа зовсім добре.

Найболючішим питанням була справа командного складу. Офіцерів українців, що служили в старій російській армії, було багато, але свідомих національно і перейнятих національним духом було дуже небогато. Чимало зпосеред них, зазнавши смаку в переворотях, політиці, „отаманщині“, уявляло з себе непевний з державного погляду елемент, готовий до всяких авантур.¹⁾ Військові школи тільки ще наладжувались і так швидко нових старшин випустити не могли. Це все дуже давало себе чути при організації армії. Я завжди, скільки міг, настоював в розмовах з Гетьманом на потребі використати всіх національно настроєних старшин, щоб притягти їх до служби. Одначе І. В. Полтавець - Острияниця, до котрого в таких випадках відсилав Гетьман, мав якісь свої власні міркування і, здається, більше цікавився реставрацією стародавнього козацтва та вигаданням нових уніформ, ніж творенням регулярної української армії. Та вже зовсім недобре з національного погляду стояла справа у фльоті. Тут треба було просто брати на службу офіцерів царського часу, бо дождити, поки виховаються нові свіжі кадри довелось би дуже довго. Правда, серед офіцерів фльоти було немало природжених українців, але спеціальне виховання в петербургському морському корпусі з його специфічним кастовим духом, одривало їх від національного ґрунту й національної стихії. Треба зазначити, що ті морські офіцери, що вступили на українську службу, дуже совісно й лояльно її виконували до кінця.

Основним питанням внутрішньої політики Української Держави було земельне питання, так сильно загострене революцією 1917—1918 років. Рух селян-хліборобів, який висунув саму гетьманську державу, був реакцією проти ідей і практики соціалізації землі, піддержуваних Центральною Радою (властиво її більшістю — партією українських соціалістів-революціонерів). Одже в „Грамоті“ Гетьмана від 29 квітня 1918 року, цьому тимчасовому основному законі Української Держави, було сказано, що „права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі“, хоч трохи далі зазначено, що „бу-

¹⁾ Осередком так би мовити опозиційних військових елементів став клуб „Батьківщина“, де провідну ролю грав генерал Греков. Тут купчились усі ті, що грали ролю за попереднього правительства і тепер вважали себе покривдженими через усунення від керми військовою справою.

дуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів." А в програмовій заяві від 10 травня було просто сказано, що воно „поставило собі твердою ціллю зарадити земельному голодові убогих землею і безземельних хліборобів. Правительство не думає ні піти шляхом скасування приватної власности, ні шляхом небезпечних експериментів, яких не знає ще ніяка культурна країна, ні шляхом руїни хліборобської культури, котра творить підставу народнього господарства України. Одначе правительство не спиниться перед ніякими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре булоб здатне в найвищій мірі побільшити продукцію. Ті земельні посілости в приватному володінні, які треба вивласнити для цієї мети без шкоди для інтересів хліборобської культури, держава викупить і передасть по необтяжливій ціні потрібуючим хліборобам". Така програма відповідала як державним українським інтересам так і інтересам самого селянства. Та для її переведення треба було довшого часу й спокійніших умовин. Тепер же коли селянські маси були трохи не цілий рік під вражінням балачок про перехід без викупа усієї панської землі до рук „трудящих“, коли ці розмови протягом кількох місяців переводились в життя тим, що панські землі фактично захоплювались селянами, а майно поміщиків грабувалось, — коротко кажучи: після большевицької практики і після законів Центральної Ради перейти до еволюційних способів вирішення земельної проблеми можна було сподіватись при умові, що або німці простоять на Україні кілька років, або скоро буде створена така сильна власна армія, яка зуміє піддержати лад не згірше від німців. Признаюся, я був не мало розчарований, коли було прийнято в перших днях червня законопроект міністра Колокольцова, де вся реформа зводилась до того, що одна особа не може купувати землі більше як 25 десятин і що без обмеження числа десятин може купувати землю тільки Державний Земельний Банк, щоб потім її парцелювати дрібними участками. Розуміється, це був дуже певний шлях до того, щоб уся земля з часом перейшла до рук дрібних власників і утворилась би могутча верства „кріпких“ селян, але шлях до того був дуже довгий. Коли я запитав Колокольцова, за який час, на його думку, може відбутися оцей перехід землі з рук великих власників до малих, він відповів, що років за десять. Знов кажу, що цей термін був би не страшний за нормальних відносин, але тепер, коли у нас земля горіла під ногами, треба було не років, а місяців, і при таких умовах реформа Колокольцова уявляла з себе лише вдячний матеріал для агітації проти нового ладу. І коли

додати до цього ще недавно практику „карних відділів“, що страшенно озлобили селянство, постійні заворушення, провоковані спеціально ворогами гетьманського ладу, то можна собі уявити, який непевний ґрунт уявляло з себе українське селянство в його масі, не вважаючи на те, що дуже широкі кола його готові були миритись з станом річей і бажали лиш одного — спокою; я не кажу вже про так само широкі кола хліборобів, задоволених тим, що збережено право приватної власности на землю. Мушу признатися, що мене особисто весь час не покидало почуття якоїсь скритої страшної небезпеки в тому, що маси, розпалювані ще так недавно надіями на радикальну переміну земельних відносин, тепер почувають себе розчарованими й покривдженими. В своїх нічняних розмовах з Гетьманом я кожного разу вказував на цю небезпеку і весь час радив йому спонукати уряд перевести більш радикальну реформу в напрямку викупу більших маєтків і парцеляції їх між селянством, щоб скоріще задовольнити і заспокоїти можливо ширші кола селянства. Гетьман погоджувався зі мною, але крім мене говорили з ним ще й інші люде, авторитетніші в його очах, ніж я, особливо в земельній справі. І тому справа обмежувалась розмовами. Гетьман казав мені, що якісь спеціалісти готують проект земельної реформи, але що цю реформу має перевести новий склад кабінету¹⁾; ця ж реформа кабінета, на якій я також настоював весь час, усе відкладалась та відкладалась.

Тимчасом національні українські партії стояли в рішучій опозиції до правительства. В „Національному Українському Союзі“, що заснувався літом, об'єдналися всі опозиційні українські елементи. Вони відверто заявили в своїх меморандумах, котрі подавали до представників німецької влади або засиляли до Німеччини, що Гетьманське правительство „складається з ворогів української державности“, що воно хоче повернути „царські порядки“ і т. д. Коли додати до цього з одного боку большевицьку пропаганду, а з другого акцію націоналістичних російських кол, звернену також проти гетьманського уряду й проти особи Гетьмана, то можна собі уявити, в якій тривожній, нервовій атмосфері проходила праця кабінету Лизогуба.

Ф. А. Лизогуб, обтяжений роботою в Раді міністрів, склав з себе обовязки міністра внутрішніх справ і зали-

¹⁾ Дійсно одним з перших кроків нового реорганізованого кабінета в кінці жовтня 1918 р. було прийняття проекту земельного закону, виробленого міністром земельних справ В. М. Леонтовичем. Цей проект мав на увазі примусовий викуп більшої земельної власности й парцеляцію її за допомогою банку між малоземельними або безземельними хліборобами. Думалося залишати не більше 200 десятин на маєток за виїмком господарств, що обслуговували цукроварні.

шився тільки премером. Міністром внутрішніх справ став Ігорь Ол. Кістяковський. Його призначення мене особисто дуже втішило. В кількох розмовах зі мною він заявив себе прихильником строго національного українського курсу, ділився зі мною плянами піддержки національних українських організацій, утворення державного видавництва і т. п. За його ініціативою склалася серед міністрів приватна група, яка умовилася між собою піддержувати національний курс по своїх міністерствах і в Раді міністрів. До цієї групи пристали: Кістяковський, Бутенко, Любинський, Рогоза і я. Ми кілька разів збирались на квартирі у Любинського і відбували свої наради. Таким робом усі законопроекти, де виступав на сцену національний момент, чи то в сфері культурно-просвітній, чи в справі державного характеру української мови, мали за собою підтримку нашої групи. Але за який місяць у мене почали виникати з Кістяковським деякі непорозуміння на ґрунті занадто безоглядних способів, яких уживало міністерство внутрішніх справ з „лівими“ елсменами; часто-густо, як я вже казав вище, під претекстом боротьби з большевизмом ішла нагінка за українцями-націоналістами, які нічого спільного з большевизмом не мали. До мене з усіх боків сипались скарги і доводилось раз-у-раз інтервеніювати перед Кістяковським, котрий охоче вдовольняв мої прохання, кажучи, що його агенти „перестаралися“. Одначе це „старання“ державної варті дуже дратувало громадянство, а самому Кістяковському утворювало репутацію якогось спеціального гонителя українства, яким він в дійсности зовсім не був.

До випадків, що начеб то піддержували таке реноме Кістяковського, належали передовсім арешти Винниченка і Петлюри. Літом 1918 року Винниченко жив на дачі під Каневом, близько від Шевченкової могили. До його часто приїздили гості, і це дало привід державній варті запідозріти, що в нього відбуваються якісь таємні наради характеру державної змови. І от одного разу вночі узброєна варта оточує хату, де мешкав Винниченко, вривається в середину, хапає господаря, веде його, держучи на поготові револьвери (як раз в такій обстанові, коли арештованого застрелюють підчас його „спроби утікти“) на пристань, садовить на пароплав і везе до Києва. Це скоїлось саме в день Петра і Павла, 29 червня по старому стилю. В день я був на урочистому молебні в святій Софії — це були іменини Гетьмана — а над вечір мав їхати на парадний обід в гетьманському будинкові. Саме перед тим до мене прибігли знайомі, розповіли про арешт Винниченка і прохали клопотатись про його увільнення. Ця історія мене страшенно схвилювала, я поїхав до гетьманського будинку і зразу ж звернувся до самого Гетьмана, зясовуючи йому безглуз-

дість цього арешту, та ще в такій обстанові, казав, яке гнітюче вражіння цей арешт справить на українські національні кола.... Гетьман був дуже стурбований і зараз же вислав начальника свого штабу ген. Стелецького, щоб той негайно зясував цілу історію і звільнив Винниченка. Тієї ж ночі Винниченка було звільнено, а на другий день вранці я поїхав до нього з візитом, щоб заявити йому своє співчуття з приводу немилої пригоди, що з ним сталася. Я був переконаний, що арешт не мав під собою ніяких підстав, і знаходив, що таке поводження з головою одного з попередніх правительств, видатним національним діячем і славним письменником може тільки компромітувати саму владу, яка робить такі вчинки. Мені й на думку не спадала можливість якоїсь таємної акції з боку Винниченка: ми з ним недавно перед тим бачились. Він сам умовляв мене вступати до гетьманського правительства, писав до мене в одній приватній справі (і цей лист знайдено в нього підчас трусу в Каневі), — одним словом ніщо з його тодішніх настроїв не віщувало, щоб він почав якусь акцію проти уряду. Принаймні я особисто був тоді переконаний, що арештовано Винниченка зовсім безпідставно і що державна вартя дійсно перестаралась.

Анальогічна історія трапилась трохи згодом з Петлюрою, але скінчилась для нього не так легко. Петлюра скоро після вигнання большевиків з Київа, вийшов з урядової служби. Він оселився в отелі „Прага“ і жив собі приватною людиною, хоч дуже інтересувався українською військовою справою. Несподівана військова кар'єра, боротьба з большевиками і особливо похід на Київ, придбали йому чималу популярність в певних військових колах. Одвідуючи його в „Празі“, я раз-у-раз заставав у нього військових. Він ходив у звичайній солдатській сірій шинелі, як ходило тоді багато людей, що так або інакше за часи війни й революції стали причетні до військової справи. Якимось в кінці березня до мене явились члени нової губерніяльної земської управи в Київі З. Моргуліс та А. Сербиненко і предложили мені виставити свою кандидатуру на голову управи при майбутніх виборах. Вони казали, що українці — служачі в земстві хочуть неодмінно провести на голову земства когось із національних діячів. Я казав, що дуже мало знайомий з земською справою і спеціально мало знаю Київщину, але мене запевняли, що це все можна буде поладити, що є партія ненаціонального напрямку, котра має свого кандидата, також нефаховця-земця, одже треба конче провести свою людину. Я спитав, когось іще мають на увазі, на випадок, як би моя кандидатура не малаб успіху? Мені відповіли, що Петлюру. Тоді я порадив, щоб Петлюру поставили першим кандидатом, як людину дуже тепер попу-

лярну, а мене, трималиб про запас. Але мої гості настоювали, щоб я дав згоду поставити мою кандидатуру першою. Я згодився. На другий день явився до мене Петлюра з Моргулісом і почав говорити про вибори до земства. Я побачив, що він дуже заінтересувався справою і що видко йому хотілосяб бути обраним на голову київського земства. Тоді я просто запропонував йому, щоб він поставив свою кандидатуру на першому місці, маючи мене в резерві. І Петлюра, і Моргуліс зразу пристали на це. Видко, що вже в настроях тих людей, що предложили були мені поставити мою кандидатуру, зайшла зміна на користь Петлюри, але незручно було супроти вчорашньої умови зі мною. Це все я зрозумів з розмови і тому дуже охоче відступив Петлюрі місце, якого сам не домагався. Скоро відбулись вибори, і Петлюра став головою губерніяльного земства на Київщині. Трохи згодом його було вибрано головою всеукраїнської земської спілки. Більше ми з ним вже не бачилися. Одного разу тільки, вже коли я вступив до кабінету міністрів, я зустрівся з ним на сходах гетьманського будинку. Петлюра виходив від Гетьмана. Ми мовчки привітались і пішли кожен своєю дорогою. Як ставився Петлюра до моєї участі в правительстві, мені було невідомо. Що до самого правительства, то він був в опозиції. Відомий його лист до Мума, до якого він звернувся, апелюючи проти внутрішньої політики українського правительства. Становище Петлюри, яко голови земської спілки, було трудне. Ще підчас торішньої реформи 1917 року до нового земства, на підставі загальних виборів, увійшли зовсім нові елементи, переважно колишні земські урядовці. Земство було дійсно демократизоване й націоналізоване, але через усунення колишніх „цензових“ діячів, що мали за собою багатий досвід многолітньої роботи, діловий бік справи часом дуже на тому терпів. Нові люде були часто-густо зовсім недосвідчені, а часом і сумнівної громадської чесности. Тепер, з переворотом, земельно-власницькі елементи, що прийшли до впливу, змагались вернути собі місце і в земській самоуправі. Підготовлявся в Раді міністрів новий закон про вибори до земства. Тимчасом земства революційного часу по дуже багатьох місцях ставали осередками антиурядової акції, і на цьому ґрунті виникали конфлікти, арешти нових земських діячів, репресії проти цілих повітових земських управ і т. д. Петлюра їздив до Лизогуба, інтервеніював перед ним в справі цих репресій і навіть, як я згадав, апелював до німців. Чи він уже тоді організував якусь безпосередню антиурядову акцію, чи обмежувався опозицією, — не знаю. Коли ось одного разу довідаююсь, що Петлюру арештовано. Знову це мене дуже схвилювало: такий спосіб політичної боротьби, де жертвами являються українські

національні діячі, дуже популярні в національних колах, шов як раз в розріз із моїми змаганнями — примирити ці кола з урядом і досягти їх співробітництва.

Я зразу ж звернувся до Кістяковського: він заспокоїв мене, кажучи, що це якесь непорозуміння, що Петлюру скоро випустять, але треба вяснити попередю деякі підозрілі обставини. В тім же дусі відповів мені і Гетьман. Але справа затягалась. Я кілька разів ставив питання про звільнення Петлюри, але мені відповідали, що є дані, котрі свідчать про його нельояльність і навіть про заходи коло створення антиурядової організації. Гетьманові так, як і мені, було дуже прикро, що проти українських діячів довсдиться вживати таких заходів, як арешт. Він спитав одного разу, чи не зробитиб так, щоб Петлюра виїхав закордон, одержавши якесь урядове призначення, щоб якийсь час, поки у нас сконсолідуються внутрішні відносини і настане спокій, він не утруднював своєю присутністю становища уряду. Я з радістю ухопився за цю думку і сказав, що готовий вигадати для Петлюри якесь почесне призначення за кордон по міністерству закордонних справ і беру на себе умовити його, щоб згодився. Тоді я звернувся знову до Кістяковського. Тому, що в урядовий час або на засіданнях тяжко було як слід обговорити це питання, ми вибрали вільний вечір і пообідали разом на даху отеля „Прага“, звідки такий чудовий вигляд на цілу київську околицю. Весь вечір конферували ми над справою Петлюри. Кістяковський казав мені, що він особисто ставився дуже прихильно до Петлюри, якого добре знає по Москві і по справах „Української жизни“, що йому дуже жаль, що так сталося, але треба ще трохи зачекати з його увільненням, бо роля його в деяких антиурядових заходах дуже неясна і сумнівна. Проте обіцяв зробити все, щоб прискорити розслід.

Саме тоді я одержав листа від В. М. Чеховського, де він звертався до мене від центрального комітета української соціал-демократичної партії, апелюючи до моєї „гуманности“ і прохаючи вжити всіх заходів, щоб швидче увільнити Петлюру. Я відповів йому, що „моя гуманність“ тут ні при чім, що я вважаю Петлюру за свого старого приятеля і тому сам стараюсь його визволити незалежно від якоїсь політики, але в даному разі питання йде про добро держави, і тому мені треба зясувати самому собі справу Петлюри і вяснити, що в дійсности є. Тому я предложив Чеховському зустрінутись на другий день в отелі Continental і за сніданком обговорити справу. В Міністерстві тяжко було знайти відповідний час і спокій, а хотілось перебалакати зовсім довірочно. І от на другий день ми зустрілись у великій салі ресторації, переповненій німецькими офіцерами, й вибрали собі столик у куточку. Я повторив Чеховському все те, про

що вже писав, і заявив, що готовий обстоювати звільнення Петлюри до кінця, але мушу знати всю правду: коли дійсно Петлюра непричетний ні до якої змови, я можу поводитись рішучо й домагатись його увільнення на свою власну відповідальність; коли ж він дійсно в чомусь винний, то це я мушу також знати; даю слово, що збережу таємницю, але не можу бути якимсь сліпим знаряддям і, сам належачи до уряду, домагатись увільнення людини, яка проти цього уряду веде якусь акцію, щоб його скинути. Чеховський почав мене запевняти, що Петлюра абсолютно ні в чому не винний. В цей мент ми обоє спостерегли, що серед німецької публіки, в салі якийсь рух; офіцери стурбовано про щось між собою говорили і багато з них почало виходити з салі. До мене підійшов один з знайомих мені офіцерів і повідомив, що тільки що кинута бомба в фельдмаршала Айхгорна... Перші слова Чеховського були, що тепер справа Петлюри дуже погіршає. Це була правда. Але мені довелося перервати розмову й їхати в Липки до гетьманського будинку довідатись, що і як сталося.

Пізніше я ще кілька разів порушував справу Петлюри, але мені весь час відповідали, що проти нього є такі докази, що негайно звільнити його було б небезпечно. Увільнив його — на свою відповідальність і взявши слово, що не буде брати участі в ніякій змові, новий міністр юстиції сенатор А. Г. Вязлов. На четвертий день по своїм звільненні Петлюра виїхав до Білої Церкви, щоб організувати повстання.

Чи мали арешти українських діячів підставу, чи не мали й були лише проявом хоробливої підозрливості адміністрації (зрештою цілком зрозумілої в тодішніх обставинах і оправданої з погляду інтересів держави), але українськими національними колами вони ставились на карб правительству й його „антіукраїнській“ політиці. При таких обставинах примирення національних українських кол з гетьманським урядом здавалось мені необхідною умовою для скріплення внутрішнього становища в державі і для забезпечення дійсно національного курсу внутрішньої політики. На це я звернув усю свою увагу й всі свої сили, працюючи в двох напрямках: з одного боку неустанно переконуючи Гетьмана в потребі „українізації“ кабінета, а з другого — переконуючи представників національних кол в необхідности піти на співробітництво з урядом і на участь в самому уряді.

VIII.

Справа реорганізації кабінета міністрів і вступу до нього національних українських діячів.

При тій відчуженості й недовіррі, які запанували між гетьманським правительством і українськими національними

колами, фактично тяжко було й переводити національний курс як внутрішньої, так і зовнішньої політики. По окремих міністерствах виникали конфлікти між міністрами й службовим персоналом (коли випадки зміщення з посади того або іншого службовця з причин політичних або невідповідності того службовця зайнятій ним посаді — трактувались, як „переслідування українців“) і діло дійшло було до страйку урядовців. В міністерстві Закордонних Справ аж ніяк не можна було поскаржитись на „переслідування українців“, але його урядовці також прилучились до страйку і цілих три дні не являлись на службу. Весь час до німців ходили делегації й депутації з скаргами на „ненаціональний курс“ політики правительства, а Національно - Державний Союз звернувся з посланієм „До німецького народа“, де говорилось, що правительство складається геть начисто з „ворогів української держави“. Залишаючи на боці питання про доцільність такого звертання до німців, яко до арбітрів у вирішенні питання про характер „національного“ або „ненаціонального“ курсу української політики, ці апеляції дискредитували в очах німців саму справу української державності. Українська преса вела систематичну кампанію проти правительства по цілій лінії, малюючи в чорних фарбах усі його заходи, навіть, коли вони явно йшли в згоді з національними інтересами. „Нова Рада“, наприклад, з приводу призначення Липинського послом до Відня писала, що одне лиш наше посольство в Болгарії є „чисто українське“, вказуючи тим самим, що посольство у Відні „не чисто українське“. Тимчасом великі світові події розвивались так, що Україні, коли вона хотіла вдержати своє державне становище, треба було мати сконсолідованими всі свої сили, а в першій лінії ті елементи, які стояли на ґрунті державної самостійності. Бо ця державність могла бути zagrożена не тільки зовні, але й внутрі: не бракувало елементів, які вели руїну роботу на Україні, щоб піддержати соціальну усобицю й ворохобню — не в інтересах „трудящих мас“, як то могло комусь здаватись, а з провокаційною метою ослабити й розвалити такий способом українську державу. Були численні російські й русофільські кола, які намагались захопити владу в свої руки, скинувши гетьмана й винищивши провідників національно - самостійницького напрямку. Одже все це переконувало мене в тому, що одинокий ратунок — помирити за всяку ціну Гетьмана з національними колами, зблизити їх, ввести в правительство національних українських діячів, залишивши в кабінеті тих міністрів, котрі своєю діяльністю не викликають закидів в ненаціональності; розуміється, уступки мали бути з обох боків: з боку Гетьмана — прискорити обіцяні реформи й скликання сойму; з боку національних кол — згода на поступневу реорганізацію кабі-

нета і на повільне переведення бажаних реформ. Я згадував уже про свої постійні розмови з Гетьманом на ці теми. День-у-день твердив я йому про потребу негайно приступити до реальних кроків для зближення, і те саме говорили йому й інші люде національного напрямку, з котрими він зустрічався. Але Гетьман поведився дуже обережно, не бажаючи викликати якихось ускладнень, а з другого боку хотів дати кабінетові Лизогуба докінчити ту велику ділову роботу, яку він переводив. А що ця робота справді була дуже серйозна й солідна, свідчить факт, що тільки за три перші місяці його існування ним було обмірковано й прийнято коло 250 законопроектів, в тім числі такі важні, як закон про українське підданство, про вибори до міських та сільських громад, про Сенат, про різні дуже важні питання адміністраційної управи, політичного і господарського життя. Гетьман побоювався, що представники національних українських кол, дуже радикально настроєні, як уся тоді українська демократія, замість продовження ділової організаційної праці, почнуть домагатись негайних і різких перемін в усіх областях внутрішнього життя, що могло би перешкодити заспокоєнню в країні й скріпленню її зовнішнього становища. Він побоювався, що принцип національний буде поставлений вище державного і це, при дуже низькім рівні національної української свідомости серед інтелігенції і в народніх масах, загострить внутрішні відносини. Я сам в значній мірі поділяв ці побоювання, але вірив, що ті національні українські діячі, які вступають до правительства, зуміють знайти середню лінію, яка серед тодішніх тяжких і заплутаних відносин могла б вивести наш державний корабель на певний шлях.

Розмови про реорганізацію кабінета почали приймати конкретний характер в половині липня. Гетьман зупинився на наміченні голови майбутнього кабінету, бажаючи мати такого, котрий міг би і вмів помирити своєю особою різні групи і кола. Зупинились на трьох іменнях: проф. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено повести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телеграфічно з Харькова проф. Багалія. Він приїхав. За кандидатурою проф. Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністраційний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і нарешті членом Державної Ради від 1906 року. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою різні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, проф. Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя

написанню історії України в 6 томах, що ось перший том уже вийшов („Історія Слобідської України“), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до Гетьмана, і ми умовляли його удвох. Але він уперто відмовлявся, і так ми з ним і не добалакались. Тоді я поїхав до Чернігова і звернувся до І. Л. Шрага. Ми не бачились з ним з весни. За цей час він прислав мені два довгі листи, де з великим обуренням оповідав про практику гетьманської адміністрації на Чернігівщині. І тепер, коли я зайшов до його затишної господи, і ми почали розмовляти в садку, в тіні густих кущів бузку, Ілля Людвигович знову з обуренням почав говорити про вчинки різних старост та інших адміністраторів. Він оповідав мені, що це саме казав і Ф. А. Лизогубові, коли той недавно заїздив до нього й ночував по дорозі до свого Седнева: вони були давні приятелі з дитячих часів і балакали один до другого на „ти“; вони були й сусідами, бо Ілля Людвигович мав коло Седнева хуторець. Я зауважив Іллі Людвиговичу, що найкращий спосіб змінити ці відносини — самому взяти участь у владі і розповів, чого я приїхав до нього. При тодішньому стані здоровля Іллі Людвиговича (саме незадовго перед тим з ним трапився легкий удар, але вже — другий), кликати його з тихого Чернігова, де він жив у своїй хаті, оточений всіми вигодами, а головню люблячим доглядом його дружини, — до Київа, де-б йому на першій порі довелося жити в отелі, або десь у знайомих і взяти участь в горячковій роботі день і ніч, це значило вимагати від нього піти на свідому жертву здоровлям, коли не життям. Але Ілля Людвигович не вагався перед жертвою і тільки хотів попередити переговорити з ес-ефовською партією, до якої він належав. Одначе, коли про мету мого приїзда довідалась його дружина, то категорично заявила, що везти Іллю Людвиговича на таку роботу, як премерство, це значить — везти його на неминучу й скору загибель: що він не видержить і двох тижнів (узяти хоч нічні засідання!), і що коли я дійсно люблю Іллю Людвиговича, то не можу свідомо бажати йому такого скорого кінця. Дійсно, і вік, і стан здоровля Іллі Людвиговича був такий, що знаючи справді, якого напруження вимагала праця по формуванню, а потім веденню кабінета міністрів, я не міг настоювати.

Зоставався третій кандидат, з яким я міг переговорити тут же в Чернігові, це мій дядько П. Я. Дорошенко. Але й він odmовився. Він мотивував своїм похилим віком, надломленим здоровлям, а головню — тим, що удари долі (незадовго перед тим він стратив старшого сина, вбитого на війні, й улюблену дочку, що вмерла весною 1917 р. на сухоти) надломали його енергію і він не почувает в собі сили

для такої відповідальної роботи. І бідний старий заплакав, перепрошуючи мене за таку хвиливу слабкість духа. Але я сильно настоював і намігся, щоб він їхав зі мною до Києва. Я забрав його з собою в авто і того-ж дня повіз до Києва. Повторились ті самі розмови в присутності Гетьмана. П. Я. не згодився на нашу пропозицію, скільки його не умовляли. Він вказував і на те, що не звик до діяльності такого масштабу, весь вік проживши у провінції і працюючи лиш в губернському земстві (він там був довголітнім гласним). Одиноким позитивним результатом його приїзду було те, що він згодився взяти на себе пост головноуправляючого відділом мистецтва й національної культури. Це рішення коштувало його життя: покинувши свій Чернігів і переїхавши до Києва, він зв'язав свою долю з долею українського уряду взагалі, залишився на своїй посаді і за Директорії і в літку 1919 року був замордований в Одесі більшовиками, як „український міністр“.

По цій невдачі з пришукуванням прем'єра, Гетьман зупинився на думці ввести спочатку до кабінета кілька окремих міністрів з національних кол, тим скріпити національний курс правительства і покласти початок порозумінню з національно настроєним українським громадянством. На мене було положено місію переговорювати з окремими діячами й знайомити їх особисто з Гетьманом, привозячи їх до гетьманського будинку. Ця робота, яку мені хотілося як найшвидче довести до бажаного кінця, коштувала мене великого напруження, тим більше, що доводилося її провадити серед навалу всякого іншого діла і при тім у великій конспірації. Відгуком моїх тодішніх настроїв може служити уривок з одного мого листа до В. К. Липинського (від 23 липня 1923 р.), який я дозволю собі тут навести. Оповідаючи про різні труднощі закордонної політики в зв'язку з австрійськими інтригами, я писав між иншим: „Оттак, любий Товаришу, бачите, як тут тяжко приходиться! Все-ж таки найгірше те, що не почуваю під собою ґрунту у внутрішньому становищі краю. Заноситься на реформу кабінета, Лизогуб уступає; кажуть, що це напевно, але як далеко піде по тому українізація кабінета — не можу передвидіти. Я боюсь, що наші земляки знов упруться і почнуть вередувати: і те подай, і друге, і те обіцяй наперед і т. д. Так, як гадаю, мають покликати до кабінету ще двох, трьох, чотирьох українців, скажемо: Стебницького, Лотоцького, Чикаленка, Багалія, може ще кого. Як би ці всі люде пішли, то справа наполовину вже виграна. Розуміється, зараз же має бути переведена земельна реформа — парцеляція більших мастків за викупом, амнеція, переміна місцевої адміністрації, зміцнення національного курсу не на словах, але на ділі. Жду цього всього нетерпляче, бо як цього не буде за

який тиждень - два, то готовий тратити віру в будь-який смисл власної роботи й участі в сім правительстві. Все це кажу Вам, розуміється, тільки для Вас одного“.

Одначе мої переговори йшли дуже помалу. Намічені кандидати, до котрих я звертався, дуже нерадо відгукувались на мої пропозиції і ставили свою згоду в залежність від згоди партії, до якої належали. Тимчасом набігли дуже важні справи зовнішньої політики — подорож Лизогуба до Берліна, потім подорож Гетьмана, тут же відбувались переговори в справі Криму та ин., і питання про реорганізацію кабінета загальмувалось і виникло знову вже аж з кінцем вересня. Тепер усі українські національні партії були об'єднані в „Національний Союз“, і переговори почалися безпосередньо між Гетьманом і представниками „Національного Союзу“. Гетьман офіційно запросив через мене представників Союзу до себе. Цими представниками явились: голова В. Винниченко і члени президії А. Ніковський та Ф. Швець. Я привіз їх 5-го жовтня до гетьманського будинку, і розмова відбулась у моїй присутності. Вона велася в дуже прихильнім і лагіднім тоні з обох боків. Виявилось, що „Національний Союз“ настоює на реорганізації кабінета, хоча згоден залишити декого з нинішніх міністрів, яко фахових знавців свого діла. Винниченко тут же передав Гетьманові список наміченого „Союзом“ складу кабінета. Цікаво, що в цім спискові мене не було: приймаючи мої послуги, як посередника, самі-ж виславши мене до участі в кабінеті, тепер ці люде більше мене не потребували, вважаючи, очевидно, не за „свого“, або за „нечистого“ українця. Це кинулось у вічі Гетьману, хоч він цього зразу не сказав і в голос не прочитав списку, назвавши лише імя Шрага, яко наміченого Союзом голову кабінета. Почувши це імя, я озвався, що на жаль стан здоровля Шрага такий, що він не зможе взяти на себе премєрства. Потім мені переказували, що ця моя увага, зроблена цілком щиро і в добрій волі, страшенно розлютувала Винниченка і він з обуренням оповідав на засіданні Союзу, „як я смів втручатись в переговори“ і виступити з такою увагою.

Так або инакше, переговори стали на цілком реальний ґрунт: скоро говорити почали між собою безпосередньо Лизогуб і Винниченко: погодились на тому, що Лизогуб залишається премєром, але до кабінету буде впроваджено 6—7 нових людей з національних кол. Моя роль тепер зводилась до того, що я знайомив і зводив перший раз до купи, або привозив до Гетьмана когось з намічених кандидатів; памятаю, привозив Ол. Лотоцького і М. Славинського. Намічені були до вступу такі особи: П. Стебницький, Ол. Лотоцький, Єв. Чикаленко, А. Вязлов, М. Славинський. Але тут почався торг за портфелі, і мене немало дивувало, що

Винниченко дуже завзято бореться за деякі окремі портфелі, хоч питання ставилось так, що деякі пости міністрів можна буде обсадити пізніше також кандидатами з національних кол, щоб зрештою довести кабінет до такого складу, коли він не зможе викликати ані найменших закидів що до свого національного характеру. Але найбільш дивні річі почув я пізніше, в грудні, коли по упадку Гетьманства повернувся до Києва з своєї закордонної подорожі. Я почув з уст С. О. Єфремова, що в той час як Винниченко змагався з Лизогубом за окремі портфелі, плян повстання проти Гетьмана був уже готовий. Тойже самий Винниченко був душею цілої акції, вів переговори з большевиками і хотів почати повстання вже в жовтні, себ-то в той момент, коли кандидати Національного Союзу входили в правительство. Єфремову коштувало великих зусиль умовити Винниченка пождати принаймні, поки виявиться, чи зможуть нові міністри відстояти національний курс в кабінеті, чи ні, і в усякім разі не робити повстання, поки в правительстві сидять свої люде.

Тимчасом переговори про реорганізацію кабінета приходили до порозуміння, і треба було робити офіційні кроки з боку Гетьмана. Зворот в бік зміцнення національного курсу і взагалі нових змін вже сильно відчувався протягом останніх тижнів і виявився в цілому ряді законів про заходи культурно-національного характеру, підкресленні національного характеру в організації армії, у відновленні козачого стану, у формуванні бригади січових стрільців (в цій справі, на здійсненні котрої я дуже настоював, мені довелося також відігравати роль посередника, знайомлячи полк. Е. Коновальця й сотн. Чайківського з Гетьманом) та ин. Було вже офіційно проголошено про заснування комісії для вироблення засад земельної реформи і виборчого закону до союму. Члени кабінету відчували наближення змін, і чутка про реорганізацію кабінета доходила й до них. Переговори в цій справі і моя участь в них не могли залишатись в таємниці. Настрій в кабінеті почав ставати напруженим. Його члени почали збільшувати свою увагу до діяльності міністерства закордонних справ, до його персонального складу, до організації зносин з нейтральними державами і державами Entente'и. Моє становище в кабінеті зробилось дуже прикрим. Нарешті, передчуваючи зовсім близьку зміну кабінета й політичного курсу, ті члени кабінета, що в своїх політичних концепціях стояли за майбутній державний союз, політичну унію з майбутньою, небольшевицькою Росією, рішили дати прихильникам національно-самостійницького курсу генеральний бій.

16 жовтня мені довелося виступити в Раді міністрів з експозе про нашу закордонну політику, причому я, до-

кладно обговоривши наші відносини до центральних, нейтральних і коаліційних (Entente) держав, виловив проєкт висилки місій до Франції, Англії й Америки для зав'язання з ними безпосередніх відносин. Я підкреслював потребу для нас строгої нейтральності, але разом і скорішого формування сильної армії, яка моглаби виступити рішучим чинником, коли нам нарешті розв'яжуться руки. Німеччина й Австро-Угорщина вже програли війну. Незадовго перед тим Болгарія вийшла з числа воюючих держав. Пам'ятаю, одного дня до мене в Міністерство заїхав австрійський військовий аташе генерал Спанокі і передав новину: про капітуляцію Болгарії. Для мене це вже не було новою, бо ще на передодні я дістав про це шифровану телеграму від Ол. Шульгина. Спанокі не тратив одначе духа й казав, що це навіть краще: мовляв, зменшиться лінія фронту і легше буде боронитись! Та його оптимізм не мав під собою жадної підстави, і події пішли так, що зо дня на день можна було сподіватись капітуляції самої Австрії. Німеччина була переможена й горячковою зміною внутрішньої політики в лівий бік думала рятувати своє становище всередині. При такій ситуації нам треба було як найшвидше витворювати власну силу й спішити з внутрішньою консолідацією. Над моїм докладом розвинулась дуже жвава дискусія, і можна було спостерегти, що певна частина міністрів різко нападає на міністерство закордонних справ за його „націоналістичний“ курс і маловаженню тих перспектив, які відкриваються з перемогою Entente'и для відбудови колишньої великої Росії.

Дискусії затяглись до дуже пізнього часу і були відложені до другого дня. На другий день на початку засідання М. Василенко звернувся до голови Ради міністрів з проханням дати слово державному секретареві С. Завадському для прочитання заяви в імені групи міністрів. В цій заяві, як казав Василенко, мав бути виложений погляд цієї групи на питання закордонної політики, а в тім числі і на відносини України до Росії. Завадський прочитав цю заяву. В ній говорилось про те, що Україна в своїх відносинах до Росії може йти двома шляхами: або окремо будувати свою державу, користуючись з тимчасового ослаблення Росії, але за те маючи перед собою небезпечні перспективи, коли Росія знову стане на ноги; або — допомогти Росії стати на ноги, увійти в спілку з тими державами, на які Росія тепер розпалась, і вкупі з ними утворити нову Росію, в якій Україна займе почесне місце, відповідне її інтересам. Цю записку підписали міністри Василенко, Ржепецький, Гербель, Гутник, Романов, Зіньківський, Колокольцов і Вагнер, державний контрольор Афанасєв і державний секретарь Завадський. Тільки що державний секретарь прочитав записку

і ті, що не брали участі в її зложенні, не встигли ще собі добре її зясувати, як вихопився міністр Гутник і каже: „що тут, панове, довго думати! треба взяти й підписати всім без дебатів!“ Але міністр шляхів Бутенко заявив, що записка порушує такі важні питання, що її не тільки підписувати, але й обмірковувати не можна, не ознайомившись докладно з її змістом: тому він пропонував роздати наперед кожному з міністрів примірник тексту записки, з тим, щоб обговорювати її вже на другий день. Більшість міністрів заявила, що вже підписала цю записку або тут же прилучається до її поглядів. Але меншість (Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і я) настояла, щоб записку було попередю надруковано і роздано всім членам Ради міністрів, як це робилось звичайно з важнішими законопроектами і внесеннями. Відновилась дискусія по питанням закордонної політики, і тут уже яскраво визначились дві групи міністрів: одна, менша, що була в порозумінні між собою і знала, що наступить реорганізація кабінета, причому члени цієї груп мали залишитись (крім Кістяковського); ця група боронила національно-самостійницький курс супроти погляду членів другої групи, численнішої, — що треба, мовляв, заздалегідь бути готовими до відновлення тої або іншої форми державної спілки з Росією.

Пізно вночі, по засіданні Ради міністрів, відбулась приватна нарада в кабінеті Гетьмана, на яку закликано Гербеля, Ржепецького, Лизогуба й мене. Тут Гетьман повідомив, що має розпустити кабінет з тим, щоб реорганізувати його, закликавши до участі українських національних діячів. Гербелю й Ржепецькому пропонується залишитись. Вони довго не згожувались і ставили, між іншим умову, щоб в новому кабінеті залишився неодмінно, яко державний контролёр, Афанасєв. Одначе вкінці згодились.

На другий день вранці, переглядаючи часописи, я на сторінках „Кіевской Мысли“ побачив текст „записки девяти“, прочитаний учора на Раді міністрів. Очевидячки хтось з міністрів, прихильників записки, поспішивсь дати її до друку, хоч не мав на те ніякого ні морального, ні формального права. Мене по телефону сповістили, що голова Ради міністрів скликає членів кабінету в 3 години дня на приватну нараду. Тільки що зіхались, зараз же хтось із нас вніс інтерпеляцію з приводу видрукування тексту записки. На це озвався Гутник і заявив, що це зробив він і зробив тому, що не мав певности, чи кабінет зійдеться ще раз вкупі... Лизогуб сказав, що він скликав надзвичайні збори міністрів за-для того, щоб подати їм до відома, що з огляду на виключність момента, який переживає держава в звязку з великими подіями всесвітнього життя, виникає потреба певних змін у внутрішньому житті України, а тому кабінет

повинен податись до димісії, щоб залишити Гетьману вільну руку для покликання до правительства таких людей, які відповідають зміненним обставинам. Якийсь час запанувала мовчанка. Потім озвався Василенко. Він сказав, що ця димісія не являється для нього несподіванкою: вже давно ходили чутки, що має бути зміна правительства; він і його товариші спокійно ставляться до цього: вони чесно працювали для добра України і покидають роботу з свідомістю, що робили, скільки мали сил і снаги. Після нас, казав Василенко, прийдуть ес ефи, я знаю. Але чи принесе це користь Українській Державі й українському народові, чи не поведе це в скорому часі до великих заколотів і потрясень, це покаже будучність. Одне мені прикро, закінчив Василенко: що серед нас єсть один товариш, котрий весь час сидів отут з нами поруч і працював вкупі з нами і в той же час робив усі заходи, щоб скинути наш кабінет і тим знівечити всю нашу роботу. Цей товариш — Д. І. Дорошенко.

По Василенкові забрав голос Романов.¹⁾ Він сказав, що вже два місяці засідає тут, але ще ні разу не брав голосу в справі діяльності міністерства закордонних справ; але тому, що ми зібрались в останній раз, то хай буде йому дозволено сказати кілька слів. Одже, приглядаючись за цей час до міністерства закордонних справ, він виносить вражіння, що це якесь особливе міністерство в ряді інших; у нього якась особлива політика, особливі погляди; на посади по цьому міністерству призначаються люде все певної категорії, певних поглядів. Тому він не дивується, що шеф цього особливого міністерства ішов у розріз з інтенціями своїх товаришів і працював, щоб цей кабінет зруйнувати... Поки дійшла черга до моєї відповіді, озвався ще Ржепецький і на превелике моє здивовання теж виступив проти мене: знаючи, що він згодився залишитись в новому кабінеті, тим самим погоджуючись з його наміреним напрямком, я гадав, що він не має морального права робити мені такі закиди. Одначе й Ржепецький почав обвинувачувати мене в тенденційному призначуванні урядовців виключно з „націоналістичних“ українських кол. Одним словом, це засідання обернулось в якийсь імprovізований суд над політикою міністерства закордонних справ і над моєю діяльністю. Я коротко відповів, що в усій своїй діяльності керувався лише одним: інтересами й добром Української Держави; тут говорилося, що будучність скоро покаже, що принесе Україні та зміна, для якої працював я; ця будуч-

¹⁾ І. Ф. Романов — син української письменниці Одарки Романової — зайняв пост міністра юстиції після того, як подався в серпні до димісії Чубинський, що став головою одного з відділів сената.

ність покаже також, чи я робив те, що треба, чи ні. З цими словами я вийшов з салі. Більше я вже не бачився з своїми товаришами по кабінету Ф. А. Лизогуба.

Пішли переговори про формування нового кабінета, в яких мені прийшлося грати вже невелику ролю, бо тепер безпосередньо переговорювали між собою Лизогуб і Винниченко. Я дожидав кінця переговорів і формування нового кабінета для того, щоб швидче виїхати за-кордон. Обставини склалися так, що треба було спішитись з початком завязання зносин з державами Entente'и. Вже формувалися наші місії до Англії й Франції, а місії до Швейцарії та Скандинавії вже виїхали, але мені хотілося самому проїхати до Швейцарії, щоб там завязати переговори з представниками антантських правительств, а вразі успіху, проїхати й до Парижа. Крім того треба було вирішити кілька справ в Берліні: перше — про залишення німецьких військ, поки сформується наша армія, далі — допомога нам в справі Холмщини і нарешті — питання про заміщення посади нашого посла в Берліні. Діло в тім, що бар. Штейнгель уже з серпня все нарікав на хворобу і хотів іти до димісії. Я умовляв його зачекати, поки знайдеться йому заступник. Але останніми часами бар. Штейнгель перестав говорити про свою димісію, а тимчасом я умовлявся з С. П. Шелухином, що буду проводити його на пост українського посла в Берліні. При наступаючій зміні кабінета і зміцненні національного курсу становище бар. Штейнгеля могло би стати незручним. Але це все були дуже делікатні справи, і тому я рішив з'ясувати їх на місці в Берліні. Я не міг виїхати з Києва, поки не закінчилась криза кабінета. Але як тільки стало видно, що нарешті новий кабінет сформується і до нього увійдуть люде, котрі достойно піддержать національний напрям, я став лаштуватись до виїзду.

IX.

Відкриття Державного Українського Університета в Києві. Заходи коло розвитку національної культури.

За кілька день до мого відїзду в Києві відбулося велике національне свято: урочисте відкриття Державного Українського Університету. І коло цієї справи, так само як коло багатьох інших, утворилися різні легенди, про те, наприклад, ніби український університет „запроторено“ кудись на край міста і т. п. Справу українського університету довелось мені пізнати дуже близько і взяти певну участь як в самім обміркуванні законопроекта про його заснування, так і в виборі для нього місця й помешкання. Тому я можу подати тут деякі фактичні інформації, які повинні розвіяти легенди, що кружляли в свій час біля університетської справи

та ще й досі знаходить свій відгук в деяких писаннях. Але мені хочеться спинитись хоч коротенько на загальнішому питанні — про справу розвитку нашої національної культури за Гетьманщини. В найважливішій питанні цієї культури — питанні шкільництва, можна було піти двома шляхами: або силоміць повертати дотеперішні російські школи в українські або, залишивши російські школи існувати далі, творити нові українські школи. Як би піти першим шляхом, то зважаючи на те, що майже всі міста на Україні зросійщені і надати їм українське обличчя можна було лиш з часом, в міру зросту національної культури, піддержуваної всіма засобами держави, але без насильства, — то зачиняти російські школи або примушувати їх українізуватись, це значило викликати страшну боротьбу двох культур і ускладнити безмежно і без того складне внутрішнє становище. Тому правительство, а спеціально міністерство народної освіти пішло другим шляхом: шляхом творення зовсім нових українських шкіл, середніх і вищих (про низчі не було мови, бо на селі, при однородности українського населення можна було просто перейти на українське навчання), справедливо міркуючи, що з часом чимало російських шкіл самі собою мусітимуть без всякого натиску зовні українізуватись, в міру того, як би йшла українізація всіх боків громадського життя. А ця українізація йшла з такою стихійною силою, що сміливо можна було сказати, що ще кілька років мирного життя, і українське місто не можна булоб пізнати: воно зробилось би українським не тільки в державно-територіяльному розумінні, але й в національному. Досить пригадати той нечуваний досі зріст українського видавництва, ті десятки нових журналів з усіх областей життя і знання, ті сотні й тисячі книжок, що появлялись у величезному числі примірників (сотні тисячів), той зріст національної свідомости, який охоплював найширші народні маси: все це не залишало ні жадного сумніву в тому, що національне життя надалі буде тільки ширитись і зростати. Тому то спеціально в університетській справі рішено було поки що залишити ті три старі університети, що були на українській території (в Києві, Харківі й Одесі), завівши в них лиш обовязкові катедри української мови, письменства й історії, а творити поруч них нові українські університети. В першу чергу було вирішено відкрити університети в Києві та Кам'янці-Подільському. В Києві виникло питання за помешкання. Спочатку я сам, і доволі різко, заступав ту думку, що український університет треба умістити в будинку старого університета св. Володимира. Але мене познайомили з пляном уміщення українського університета в будинках т. зв. артилерійської школи. Я поїхав на це місце, оглянув його і переконався, що кращого місця

і помешкання трудно собі й уявити. Це, правда, вже поза містом: на тій високій площині, що панує над цілим Києвом, за Либеддю, трохи вище від т. зв. Кадетської Рощі. Але місто наближається туди, і до самих будинків школи вже було проведено лінію електричного трамваю. Садиба артилерійської школи — величезна, кругом простор. До садиби прилягає прекрасний парк. На території садиби аж шість великих будинків, серед них один, головний — кольосальна будівля; тільки імператорська Росія з її необмеженим розмахом могла дозволити собі таке грандіозне будовання. Досить сказати, що в цілм Києві не було будинку, який би наближався хочаб до $\frac{2}{3}$ розмірів цієї махини. Все було свіжо збудоване і ще ніхто не встиг оселитись. Можна було наперед бачити, що український університет буде рости й розвиватись, і садиба „Артилерійської школи“ давала місце для просто необмеженого поширення. Тут справді можна було створити спеціальне „університетське місто“, з помешканнями для професовів і студентів. Взагалі будинки, визначені для Державного Українського Університету, і саме місце, дуже нагадували собою Київський Політехнікум: він так само лежав поза містом — і доволі далеко на ті часи, коли він будовався. Але пройшов десяток років, Київ розрісся, і тепер Політехнікум опинився вже не поза містом, а лиш на його кінці. А що Київ — столиця великої держави — мав рости безмірно швидче, ніж Київ — головне місто „Юго-западного края“, то український університет міг опинитись у межах самого міста далеко швидче, ніж це сталось з Політехнікумом. Пропагатором думки уміщення українського університета в садибі артилерійської школи був П. Я. Дорошенко. Він сам кілька разів їздив зі мною туди й пояснив мені, на скільки вигідно для університету заняти це прекрасне помешкання, серед здорового повітря, на горі, звідки такий чудовий вигляд на весь Київ, поруч з розкішним парком, за яким далі йде дубовий гай. Щоб перевірити себе і його, я спеціально привозив на це місце для огляду ще інших людей, котрих також дуже цікавила доля помешкання для українського університета: я привозив сюди, між иншим, болгарського посла проф. Ів. Шишманова, д-ра Л. Цегельського, і всі в один голос казали, що кращого місця трудно й вигадати. Коли після цього я оглянув будинок своєї старої Alma Mater, тісне, з вузькими коридорами, заняте здебільшого під ріжні наукові й допомогові інституції, я знаходив, що справді, помешкання артилерійської школи куди краще й зручніше. Певна річ, що й мені було трохи неприємно, що російський університет в столиці України стоятиме на очах у всіх, в осередку міста, а український — винесено поза місто, але я був певний, що з часом обидва університети зіллються в один

український університет, або в крайньому разі російський залишитись, як утравквістична філія українського.

Майже одночасно з законом про утворення українського університета в Києві було прийнято в Раді міністрів закон про український державний університет в Кам'янці Подільському й одпущені спеціальні кошти для 50 професорських кандидатів, які мали бути вислані за кордон для наукових студій. Українських гімназій за період Гетьманщини було відкрито по цілій державі коло 150. В Києві існувало 3 українські гімназії. З помешканням для них були великі клопоти, і тут я цілком прилучаюсь до тих, хто обвинувачував М. П. Василенка в тому, що він був занадто делікатний з російськими школами і не робив відповідних заходів, щоб примусити їх потіснитись і дати місце українським школам. Це та надмірна українська делікатність і коректність, яку завжди надуживають менше делікатні, але більше спритні й практичні наші сусіди.¹⁾

Для керування справами мистецтва і національної культури було створене особливе „головне управління“ на правах окремого міністерства. На чолі його, як я згадував, став П. Я. Дорошенко. Гетьман сам у високій мірі ставився прихильно до розвитку національної української культури і горяче підтримував усі заходи П. Я. Дорошенка. Було положено основу для Національної Бібліотеки, Центрального Українського Архіва, особливу увагу звернуто на театральну справу. Заходами моєї дружини, Нат. Мих. Дорошенко, було засновано Державний Драматичний Театр, для якого зареквіровано театральне помешкання на Мерінговській вулиці. Це помешкання було вже найняте російською оперетою, і біля справи його реквізиції було нароблено чимало шуму. Та все таки помешкання залишилося за українським театром завдяки інтервенції самого Гетьмана. З осені 1918 р. на режисера в цьому театрі запрошено відомого режисера столичних російських театрів Загарова. Цей театр

¹⁾ Треба сказати, що справа з помешканнями в Києві, як це буває завжди у випадках, коли якесь місто зразу стає великим центром, столицею держави, стояла дуже гостро. Раз-у-раз доводилось звертатись до способу реквізицій. Але це був дуже прикрий спосіб. Знаю по собі: міністерству закордонних справ було дуже тісно у палаці Терещенків після заснування консульського відділа. Поруч був підходящий будинок, але в ньому спілка лікарів почала улаштовувати хірургічний шпиталь. Що робити? Довелось реквізувати помешкання, залишивши для спілки лікарів всього один поверх. Піднявся великий шум. До керманічів цієї спілки належало кілька лікарів дуже впливових в українських колах. Вони порушили всі свої звязки і впливи, день-у-день ходили до мене, прохаючи не чіпати їхнього шпиталю, оголосили справу в часописах. Було дуже прикро, але зважаючи, що в жертву йому доводиться приносити часом і таку безперечно гуманітарну інституцію, як хірургічний шпиталь, прийшлося перевести реквізицію.

почав виставляти модерні пєси європейського й українського репертуара („Лісова пісня“ Лєси Українки, вперше виставлена тут на сцені; пєси Винниченка; Візник Геншель, Примари, Ткачі, Підпори громадянства, Тартюф та ин.). Головним Управлінням Мистецтва і Культури було вироблено плян націоналізації київської опери, замовлено було переклади лібрето, велись переговори з видатними співаками. Тому що визначні оперні співаки-українці, які досі співали в Петербурзі й Москві, тепер усі тягли до дому, на Україну, наша національна опера в Київі заповідалась на одну з найкращих в світі.

Велику увагу було звернуто на заснування Української Академії Наук. Думка про її заснування виникла ще за Центральної Ради, коли вироблено було вже й проект організації Академії. М. П. Василенко, ставши міністром освіти, доручив особливій комісії під головуванням акад. В. І. Вернадського скласти новий проєкт, який би взяв на увагу форми існуючих академій в Західній Європі й Америці. В цій комісії брав участь і проф. А. Кримський, що прибув з Москви. До осені проєкт був розроблений і затверджений Радою міністрів і Гетьманом. Кола, що ближче були заняті справою організації Академії Наук, дуже хотіли бачити першим її президентом проф. М. Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф. Грушевський категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана: згідно статуту перших вісім академиків мав призначити Гетьман, а вони добірали собі дальших членів та організовували цілу справу. Гетьман іменував першими академіками А. Е. Кримського, Мик. Ів. Петрова, Дм. Ів. Багалія, Ст. Смаль-Стоцького, Ореста Левицького, Вол. Вернадського, Ст. Тимошенка і Мик. Кащенко. В цім складі Академія Наук і почала працювати.

Урочисте відкриття Українського Державного Університета в Київі відбулося в останніх днях жовтня. У величезній салі зібралася сила народу; серед присутніх були послы від Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Финляндії. На невисокій естраді було поставлене особливе крісло для Гетьмана. Свято почалося молебнем, після якого св. о. В. Липковський (теперішній митрополит української автокефальної церкви) сказав дуже довге слово, яке немало занудило присутніх, особливо чужоземних гостей. По тому мав приїхати Гетьман і прочитати грамоту про заснування Університета. Він появився в історичному гетьманському вбранні, в атлясному білому жупані й соболевій шапці з перами страуса. Я вперше бачив його в цім вбранні: він виглядав дуже ефектно. Гетьман був трохи блідий і схвильований: вранці того дня він одержав кілька повідомлень, що по дорозі до Університета на нього має

бути зроблено атентат. Хоч такі попередження діставав він дуже часто — і не безпідставні — все таки це не могло його не хвилювати. Тільки що Гетьман показався в салі, всі встали і залунав гімн „Ще не вмерла Україна“, проспіваний студентським хором. Гетьман зняв шапку і стоячи прочитав грамоту, яку по тому передав ректорові університета, проф. Т. Сушицькому. Тоді виступили з своїми промовама міністр освіти Василенко і ректор Сушицький. Останній у своїй промові підкреслив, що студентство нового університета — а його записалось аж 3.000 людей — уявляє з себе моноліт з національного погляду: майже всі студенти без виїмку були природні українці. Цим відразу закріплювався чисто національний характер нового університета. Вислухавши ці промови і побажавши молодому огнищу національної культури доброго успіху, Гетьман покинув салю. Тоді наступили дальші привітання. На кафедрі, появився голова „Національного Союзу“ Винниченко. Його зустріли громом оплесків. Молодь, яка складала більшу частину аудиторії, зробила йому справжню овацію. Це звернуло увагу присутніх в салі чужоземних дипломатів, і вони всі переглянулись між собою. З великими оваціями зустрінули й В. Чеховського. Він говорив од імени центрального комітета української соціально-демократичної партії. Уявивши себе мабуть десь на мітингу, Чеховський стукав кулаком по кафедрі і говорив надто палко. На чужоземних гостей це справляло дуже негарне вражіння, і вони питали мене, що це за пан і чого він так горячиться. Далі пішли безконечною чередою різні привітання. Зійшов на кафедру й митрополит Антоній. Він тримав у руках примірник Острожської Біблії, котрий приносив у дарунок університетові. Митрополит Антоній спочатку попрохав вибачення, що не вміє говорити по українськи; але далі в промові ужив слово „малорусській“. По салі пішов гамір незадоволення, і хтось поправив: „український“! — „Так вам це слово не подобається?“ — спитав Антоній. — „Так, не подобається“, — відповів хтось з присутніх. Антоній закінчив свою промову й зійшов з кафедри серед загальної тиші. І тут, в такий урочистий момент не втерпів він, щоб не викинути фіглярської штуки, наперед знаючи, що вживання слова „малорусський“ в такій обстанові являється свідомою провокацією слухачів, — і всеж він його вжив. Але інцидент з Антонієм не зіпсував загального, бадьорого, піднесеного настрою на цім святі української культури. В моїй пам'яті цей день залишився назавжди ясним промінем на фоні понурої дійсности й тих сумних, тривожних переживань, які доводилось тоді зазнавати. Так хотілося, щоб нарешті витворилися спокійні обставини, щоб дати розвинути нашу культуру, дати зійти тому зерну, що засівалося на нашому полі, що так довго оралося чужими

і засівалося чужеродним зіллям... Я не залишився на бенкеті, улаштованім в салях університету, а поїхав разом з проф. Шишмановим одвідати хворого С. П. Шелухина, який через свою хворобу не міг бути на святі.

X.

Подорож до Німеччини. Українське посольство в Берліні. Офіційні знайомства і стрічі. Німецька революція.

22-го жовтня я мав виїхати до Берліна. Вже все було налагоджено для мого виїзду. Я попрощався з жінкою в своїм помешканні і заїхав до Міністерства, щоб ще на останку дати деякі розпорядження. До відходу поїзда залишалось години 1 $\frac{1}{2}$ —2. Коли зненацька в моім кабінеті задзвонив телефон, що сполучував мене безпосередньо з гетьманським будинком і по якому розмова відбувалась дуже рідко. Біля телефону був сам Гетьман. Він викликав мене до себе по негайній і дуже важній справі. Я сказав, що зараз же приїду, але прохав не затримувати мене дуже, бо я маю скоро відїздити і задержка утворила би багато технічних труднощів. За чверть години я вже був у кабінеті Гетьмана, де застав Ол. Ф. Скорописа. Гетьман сказав мені, що угода в справі нового кабінета знову розстроюється, що з одного боку „Національний Союз“ ставить якісь нові вимоги, а з другого боку — деякі члени старого кабінета, що вже погодилися увійти до нового, також з свого боку роблять труднощі. Гетьман питав, що робити. Я сказав, що треба настоювати з усіх сил, щоб досягти порозуміння і вже кінчати справу, бо криза затяглася занадто довго. Я прохав, коли можна, обійтись сим разом без моїх послуг, щоб не затримувати мого відїзду, що й так запізнився. Гетьман заявив, що власне бути посередником в переговорах з „Національним Союзом“ і новими кандидатами береться служити Ол. Ф. Скоропис, але зі мною хотіли тільки порадитись. Умовились, що Скоропис зараз же їде для переговорів і буде вести їх хоч цілу ніч, аби вже допровадити діло до краю. Я висловив думку, що всі ці перешкоди вдасться таки побороти, бо вже стояли на черзі питання більше практичної натури, ніж принципіальної. Ми попрощались. Я побажав Гетьманові успіху в спільній роботі з новим „українізованим“ кабінетом і висловив надію, що ця робота дасть добрі наслідки для нашої Держави. Мені й на думку не спадало, що я в останнє бачусь з Гетьманом на українській території і що взагалі вернутись знову до Києва мені доведеться при зовсім інших обставинах і умовах...

Я ледви поспів на поїзд. Його задержали навіть на кілька хвилин. На двірці дожидало мене ще кілька урядовців і між иншим польський консул, що впросився взяти його до мого вагона до Варшави. Десь години коло 9-ої вечера я відїхав.

На другий день ранком я вже був у Голобах. Тут треба було залишити український вагон і пересідати на німецький Schnellzug. Доводилось дождити аж цілі три години. Маленька станція близько Ковеля—Голоби вважалися пунктом, від якого починалася зона німецької окупації. Досі йшла широка колія, а далі починалась вузька, проложена німцями за часів війни. Одже тут усе, що йшло з України до Польщі й до Німеччини і навпаки, переладовувалось з одних вагонів до других. Завдяки цьому Голоби розрослися в кольосальну станцію, і біля її невеличких деревляних будиночків виросло ціле місто деревляних бараків, кошар, усяких буд, де пересижували біженці, поворотці, воєнно-полонені; був навіть на німецькому боці оточений колючими дротами табор, де сиділи полонені большевики, яких німці ганяли на роботу. Там, по той бік, в зоні німецької окупації лежало наше староство холмсько-волинське, з осередком у Бересті, де перебував наш губерніяльний староста Ол. Ф. Скоропис.

В німецькому потязі мені й мойому спутнику Д. М. Ермолову відвели два купе, і в них ми доїхали на ніч у Варшаву. Я вже лежав, коли до мене постукали в купе, просунулась чиясь голова і назвала мене, — перевіряючи, чи це я. Потім попрохала вибачення, побажала спокійної ночі і сховалась: це був німецький контроль. Ще в Голобах почало в мене боліти горло, але я спочатку не звертав на це уваги. Коли-ж я ранком 24-го жовтня підїздив до Берліна, то вже зовсім не міг балакати. В Берліні на двірць вийшов мене зустрічати весь склад нашого посольства з Ф. Р. Штейнгелем на чолі. Тут же були й наші місії, швайцарська та шведська, які задержались у Берліні (перша тому, що весь персонал місії, крім самого голови д-ра Ев. Лукасевича, заслаб був на еспанку і поволі тільки поправлявся). Зустрів мене й представник німецького міністерства закордонних справ (здається, д. Мальцан). Одкрили цісарські покої на двірці Fridrichstrasse і з великою помпою провели мене туди. А я ледви міг пошепки сказати кілька слів і прохав Ф. Р. Штейнгеля, щоб скоріще дозволив мені їхати з ним до нашого посольства, щоб покликати там до мене лікаря. В посольстві я й зупинився. Як раз нагодилися там два наші українські лікарі: д-р Б. Матюшенко й д-р Рихло; оглянувши мене, вони заявили, що в мене ознаки дифтерита... Післали зробити бактеріологічний дослід, і на вечір з лябораторії прийшла відповідь, що в мене справжній дифтерит.

Утворилося страшне для мене становище: треба було братись до діла, на другий день уже був призначений з приводу мого приїзду обід у міністра закордонних справ Зольфа, а тут лікарі кажуть лягати в ліжко й не думати про вихід з хати раніше як за 7—8 день. У мене похололо на душі,

але робити було нічого: навіть як би я одужав і раніше, то незручно було їздити по людях з такою заразливою хворобою. Вже й так утворилася велика незручність: Ф. Р. Штейнгель одвів мені кімнату в своїм помешканні, а в нього-ж був малий син; одже довелось герметично зачинитись від нього, і зносини його зі мною мусіли обставлятися усякими острогами. Я абсолютно не міг балакати і мусів писати на папері, як хотів щось сказати. Всякі візити й ділові розмови з німцями довелось відкликати, а тут почали розвиватись події, які вимагали як раз руху й енергійної діяльності. Цей тиждень, що я провів ізольований, в примушеній бездіяльності, в будинку Українського Посольства — був один з найтяжчих в моїм житті.

На другий день по моїм приїзді прибув з Відня В. К. Липинський спеціально, щоб побачитись зі мною й переговорити: настали критичні дні — Австро-Угорщина розпалася. Ми говорили з ним так, що я писав йому на папері, а він озивався словами. Ми умовились, що він з свого посольства зараз же повисилає урядовців, щоб обняти провізоричне заступництво в тих державах, які повставали на руїнах Австро-Угорської монархії. Я написав йому офіційльне доручення перебрати тимчасове заступництво в новій Австрії, Угорщині, Чехії. До Будапешту мав виїхати радник посольства Ів. Ст. Токаржевський, до Праги В. І. Полетика. Становище було таке критичне, що на другий же день по розмові зі мною Липинський виїхав назад. Їхати йому доводилося вже з великими труднощами (по австрійській території).

По прямому дроту з Києва подали мені новини. Кабінет нарешті був сформований в такому вигляді: прем'єр-міністр Ф. А. Лизогуб; внутрішніх справ — тимчасово виконуючий обов'язки В. Н. Рейнбот; закордонних справ — я; культів — Ол. Гн. Лотоцький; освіти — П. Я. Стебницький; юстиції — А. Гр. Вязлов; військовий — ген. А. Рогоза; фінансів — А. К. Ржепецький; земельних справ — В. М. Леонтович; торгу й промисловости — С. Ф. Мерінг; шляхів — Б. А. Бутенко; праці — М. А. Славинський; постачання — С. М. Гербель, здоровля — В. Ю. Любинський. На моє запитання, як іде праця, Палтов відповів мені, що дуже добре, далеко краще, ніж в попередньому кабінеті. Ну, слава Богу! Хоч це добре.

Тільки-тільки я очунав і дістав змогу говорити, як не вважаючи на лікарські заборони й заборони взявся за справи. Перш за все треба було поробити офіційні візити й умовитись про час ділових розмов. Далі ждала мене ціла серія офіційних прийомів-бенкетів. Разом із Ф. Р. Штейнгелем я перший візит склав міністерству закордонних справ. Міністр Зольф, колишній посол в Японії (тепер він знову там)

і міністр кольоній, високий, повний, голений, з обличчям немолодого актора й ненімецьким виглядом, зразу ж перейшов до питань дня. Ми заявили, що для нас дуже важно, щоб німецькі війська залишились у нас доти, доки ми не зорганізуємо власної армії, сильної настільки, щоб могла оберезити нашу молоду державу. Я сказав, що думаю спробувати проїхати далі, до Парижу й Лондону, й представити там наше становище, яке вимагає неодмінно присутності добре організованої збройної сили, поки ми не зорганізуємо власну. „Так, сказав Зольф, їдьте до Парижу, до Лондону, клопочіться про свою державу, можете одрікатись навіть од усякої спілки з нами: ми вже тепер нічим допомогти вам не можемо, але нам важно, щоб збереглась і вдержалась самостійна Україна“. Що до невиводу військ Зольф обіцяв поставити це питання на найблизчу нараду правительства. Од Зольфа пішли ми до товаришів міністра фон Буше і Новака, а потім і до нового товариша міністра, старенького соціал-демократа Давіда, що попав на цю посаду наслідком останніх подій — демократизації уряду. Давід завів з нами розмову про потребу аграрної реформи на Україні. Ми пояснили йому, що вже підготовляється велика реформа, яка має утворити сильну верству заможних селян і взагалі зробити типом господарства — дрібну власність, але Давід, видно, не мав ясного уявлення про земельну справу на Україні і про форми володіння землею.

Після міністерства ми зробили візити голові райхстагу й кільком виднішим послам. Тут виявилось, що Ф. Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кол і вперше робив візити оце вкупі зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчувати саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до райхстагу. Далі пішли візити до чужих послів, починаючи від старшини дипломатичного корпусу, еспанського посла маркіза Бернабе. Всі віддали мені візит, хоч з більшістю нейтральних держав ми ще не ввійшли в офіційні стосунки. В розмові зі мною на тему бажаности початку офіційних зносин між Україною й Еспанією маркіз Бернабе дуже нарікав на трудне становище Еспанії між двома ворожими коаліціями, але обіцяв з свого боку впливати на свій уряд в справі завязання зносин.

На другий чи на третій день після того, як я почав виходити з дому, призначене було побачення з новим канцлером принцем Максом Баденським. Він також був хворий перед тим і тільки що встав. Ми з Штейнгелем поїхали в історичний будинок райхсканцлерів на Wilhelmstrasse, де жив колись Бісмарк і де відбувався Берлінський Конгрес. До нас вийшов високий, стрункий генерал, років під 50, що лицем дуже нагадував російського царя Миколу I: він як

раз доводився Миколі внуком по жіночій лінії. „Панове, може ви схочете прогулятись зі мною в садку?“ — предложив він нам, і ми вийшли в сад і тут, гуляючи взад і вперед по алеях, проговорили хвилини з 40. Макс Баденський робив надзвичайно миле враження: в ньому не було нічого з тієї напушености й пиhi, якою відзначались колишні німецькі генерали; його манери були дуже мягкі, приємні, поводження просте, щире. Він зразу поспішив заявити, що правительство рішило не виводити німецьких військ з України, доки тільки буде можливо, але, казав, що ми самі мусимо вжити заходів, щоб держави Антанти зрозуміли, з якою метою це військо у нас залишиться. Потім він звернувся до мене й попрохав, щоб я йому розповів трохи, в чому і яка головна різниця між українським народом і російським, між українською й російською мовою, і взагалі на чому полягають головні ознаки української культурно-національної окремішности. „Ви вибачте мою дурість („ma bêtise“), додав він, але мені дуже цікаво було би почути про це від компетентної людини!“ Я, як умів, коротко розповів, заявивши, що з великою приємністю подаю йому ці інформації. „А як Ви у Вашій семі балакаєте, по українськи, чи по російськи?“ — запитав він. Я відповів, що ми з жінкою инакше як по українськи не балакаємо. „А Ви?“ звернувся принц до Штейнгеля. Той сказав, що в його семі говорять по російськи, бо так звикли, хоч знають і розуміють по українськи. Я поспішив зауважити, що баронеса Штейнгель дуже добре говорить по українськи. Довідавшись, що я думаю їхати до правительств Антанти, принц побажав мені успіху, повторивши майже те саме, що й Зольф: „рятуйтесь, мовляв, самі!“

Після візитів пішли обіди. Я дав обід для членів Українсько-Німецького Товариства. Потім гурток німецьких парламентаріїв запрохав мене на обід, заявивши, що хотів би бачити мене самого, без посла, щоб інтимно побалакати про українсько-німецькі відносини. Я відповів, що не вважаю можливим появлятись в якімсь товаристві без українського посла, але, коли зі мною хочуть балакати, то я прохав би завітати назавтра до мене: я переїжджаю до отелю „Адльон“, бо в кімнаті в посольстві, де я мешкав, роблять дезинфекцію, і в отелі можна цілком інтимно й довірочно перебалакати. Назавтра вранці явився до мене др. Зюдекум, соціаль-демократ, і заявив мені, що він являється по уповноваженню своїх партійних товаришів, щоб перебалакати зі мною не тільки як з міністром, але і як з українським громадським діячем: Як, на мою думку, і чим могли би прислужитись справі налагодження добрих відносин між Німеччиною й Україною німецькі соціаль-демократи, котрі тепер приходять до влади. Я відповів, що і як міністр, і як

український патріот, за якого дозволяю себе вважати, маю одні й ті самі погляди: як би нове німецьке правительство допомогло нам установити національний український уряд, скоріше організувати українську армію, перевести демократичні реформи — і перш за все аграрну, то це було б найкраще, що могли би в даний момент зробити німецькі поступовці, щоб полагодити свої дотеперешні помилки й установити добрі взаємини в будуччині. Зюдекум позанотовував усе, що я казав, і заявив, що завтра влаштує побачення мені з ген. Гренером, який приїхав до Берліна, і сам буде на цім побаченні, щоб нам у трьох переговорити на ці теми. Тимчасом прохає мене увечері на обід. З Гренером мені не удалось сим разом побачитись, він спішно виїхав до Ставки, бо його призначено начальником штабу на західнім фронті.

А на обід я поїхав разом з Ф. Р. Штейнгелем, Вс. Козловським і Д. Єрмоловим. Ще перед тим я умовився, що не буде ніяких офіційних промов, і що обід носитиме цілком приватний, товариський характер. На обіді були з німецького боку кілька послів соціалістів і радикалів, професорів, журналістів, усього людей 15—20. На моє здивування, серед обіду, встає проф. З. і починає промову, в котрій, між иншим, запитує мене, як ми, українці, дивимось на питання самостійности і федерації, які у нас відносини до Німеччини, до німецького народу? Взяла мене досада, — ще й питання такі єхидні, провокаційні! Але треба було відповідати. Я сказав, що ідея федерації не чужа в українській історії, тільки спроби федерації досі не були для України щасливі. Українці не являються засадничими ворогами федерації, але не допускають жадного примусу й натиску збоку в цій справі. Тепер для нас питання про федерацію не є актуальним. А що буде далі — побачимо. Щож стосується відносин до Німеччини, то Україну вяжуть з нею давні культурні й економічні стосунки, і я думаю, що й надалі центр ваги в наших відносинах повинен лежати як раз в цій площі. Більше промов не було, розмова прийняла загальний, товариський характер, і ми дуже мило провели час, засидівшись далеко поза обовязковий поліційний час. Я й не допускав навіть, що з цього обіду, і спеціально з моєї промови, вийде велика прикрість для мене, через що власне я й оповідаю тут про цей обід. Діло в тім, що тижнів через два, чи більше, вже повертаючись з Швайцарії, читаю я в Берліні число „Кіевской Мысли“ — і очам не вірю: телеграма про те, що, мовляв, міністр Дорошенко сказав на одному публичному бенкеті таку-то промову; далі йде абсолютно перекручений зміст промови, що ніби то я говорив про те, що „російський царизм а потім большевизм викопали на віки прірву між Україною й Росією“, що „Україна ще в XVI (sic!) столітті була тісно зєднана

з Німеччиною" і тепер хоче цей звязок відновити — і тому подібні фантазії й небилиці, котрі очевидячки хтось навмисне вигадав, щоб дискредитувати мене і виставити на сміх і осудовисько. А що це комусь було треба, показала мені стаття д. Афанасєва, присвячена мені й уміщена під назвою „Изумительный министр“ в органі київських росіян „Голось Кієва“. Тут дуже дотепно висміювалась моя промова, котра справді — як би тільки я це все говорив, що мені приписувалось, варта була всякого осуду і глуму. Зоставалось тільки подумати: кому і для чого треба було скомпонувати такий провокаційний наклеп? В той час наступили такі обставини, що ніколи було мені дошукуватись. Але вже пізніше, на еміграції, з уст самого видавця „Кієвской Мысли“ д. Л-кого я почув, що телеграма була прислана до редакції з таких кол, котрі цілком певно вказували на те, що автором її був один з „росіян з українського посольства“, котрих притулив у себе Ф. Р. Штейнгель і котрим залежало на тім, щоб осмішити й дискредитувати українського міністра. Розуміється, сам Ф. Р. Штейнгель нічим не був до цього діла причетний і коли взагалі був чим винуватий, то тільки хіба тим, що занадто вірив людям і, сам будучи людиною порядною, вірив в порядність інших. Але „росіяне з українського посольства“ на цім не обмежились, про їхню „коректність“ мені ще доведеться говорити далі.

Тимчасом становище в Німеччині ставало все більше й більше напруженим. Події розгортались з надзвичайною бистротою. Парлямент переймав владу в свої руки, а на півночі почалися розрухи серед матросів у фльоті. Одного дня з вікна посольства я побачив, що двірець Lehrter-Bahnhof оточено цілим ланцюхом кулеметів: мені пояснили, що сподіваються можливого приїзду збунтованих матросів з Кіля, так на всякий випадок готуються до „зустрічі“. Шуцманів на вулицях було узброєно рушницями. Саме в той день і годину, коли в парляменті йшло питання про те, щоб позбавити Вільгельма II права головного командування армією, був призначений прийом нашого посла для передачі імператору акредитивної грамоти. Штейнгель оповів мені про цю авдієнцію, — останню, яку дав взагалі Вільгельм, як імператор Німеччини. Спочатку було відчитано грамоту в українськім тексті, — переклад на німецьке вже раніше був надісланий, а потім почалась розмова, яка продовжилась хвилин 20—25. Вільгельм надзвичайно панував собою; він знав, що саме в цей мент іде розмова в райхстагу про таку його прерогативу, як команда над армією, але ніякого хвилювання навіть і тіні не було помітно в ньому. Навпаки — веселі вогники світилися в його очах. „Чи ви твердо стоїте на ґрунті самостійної держави, чи ду-

маєте про федерацію в майбутньому?“ — це було перше його питання, і на нього Штейнгель відповів, що „майбутнє народів в руках Божих, і що́ буде колись — ми не знаємо, але тепер ми стоїмо на ґрунті самостійности і будуємо свою самостійну українську державу“. Потім Вільгельм почав розпитувати про релігійні відносини на Україні, про православ'є, римо католицтво й унію. Авдієнція відбулась в невеликому палаці Belle-Vue.

Увечері другого дня міністр Зольф давав мені обід в отелі Kaiserhof. Уже було звісно про розпачливе становище на фронті, і напевно Зольф і його товариші знали, що імперія падає; можна з певністю сказати, що на душі у всіх присутніх на обіді німців лежав могильний камінь, але вони робили бадьорий вигляд і старались грати ролю гостинних господарів. На обіді, крім самого Зольфа й двох товаришів міністрів, був ще військовий міністр генерал Сейхер і ще кілька вищих урядовців. З нашого боку були — я, Штейнгель, Іванов і Єрмолов. Розмова велася на різні теми, далекі від політики; найбільше говорив зі мною військовий міністр, що був родом з Ельзасу і казав про себе, що змалку говорив лиш по французьки, і тільки коло десяти років навчився по німецьки. Маленький, сухорлявий, він не мав у собі нічого войовничого і взагалі типового для німецького генерала. Балакали, жартували, але коли я зненацька поглядав на когось із присутніх господарів, коли вони думали, що я їх не бачу, то мені видко було, як витягувались їх обличчя й прибирали сумний вигляд. Але тільки що помічали мій погляд, або когось з наших, — одразу старались усміхнутись і зробити байдужий вигляд. Напевне, цей останній дипломатичний обід Німецької Імперії був дуже тяжкий для його німецьких учасників. Зольфа і Сейхера кілька разів підчас обіду викликали до телефона. Як тільки встали зза стола, я побалакав ще трохи і почав прощатись, щоб не мучити більше своїх господарів. Ми умовились з фон-Буше, що я завтра вранці заїду в міністерство, щоб докінчити деякі ділові справи, і в першій лінії справу Холмщини.

На другий день, — це було 9. падолиста по старому стилю, — я коло 11-ої год. поїхав до міністерства. Як звичайно — я їхав німецьким військовим автомобілем; хоч посольство наше мало свій автомобіль, але міністерство закордонних справ, як тільки я одужав і дістав змогу виходити з хати, прислало в моє розпорядження дуже гарний автомобіль-каретку; шофер приїздив з самого ранку й зостався в посольстві до ночі; помімо грошевої нагороди його найбільше певне приваблювало те, що в посольстві давали йому і обід і вечерю, а в голодному Берліні українське посольство мало славу одинокого місця, де добре

їдять, так як в „старі часи“. Так, між иншим, бувало і з телеграфістом-німцем, котрий являвся до посольства, щоб передавати розмови по прямому дроту з Києвом. В посольстві підготовували й цього бідолаху. Одже в призначений час поїхав я до міністерства. В місті все було як звичайно — тихо і в порядку. Я ще заїхав до деяких крамниць, щоб купити різні дрібниці на дорогу. Того чи другого дня я мав виїхати до Швайцарії. Звідти д-р Лукаевич прислав мені аж пять телеграм, одна за другою, прохаючи мене приїхати як найскоріше, а в листі, пересланому через оказію, повідомляв, що він підготовив мені переговори з представниками англійського й італійського правительств, що мене дожидає секретарь італійського премера Орляндо і т. д. Це все примушувало мене поспішити докінчити справи в Берліні й їхати.

В Міністерстві я пробув коло години. Було заключено умову що до Холмщини такого змісту: тому, що австрійські війська покидають південні повіти Холмщини — найбільше для нас цінні з етнографічного погляду, то щоб оберігти границі цього краю, німці дають дві або три дивізії, спеціально для охорони границь Холмщини в межах дотеперішньої австрійської окупації, і під охороною їх українська влада негайно впроваджує свою адміністрацію й міліцію, щоб закріпити український „*stan posiadania*“. Одночасно було умовлено про поширення компетенції українського губерніяльного старости Холмщини і Підляшша на всі галузі життя також і в зоні німецької окупації. Вирішивши це і ще деякі дрібні справи, я коло 12 ої години дня поїхав до українського посольства снідати. Тільки що авто виїхало з *Wilhelmstrasse* на *Unter den Linden*, як я побачив хлопчика, що продавав якісь екстренні телеграми, і зупинив авто, щоб купити. На білому аркушику паперу стояло лише два слова: „цїсарь відрікся“. Поки я купував листок, повз нас по вулиці промчалось в напрямку до Бранденбургської Брами авто, в якому сиділо троє чи четверо озброєних людей — матросів, з ними один цивільний, з рудою бородою, в клігчастому пальто з піднятим ковніром, а над автом маяв червоний прапор. Коли авто проїздило повз отель *Adlon*, один з матросів погрозив в напрямку отеля кулаком. Що це таке? Чи це якісь карнавальні маски, які в такому дивному вигляді витівають свої химери на цьому поважному Паризькому пляцу, на очах цїсарської гавптвахти, де стоять на варті здоровенні гвардійці? Ні, це — щось од революції! Невже отут, у Берліні — вже революція? Та за кілька хвилин я вже був у посольстві й сидячи за сніданком оповідав про все, що бачив. Коли ось вбігає слуга й заявляє, що „біля райхстагу на площі стріляють“. Ми всі вибігли на саму гору, на

ах будинку, де був розведений невеличкий садок, і звідти обачили на площі біля монумента Бісмаркові червоні прапори, а від Тіргартена справді було чути постріли. На вулицях сюди й туди мчали авта з червоними прапорцями, бігали молоді люде з червоними повязками на рукавах, — все це було добре видно і з вікон нашого посольства. На вулицях то скупчувалися юрби народу, то нагло розбігалися на всі боки, почувши десь близько постріли. Все те скоїлося так зненацька, що робило вражіння, немов якийсь невидимий режисер махнув своєю паличкою, і от на вулицях Берліна інсценізовано картину із змістом: „революція“. Солдати, яких видно було на вулиці, всі були без погон (наплечних відзнак) і без кокард.

Так тяглося до смерку. Треба було думати, як добратись до свого отелю. Коло 5-ої год. вечера мені сказали, що приїхав, як звичайно, німець-шофер, але що з ним сидить двоє „товаришів“, котрі й беруться приставити мене до отелю (вони хотіли просто реквірувати авто, але шофер заявив, що воно обслуговує чужоземного міністра, тоді вони явились самі, щоб одвезти мене, а потім уже забрати авто для своїх потреб). Я подякував за таку чемність, але відмовився від їх послуг і заявив, що більше авта не потрібую, а до отелю дійду пішки. З того всього найбільше незадоволений був шофер. Як уже зовсім стемніло, я, Ермолів і Козловський вийшли з дому і через площі, що відділяють Бранденбургську браму від нашого посольства, почали пробиратись до отелю „Адльон“. В Тіргартені йшла якась перестрілка; на вулицях було багато народу, коло Райхстага стояла величезна юрба. Ми благополучно пробрались до самих Бранденбургських воріт; тут нас задержала сторожа, але довідавшись, що ми чужинці, перепустила. І ось ми в „Адльоні“, в наших кімнатах. В отелі якась метушня, переполох. Ми всі втрьох сіли в моїй кімнаті й балакали про події, коли зненацька, без попередження, в кімнату вривається пятеро озброєних людей, швиденько оглянули мою кімнату, заглянули в сусідню спальню і мовчки, як і прийшли, вибігли на коридор. Козловський за ними, питає, чогож їм треба; кажуть: „шукаємо офіцерів, та побачили, що ви — чужинці“. За якусь годинку прибігає слуга й каже: „панове, коли хто з вас не мешкає тут, то все одно мусите залишитись, бо всі входи й виходи з отелю замкнено, й нікого не випускають; зараз почнеться артилерійна підготовка“. — „До чого?“ — питаємо. — „До штурму цісарського палацу“. Козловський заночував у нас. Ждали ми, ждали тієї „підготовки“, та й полягали спати, не дїждавшись. Кажуть, ніби в ночі справді стріляли з легких гармат, — я нічого не чув.

На другий день вранці я рішив знову переїхати в посольство й засісти там, як в екстериторіяльному місці. Вибрався якимсь заднім ходом, не через Unter der Linden, і пробрався до будинку посольства. Вивісили над будинком український прапор, щоб усім було видно, що то посольство; так само зробили й усі інші посольства, змовившись по телефону між собою. Цілий день ішла метушня на вулицях, подекуди стріляли, бігали, мчались кудись на автомобілях. Уже можна було зясувати більш-менш хід революції: серйозного опору ніхто не ставив; тільки біля царського палацу десь засіли були офіцери чи юнкери, й їх ото мали штурмувати й вибивати. Десь побили офіцерів, десь поліцаїв. Ми телефонували в міністерство закордонних справ, але там нікого не було, всі розбіглись і поховались. У вечері, як звичайно, прийшов німець-телеграфіст, нас сполучили з Києвом, і я зараз же передав про все, що сталося, Палтову, який явився до апарату. Я спитав, щоб у нас на Україні? Каже, що тихо, а на випадок яких подій є думка мобілізувати перший намічений призив, що дасть понад 120.000 людей.

На третій день революції ранком я виглянув у вікно: було тихо; баби мили тротуар, їхав спокійно віз з капустою. Принесли відозву нового уряду: „солдати — до касарень! Робітники — до варстатів!“ І це, очевидно, не залишилось порожнім згуком. Революція скінчилась, всі беруться за роботу. Я зараз же почав робити заходи, щоб тогож дня на ніч виїхати до Швейцарії, звідки знову прийшла телеграма від Лукасевича, що мій приїзд потрібний як найшвидче. На вулицях було зовсім спокійно, і я пішов через Тіргартен до швейцарського посольства в справі переїзду. Мені видали особливий лист про вільний візд і виїзд. Між іншим в посольстві повідомили мене, що з Швейцарії викидають якусь большевицьку місію з п-ю Балабановою на чолі, і що ця місія їхатиме через Німеччину. Між іншим, з Берліна, за пару день до революції було вислано большевицького представника Йоффе: на двірці з пакунка, адресованого його місці, висипалися проклямації комуністичного змісту, тоді кинулись до інших пакунків, і виявилось, що то був цілий транспорт агітаційної літератури. Наслідком того Йоффе було запропоновано в 24 години покинути Берлін, що він і виконав.

Але, поладнавши з швейцарським посольством, треба було мати якусь візу або-що від німців. Виявилось, що треба мати дозвіл на виїзд від Gross-Soldaten-Rath'у, що засідав у будинку Райхстага. Єрмолов пішов туди. Там дуже охоче згодились дати перепустку і навіть обіцяли дати двох провожатих, членів Ради солдатських депутатів, аж до швейцарської границі. За годину до мене в посоль-

ство прибіг один з членів тої Ради, приніс перепустку і сказав, що моїми провозатими будуть не абихто: один — доктор теології, а другий — доктор прав. Ну, думаю, цікава буде компанія, не сумуватиму в дорозі! Я замовив чотири квитки до Ліндау: собі, Єрмолову і двом провозатим. Відїздити треба було у 8 год. вечера з Anhalterbahnhof'a. У 6 годин вечера як звичайно — розмова з Київом. Біля апарата — Палтов. Я передав йому вже заздалегідь підготовлений звіт про події, казав, що за годину маю виїхати на двірець. Палтов мене повідомив, що обставини вимагають призначення товаришем міністра закордонних справ Артемія Галіпа і що Гетьман дуже просить мене згодитись на це. Я вже раніше умовився при побаченні в Берліні, що цей пост займе В. Липинський, але почувши слова Палтова зміркував, що в Києві зайшли такі події, які може справді вимагають призначення конче Галіпа. Я відповів, що здаюся на волю Гетьмана. Далі Палтов повідомив мене, що тільки що він сам подався до димісії, яко „германофіл“ і що на тій же підставі має піти до димісії військовий міністр генерал Рогоза. Почувши таке, я запитав: чи не краще було би мені при таких обставинах скоріше вертатись до Києва? Я спитав особистої думки Палтова. На це він мені відповів, що мої особисті інтереси вимагали би негайного мого повороту, але в інтересах Української Держави лежить — всіми силами старатись добитись контакту і порозуміння з державами Entente'i і для того треба їхати на захід... Розуміється, що не було чого й думати про якісь особисті інтереси, коли справа вимагала подорожи на захід. Я ще коротенько нарадився з Штейнгелем, — і той казав, що треба їхати. Тоді я попрошався з ним і виїхав на двірець. Обое доктори, і теолог і правник, одурили мене і не явились на двірець. Їхати нам з Єрмоловим довелось у-двох і цілу ніч одбивати атаки на наше купе з боку солдат, що позаймали всі вагони в потязі. Цивільних пасажирів в потязі майже не було. Ні світла, ні опалу по вагонах. До нас на кожній станції стукаються „товариші“, ми показуєм перепустку від Ради солдатських депутатів і нас залишають в спокою, але на новій зупинці потягу теж саме.

З невеселими думками їхав я в свою подорож. Я передчував, що в Києві робиться щось недобре. Я навіть мав уже деякі дані, що там задумується якийсь переворот. Ще влітку, по прозьбі одного українського громадського діяча лівого напрямку я прийняв до міністерства на службу його брата, бувшого полковника синежупанної дивізії. Одже цей полковник прибув тепер до Берліна яко дипломатичний курер і привіз почту. Діло було саме в день відїзду до Швайцарії. Цей полковник в моїй присутности здавав бар. Штейнгелю дипломатичну почту. Передавши кілька паке-

тів, він задержав у своїх руках один пакет (так само запечатаний і в такому ж конверті, як і всі інші) і сказав, що в цьому пакеті його особисті папери і тому він просить його не розпечатувати, а залишити в нього. Барон Штейнгель з чемности залишив йому цей пакет, але мені якийсь інстинкт підказав, що тут щось нечисто. І полковник якось був стурбований. Я закликав його до окремого покою, почав з ним говорити і заявив, що догадуюсь, що він приїхав з якоюсь місією поза своїми службовими обов'язками. Він стурбовався ще більше. Тоді я іменем добра України почав благодіяти його, щоб він признався, з чим приїхав. Я розповів йому про міжнародне становище, про те, що Німеччина гине і що треба тепер шукати порозуміння з Entente'ю, за-для чого я їду до Швейцарії, що тепер кожний необережний, нерозважний крок може наробити страшного лиха... Тоді полковник признався мені, що він приїхав з дорученням від Національного Союзу: звернутись до нового німецького уряду з проханням допомоги проти гетьманського уряду. Я розповів йому, що вже я сам мав переговори з представниками німецьких лівих партій (деякі з них були вже міністрами в революційному уряді як от Зюдекум) про те, щоб вони вжили свій вплив для переведення на Україні реформи, але що тепер не пора взагалі зв'язуватись з німцями, що тепер треба шукати зв'язків з Entente'ю. Я пропонував йому скористуватись з прямого дроту й перебалакати умовно з Київом, пораявши там не починати ніякої акції, а дождатись наслідків переговорів з Entente'ю, самому ж — здержатись від якихсь переговорів тут у Берліні. Полковник мене послухав і на другий день справді балакав з Київом, але й там події розвивались так швидко, що випережали всякі міркування. Димісія Палтова по вимогам Entente'ї: значить уже з нею входять в якісь стосунки. Я про це нічого не знаю. Розуміється, добре було би вернутись до Києва і звідти вже вести діло. Але шкода — ось завтра буду на ніч у Берні, там уже стрінусь з представниками антантських держав, які сами, як повідомляє Лукаевич, шукають з нами зустрічі... Алеж з другого боку Національний Союз щось затіває: виходить, що в нього вже порвались налажені стосунки з урядом?

ХІ.

Через революційну Німеччину — до Швейцарії. Берн. Трівожні звістки з України.

Поїзд раз-у-раз зупинявся вночі, і до Мінхена я приїхав замість 6 год. ранку — десь коло 12-ої, і скорий поїзд на Ліндау вже відійшов. Не було сенсу їхати звичайним і тарабанитись трохи не цілу добу, краще переночу-

вати в Мінхені і завтра виїхати ранішнім Schnellzug'ом. Так і зробили. Мінхен теж переживав революцію. Все було позамикано; скрізь вешталась патрулі з червоними повязками. Офіцерів ніде не видно, солдати всі без погонів, без кокард. На другий день раненько ми були вже на двірці і тут довідались, що тимчасово всі потяги скасовано, крім одного особового, що відїздить в обід і до Ліндау прийде над ранок. Мене взяв одчай: стільки часу змарновано! Та що робити? Діждались того особового, забились кудись у куток вщерть переповненого вагона і тряслись так день і ніч. Коло 5-ої години ранку прибули до Ліндау і — о жах! — нам кажуть: в Швейцарії революція; вже третій день не приходять пароплави з Романсгорна і нема почти... Оттут то я був зовсім упав духом. Що робити? Їхати назад до Берліна — яких дві або три доби, чи ждати: а може вдасться якось проскочити до Швейцарії? Але ж революція і в Швейцарії! Так щож робиться там у нас на Україні? Я зателеграфував до Берліна, оселився в отелі над самим Боденським озером і став дожидати в буквальному розумінні погоди біля — тільки не моря, а озера. У день прийшла звістка, що в Швейцарії не революція, а генеральний страйк. Ну, слава Богу, коли страйк, то ще нічого! Одначе довелось прожити в Ліндау цілих три доби. Нарешті страйк скінчився, і з того берега прийшов пароплав. Можна було їхати. В Ліндау революції ще не було помітно; навіть солдати й офіцери носили відзнаки, і на пристані дуже строго оглядали всіх пасажирів. Мене не чіпали, не треба було показувати й перепустки від солдатської Ради, а тільки свій дипломатичний пас.

Ось ми на чистенькому, чепурненькому пароплаві. Над озером туман. Коли відпливаєм од берега, і зникають величезні кам'яні баварські леви, що стережуть вхід до пристані в Ліндау, берегів стає не видно з усіх боків і вражіння таке, наче пливемо по морю. Доволі високі хвилі. Але минає година, і перед нами вирина швейцарській берег. Коротенька процедура з пасамаи, записують імена в якісь книги, видають картки на хліб і на масло, і ми можемо сідати в поїзд. На станції продають шоколад, сир, ковбаси, — усе, чого не побачиш в голодній Німеччині, а ще дивніше: коли що купуєш, решту дають срібними грішми. Вже відвик я за війну від срібних грошей. Та й взагалі якось дивно було дивитись на країну, яка не зазнала війни. Скрізь бачиш здорових, молодих хлопців, і вони — не у військовій уніформі. Поїзд мчить нас на захід до Ціриха, й далі до Берна. Ще на пароплаві зауважив я одного немолодого пана, сивуватого, з сократовським носом і з виглядом явно не німецьким, не західно-європейським взагалі, а таким, що нагадував щось ніби з Росії, чи з України.

Цей пан опинився моїм сусідом і у вагоні. Він забалакав до мене дуже гарною російською мовою. Виявилось, що це відомий соціалістичний діяч Гельфанд, знаний під псевдонімом „Парвус“, давній емігрант. Він мав якесь відношення й до українства, видавши якусь брошуру українською мовою і розпитував мене про тодішнє становище на Україні.

Пізно у вечері прибули ми до Берна. Тогож вечера побачився я з д-ром Лукасевичем, і ми умовились, що на другий день вранці зустрінємось в помешканні нашої місії. Зупинився я в одному з кращих отелів Берна, де жила під той час ріжноманітна міжнародня публіка. Берн служив місцем для всіляких політичних *tendenz-vous* цілого світу; тут нищпорили політичні агенти й шпиги всіх воюючих між собою держав, і вітрили носом, чи не вдасться чогось довідатись про противну сторону. На другий день тільки що я встав, як до мене явився кореспондент одної з відомих англійських газет і прохав інтерв'ю. Я відіклав розмову трохи на пізніше, коли я довідаюсь про останні новини, бо підчас своєї мандрівки з Берліна до Берна був зовсім одрізаний од світа. Наша місія займала скромне помешкання, похоже скоріше на якусь торговельну контору, ніж на дипломатичну місію, на одній з центральних вулиць. Не встиг я ще як слід розговоритись з д-ром Лукасевичем і зясувати собі становище, як до місії зайшов шеф французького пресового бюро, який уже бував тут не раз, і попрохав прийняти його. Він мав, як сам заявив мені, дуже цікаві вісти і з тим подав мені телеграму: в цій телеграмі стояло, що кабінет міністрів Української Держави подався до димісії і що призначено новий кабінет під головуванням С. Н. Гербеля. Ішов список міністрів. Міністром закордонних справ призначено Афанасева. Француз пильно дивився на мене, поки я читав цю телеграму. Прочитавши, я повернув йому телеграму й сказав, що почуваю, як з мене звалився великий тягар, яким була для мене моя місія в тих обставинах, в яких я опинився на чужині, відрізаний від свого уряду й усякого контакту з краєм. Я постарався скоріше збутися гостя, щоб обміркувати становище удвох з Лукасевичем. Із реєстру міністрів для мене було ясно, що в Києві стався різкий поворот курсу: ідея національного українського кабінета, очевидно, впала, і натомість прийшов до влади кабінет російської орієнтації. З людей національного напрямку в кабінеті був лиш В. П. Науменко на посту міністра народньої освіти. Чому сталася така раптова, різка зміна? Я не міг зрозуміти. Ще так недавно Палтов повідомляв мене, що кабінет з участю діячів національного напрямку працює так добре, що все йде гаразд, і раптом — цей новий кабінет Гербеля! Щось мусіло

статися... Як же бути мені тепер? Хоча я не мав офіційного повідомлення, але таке мусіло надійти кожної хвилини. Я рішив, що з цього моменту перестаю вважати себе за міністра закордонних справ і не буду робити більше ніяких офіційних кроків, аж поки не дістану або підтвердження моїх повноважень для переговорів, або — повної димісії. Я не вважав можливим робити якісь офіційні кроки, не маючи вже стільки часу контакту з нашим урядом в такий гарячий момент і знаючи тільки, що в Києві зайшли якісь надзвичайні зміни. Тому я рішив не робити ніяких візитів, окрім як до державного секретаря по закордонним справам Лярді, котрому вважав своїм обов'язком подякувати за його ласкаві клопоти: я довідався, що як тільки почався страйк, до Романсгорна було вислано від швейцарського уряду автомобіль, який мав привезти мене до Берна, як би потяги не ходили.

В Берні я застав д-ра Е. Левицького, яко представника від новоутвореного галицько - українського уряду. Він був фінансований для своєї подорожі В. Липинським, з яким ми умовились ще в Берліні про матеріальну піддержку галицьких представників. Д-р Левицький дуже намагався іти разом зі мною й Лукасевичем до Лярді, але я це відхилив, не вважаючи такий спільний візит за зручний з огляду на те, що моє офіційне становище зробилось цілком неясним з моментом приходу звістки про зміну кабінета в Києві. Підчас візита у Лярді він дуже допитувався про те, що зараз діється на Україні і яке значіння має зміна кабінета. На се я міг відповісти лише, що будучи відрізаний від краю, не можу точно уявити собі характеру уряду й можливого урядового курсу, але гадаю, що напевно були якісь дуже по-важні причини, які викликали ці зміни.

Минув день, і прийшла звістка, що на Україні вибухло повстання, на чолі якого стали діячі національного напрямку, і що Гетьман проголосив якийсь акт про федерацію з Росією. Прийшла нарешті телеграма від Штейнгеля, що на Україні дійсно повстання, але повстанці вже розбиті і скоро цілий рух має бути припинений. Всі ці ляконічні звістки залишали поле для всяких здогадів; було неясно, в яким причиннім звязку між собою стоять усі ці події, що одні за другою стались на Україні: зміна кабінета, повстання, акт про федерацію... До мене тимчасом раз-у-раз зверталися представники англійської й французької преси й намагались, щоб я давав їм пояснення. Що і як міг я їм пояснити? Я сам був вражений до глибини души: це повстання, ця федерація! Я розумів, що між цими двома фактами є причинний звязок, і мені здавалося, що повстання є відповіддю на акт про федерацію, що воно є криком ображеного національного почуття, рухом відчаю. У мене аж на душі хо-

лонуло, коли я думав про це повстання й уявляв, що туди пішли наші національні діячі, наша молодь. Звістки казали, що повстання скоро буде придушене, — одже лється українська кров, падають жертви, цими жертвами напевно є наші молоді ентузіясти... Який жах! В розмові з представниками преси я старався з'ясувати їм, що на обов'язку держав Entente'ї, котра, як можна було догадуватись, вимогла акт про федерацію і котра, очевидно, допомогатиме втихомирити повстання, лежить обов'язок подбати, щоб не було репресій; я казав їм, що наші повстанці — то ентузіясти національного почуття, що це все одно, що діячі такого типу й напряду, як колись борці за свободу й національне визволення в Італії та інших європейських країнах, що коли Entente'а допустить якісь криваві репресії, то відповідальність впаде на неї, і цілі покоління українського громадянства будуть проклинати її, так як у свій час мадяри проклинали Росію, яка допомогла Австрії приборкати Угорщину. Те саме казав я й одному членові англійського посольства, з яким ми зійшлись одного разу приватно на обід, і тому самому шефу французького прес-бюро, який приніс мені першу звістку про зміну кабінета в Києві.

Я не уявляв собі справжнього ходу і розвитку подій; я не міг навіть допустити, що „Національний Союз“ давно вже вирішив повстання. Не знав я й того, що керманічі „Національного Союзу“, ведучи (при моїй, між иншим, участі) переговори про „українізацію“ кабінета, в той же час вели переговори з большевиками про те, щоб за їхньою допомогою зробити повстання проти українського уряду. Д-р Лукасевич явно спочував повстанню, не криючись з тим передо мною. Він не слухав моїх намовлянь, що йому, jako представнику гетьманського уряду, зовсім не личить виявляти таких своїх почувань перед чужими, бо цим він дискредитує і українську державність і свій власний престиж. Між иншим виявилось, що всі ті його звістки, що так спонукували мене спішитися до Швейцарії — про ніби то палке бажання представників Entente'ї вступити з нами в переговори, не зовсім відповідали дійсности. Д-р Лукасевич перебільшував значіння тих розмов, які йому доводилося мати з англійцями, французами, італійцями, і неясні натяки, нічого незначучі гречні слова приймав за виразне й категоричне бажання вступити з нами у зносини. Але коли певна охота завязати відносини з нашим правительством існувала безперечно в перші дні, коли представник Української Держави появився в Берні, то тепер, коли становище цієї Держави захиталося через повстання, ця охота дуже вменшилася, й дипломати Entente'ї заняли вижидające становище.

Майже цілий тиждень пройшов без ніяких дальших звісток про Україну. Те, що подавалося іноді по газетах,

носило абсолютно фантастичний характер і було явною газетярською вигадкою. Я доживав якихось повідомлень з Києва через Берлін, — їх не було. Нарешті в часописі „L'Ukraine“, видаваній в Льозанні В. Степанківським, появилася звістка, ніби Гетьмана арештовано й вивезено до Німеччини. Хоч як це здавалося неймовірним, але я зібрався і в той же день виїхав до Льозанни довідатись у самого Степанківського, звідки він взяв таку звістку. Зі мною поїхав і д-р Лукасевич. Редакція „L'Ukraine“ і українське прес-бюро, котре провадив Степанківський, містилося в гарненькій вілі, що була його власністю. Повідомлений про мій приїзд по телефону, Степанківський скликав до себе льозанську українську кольтонію, яка складалась з кількох душ. Прийшов між іншими один француз, приват-доцент місцевого університету, співробітник „L'Ukraine“. Та я насамперед звернувся до Степанківського й питаю: „Звідки Ви взяли звістку про арешт Гетьмана і пр.“ — „Я її сам вигдав!“ — „В якій цілі?“ — „Та бачите, ми нічого тут не знаємо, звісток нема, так от і вигдаємо сенсації, а потім, коли виявиться, що воно не так, — спростуємо.“ Властиво кажучи, Степанківський зробив так, як звичайно роблять газетярі, і з погляду спеціальної газетярської етики нічим особливим не прогрішивсь. А я тільки зайвий раз переконався, що газетним звісткам вірити не можна¹⁾. Одначе сим разом витівка Степанківського дуже мене розсердила, я не пішов на спільну вечерю до ресторану з усією компанією і на другий день виїхав назад до Берна, склавши тільки вранці візит гр. Мих. Тишкевичу, що мешкав в отелі Beau-Rivage в Уші. Я ще колись раніше познайомився з ним у Києві на засіданні Українського Наукового Товариства. Протягом цілої всесвітньої війни гр. М. Тишкевич сидів у Швайцарії й іноді виступав публично, видаючи різні публікації про українську справу. З розмови з ним я виніс вражіння, що він неприхильно ставить до Гетьманщини, але, що він бажав в даний момент для України, який був його власний політичний ідеал, я зрозуміти не міг. Днем пізніше гр. Тишкевич приїхав до

¹⁾ З тодішніх газетних курйозів цього рода пригадую такий. Вже приїхавши до Берліна перечитуя газети, що доставчала почта з України. Беру „Одеськія Новости“ (чи „Одеській Листок“ — точно не пам'ятаю, але одна з розповсюджених в ті часи одеських газет) і читаю телеграму з Києва: „Дорошенко виїхав до Берліна, щоб там продовжувати переговори з большевицькою місцею, перервані в Києві“. В слідуючому числі: „Переговори почалися. Дорошенко конферує з Раковським і Мануїльським“. Ще в дальшому числі: „Переговори ідуть успішно“. Знов через день: „В переговорах зясувалися певні труднощі. Становище погіршилось, але є надія, що відносини налагодяться знову“. Нарешті: „Переговори знову перервалися“. — Мушу сказати, що ніяких переговорів не було, ні Раковського, ні Мануїльського при мені в Берліні також не було, і всі звістки, систематично друковані в газеті, від початку до кінця чистісінька вигадка!

Берна віддати мені візит, і знову ми балакали на політичні теми, і знов я не міг скласти собі ясної думки, чого-б власне він бажав для України.

XII.

Я рішаю вертатись на Україну. Нова орієнтація берлінського посольства. Подорож на Україну. Між Рівним і Голобами. Повстанці. Поворот до Києва.

Нарешті залишатись у Берні стало для мене нестерпучим: без звісток, одрізаний від життя в такий горячий момент я почував себе невимовно тяжко. Я рішив вертатись до Берліна, щоб звідти спробувати проїхати в Київ. Уже все в мене було налажене для виїзду, коли нарешті прийшла телеграма буквально такого змісту: „Дорошенкові, Берн, отель Bernerhof. Його ексцеленція пан міністр закордонних справ наказує вам негайно вертатись до Києва. Підписав: барон Штейнгель“. Мене мов хто холодною водою облив: розуміється, діло йшло головно про форму, вираховану спеціально на те, щоб мене зневажити в очах чужих людей. Ясно було кожному, що ця телеграма буде звісна й швайцарському урядові, одже, починаючи з самої адреси, де не було поставлено хоча б звичайного в офіціальних зносинах „панові“, і далі в оцій умисне підкресленій титулятурі Афанасева, котрий „наказував“ мені вертатись! Я, що виїхав яко міністр з доручення кабінета й голови Держави, очевидно не підлягав наказам другого міністра, що заступив мене, тим більше, що ніякого офіціального повідомлення про свою димісію я так і не дістав. Одже і в Києві і в Берліні це все було вираховано на те, щоб мене понизити й зневажити. Як потім я довідався, фабрикація самого тексту телеграми в берлінськiм посольстві належала тим „росіянам з українського посольства“, що тепер, коли запанував „русофільський курс“, мстилися на мені, як на бувшому міністрові-українцеві. Разом із тим ця телеграма нарешті зясувала мені, який справді „курс“ запанував у Києві.

Дорога до Берліна була по німецькій території дуже тяжка. В Німеччині почалась демобілізація, і всі особові потяги були набиті солдатами, не тільки німецької, але й австроугорської армії. Солдати їхали в усіх напрямках. З боєм захоплювали місця по вагонах і добре ще — коли не викидали звичайних пасажирів. Цілих дві доби їхав я від Ліндау до Берліна, то куняючи десь у кутику, то вистоюючи в коридорі вагона, коли не було місця, серед натовпу роздратованих грубих солдатів; добрався до Берліна страшенно змучений і розбитий. Сяк так причепурившись в отелі, я зразу поїхав до посольства. Тут від бар. Штейнгеля я довідався вперше докладніше про події на Україні. Повстання

розвивалося, але Entente'a піддержувала гетьманський уряд, бар. Штейнгель мав в той самий день їхати до міністра Зольфа (його залишено міністром закордонних справ і при республіканському уряді) з ультимативним жаданням в імені цілої Entente'и: щоб німці допомогли здавити повстання на Україні; в противному разі війська Entente'и зроблять натиск на німців на Заході. Штейнгель гадав, що німці виконають це і що повстання буде ліквідоване за кілька день. Проголошення акту про федерацію зясовувалось категоричним домаганням Entente'и, яка при цій умові гарантувала Україні задержання її фактичної самостійности з гетьманом на чолі, з власним військом, міністерствами і т. д. Як дуже скоро виявилось, Entente'a не була в силі не тільки щось гарантувати, але навіть не змогла допомогти вдержатись гетьманові, якого присилувала до проголошення федерації і тим дала підставу виступити проти нього не тільки тим людям, що за всяку ціну хотіли повалити гетьманський устрій і самим захопити владу, але й тим українським патріотам, котрі в акті про федерацію побачили зраду ідеї самостійної української держави і тому виступили в обороні цієї ідеї.

В розмові я спитав бар. Штейнгеля, як розуміти прислану мені до Берна телеграму з дивовижним „наказом“ Афанасєва. Видко, це було прикро йому самому і він сказав, що дістав ще й другу телеграму, яку йому просто ніяково мені показувати. Я намігся і він показав мені цю телеграму. Афанасєв наказував „негайно відібрати в бувшого міністра Дорошенка всі скарбові гроші, які при ньому є і переслати їх до Києва“(!) Прочитавши цей документ, я не знав, чому більше дивуватись: чи безмежному його нахабству, чи очевидній безглуздости. Перш за все я, яко урядова особа, що виїхала в урядову подорож, мусів дати відчит тому, хто мене уповажив на подорож; одже в данім разі я мусів би відчитуватись перед новим прем'єр-міністром Гербелем. По друге, таке нечуване розпорядження „відібрати“ в мене гроші трактувало мене як злочинця — без усяких підстав. По третє: виїздячи в службову подорож і не збираючись робити ніяких витрат, окрім того, що зв'язано з службовим характером подорожи, я навмисне не взяв з собою власних грошей, щоб не було плутанини; одже, віднімаючи в мене гроші, тим самим мене наче засуджувано на вигнання з рідного краю, бо віднимались засоби для повороту. Нарешті, який був сенс „пересилати“ гроші до Києва? Зовсім натурально було би передати їх берлінському посольству на його конто, а не возити гроші до Києва, а потім з Києва все одно треба було би пересилати їх до Берліна на видатки посольства. Читач може подумає, що справа йшла про якісь мільйони? Ні, виїздячи з Києва, я взяв з собою всього на всього сімдесят тисяч

марок. Після двох тижнів життя в Берліні, після побуту в Швайцарії, в мене залишилось на руках щось коло п'ятидесяти тисяч марок і ще кілька тисяч швайцарських франків, що при тодішньому курсі (марка й шв. франк стояли тоді нарівні) складало яких 50—60 тисяч наших українських гривень. Невже Афанасев думав, що я за-для них зроблюсь емігрантом, зречусь сімі, рідного краю, доброго ймення і залишусь десь за-кордоном, втечу до Америки? Коли я виложив усі ці елементарні міркування бар. Штейнгелеві, він зауважив, що Афанасев певно мав на увазі щось інше, а саме — він боявся, що я використаю ці гроші для підтримки справи повстання, бо в Києві, мовляв, були певні, що я став на бік повстанців. Це мене ще більше здивувало й обурило: які підстави дав я в своїй діяльності тут за-кордоном думати, що я зраджую свій уряд і стаю на бік повстання? Звідки в Києві могли знати, що я думаю? Бо самі вчинки не давали ніяких підстав до таких висновків! Одно з двох: або туди кимсь умисне подавались про мене фальшиві інформації з того моменту, як я в останнє балакав з Палтовим по прямому дроту перед своїм виїздом до Берна, або в Києві вважали а рїогї, що я, як українець національного напрямку, мусів разом з іншими повстати проти Гетьмана після акту про федерацію.

Але я не був повстанцем. Хоч як тяжко та гірко було мені довідатись про акт федерації, але я вважав, що до цього приневолити обставини й бажання ратувати Україну серед того грізного катаклізму, що обхопив цілу Європу з моментом погрому й упадку центральних держав. Я не знав абсолютно, як і серед яких умов було проголошено федерацію, але був переконаний, що робити в цей момент повстання — значило йти на руйнування не якоїсь там форми ладу чи якогось уряду, але самої Української Держави. Бо хто б не переміг у цій боротьбі, все одно, її наслідком було би страшне ослаблення сил молодого держави в той час, як підіймали голови і простягали свої заборчі руки всі її сусіди на заході й на сході. На випадок же перемоги гетьманського правительства (що наче б то мало статися, вважаючи на берлінські інформації) з його нинішнім „русофільським“ курсом, я боявся страшної реакції, жертвами якої мали б впасти національні українські кола, особливо молодь, яка, як я думав, брала головну участь у повстанні. Хоч як осуджував я привідців і учасників повстання, але я розумів мотиви, які їх до того спонукали (я ще не знав тоді, що повстання було давно вже вирішене наперед, задовго до всяких „федерацій“) і мені було жаль цих наших людей. Тому-то я й хотів їхати тепер до Києва, щоб спробувати якось посередничити між ворогуючими сторонами, або принаймні, на скільки могтиму, впли-

вати на гетьманський уряд, щоб здержати його від репресій над повстанцями. З цього погляду та думка про мою нібито причетність до повстання, що панувала, видко, в Києві, була мені дуже не на руку.

Незалежно від телеграми Афанасєва та й не вважаючи її для себе за якийсь наказ, я думав передати скарбові гроші, що були при мені, бар. Штейнгелю, залишивши при собі лише кілька тисяч на дорогу. Так я й зробив. Одначе думка, що в Києві гадають, що я якимось розпоряджаю скарбовими грішми по своїй уподобі, була мені дуже прикра. Особливо прикро мені було те, що й сам Гетьман міг подумати, ніби я веду якусь акцію проти нього, тоді як в дійсності, як видко з усього мого оповідання, ніяких нельояльних замірів і вчинків у мене не було. Тепер, вертаючись до Київa і думаючи виступити в певній посередничій ролі, я головно рахував на свої відносини з Гетьманом і мені було важно, щоб він не мав сумнівів щодо моєї льяольности. Тому я рішив вислати до нього телеграму й попрохав Штейнгеля передати її по прямому дроту до Київa. В цій телеграмі я, скільки пригадую, прохав не вірити чуткам, які можливо ширяться про мене, що я підчас своєї подорожи виконував лише те, що мені було доручено, і з усього здам справу в Києві, як тільки повернуся, а що повстання я вважаю за діло страшне для України, яке може повести її до руїни. Та не довіряючи тому, що телеграму передадуть точно (або взагалі передадуть по призначенню), і бачучи, що в посольстві як раз готують пошту до Київa, я сів і написав Гетьманові скоренько листа, де розвивав ті самі думки, що й в телеграмі. Листа я написав російською мовою, сам уже не знаю чому, бо звичайно я писав до Гетьмана мовою українською. Цей лист я передав нашому дипломатичному курерові, адресуючи на міністерство закордонних справ, щоб його звітти передали по призначенню. І телеграма і цей мій лист, як побачимо далі, мали для мене дуже прикрі наслідки.

Поладнавши деякі необхідні справи, я почав готуватись до відїзду на Україну. Зі мною їхали д. Єрмолов і двоє урядовців нашого міністерства закордонних справ. Нам удалось добути собі купе за допомогою представника Ради солдатських депутатів, який доглядав за порядком на двірці, і пізно ввечері я покинув Берлін. Їхати довелося вже не на Варшаву, а в обїзд: на Граєво, Білосток, Берестя. Варшаву вже заняли поляки й не перепускали німецькі потяги. Ранком ми були на колишнім російсько-німецьким кордоні. В Білостоку цілком несподівано до нашого вагону всіла ціла компанія киян: княгиня Г., що їхала з Відня, моя знайома по Києву, д. Р-в — директор одного з департаментів нашого міністерства фінансів з жінкою, що вертався з Вар-

шави, і ще двоє панів-поляків. Більше цивільних пасажирів не було в цілому потязі; ми всі зібрались в однім вагоні й їхали далі вже вкупі. Поїзд ішов майже порожній: тепер рух відбувався зі сходу на захід, німці верталися до-дому, а на Україну майже ніхто не їхав. Так доїхали ми над вечір до Голобів, де треба було покинути німецький поїзд.

В Голобах дожидало нас велике розчарування що-до дальшої їзди: від Голобів поїзди далі не йшли. В Рівному сидів невеликий гарнізон гетьманських військ і на нього наступали повстанці. Взагалі, повстання, виявлялось, не тільки не було приборкане, а навпаки, розгоралося все більше й більше. Завдяки особистим зв'язкам д. Р-ва з залізничною адміністрацією йому вдалось добути службовий вагон, в якому вся наша компанія й оселилась. Це було великим щастям, бо в Голобах не було де росташуватись, а вже стояла зима: був початок грудня; в Берліні йшов дощ, а тут уже все було в снігу. Голоби уявляли з себе такий же кольосальний табор, як і місяць тому назад; пасажирські потяги не йшли, але без перерви надходили зі сходу ешалони з німецьким військом і всяким його майном. Тут пересідали німці в свої потяги. Було нагромаджено величезні купи всякого матеріялу і військового добра: повозки, коні, гармати, різні машини і т. п. Німецькі солдати збували все це за безцінь. Можна було купити за кілька десятків карбованців коня, кулемет, електричну динамомашину, — все що хочете. Через те в день до цього табору сходились з околиць сел люде, збирались різні спекулянти, і йшов торг — залізнична адміністрація не втручалась до цього, рада, щоб її хоч не зачіпали. Вдень булолюдно, товклись люде як на ярмарку. Вночі все затихало, тільки де не-де чути було постріли з рушниць, — чи це стріляли вартові для остраху, чи п'яні солдати для розваги — не відомо. З заходу майже що-дня приходили потяги з воєнно-полоненими бувшої російської армії, які вертались до-дому. В Голобах вони сідали в товарові вагони й мандрували далі.

Прожили ми оттак в Голобах дві чи три доби. Ставало чим далі, то все незручніше. Трудно було добувати продукти. Тоді ми рішили перекочувати до Рівного: все ж таки — місто, та й якось ближче до „світу“, може матимемо якісь вісти, може якось дістанемо сполучення з Київом. Наш вагон причепили до якогось товарового потягу і ми помаленьку посунули на схід. Ніч їзди і ми в Рівному. Наш вагон поставили на станції. Розпитав я, хто головний начальник у місті, кажуть — генерал Ч. За яку годинку генерал сам явився до мене. Старенький вже, в кожусі, рушниця через плече. Виявилось, що це мій знайомий ще з південно-західнього фронту. Першими його словами після вза-

емних привітань були: „в яких Ви відносінах з Петлюрою?“ Питання доволі двохзначне в даних обставинах, і тому я відповів ухильчиво: мовляв, колись був знайомий, але давно вже не маю стосунків. З розмови виявилось, що ціла залога генерала складалася з 600—700 людей, майже виключно з мобілізованих офіцерів. Я скоро побачив один відділ на двірці: переважно немолоді вже люде, якісь сумні, зморені. Поруч стояв у Рівному штаб німецької дивізії, що мав кілька тисячів людей і артилерію, але німці тримали нейтралітет. З Київом звязку не було. Повстання поширилось на цілу середню Волинь. На Поділлі начальник корпусу гетьманських військ ген. Янушкевич перейшов до повстанців з своїми кадрами. Трималася ще невелика залога в Кременці, але там стояли саксонці, дуже революційно настроєні, вони паралізували активність залоги. Я поїхав з генералом до його штабу до міста. Штаб містився в помешканні повітової земської управи. На стінах висіли портрети Шевченка, скрізь — українські написи, так само як і на всіх урядових інституціях. Я вперше був за часів Української Держави в провінції, і ці ознаки зверхньої українізації милували моє око. В штабі мені переказали ще деякі подробиці. З них було видко, що становище гетьманського уряду тут на західній Волині дуже слабке: сил майже не було: та й у Києві видко повстанці брали гору. В Рівному я прожив з своїми супутниками цілий тиждень. Сполучення з Київом не було. В той бік ішли тільки потяги з полоненими, але до якого пункта вони доходили — ніхто не знав. Що дня мені з штабу ген. Ч. присилали „оперативний звіт“, наповнений різними фантазіями. Я робив спроби увійти в звязок з Київом. Група німецьких солдатів, котра хотіла пробитись до Києва, взялася провезти з собою д. Ермолова. Він переодягся в форму німецького солдата, взяв деякі листи й поїхав. Але за пару день ціла компанія повернулась назад: доїхали тільки до Коростеня, а далі не пустили повстанці. З нудьги вештався я по Рівному, ходив оглядати історичний замок князів Любомирських; випав сніг, почалася наша українська зима, не дуже сувора, здорова. Що дня повз Рівно проходили потяги з ешалонами німецьких військ, які вертались до-дому з Бог зна яких далеких країв — з Кавказу, Палестини, Месопотамії. Але нічого певного від них про становище на Україні довідатись було не можна. Нарешті д. Р-в, який мав близьких знайомих серед місцевих залізничників, дізнався, що повстанчі відділи наближаються до Рівного і от-от можуть його захопити. Наше становище на двірці ставало дуже небезпечним, тим більше, що до нашої компанії прилучились, упроставшись прийняти їх до вагону, ще двоє людей: барон Ф. і граф Ш. По місту почали ширитись чутки, що у вагоні,

який стоїть на двірці, живуть якісь значні пани „контр-революціонери“: одже, як би справді настали які-небудь заворушення, то в першу голову кинулись би на наш вагон. Надія на ген. Ч. була невелика: він сам міг кожної хвилини кудись утікти з своїм невеличким відділом; потяг з кількох вагонів і платформ з двома гарматами весь час стояв на поготові. Ми зібрали всіх мешканців нашого вагона на нараду й порішили „відступити“ потихеньку назад, до Голобів. Умовились з начальником місцевого залізничного району, наш вагон причепили потихеньку вночі до якогось товарового потягу, що йшов на захід, і виїхали до Голобів. Генералу Ч-ву не дали знати про свій відїзд — навмисне, щоб не задумав з яких-небудь причин нас задержати. На ранок були в Голобах. Тепер тут було іще непривітніше ніж тиждень тому: все кругом вкрито снігом — безконечна біла пустиня. Десь на численних коліях станції ворущаються люде — здебільшого німці, але нас упередили, що випадки грабунку й нападу на переїзжих зробились останніми часами звичайним явищем. Службовці станції радили нам переселитись краще до Ковеля, що звідси в 25 верстах. Я поїхав до Ковеля на розвідки. Їхати треба було вже в німецькому вагоні, бо звідси починалася зона німецької окупації. У Ковелі я розшукав місцевого повітового старосту, тутешнього українського діяча; до нього зайшов д. М. Косач (син Олени Пчілки), що був місцевим дідичем і теж, здається, виконував якусь адміністраційну функцію. Прийшов іще якийсь земляк. Всі радили переїхати до Ковеля і навіть узялись пришукати помешкання для цілої нашої компанії на 7—8 людей. Ковельські земляки дуже побоювались ворожих виступів з боку поляків, котрі все близче присували свої озброєні відділи, а німці вже зовсім не цікавились місцевими справами, дбаючи тільки про одне: як би швидче вивезти всіх своїх з України і з дальших земель до-дому. Я вперше в житті був у Ковелі, в цім кутку західної Волині, і мені цікаво було придивитись до нього. Та не було часу. Все таки мені кинулось у вічі кілька українських вивісок, українська книгарня, „Просвіта“, кооперативна крамниця. Ковель своїм зверхнім виглядом нагадував мені типове провінціяльне місто на Україні: великі площі, багато садів, жидівські крамниці. Незвичайним було тільки зустрічати на кожнім кроці німецьких солдатів, що ходили по крамницях і закупували провізію, щоб везти до своєї голодної батьківщини. А тут, дарма що під німецькою окупацією і серед знищеного війною краю, всеж таки було всього досить: скрізь можна було бачити по крамничках сало, ковбаси, білі булки. Памятаю, як тішилася компанія наших полонених, що верталась з Німеччини: серед неї я пізнав одного знайомого, це був священник з табору укра-

їнських воєнно-полонених у Раштаті; я познайомився з ним пару тижнів перед тим у Берліні. І він і його спутники не могли досить натішитись з того, що вони нарешті на рідній землі, що скрізь такий „добробут“, можна „усього“ дістати!

З цією компанією я й вертався до Голобів, умовившись з земляками, що завтра переїду з цілою компанією до Ковеля. Ми забрались до вагону, густо набитого полоненими офіцерами-росіянами й українцями. Бідолахи їхали голодні в холодних, непалених вагонах, з вибитими шибками по вікнах, але тішились, що от-от будуть дома... Вони може й не передчували, що то їх чекає там „вдома!“ Я добився до свого вагону пізно увечері. Мені зараз же передали, що мене тимчасом викликав до телефону з Рівного начальник німецької дивізії, яка там стояла, — по дуже важній справі. Прохав підійти до телефону, як тільки повернусь, хоча б це було й серед ночі. Побрів я до станції до телефону. До мене озвався російською мовою голос (це був якийсь німецький офіцер з штабу дивізії) і повідомив про таку річ: відділ генерала Ч-ва покинув Рівне і відступає до Луцька. Рівне от-от займуть „республіканці“, з ними вже війшли в стосунки. Начальник дивізії хотів би уникнути якихсь непорозумінь між німцями і республіканським військом і тому прохає мене сісти на паротяг і негайно прибути до Рівного, щоб виступити в ролі посередника. Начальник дивізії „гарантує мені безпечність і недоторканість моєї особи“. Разом із тим сповіщає мене, що Гетьман уже зрікся влади і Київ має заняті військом Директорії. Я був дуже здивований пропозицією німецького генерала, і відповів, що не можу взяти на себе посередництва, не знаючи, чи на це згодиться друга сторона. На це той же голос заявив мені, що ось саме приїхали від республіканських військ уповноважені, і я можу з ними сам перебалакати. За хвилинку в телефон забалакав другий голос — по українськи. Рекомендується полковником Сокальським. Я переказую йому тільки що зроблену мені пропозицію. „Та чого там з ними багато говорити! — озивається голос — от ми займаємо просто без усякої проволочки Рівне, а вони хай собі забираються до Німеччини!“ — „Так виходить, мого посередництва не треба?“ — „Та розуміється!“ — „Ну, а можна було б мені приїхати до Рівного, щоб потім їхати до Києва, як що шлях уже відкритий?“ — „Скільки хочете“. З німцем я вже після цього й не балакав.

Тимчасом на станції мені показали текст зречення Гетьмана. Виходить, що тої влади, якій я досі служив, уже нема. Мені сказали, що тепер у ночі можна перебалакати з Берестям, викликавши краєвого старосту Ол. Скорописа-Йолтуховського. За кілька хвилин справді озвався Скоро-

пис. Хоч голос долітав дуже слабо, але я розібрав дещо. Скоропис підтвержував, що Гетьман зрікся, що в Києві вже нова влада і що він сам збирається виїхати до цієї влади по службових справах: думає їхати автом через Звягель.

Всі ці звістки зовсім міняли мої пляни й наміри. Гетьман зрікся... виходить — між старою і новою українською владою сталось якесь порозуміння. В усякому разі всі мої наміри — спробувати виступити в якійсь посередницькій, примиряючій ролі — тепер відпадають. Тепер мені зостається просто вертатися до-дому, здати звіт з моєї подорожи новому українському правительству (я гадав, що йому всеж таки буде цікаво довідатись від мене про закордонні настрої) і зайнятись своїм власним ділом вже як звичайному громадянинуві. Я вернувся дуже пізно до свого вагону, де не спали та дожидали, що я принесу. Я сказав, що хочу вертатись до Києва і, коли вдасться влаштувати переїзд, то можу взяти з собою цілу нашу компанію. Всі, розуміється, з радістю пристали на те. Одже замість Ковеля — знову до Рівного.

На другий день вранці причепили наш вагон знову до якогось порожнього товарного поїзда, і ми помаленьку стали посуватись на схід. Коли наблизились до Рівного, вже зовсім смеркло. Тільки що став наш поїзд підходити до станції, як нагло по нашому вагону мов горохом застукотіло, потім іще так само: наш поїзд обстрілювали. Але машиніст прискорив ходу, і за десять хвилин ми вже підїздили до яскраво освітленої високими ацетиленовими лихтарями станції. Наш поїзд ставав десь на одній з дальших від перону колій. По перону й по коліях сновигали якісь узброєні люде; чути було весь час постріли. Ми догадались: це повстанці тільки що заняли станцію. Що його робити? Рішили йти навпростець. Я з д. Р-вим вийшли з вагону, наказавши всім сидіти тихо й не запалювати світла, і звернулись до першого ж вояка — молодого сільського хлопця, в кожусі, з рушницею: „гей, хлопче, а де ваш старший?“ Той показав на станцію. Ми туди, запитуючи, весь час, де старший. Нас пропускали й не займали. Але старшого не було — він, як сказали нам, поїхав до міста на засідання міської думи. Нам показали кімнату, де містилася комендатура республіканських військ і там ми зустріли молоденького парубка, з яким я познайомився ще той раз, як жив цілий тиждень у Рівному. Це був українець, він тоді весь час розпитував мене про український театр у Києві, його найбільше чогось інтересувала театральна справа. Тепер він був на станції в ролі комісара від нової влади. Зустрів мене дуже привітно, дарма, що знав, що я ж недавно ще був „гетьманським міністром“. Зараз же казав поставити охорону біля нашого вагона, оповістив своїх

підвладних, що це „свої“ і розповів нам, що тут коїться. Виявилось, що ціла німецька дивізія спасувала перед одним ешалоном „республіканських“ військ, котрі заняли того ж дня Рівне, роззброїли німців і пустили їх до-дому навіть не по залізниці, а щоб ішли „походним маршем“ по шосі через Олику до Голоб. А весь цей ешалон складався з кількох сотень мобілізованих селян. На чолі ешалону стояв полковник Осмоловський. За пів години явився й сам цей полковник. Він теж зустрів нас, як „своїх“. Я заявив йому, що ще з Голобів вислав до Київа телеграму на імя міністра шляхів (я довідався, що обовязки міністра шляхів виконує А. В. Лукашевич, що за Гетьмана був товаришем міністра шляхів), прохаючи дати дозвіл проїхати в Київ спеціальним поїздом. Так порадили мені залізничники: рух іще не відновився, і я би перший мав проїхати до Київа. Одже тут у Рівному я довідався тільки, що дозвіл уже прийшов. Полковник Осмоловський сказав, що готовий допомогти мені чим може, прохав тільки завезти до Київа торбу грошей, які відняли в німців: пять міліонів карбованців. Я ухилився від цієї місії, але якісь листи до Київа взяв. Полковник Осмоловський запропонував мені й охорону — двох немолодих уже дядьків, які дуже зраділи, почувши, що їм дають таке доручення — проїхатись до Київа.

Ще вдосвіта було подано паротяг, до якого причепили наш вагон. Для обережності це робилося далеко від станційного будинку, десь на коліях. Вже мали рушати, коли виявилось, що нема наших провожатих. Побігли, збудили їх. Та ось і вони, поспішають, несучи якісь клунки. „Що це у вас, дядьку?“ — спитав я одного. — „Та це, пане, завойоване!“ Мабуть, щоб зручніше й вигідніше було ліквідувати це „завойоване“, він і був такий радий, що їде до Київа. Їхати прямим шляхом на Здолбунів, Бердичів і Козятин було ще неможна і поїхали круговою дорогою, спочатку до Сарнів, а вже звідти до Київа. Це був перший поїзд, що йшов до Київа з того часу, як через повстання перервано комунікацію. Ми майже ніде не спинялись, хіба щоб набрати дров та води, і то робили це не на великих станціях, а на малих. Скрізь з цікавістю дивились на цей надзвичайний поїзд з двох вагонів (причепили ще й другий вагон з якихсь технічних міркувань), з завішеними вікнами. Думали, певно, що то їде делегація або якісь посли. Промчали, не зупиняючись, повз Сарни. Там один бік станції був у руках української республіканської влади і там висів жовто-блакитний прапор; другий бік був у руках комуністів з проголошеної комуністичної республіки в містечку Домбровиці і там маяв червоний прапор. Виїхавши з Рівного в 5 годин ранку, ми над вечір наближались уже до Київа. Вже смерклося, коли наш поїзд підхо-

див до Поста Волинського. Тут нас зупинили. До вагону зайшов патруль з старшиною на чолі. Всі балакали по російськи. Подивились на пропуск, виданий полковником Осмоловським, і зараз же пустили їхати далі. Київський двірць мав порожній вигляд. В той же час його прикрашували й декорували прапорами, ялинками, — збирались зустрічати Директорію, котра мала прибути на другий день, 19 грудня. Я швиденько попрощався з своїми супутниками і, знайшовши біля вокзалу візника, скоріше поїхав до-дому, нетерпляче дожидаючи, що ось почую всі новини. Але вдома я нікого не застав, жінка була в театрі. Не маючи змоги втерпіти дожидаючись, я побіг до Ів. Ів. Мірного, що жив по сусідству. Від нього й довідався про все, що сталося в Києві. Довідався також, що до „гетьманців“ ставляться в колах нового уряду дуже вороже, але як ставляться спеціально до мене, нічого певного поки не можна було сказати.

XIII.

Київ під Директорією.

На другий день пішов я до Міністерства Закордонних Справ. Служащі зустріли мене — хто радісно, привітно, поздоровляючи з щасливим поворотом, хто — стримано й холодно, уникаючи балачок зі мною. В прийомній була сила народу. Гордо похажали з виглядом переможців М. Любинський, М. Левицький та інші діячі з часів Центральної Ради. Тут же крутився А. Галіп, який залишився на посаді товариша міністра закордонних справ і при новому уряді. Я пішов до Вол. Чеховського, який був тепер одночасно прем'єром і міністром закордонних справ. Він прийняв мене дуже привітно: „Слава Богу, що Ви приїхали! Помагайте нам, помагайте!“ Цими словами привітав він мене. Коли я спитав, чим же я можу допомогти, він прохав скласти список людей, яких, на мою думку, треба було б призначити на посади послів за кордоном від нового уряду. Я згодився скласти такий список і занести на другий день. Чеховський сидів за моїм колишнім столом і робив нотатки на великому бльокноті, який раніше уживався мною й був на половину заповнений моїми записами: як раз на цьому бльокноті я записував звичайно всі справи, з якими їздив на доклад до Лизогуба й до Гетьмана. Чеховський продовжував його з першої чистої сторінки, не поцікавившись, видко, які каверзи замишляв проти народу гетьманський міністр. Після ласкавого прийому у Чеховського зразу змягчилися й усі урядовці і тепер оточили мене цілим гуртом, розпитуючи про мою подорож і мої пригоди. Микола

Левицький, на моє жартовливе запитання, чи строго будуть мене судити за участь в гетьманських правительстві, не зрозумівши жарту, серйозно відповів, що треба попередити розглянути всі мої папери, чи нема там чогось компромітуючого, і що він належить також до тої комісії, яка цей розгляд буде робити. Щоб зрозуміти, як дивно прозвучали для мене ці слова Левицького, треба знати, що він, скоро по своїм вступі до Міністерства, напросився (яко віце-директор департаменту чужоземних зносин) завідувати шифрованою кореспонденцією, і я йому це доручив, за виїмком особливо важних телеграм. Та й що до цих останніх, то пізніше зміст їх всеодно ставав йому звісний. Одже на основі яких „таємниць“ у моїх паперах збирався він мене судити, — і по сей день зостається для мене загадкою.

Побувавши в деяких українських редакціях і зустрінувшись з цілим рядом знайомих, я довідався, що кола Директорії дуже настроєні проти мене. Мене навіть остерігали, щоб я не ходив у день по вулицях, а то якийсь січовий стрілець, мовляв, може мене впізнати і пирнути багнетом. Я не надав ніякого значіння цим острогам і мушу сказати, що зустрічав силу людей, які мене знали, і ніхто не тільки не сказав мені прикрого слова, але навіть не було нікого, хто б при зустрічі зі мною не виявляв радости, що я повернувся живий і здоровий до Києва. В редакції „Ради“ я зустрівся з А. Д. Марголіном. Він стрів мене доволі кисло і зараз же заговорив, що я мушу якось реагувати на уміщену ще за гетьманського правління телеграму в газетах під заголовком „Дорошенко проти Петлюри“. Діло в тім, що коли була одержана Гетьманом моя телеграма з Берліна про те, що я не являюсь прихильником повстання, він показував її декому, і вона стала звісна. Тоді хтось подав про неї звістку до часописів, і ті умістили її в перекрученому вигляді й під сенсаційним заголовком. Це дуже стурбовало і мою жінку, і мого дядька, П. Я. Дорошенка, і той двічі звертався до Гетьмана, щоб він показав йому оригінальний текст моєї телеграми. Але вона десь пропала, і її так і не знайшли.

Скоро довідався я, що до рук Директорії попав також і мій лист, писаний до Гетьмана. Як він попав до Директорії, я тільки недавно, вже на еміграції міг зясувати. Гетьман його одержав і читав декому. Потім, перед своїм виходом з будинку, коли вже повстанці мали захопити Київ, він палив деякі папери і, не встигнувши зробити те все сам, доручив комусь із своїх ад'ютантів докінчити нищення паперів. Але не все було знищено, і частина залишилась в кабінеті. Серед тих паперів був і мій лист. Він то й був тепер причиною великого озлоблення проти моєї особи, хоч в цьому листі нічого політичного й не було, коли не раху-

вати моїх запевнень в лояльності що до Гетьмана і прохання не вірити чуткам, ніби я вжив на якусь мету казенні гроші. Мені переказували потім, що деякі члени Директорії настоювали на моїм арешті та взагалі виявляли крайнє проти мене роздратування. Явившись на третій чи на четвертий день до Чеховського (він усе закликав мене для порад) і передавши йому якийсь папір, що він прохав мене скласти, я був здивований дуже холодним прийомом. Він сухо мене зустрів, узяв папір і вже більше ні про що не питав і не прохав. Я попросився, здав усі казенні гроші, які залишались у мене після подорожі і більше до Міністерства вже не заходив. Мені переказали, що причиною наглої зміни у відношенні до мене Чеховського був усе той нещасливий лист.

Я відвідав дядька, П. Я. Дорошенка. Старий був дуже пригноблений подіями. Його залишили на посаді, не вважаючи на те, що він був у близьких особистих стосунках з Гетьманом. Мабуть взяли на увагу те, що він у свій час різко осуджував акт про федерацію, і це було звісно. Може вплинуло й те, що всі урядовці його Управління подали колективну просьбу про його залишення на посаді, — його дуже любили. Але він почував себе ніяково серед нових обставин і нових людей, його пригнічувало передчуття якогось страшного лиха, що насуває на Україну. Мушу сказати, що ця тривога, ця непевність, якісь сумні передчуття панували скрізь по всіх українських колах, де тільки я бував. Не знаю, як у самім правительстві, але серед маси українського громадянства ніякої певности утвореного становища не було. Приїзжі з провінції оповідали, що там шириться повна анархія і всі ждуть прихода большевиків. С. Підгірський, що приїхав з Житомира, оповідав мені про тамошній погром. Але, як це ні дивно, майже ніхто не говорив про те, що ж тепер буде з Україною. а всі думали лиш про те, як би виїхати за кордон, пристроївшись до одної з безчисленних місій та комісій. Одного разу стрів я на вулиці інженіра С. Кршижановського, що служив колись зі мною в Союзі Городів. Питає мене, що тепер буде, чого можна сподіватись — і зненацька як заплаче, зовсім як мала дитина: „Знаєте, каже мені, — не про себе я думаю, а жаль мені України, що з нею тепер буде?“ Це була одинока людина, що на моїх очах плакала за Україну; але вона як раз і не належала до гурту „свідомих українців“.

Дивлячись збоку, справді не можна було не прийти до висновку, що новий лад довго не вдержиться. Влада не мала авторитету. Не знаю, чи здавали собі справу ті, що починали повстання, — що звалити уряд Гетьмана може й легко, але що налагодити якийсь інший лад — дуже важко вже через одне те, що при кожному рухові, який ставить

собі метою щось скинути, щось зруйнувати, набирають великої сили всякі деструкційні стремління взагалі. Одже й Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з ним ради. Та армія, що так легко й швидко зібралася в її руках в падолисті, ще легче й швидче розлетілась і розтанула, коли головна мета — повалення Гетьмана — була досягнута. Перейшовши до рук ріжних отаманів, військова справа опинилась в такому самому стані, як була рік тому назад, в січні 1918 року. А в той час большевики вже насували на Україну, брали Харків, Полтаву, Катеринослав, захоплювали майже ціле Лівобережжя. Один з моїх приятелів і співробітників по міністерству закордонних справ, що опинився на дуже високій посаді при самій Директорії, з одчаєм оповідав мені про той хаос, безладдя й безголов'я, які панували „на горі“. Нова влада почала з того, що одним розчерком пера позвільняла з посад усіх урядовців, призначених за Гетьмана. Назад приймали лиш по встановленні благонадійности, а що благонадійність по-свідчували особливі комітети зпоміж самих урядовців, легко собі уявити, яка з того вийшла деморалізація, і скільки порядних та чесних людей залишилося поза бортом, а на посадах позоставалися люде меткі, проворні, що вмiли знайти собі протекцію або приподобитись новому начальству, вдаючи з себе завзятих самостійників та шовіністів. А тимчасом урядовий апарат та сякий-такий лад і порядок по всіх галузях державного життя і господарства, з великими зусиллями заведені за попереднього уряду, руйнувалися й нищилися. Як то звичайно буває при всяких переворотах і розрухах, на верх життя вибивались і впливали не кращі люде, а гірші, які вмiють припасуватись до всякого режиму і до всякого уряду. Так було перші часи й після гетьманського перевороту, але тоді були інші обставини, була зовнішня сила, яка залізною рукою тримала порядок; тому-то влада встигла зорганізуватись і наладити порядок у країні, — та й то було важко. Тепер же, коли всі деструкційні, ворохобні елементи не знаходили собі ні опору, ні впину, нова влада, навіть, коли б вона й поставила собі головним завданням за всяку ціну завести лад і порядок, — ледви чи змогла б цього досягти. А їй доводилось думати не стільки про якісь організаційні завдання, скільки про реалізацію тих широких обіцянок, тих палких гасел, які були кинуті в маси, щоб привернути їх на свій бік на початку повстання. Ставши ж на цей шлях, доводилось поневолі ставати на похилу площу й котитись, котитись невідомо куди, — куди донесуть хвилі розбурханого моря. Верховна влада, здійснена в Директорії з пяти осіб, випадково зведених до купи, і з Ради Народніх Міністрів, опинилась играшкою в руках лівих партій, що почали боротись між собою за перевагу. Яко протилежність

„російській орієнтації“ попереднього правительства було проголошено твердий самостійницький і національний курс. Але цей курс переводився часами в таких формах, які лиш осмішували уряд і безпотрібно дратували населення, як наприклад наказ перемалювати в Києві всі вивіски в трьохденний термін з російської на українську мову.

Я вже тільки що казав, що серед українського громадянства запанувала якась „тяга“ за-кордон: хто тільки міг, старався записатись до якоїсь дипломатичної місії й виїхати. Формувалось безконечне число дипломатичних місій до всіх держав світа. Солідні українські діячі, особливо з кол ес-ерів, чия присутність особливо була би потрібна під такий час на місті (бо треба ж було комусь переводити на практиці проголошений національний курс), спішили на перебії розібрати між собою різні посольські посади й виїхати за-кордон з усім своїм родом. Можна було подумати, що вся „свідома Україна“ задумала виселитись в чужі землі. Хто не виїздив з місіями, той брав закордонний відпуск, щоб швидче опинитись поза межами рідного краю й подалі від „вдячного народу“. Це видовище масового „ісходу“ національної української інтелігенції з одного боку сіяло серед звичайних обивателів міста паніку, а з другого — дуже дратувало: мовляв, заварили кашу, а самі тікають! До місій та комісій, що виїздили за-кордон, прилипала маса всякого випадкового елемента, що не мав нічого спільного ні з дипломатією, ні з українською справою і який по приїзді за-кордон (першим етапом цього „переселення народів“ був Відень), почувачи себе вже поза межами досягання і большевиків і своєї власної влади, давав волю своєму смаку й апетитам, так що до кращих отелів Відня, як мені потім переказували, перестали були якийсь час пускати до себе людей з українськими паспортами. Весь цей ісход української демократії за кордон та її перші кроки на закордоннім ґрунті дуже яскраво змалював В. Винниченко в III томі свого „Відродження нації“ під дуже ядовитою, але влучною назвою „Гергепа за кордоном“.

Виїзд цієї „Гергепа“ коштував українському державному скарбові великих грошей. І що цікаве: в той самий час як мільйони народніх грошей викидались на опоряження величезних місій (ніхто не завдавав собі питання: чи ж потрібні вони? Чи приймуть їх ті держави, куди їх висилали?), на формування отаманських загонів, які далі штабів не йшли, на всякі більше або менше екстравагантні затії, — от як вираження на державний кошт за кордон спеціальної „Республіканської“ капелі, яка своїм співом мала зворушити серця європейської буржуазії й подвинути її на визнання самостійної України; так ото в цей самий час на сторінках київської української преси друкувалася постійна

рубрика: „Куди дівались народні гроші?“ В цій рубриці друкувалися списки видатків, які робив гетьманський уряд на різні державні справи. Між иншим в цій рубриці фігурували два мільйона карбованців, які я з великими труднощами провів яко фонд для організації й утримання наших дипломатичних місій у Франції, Англії та Америці, і з яких фактично не було ще витрачено й сотні тисяч, хоча робилися видатки з них ще й на інші місії. Можна було подумати, що це зразок якогось розтринькування державних грошей або-що? Тимчасом це був звичайний нормальний видаток, котрий коли й мусів би когось дивувати, то хіба скромністю своєї цифри. Взагалі тому, хто знав, як обережно, майже скупю вів свою господарку гетьманський уряд, як беріг кожную копійку, — тому читати ці рахунки було просто смішно. Одночасно з друкуванням списків витрачених грошей ішло по газетах цькування громадських діячів, які піддержували курс політики скинутого уряду. Перед в цьому цькуванні вела „Рада“, містячи статті під загальним заголовком „Під суд!“ Один день вона домогалась суду над М. Василенком, другий над В. Науменком, третій над Д. Григоровичем-Барським і т. д., добре тямлячи, що в умовах тодішнього моменту це був заклик не до суду, а хіба що до самосуду. Коли я при стрічі з А. Ніковським, автором цих статей, запитав його, на що він це робить, Ніковський відповів, що домаганням суду над певними особами він як раз і хоче забезпечити їх від прояву „народнього гніву“. Взагалі в ці дні люде неначе втратили всякий критерій для розрізнення того, що моральне, а що ні, і писали часом такі річі, яких самі б посоромились в звичайний час. Це витворювало надзвичайно важку, отруйну атмосферу, від якої, здавалося б, утік світ за очі, щоб не бачити й не чути нічого цього.

Я добре бачив, що при сучасному курсі української політики для мене нема місця, і що моя служба була б і неможлива і небажана. Та хоча б мене й кликали, я не міг би піти: просто не стало б на те духу. Одже я з перших днів свого повороту до Києва рішив одійти від усякої політики і зайнятись виключно літературною працею. Я засів вдома і почав писати. За короткий час встиг докінчити книжку про Костомарова, написав кілька популярних брошур, почав писати для „Нашого Минулого“ історію галицької руїни 1914—1917 років. Податись кудись з Києва я не мав куди, та й не дуже хотілось куди небудь виїздити. Після всього, що було пережито за останні два місяці, почувалась якась особлива духова і фізична втома. Хотілося забитись кудись у куток і сидіти тихо за літературною працею. Прийдуть большевики: що ж робити? Хай буде, що буде! Але доля судила инакше.

В середині січня 1919 року зайшов до мене проф. В. Біднов, який їхав до Кам'янця Подільського до недавно заснованого університета і предложив мені подати в міністерство народньої освіти прохання про призначення мене приват-доцентом до цього університета по кафедрі історії України. Він казав, що кам'янецька професура дуже охоче бачила б мене в своїм гурті, але згідно статута перший склад професорів мав бути призначений. Ректором університета був проф. І. І. Огієнко, котрий тепер був одночасно й міністром освіти. Я послухався ради проф. Біднова: справді, виїхати на якийсь час з Києва до Кам'янця, де можна було б спокійно працювати, — це було б дуже непогано, хоч і жаль було кидати свою хату, свої книжки. Я пішов до Огієнка. Він стрів мене дуже привітно і за якусь годину справа була полагоджена. Моє призначення було підписане і за кілька часу я мав уже виїхати разом з гуртком професорів, що також їхали до Кам'янця. Я почав на швидку руку ладитись до виїзду, бо 22 го січня треба було вже вирушати: Огієнко обіцяв на цей день виклопотати для нас окремий вагон. Чомусь мені здавалося, що я вибираюсь з Києва ненадовго. Моя жінка залишалась у Києві, не бажаючи покидати Державний Драматичний Театр, заснований головню її ж заходами ще за Гетьмана. Я не передчував, що покидаю Київ надовго, може й назавжди...

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини про недавнє-минуле

Частина четверта.

Під Директорією. На чужині (1919—1920).

ДНІБУ

З Київа до Кам'янця

Я виїхав з Київа 22 січня 1919 року, в день, коли там мала бути урочисто проголошена злука Великої України з Галичиною і мав розпочати свої наради Трудовий Конгрес. Останні дні перед виїздом, буваючи в різних установах, одвідуючи на прощання своїх знайомих, я скрізь помічав дуже тривожний настрій, головню в українських національних колах. Ніхто не вірив, що влада Директорії довго вдержиться, всі сподівалися, що в Київі скоро будуть большевики. Коли хто не висловлював своїх побоювань одверто, то все одно зражував себе тим, що збиравсь тим або іншим способом покинути Київ: або лагодивсь їхати з якоюсь місією закордон, або брав відпустку, щоб також їхати закордон. Здавалось, ніби настав якийсь спеціальний сезон для закордонного лікування або спочинку, літні ферії в січні місяці. І от що кидалось у вічі: відпустки брали люде, які стояли на чолі інституцій або взагалі на відповідальному становищі і які, здавалось би, в такий непевний і тривожний час мусіли б сидіти на місці. Особливо це стосувалось військових. Заходжу, памятаю, до одного знайомого, начальника юнацької школи: їде закордон в двохмісячний відпуск. Зустрічаю на улиці одного бравого сотника, що був торік у Чернігові комендантом за часів Центральної Ради і вславився своєю сміливістю й завзятістю. Розбалакались, говоримо про се, про те. «Слухайте, — каже мені сотник: чи не могли б ви мені зробити протекції в міністерстві закордонних справ, щоб мені виїхати з якоюсь місією закордон?» — Яку ж я тепер можу комусь робити протекцію, я — бувший гетьманський міністр? Хиба до Лук'янівки!*) — «Та то дарма, у вас же багато знайомих, для вас вони це зроблять». — Добре, кажу, але дозвольте вас запитати: чого вам їхати тепер закордон? Адже на Київ наступають большевики, хто ж буде його боронити, коли такі вояки, як ви, виїздять закордон? — Мій сотник трохи почервонів: «Бачите, каже, я думав, що можу бути корисніший рідній справі закордоном»...

*) Політична тюрма в Київі.

Дивлячись на це лаштування закордон, можна було подумати, ніби українська національна інтелігенція, виконавши свій обов'язок чести й поваливши гетьманське правительство, справді гадала, що вона вже своє діло зробила і тепер їй нічого більше робити в рідній стороні, — бо масово поспішала покинути Київ*). До численних місій, делегацій, комісій, які лаштувались до виїзду закордон — дипломатичних, військових, торговельних і всяких інших, — старалися вписатись трохи не всі свідомі українці з дітьми й унуками, з усею своєю ріднею до сьомого коліна. Міністерство закордонних справ обернулось ніби в якесь еміграційне чи транспортне бюро: властво те тільки й робило, що виставляло паспорти, добувало валюту, клопоталось за вагони. Цим способом справді вивезено було з Києва сотні, коли не тисячі української інтелігенції. Мало знаходилось таких, що не хотіли виїздити й воліли залишитись у столиці України, щоб поділити з нею її долю і самим фактом своєї присутності під чужинецькою окупацією свідчити, що Київ — дійсно таки українське місто. Два місяці пізніше, вже в Кам'янці, я запитав головного аранжера цього «ісходу» української інтелігенції закордон — Вол. Чеховського: навіщо він це робив, навіщо сприяв витранспортованню українців з України? Чеховський відповів мені, що не тільки сприяв, але вмисне старався вирядити закордон як найбільше української інтелігенції — задля того, щоб вона там в Європі пропагувала українську справу й агітувала за неї. Бідний Чеховський! Чи уявляв він тоді, сам мужне залишившись на останку в Києві на непевну долю, біду й поневірення, що більша частина виряжених ним «агітаторів» буде тільки осмішувати й дискредитувати перед чужинцями українську справу й зрештою буде вертатись до дому ціною всяких «розчаровань» та «покаяній»!

Дивлячись на оте горячкове пакування й одїзжання на захід української національної інтелігенції, звичайні київські обивателі міркували собі, що значить справа стоїть погано й готовилися зустрічати нову владу — большевицьку. Загальна думка була така, що, мовляв, большевики, навчені досвідом та щоб прихилити до себе населення в його ширших колах, не будуть цим разом допускати ексцесів і поводитимуться лагідніше. Тому-то серед київського населення, за виїмком національних кол і заможнішої буржуазії, особливої тривоги не почувалось. А робітники тільки й ждали, щоб большевики

*) Вже пізніше на еміграції я зустрівся з одним із земляків, взятим противником гетьманщини й активним учасником повстання. Він дуже нарікав на те лихо, що сталося з українською справою. Тоді я спитав його: «Навіщож ви робили повстання? Чи не краще було б обороняти українську державу, якою б вона ні була?» На се він мені відповів: «Зробити повстання проти гетьмана було для нас питанням національної чести».

прийшли як найшвидче. Селянство, зібравшись на поклик Директорії й поваливши гетьманство, розійшлося собі по хатах, і армія Директорії розтаяла ще швидче, ніж була два місяці перед тим зібралась. Залишились певними тільки галицькі частини, але їх було мало. А тут ще треба було посилати щось на допомогу галицькому війську, що облягало Львів. »Отаманський« метод формування армії, який знову запанував з Директорією, певна річ, ніякого сталого й надійного війська утворити не міг. Одже не треба було бути великим пророком, щоб бачити, що Директорія Київ а за ним і України за собою не вдержить.

Одначе якось не хотілося в це вірити! Коли я ранком 22 січня попрощався з жінкою й поїхав на двірець, якось не хотілось вірити, що я покидаю Київ надовго, може — навіки. Кругом так тихо, спокійно, життя йде звичайним ходом, українські часописи переповнені ентузіястичними статтями з приводу проголошення злуки України з Галичиною... »Нова Рада« кепкує з тих, хто вірить, ніби большевики вже під Києвом і ніби захопили Козелець*), друкує чванливу замітку, що, мовляв, досить поставити на козелецькім шляху фігуру одного січового стрільця, щоб усі большевики (які, мовляв, існують лише в хорій уяві наляканого обивателя) пішли в розтіч. Одже й я, хоч розум казав мені, що оце я прощаюся з Києвом і з своєю хатою мабуть назавжди, дурив сам себе надією, що на Великдень повернусь, і так казав жінці. Річей узяв з собою зовсім мало, одну валізку, гадав — приїду весною, як буде тепло, і тоді заберу більше. Так і виїхав, немов вибрався на яких пару місяців. Жінка про свій виїзд і думати не хотіла: вона була занята своїм »Державним Драматичним Театром«. Директорія, треба їй віддати справедливість, не брала їй за зле, що вона була жінкою »гетьманського міністра« і, коли залишала Київ, то на її руки передала певні кошти на утримання театру під большевиками.

Міністр освіти проф. Огієнко обіцяв, що для групи кам'янецьких професорів було віддано окремий вагон: нас мало їхати коло десяти людей, крім того кілька урядовців канцелярії та бібліотеки, які везли з собою багато книжок і ріжних приладів для спеціальних кабінетів. Я приїхав на двірець першим. Поїзд уже стояв коло перона. В самому кінці його дійсно був один вагон 4-ої класи, замкнений, про який мені сказали, що це — »професорський«. Значить — правда, вагон для нас буде. Скоро почали зїздитись інші товариші моєї подорожи, але головного розпорядчика, п. М. Грінченка, ще не було: він мав документи на вагон і з його наказу мали нам вагон від-

*) 70 км. на північний схід від Києва в чернігівськiм напрямку.

чинити. Та ось і він. Та ледви кондуктор відчинив двері, як велика юрба бувших полонених (що вертались з німецького полону), яка добивалась до сусідних вагонів, в один мент відштовхнула нас і захопила цілий наш вагон. Нам не було де й сісти. Довелось звернутись до «сили». Пішли і десь розшукали на двірці міліціонера, молоденького хлопця років 15-16. Він прийшов з рушницею і, за допомогою кондуктора і нас усіх, виселив полонених, і ми сяк-так розташувались. Та не встигли ми оговтатись, як до нашого вагона ввійшов якийсь добродій у великій кудлатій шапці («папах») і почав нас виганяти, кажучи, що цей вагон призначено для народніх учителів, які повертаються з якихось не то курсів, не то якогось учительського зїзду в Києві. Ми показували наші документи, з яких ясно було видно, що вагон призначається для професорів кам'янецького університету (було зазначене навіть число цього вагону), але добродій не хотів нічого слухати й виганяв нас. Слідом за ним увійшло з десятків людей, учителів і вчительок. Вони просто почали розсаджуватись серед нас, розсуваючи наші річи й займаючи кращі місця. Нарешті якось удалось ублагати добродія в папасі, щоб нас не виганяв і щоб їхали всі вкупі: вчителі і професори. Він зласкавився і дозволив нам залишитись (вже потім в дорозі виявилось, що вчителі не мали ніякого ні права, ні документа на вагон, а думали взяти просто нахабством: настали часи права «сильного», то вони з того права й користувались). Та не вспіли ми заспокоїтись, як влетів до вагону якийсь молодий чоловік в кашкеті залізничного урядовця й почав гукати, щоб усі забирались з цього вагону геть, бо його призначено для залізничників, які вертаються з якогось зїзду (він, як і вчитель в папасі говорив українською мовою). На сей раз ми, законні власники, залишились сидіти тихо по куточках, дожидаючи висліду боротьби, яка закипіла між учителями й залізничниками. Боротьба закінчилась новим компромісом: до вагону ввійшло ще десятка зо два людей, — залізничників, які «згодились», щоб залишились у вагоні ті, що вже їхали. Появлялись ще нові претенденти, але залізничники з учителями дуже енергійно їх відбили. Хтось несамовито добивався до вагону, грозячи вибити вікна, але поїзд рушив, і ми сяк-так порозміщувались по краєчках та куточках, які ласкаво позалишували нам учителі та залізничники. Виявилось, що залізничникам треба їхати дуже недалеко: більшості до Фастова, де вони пересідали на білоцерківську лінію, а решті до Козятина. І задля того, щоб самім вигідніше проїхати кілька годин, вони хотіли вигнати всіх пасажирів. Та й учителі їхали не так далеко: майже всі позлазили ще перед Винницею. Моїм сусідою опинився головний ватажок учительської громади в кудлатій шапці. Розбалакавшись та впевнившись, що то їдуть дійсно професори українського універси-

тету, він помягчав, почав оповідати про свій зїзд і особливо хвалив промову С. Ф. Русової. Та й усі його спутники були найбільше під вражінням тої промови. З ним їхала й його жінка, також учителька. Вона була дуже втомлена й чоловік попрохав мене помінятися якось там місцями, щоб увільнити їй лаву для лежання. »Ця товаришка, казав він, дуже зморилась«. Очевидячки, він гадав, що коли попрохає просто задля своєї жінки, то це не так вплине на мене, як коли він прохатиме для »товаришки«. Десь між Козятином та Винницею обоє злізли, дуже мило попрощавшись зі мною, мовби й не цей самий добродій вранці виганяв мене й моїх колег, дурячи, ніби має якийсь документ на наш вагон. Аж під Винницею наша компанія залишилась зовсім сама, заспокоїлась і почала лаштуватись на ніч. Тепер тільки ми могли знайомитись між собою, бо досі сиділи серед чужих людей і не знали добре, хто з нас саме належить до професорського гурту. Мене здивувало, що більшість виглядала якимись обшарпанцями: в облізлих капелюхах і шапках, стареньких засмальцьованих, потертих пальтах або кожухах; потім я всіх цих людей бачив у Кам'янці зовсім добре і пристойно одягнених... Але я забув, що я сам нове зимове пальто залишив вдома, а вдяг стареньке, яке вже давно не носив; так само вдяг і стару поточену міллю шапку замість нового теплого бриля, що недавно купив у Швайцарії, але покинув тепер у Києві: все це я робив тому, що сподівався, що доведеться мабуть їхати серед обставин, коли нова одежа може в дорозі понівечитись, а головне — викликатиме не зовсім прихильні погляди з боку стрічної публіки: мовляв — який буржуй! Бач, як вирядився! Точнісінько так само міркували мої колеги й тому повдягались як »най-скромніше« — так що, коли б кого з них стрів у такому вбранні у звичайні часи на вулиці в Києві, то нікоlib не подумав, що то університетський професор, а скоріше — жебрак, або »босьяк«. Я спостеріг, як характеристичну ознаку часу, що взагалі тепер люде боялись пристойно, чепурно вдягатись: вважати-муть за буржуйів! У вагоні їхали: проф. Л. Білецький з дружиною, проф. П. Клименко, проф. М. Столяров, проф. А. Малиновський, доценти М. Васильківський, Ів. Любарський, М. Плевако з дружиною і кілька урядовців з жінками й дітьми. Хто не був знайомий досі між собою, познайомились. Тішились, що нарешті опинились у своїм гурті, можемо поговорити про свої справи. Та не довго ми тішились: тільки що відїхали з Козятина, як у нашому вагоні почала горіти вісь. У Винниці вагон відчепили, нас висадили з нього, поїзд рушив далі, і ми з нашими бебехами опинились на платформі. Стояла морозна ніч. У двірці всі хати були переповнені людьми, ніде курці клюнути, але головне: де дівати нам наші річі! Ледви ублагали начальника станції, щоб дозволив розташуватись в якомусь по-

рожньому товаровому вагоні. З великими труднощами повтягали туди наші річи, паки з книжками; у вагоні було холодно, як надворі. Добули десь дрова й почали палити залізну грубку, що стояла серед вагону. Палили по черзі цілу ніч, сяк-так улаштувавши жінок та дітей на лавах та на паках з книжками.

На другий день вранці пішли ми до начальника станції прохати, щоб дав нам якийсь людський вагон та щоб наказав причепити цей вагон до якогось поїзда, що йде на Жмеринку, — так куди там! Нема ніяких вагонів.. Цілий день пересиділи ми у Винниці і ніяк не могли ублагати начальника станції. Показували свої документи, поясняли, хто ми такі: нічого! Ходили й до коменданта станції та все напірали на те, що ми ж професори українського університету, що українська влада мусить же нам допомогти. Але це не мало ніякого впливу. Я догадався, що начальникові станції треба дати щось «для смазки», — недурно ж він так бідкався, що нема олії, нічим мастити вісі по вагонах, того вони так і горять. Та з нашої ученої братії ніхто не вмів давати хабаря і не зважувався почати дипломатичні переговори з станційним начальством. Нарешті виручив нас один з наших урядовців; ми склали між собою певну суму, він пішов говорити, — і справді, на ніч ми мали вже вагон 4-ої класи, брудний, обшарпаний, але якось гуртом його почистили, причепурили, вночі нас дійсно причепили до якогось поїзда, і ми рушили далі.

Помалу добрались до Проскурова, а звідти й до Гречан, де починається Камянецька вітка. Але тут знову захрясли: не було дров, чим нагріти паровоза, й ми простояли цілі дві доби на тих Гречанах. Правда, маючи свій вагон, вже не було так тяжко. Ходили, добували десь трісок, щоб напалити залізну грубку у вагоні, і терпеливо дожидали, коли то наш поїзд вирушить. Якось непомітно одної ночі поїзд рушив і ранком привіз нас до Камянця. Це було, коли не помиляюсь, 26 січня 1919 року.

Хтось із наших канцеляристів, що вже був у Камянці, казав, що університет має пару власних коней, і що можна буде перевезти річи. Він предложив, що піде сам до міста, до університету, а ми рішили дождити на двірці. Візників не було. Надворі стояв великий мороз. Невеличкий Камянецький двірць увесь набитий людьми. Видко, що це все — «біженці», втікають сюди зі сходу, гадають, що Камянець стоїть так далеко в глухому кутку, що ніякі большевики сюди не доберуться. Та й границя близько. Прислухаюсь до розмов. Якийсь старенький добродій, в офіцерському пальто без відзнак (мабуть якийсь одставний полковник) оповідає про фіолетове проміння, котрим Французи з Одеси мають проганяти большевиків. Розповідає, що якийсь відділ з цим промінням уже стоїть під

Бахмачем, що большевики тікають в панічному переляку. Хтось додає до цього, що сам бачив, як десь везли сотні поранених большевиків, які посліпили від убійчого проміння. Але аудиторія якось мало захоплюється цим оповіданням: мовляв, большевики десь утікають під Бахмачем, а ми ось усе таки опинились тут «на краю світа», у Кам'янці!

Та ось прибули великі санки, запряжені університетськими кіннями й почали возити наші речі й паки з книжками, а ми самі почимчикували до університету пішки. Розташувались поки що по порожніх університетських аудиторіях. Дехто залишився там і на довший час, а інші зразу ж почали шукати собі помешкання в місті. Мене гостинно прийняла до себе родина ректора університету проф. Огієнка, уступивши в своїм помешканні дуже гарну й теплу кімнату. Завдяки цьому я позбувся всякого клопоту що-до хати і скоро міг приступити до ознайомлення з університетськими справами і до підготовки до читання лекцій. В цій кімнаті я й прожив увесь час мого пробування в Кам'янці. Мушу зазначити, що проф. Огієнко не схотів брати з мене ніякої платні за кімнату, мотивуючи тим, що це помешкання казенне, сам він за нього не платить і тому не може здавати в найми, а приймає мене до себе як доброго знайомого і колегу. Взагалі, та сердечна прихильність і тепле відношення, які я зустрів у гостиннім домі Огієнків, дуже скрасили мені життя в чужому місті, серед невеселих обставин і настроїв.

II.

Кам'янецький Університет.

Український Державний Університет у Кам'янці Подільським, у тім вигляді, в яким його засновано в осени 1918 року і в яким він організувався й почав свою працю, давно вже перестав існувати. Огнище української культури й просвіти, з такою любов'ю створене українським урядом і науковими колами, з такою сердечною ласкою і щирим привітом зустрінуто цілим українським громадянством в день урочистого відкриття 22 жовтня 1918 року, — проіснувало недовго. Лиха хуртовина, що почалась на нашій землі з упадком Української Держави, змела, зруйнувала кам'янецький університет, розпорошила наукові сили, що зібрались в ньому, знівечила його працю. Але в історії наших культурно-просвітних заходів, в історії нашої національної культури цьому університетові безперечно належить певна сторінка, і варто зафіксувати в пам'яті нашого громадянства образ цієї наукової інституції. Гадаю, що мої читачі не нарікатимуть на мене, коли я трохи докладніше зупинюсь на споминах про кам'янецький університет, — яким

він був у перші часи свого існування, коли я на початку 1919 року вступив до його професорської корпорації.

Пригадую собі ті засідання Ради Міністрів, де обмірковувався закон про відкриття українського державного університету в Кам'янці. В проекті, між иншим, стояло заложення катедр польської, румунської й жидівської мови та літератури: малось на увазі, що університет, положений на розграницчу кількох країв — Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, — служитиме культурним огнищем, яке матиме притягаючу силу для всіх цих країв і служитиме форпостом української національної культури тут, в цім місці, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи. Малось на увазі, що державний український університет в Кам'янці, в яких 20 кілометрах від Збруча, не залишиться без корисного впливу й на культурне життя українців забзручських, і вже самим фактом свого існування змушуватиме австрійський уряд скоріше задовольнити законні потреби українців австро-угорської держави — мати свою вищу школу ві Львові та й у Чернівцях. Тому то цей законопроект пройшов дуже «гладко» при однодушній згоді й сприятливому відношенні всіх членів Ради Міністрів. Суперечки виникли тільки що-до катедри румунської мови та літератури; дехто з міністрів висловився проти, мотивуючи тим, що треба змагати до того, щоб збільшити культурний вплив і перевагу українців над румунами, а не сприяти розвитку румунщини, яка не має ніякої загально-людської ваги й інтересу. Здається, що так цієї одиної катедри й не затвердили, хоч дехто, і я в тім числі, дуже її обстоювали. Не гадав я тоді, що кам'янецький університет, інтереси якого я гаряче обстоював, так скоро віддячить мені, даючи мені захист і притулок в тяжку годину мого життя!

Безперечно, організація кам'янецького університету й його успішний розвиток на першій порі — багато завдячує надзвичайній енергії свого першого ректора, проф. Ів. Огієнка. Справді, він вложив у цей університет масу енергії, масу праці, масу — скажу просто таки — завзяття і, коли на самім початку 1919 р. взяв на себе обовязки міністра народньої освіти, то не залишив ректорства, а ще, скільки міг, уживав свого впливу, щоб забезпечити університет коштами, силами й усім, що було потрібно для його розвитку. Будучий історик кам'янецького університету напевно підкреслить особисті заслуги проф. Огієнка в ділі його організації.

Для приміщення університета малось на меті побудувати окремі будинки; задля цього було відведено спеціально величезну садибу на краю Нового Міста (сто десятин), де можна було б розташуватись на привіллі, розвести сади й парк. Тимчасом університет примістився в доволі гарному й обширному будинкові середньої Технічної Школи. Самій школі залишено було

дин поверх, але вже весною 1919 р. її було цілком виселено — вона перейшла кудись у підсусідки до якоїсь іншої середньої. Виселено з окремого будинка у дворі й директора тої школи та кількох учителів. Їхні помешкання заняв ректор університету й дехто з професорів. Це вийшло не дуже щасливо, бо посіяло серед певних кол мійського населення недоброчливе відношення до університету, підтримуване людьми, причетними до Технічної Школи. Взагалі, скільки я спостеріг, університет мало був популярний серед місцевого мішаного російсько-польсько-жидівського громадянства в Кам'янці: воно ставилось до університета доволі холодно. За те цінило його сільське Поділля: більшість студентів було з провінціальної сільської інтелігенції, дітей селян, містечкових міщан, духовенства. Вписалося в слухачі багато народних учителів та священників. Ці кола дуже шанували університет і любили його.

Велика середня саля і на другому поверсі служила разом актовю салею й коридором, і взагалі осередком життя та руху в університеті. Вона була прикрашена великим портретом Шевченка, на жаль доволі невдалим: поет виглядав на тому портреті якимсь опуцьковатим сільським панком, і тільки по зверхнім контурам і рисам обличчя можна було впізнати, що то Шевченко. Там же на стінах тої салі висіли дві великі таблиці до самої стелі з іменами історичних осіб і відомих українських діячів, що були родом з Поділля. Кінчався той реєстр Володимиром Затонським, комісаром народньої освіти за большевицького уряду: авторі таблиць, видко, хотіли виявити свою політичну безсторонність при виборі імен.

У великій салі на першому поверсі окремого середнього крила містилася бібліотека. Вона швидко зростала і вже в січні нараховувала в собі коло 10.000 томів. З Києва встигли привезти комплекти видань тамошніх наукових інституцій, а зі Львова — комплект видань Наукового Товариства імени Шевченка. Пізніше до університетської бібліотеки вступало багато книжок з фундаментальних бібліотек місцевих середніх шкіл та місцевих інституцій. Спеціально наука українознавства була доволі добре представлена в молодій бібліотеці. Поверхом вище над бібліотекою містилася церква, де правив службу Божу о. Юхим Сіцинський, відомий український діяч і заслужений історик Поділля. Служба правилась українською мовою.

При заснуванні університета було відкрито три факультети: історично-філологічний, природничо-математичний і теологічний. Весною 1919 року засновано було факультет юридичний. Студентів було, коли я приїхав, по-над 500, крім цільних слухачів. Виклади читалися переважно по обіді й у вечері, зважаючи на те, що багато студентів заробляли собі на життя службою по державних, земських та громадських інституціях у Кам'янці. Ректором університета був призначений ще

гетьманським наказом проф. Ів. Огієнко. Персональний склад професорських сил по факультетах (в січні 1919 р.) був такий.

Деканом теологічного факультета вибрано було проф. Вас. Біднова, відомого дослідника історії української церкви й знавця історії степової України. Він і викладав історію української церкви. Крім нього, читали спеціальні курси молоді доценти: Ів. Любарський, Мик. Васильківський та Оксіук, вихованці київської Духовної Академії. В лютому приїхав і почав викладати історію первісного християнства архієпископ Олексій, а також став читати церковну археологію о. Ю. Сіцинський.

На історично-філологічному факультеті за декана вибрано було проф. П. Клименка, дослідника історії цехів на Україні, бувшого доцента київського університета. Він читав історію України. Крім нього, читали курси з української історії проф. П. Клепатський (з Одеси) та я. Був ще запрошений зі Львова д-р Ів. Крип'якевич, але він застряг там через облогу Львова і так уже й не приїхав до Кам'янця. По катедрі української мови та письменства читали: проф. Ів. Огієнко, проф. Л. Білецький (обоє — учні акад. Перетця в Києві), і проф. Мик. Плевако (учень проф. М. Сумцова в Харькові). Старенький проф. В. Петр читав клясичну філологію, Ів. Любарський — латинську мову, Мих. Драй-Хмарів — славянознавство, о. Ю. Сіцинський — історію Поділля. Мав ще приїхати проф. К. Широцький читати історію українського мистецтва, та задержався через хворобу в Ладжині та там і помер влітку 1919 р. на велику шкоду для української науки.

На фізично-математичному факультеті за декана вибрано заслуженого професора Одеського університету П. Бучинського. Він викладав зоологію. Крім нього викладали: проф. М. Хведорів (з Катеринослава), проф. Мих. Столяров (з Харькова), проф. Андрій Малиновський (з Києва), проф. Мик. Чайківський (зі Львова). Мав ще приїхати зі Львова В. Кучер, та не зміг звідти вибратись. Був ще ряд молодих асистентів та ляборантів, серед яких пригадую пп. Ю. Русова, Оленича, М. Вікула.

Був ще запрошений до Кам'янця цілий ряд старших і молодших учених з різних вищих шкіл на Україні, та скоро перервалась всяка комунікація через наступ большевиків, і Кам'янець залишився при тих силах, які встигли прибути до кінця січня. Взагалі кам'янецький університет стягнув наукові сили з усіх культурних центрів України: Києва, Ніжина, Харькова, Одеси, Катеринослава й Львова. Все це були приурочені українці, з різних частин нашої землі від Кубані (проф. Хведорів) до Карпат. З чужих був тільки один чех проф. В. Петр (довголітній директор гімназії в Києві й професор ніжинського Інститута, недавно він помер уже на Чехо-Словаччині). Університетським лікарем був заслужений український діяч д-р Кость Солуха.

Виклади розпочались скоро по моїм приїзді. Одна за другою читалися вступні лекції нових професорів і доцентів, які збирали завжди велику аудиторію і являлись справжнім святом в університетській сім'ї; а жили дійсно дружно між собою, як одна сім'я, і скільки я пробув у Кам'янці, не памятаю якихось сварок, інтриг, які звичайно каламутять життя таких корпорацій, де сходяться різні люде, різного віку, різних звичок і понять. Взагалі атмосфера панувала в університеті дуже добра. Молодь з живим інтересом ставилась до викладів, видно вона цінила й те, що кам'янецький університет являється національною науковою інституцією. Поміж студентами були, одначе, не самі лишень українці по народности: були й росіяне, жида, не памятаю тільки, чи були поляки.

Університет (за моїх принаймні часів) жив своїм замкненим життям, в крузі своїх власних наукових інтересів. Я вже гадував, що він стояв до певної міри осторонь від місцевого кам'янецького життя. Це пояснялося, на мою думку, в значній мірі тим, що в самім Кам'янці властиво й не було якогось спільного духового громадського життя. Кам'янець, положений на самій границі, служив тільки адміністраційним осередком Поділля; значіння якогось економічного осередка переймала в нього Винниця, положена більше в центрі й на таким важнім шляху як Київ-Одесса. Кам'янець, як і кожне губерніяльне місто в старій Росії, був перш за все містом чиновників; а вони переважно були заїди-росіяне. Поляки трималися окремо як за Росії, так і за України. Жида линули до російського культурного життя. Українці ж були тут переважно дрібні міщане з передмість Кам'янця. Національні українські кола, були як і скрізь у нас дуже нечисленні, хоч спеціально в Кам'янці вони відзначались доволі великою рухливістю. Людей, щоб спеціально цікавились місцевим краєм, його старовиною, побутом, було в Кам'янці, зовсім мало: властиво, крім о. Ю. Сіцинського та археолога-аматора В. Прусевича, нікого й назвати. Сам Кам'янець, таке багате на історичні спомини та пам'ятники місто, не мав якогось місцевого наукового товариства, за виїмком »Церковно-Археологічного«, де за всіх одбувавсь один о. Ю. Сіцинський. Все це складалось на те, що український університет прийшов до Кам'янця мов на порожнє місце і сам мусів зробитись для нього культурним осередком, але для цього треба було трохи більше часу і спокійніших обставин.

А ці обставини були такі, що вже з перших днів я відчув, що нормальне життя в університеті ледви чи може тепер надитись, так само як і життя Кам'янця, який от-от мав зробитись тимчасовим осідком українського уряду, що вже покидав Київ. Спеціально ж мені, хоч я тікав у цей час від всякої »політики«, довелось устрянути в таку справу, що мала

чисто політичний характер, а саме — в справу ліквідації повстання в північній Бесарабії проти румунів.

III.

Хотинське повстання і його відгуки.

Вже в перші дні мого перебування в Кам'янці, в кінці січня, я все чув щодня якісь далекі постріли з гармат, так протягом цілого тижня. Згуки долітали з півдня, від Дністра. В ті часи не диво було чути стрілянину, але ця канонада звертала на себе увагу. Питав я декого: хто це і де стріляє? Мені відповідали, що це румуни б'ються з якимись повстанцями на тім боці Дністра, в Хотинському повіті. Що ж? всякі повстання на той час були в моді, одже така відповідь мене не здивувала. Я знав, що хотинський повіт, окупований в 1918 році австрійцями, при кінці року захопили румуни. Так оце, видно, проти них і повстання. Якось днів через 5-6 після мого приїзду до Кам'янця з'явився до мене губерніяльний комісар Поділля Гр. Степура і попрохав узяти участь у комісії для полагождення конфліктів, які виникли на українсько-румунському кордоні. Мовляв, румуни, задавивши повстання на своїм боці, тепер обстрілюють наш подільський берег, — ціле побережжя від Могилева до Жванця і нема від них спокою. Так от їм запропоновано скласти мішану українсько-румунську комісію, яка б полагодила всі прикордонні конфлікти й привернула добросусідські відносини. Степура казав, що в Кам'янці дуже мало людей, які могли б узятись за таке діло з нашого боку, та й хотілось би притягти до справи людей свіжих, безсторонних. Я дуже нерадо згодився, уступаючи намовлянням свого давнього знайомого. Та не встиг я ще добре оговтатись і розпитатись за саму справу, коли приходить на моє ім'я телеграма за підписом голови Ради Міністрів і міністра закордонних справ Вол. Чеховського з «наказом» мені «негайно скласти комісію по ліквідації прикордонних конфліктів, стати на її чолі, розслідувати справу й суворо покарати винних у заколоті на кордоні». Мене дуже здивував цей «наказ» і я пішов з телеграмою до Степури, кажучи йому, що це вже зовсім не те, що малось на увазі попередю: взяти участь у слідчій комісії, — тепер же виходить: бути її головою та ще й «суворо карати»! Як, яким способом? Але Степура запевнив мене, що то просто незручна редакція телеграми, що треба головним робом зясувати ті шкоди, які поробили румуни своїм обстрілом на нашому березі, припинити цю їхню стрілянину і якимось заспокоїти румунів. Умовив мене. Я відповів Чеховському, що згоден взяти на себе обовязки голови комісії, але з тим, що

она виконуватиме тільки слідчі завдання і зібраний матеріял подам урядові, а там уже його діло, що далі робити, чи карати кого, чи ні.

Було зложено комісію. До неї я запрохав проф. Л. Бідецького, помішника губерніяльного комісара Куриленка й двох військових (один з них Чернявський). На співробітників запрошено було двох колишніх судових слідчих з хотинського повіту, щоб вони, яко фахові слідчі, перевели слідство про шкоди, заподіяні румунським обстрілом нашого берега та й про саме повстання, наскільки воно мало відгук на нашому боці. Губерніяльний комісар Степура дав помешкання для канцелярії, одпустив кошти на видатки й приділив, яко секретаря, одного з своїх урядовців, п. В. К-го. Так почалась наша робота. Тільки що стало звісно про нашу комісію, як до канцелярії й до моєї хати почали зявляться жертви повстання, утікачі з того боку Дністра, і з їх свідчень можна було зясувати собі в загальних рисах картину самого повстання. Справа виглядала так.

Румуни були зненавиджені, як окупанти, в цілій Бесарабії, а особливо в чисто-українській Хотинщині, де вони запанували з кінцем 1918 року. Одже серед гуртка хотинців виникла думка зробити повстання в тій надії, що українська влада (тоді вже Директорія) їх активно піддержить. Я не маю документальних даних, але всі свідки одмогосно показували, що з боку Директорії були зроблені певні обіцянки і навіть видані якісь кошти. Одже організатори повстання склали, на зразок української, свою »Директорію« з пяти осіб (це все були люде з дрібної містечкової інтелігенції, памятаю, один був унтер-офіцер, двоє — народні вчителі; з прізвищ памятаю тільки одного — Дунгера). Вся камянецька адміністрація й »Народня Управа« (колишнє »земство«) спочували повстанцям, дали їм змогу організуватись, допомагали зброєю, дали до розпорядження автомобіль. Одже гурт повстанців у другій половині січня 1919 р. симулював »захоплення« і »пограбування« одного з військових складів у Камянці, себ-то попросту по умові забрав кілька сотень рушниць, вирушив до м. Жванця над Дністром, перейшов річку по деревляному мосту, що був збудований ще Росією за світової війни, прогнав нечисленну румунську сторожу, захопив село Атаки, а за ним і місто Хотин, що лежить 5 кільометрів низче по Дністру. В Хотині »Директорія« оповістила себе тимчасовим урядом і видала відозву до населення, закликаючи до повстання. Священикам околишніх сел наказано було під загрозою кари читати цю відозву по церквах. В повіті почалось заворушення. Спочатку румуни перелякались, і їхні відділи повтікали аж на молдавську границю. Прийшло два дні по тому, як повстанці вирушили з Камянця, і з Хотина не було ніяких певних звісток. Тоді

Національний Союз вирядив на розвідки д-ра Сіяка (галичанина, тепер служить у большевиків). Сіяк приїхав до Хотина і застав тут таку картину: »Директорія« і цілий її штаб валялись мертво-п'яні. Кругом них метушилось і не знало, що робити, коло 1.500 озброєних селян-повстанців. Сіяк звелів посадити під арешт п'яних провідників, оголосив себе »головнокомандуючим«, та було вже пізно: румуни отямались після першої несподіванки, зібрали сили в дві бригади піхоти з артилерією, й почали »наступати« на Хотин, палячи по дорозі села й мордуючи населення. Все в панічному переляку побігло на подільський берег, першими, розуміється, активні учасники повстання, бо їм загрожувала найбільша біда. Д-р Сіяк був поранений — видно він ставив якийсь опір. Усього втікло на наш берег коло 50.000 людей, старих і малих. Усе тікало як з пожежі, в чому було, й опинилось у нас, як то кажуть, босе й голе, а тут ударили морози... Румуни спалили міст через Дністер і прийнялися за репресії. Всього було спалено (по точно встановленим даним) 21 село. Вбитих було кількасот. Священик одного села посвідчив в комісії, що ним було поховано 90 трупів, з них 51 з ранами від багнетів. Втихомиривши так повстання, румуни не вгамувались і почали систематично обстрілювати наш берег з гармат та кулеметів, на всім просторі від Жванця до Могилева. Цим обстрілом було зруйновано багато будівель, повбивано й покалічено десятки людей і сотки голів худоби.

Треба сказати, що спроба повстання була зроблена ще й у другому пункті — в Могилеві і, здається, незалежно від хотинської »Директорії«. Привідцею й організатором тут явився відомий діяч ще з часів Центральної Ради Маєвський*). Він приїхав сюди і заявив, що має за собою підтримку з боку київської Директорії. Кілька десятків озброєних людей під його проводом переплило чи перейшло (по льоду) Дністер і вбило кілька румунських варткових в с. Атаках. Цим боеві дії й обмежились, за те румуни, одійшовши від переляку, почали скажено обстрілювати могилівський берег. Маєвський скоро зник з Могилева.

Так уявлялась в загальних рисах картина повстання. Наслідки його дуже тяжко відчувались на нашому боці. Перш

*) Він появився в Києві весною 1917 року і звідки взявся — ніхто не знав. Казали що він приїхав з Америки, де перед тим жив, як емігрант. Він зробивсь членом Ц. Ради і видавав газетку »Конфедераліст«. По українськи говорити він не вмів. Став грати якусь роллю і за Директорії. В нього було вкрадено мільон скарбових грошей, і після того він десь зник. Я бачив його в останнє в Станіславові на вулиці, в квітні 1919 р.; він їхав в авто з одним з членів Директорії. Особисто я познайомивсь з ним в 1918 р., коли він прийшов до мене, яко до міністра, з пропозицією своїх послуг.

за все довелось десь розміщувати й харчувати нещасних, утікачів. Я вже казав, що це все тікало як з пожежі й нічого не встигло з собою захопити. Утікачі були майже виключно — самі селяне. Втікло ще кілька священників з родинами, боячись пімсти з боку румунів за те, що читали по церквах відозву «Директорії». Стояли великі морози, і серед утікачів почали ширитись пошесні хвороби — тиф та інші. Кам'янецький повіт, де здебільшого розмістились біженці, був дуже знищений ще з часів великої війни, і така сила біженців була для нього великим тягарем. Дошкуляв дуже і той безглуздий обстріл: румунам скрізь увижались «банди» і досить було на нашому березі скупчитись юрбі народа (як що зїздились на торг, або відбувалось весілля), як вони починали стріляти. Часто-густо стріляли в окремих людей або в проїзджаючі вози. Це було якесь дике полювання на людей.

Зараз як тільки склалась наша комісія, я вислав до начальника румунських військ в районі Хотина генерала Давидоглу листа, де прохав припинити стрілянину й повідомляв про заснування слідчої комісії. Прийшла дуже чемна відповідь: ген. Давидоглу висловлював своє задоволення з заснування такої комісії і зясовував надію, що вона розслідує справу та що винні в заколоті будуть покарані. Справді, запрошені нами судові слідчі зрозуміли свої завдання по букві телеграми Чеховського і взялись за діло дуже ретельно. Почали допитувати військових, і вже за який тиждень почала вияснятись історія з «пограбуванням» цейгавза, з автомобілями і т. д. Звістка про такий напрям слідства викликала великий переполох серед кам'янецьких вищих сфер. До мене приїхав голова Губернської Народньої Управи д. П. і заявив, що коли так вести діло далі, то прийдеться головою видати й Губернську Управу, і Національний Союз та й самий губернський Комісаріят... Я попрохав, щоб було призначено збори Національного Союзу, явився на ті збори і зясував становище: я сказав, що мені цілком ясно та зрозуміло, що всі наші люде спочували повстанцям, бо хотіли, щоб Хотинщина й ціла Бесарабія визволились з румунського ярма; одже не диво, що допомагали повстанцям. Але повстання не вдалось, і тепер треба якось поладнати з румунами. Коли голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ присилає такого наказу, то очевидно, що це диктується вищими політичними міркуваннями, і цей наказ ми повинні виконати. Одже треба повести справу так, щоб жадним чином не вплутати наш уряд і разом з тим дійти до якогось порозуміння з румунами. Треба зібрати побільше матеріалу про румунські звірства, які привели до повстання, про їхні жорстокі репресії і про безглуздий обстріл подільського побережжя. Це все треба використати проти самих же румунів. Але з ними треба якось ладити, бо Румунія, після того

як на Угорщині вибух большевизм, залишається трохи не самотнім нашим «вікном у Європу». Розуміється, я не «видаю» Національного Союзу, але мушу з'ясувати справжній стан річей, дійсний характер подій задля свого уряду, котрий повинен же знати правду! Інакше він не зможе орієнтуватись в ситуації, коли доведеться вести якісь дипломатичні переговори з румунами. Моя місія розпадається на дві частини: з одного боку — зібрати всі матеріали, які з'ясовували б дійсний характер подій — і держати ці матеріали в строгій таємниці, знайомлячи з ними тільки наше правительтво; з другого — вести переговори з румунами так, щоб вони заспокоїлись, запевнити їх в нашому бажанні піддержувати добросусідські відносини, а як що вони ставитимуть до нас якісь вимоги, то виставляти їм у відповідь ті шкоди, які вони поробили своїм обстрілом.

Зібрання задовольнилося моїм поясненням справи, заспокоїлося і, так би мовити, висловило довіру до нашої комісії. З цього часу можна було вільніше братися до роботи, не оглядаючись на «внутрішні відносини». Перш за все я написав до ген. Давидоглу, що хочу з ним особисто побачитися й перебалакати. У відповідь прийшло запрошення приїхати в село Атаки (проти Жванця) для побачення і разом з тим було надіслано ноту з румунськими вимогами до нас. Ці вимоги зводились до того, що українські влади мусять видати головних привідців повстання (вони були вичислені щось 14 або 15 людей), недопускати, щоб «большевицькі банди» обстрілювали бесарабський берег і щоб взагалі над Дністром не скупчувались озброєні купи.

Я згодився приїхати і ми домовились про день і годину побачення в с. Атаках. Я виїхав з Кам'янця санками разом з полковником З-им, командиром українського полка, частина якого стояла в Жванці. Була це зовсім молода людина, на вигляд років 20 не більше. Приїхали до Жванця. Міст через Дністер був спалений і з води стирчали самі бики. Річка була ще вкрита кригою, але та крига от-от мала зрушитись (наступила одлига) і серед річки подекуди вже бігла течія води. Ми взяли з собою сурмача з білим прапором, який ішов попереду, взяли перекладчика, молодого жида з Жванця, що знав румунську мову і рушили в небезпечну переправу по тонкій кризі, що тріщала і вгиналась під ногами. Подекуди треба було стрибати через небезпечні місця. На наш перехід дивилась дуже численна публіка з обох боків: чутка, що приїхали якісь «комісари» для переговорів з румунами, миттю облетіла Жванець і сотні народу висипали на високий жванецький берег і звідти дивились на нашу переправу. Тут було багато втікачів з Хотинщини, і натурально, що їх наша місія дуже цікавила. З другого, трохи низчого, берега дивилась на нас група румунських солдат і два кулемети, наведені в наш бік. Одже

Як би ми провалились під кригу й потонули, то принаймні на очах численних глядачів. Найтяжче було під самим румунським берегом, і тут помогли мені видряпатись на гору румунські солдати. Я тільки дуже вимазався в глину, як видряпувався на гору. Зразу ж надїхала бричка, з якої вилізло троє румунських офіцерів, один представився мені як полковник, і заявив, що він прибув замість ген. Давидоглу, котрого, мовляв, несподівано викликали до Букарешту. Зпоміж двох інших, молодших, один, білявий, називався Горський і був комендантом в с. Атаках. Саме село було геть спалене, цілою була лиш церква та кілька хаток. Людей не видно було ні души, крім солдатів. Ми пішли до однієї з цілих хат, що стояла край села, щоб там почати розмову. Виявилось, що всі офіцери говорять по французьки, одже в перекладчикові не було потреби. Не розумів розмови тільки наш полковник, на якого румуни все поглядали дуже скося. Вже потім я довідався, що цей полковник був одним з активних допомогачів повстанню і це було звісно румунам. Їхати разом зі мною до румунів було з боку цього полковника великою сміливістю і ще більшою нетактовністю.

Прийшли ми до хати. Я перш за все попрохав румунського полковника, щоб він наказав комусь із своїх солдатів почистити моє пальто: воно було геть вимазане в глину. Той гукнув, прибіг якийсь молоденький солдат, чорний і смаглявий, як циган, ухопив моє пальто й поніс чистити. Я засунув у рукав і своє гарне тепле кашне. За кілька хвилин циганча принісло пальто назад, а кашне — зникло. Я промовчав про це, не бажаючи псувати початку переговорів, і втішився, що хоч рукавиці були цілі. Почали балакати. Румуни зараз же поставили вимоги про видачу ватажків повстання. Я відповів, що українські власти вважають їх за політичних утікачів і через те не можуть видати; коли румунські власти обвинувачують їх в якихось карних вчинках і доведуть це якимись доказами, то українське правительтво судитиме їх саме й покарає по законам Української Народньої Республіки. Румуни на це погодились і обіцяли прислати свої обвинувачення. Ми умовились, що румуни припинять обстріл, а українці з свого боку не допускать, щоб своєвільні купи переходили на правий берег Дністра і чинили там румунам шкоди. Я ще прохав румунів, щоб вони видали якусь амністію принаймні для жінок та дітей, щоб ті могли вертатись до-дому. Обіцяли, що подумають про це. Було з'ясовано румунам, що ми ведем дуже пильне слідство і що українське правительтво само хоче в'яснити як слід цілу справу й жити в добросусідських відносинах з Румунією. Закінчили конференцію в цілком приятних тонах і запили згоду коньяком, який привезли румуни з собою, та заїли якимсь тортом, що вони також привезли.

Я не схотів переходити Дністер знову коло с. Атак і по-прохав, щоб мені вказали місце, де крига твердіша і де не так небезпечно. Сказали, що таке місце буде тільки проти Хотина. Дали мені в провожаті молоденького офіцера, і ми втрюх — я, румун і наш полковник — побрели берегом аж під руїни хотинської фортеці, де попрощалися з румуном і перейшли по добре замерзлій кризі Дністер. Я скористувався нагодою, щоб подивитися ті славні мури, під якими бились колись наші козаки і в XVII, і XVIII століттях і які ще й досі дивують своєю надзвичайною масивністю та грандіозністю. Яких то треба було зусиль та заходів, щоб здвинути такі маси, просто цілі гори цегли та каміння! На тім боці нас уже дожидали коні, яких вирядили з Жванця сурмач та перекладчик, що перейшли Дністер першою тропою. Над вечір ми повернулись до Камянця. Коли переїздили через турецький міст, мій полковник привітався з якоюсь молодою людиною, яку ми обігнали. — Це, каже, один з членів хотинської Директорії — і назвав прізвище.

Минуло три-чотири тижні. Наше слідство назбирало великий матеріал, який уже можна було обробляти для якогось висновку. Але за цей час привідці повстання не тільки не були «покарані», але, видко, знайшли собі ще й похвалу з боку нашої, української Директорії. Принаймні голова їхній, Дунгер, повернувся до Камянця з Винниці і похвалився, що привіз звідти якісь гроші для «агітації». Всі члени бесарабської Директорії спокійнісінько мешкали собі в Камянці. Мало того: начальник кам'янецької округи (чи гарнізону, чи корпусу прикордонної охорони — не памятаю гаразд) Ол. Жуковський, колишній військовий міністр з часів Ц. Ради, почав формувати якісь полки з бесарабських утікачів. Я сам вичитав в часописах заклик до різних фахових майстрів — ковалів, шевців та ин. — щоб вступали на службу до тих полків. Один з цих полків формувався в селі Ісаківцях, майже на очах у румунів. Про все це румуни дуже добре знали через своїх шпигів і писали мені «ноти» з протестами. Знов же таки, то тут, то там вдовж берега купи озброєн их людей, з наших селян і з бесарабських утікачів, переходили Дністер, нападали на румунських вартових, убивали їх, грабували румунські склади і просто таки місцевих обивателів. Наша адміністрація взагалі була безсила на місцях і, хоч би й хотіла, немогла нічого вдіяти. Відновились випадки обстрілу нашого берега румунами, як реванш за ті напади. Сяк-так налажені відносини грозили зірватись. А тимчасом потреба мати якийсь вихід, якусь фірточку в Європу через румунську територію чим далі відчувалась усе живіще. Через Хотин і Жванець переїздили деякі офіційльні представники чужих держав — сюди й назад. У Камянці не було ніякої експозитури українського міністерства закордонних справ, і ці люде мусіли звертатись до нашої комісії, щоб якомсь

дістатись на румунську територію: канцелярія комісії писала перепустку, ставила печатку, я підписував і так утворювалась якась «віза», по якій румуни перепускали на свій берег. Так переїхала якась німецька місія в справах полонених, якісь дипломатичні курери — фінляндський, швейцарський і ще де-хто. Так само було й з приїздом з того боку до нас: приходили по «візу» до нашої канцелярії, щоб їхати далі через українську територію. Румуни не перепускали тільки наших дипломатичних курерів, а одного, що спробував переїхати з нашого боку, арештували і продержали в арешті в Хотині дев'ять день. Потім випустили й завернули назад до Камянця, одібравши всі папери і всю кореспонденцію, яка була при ньому.

В кінці березня румуни зненацька дуже заворушилися на своєму березі, почали обстрілювати Жванець та деякі інші пункти нашого побережжя. Наш лист нічого не допоміг, і я мусів прохати особистого побачення. Знову призначене було побачення в с. Атаках. Я поїхав сам один, узявши тільки одного з урядовців, як секретаря. Крига вже пройшла, і я переїздив Дністер човном. Уже румуни оповістили часткову амнестію: для жінок, для дітей і для чоловіків дуже старого віку. При мені переїздили через Дністер на баркасах десятки нещасних поворотців, виснажених, обідраних. Їх вели до якогось карантину чи що. Для переговорів приїхав уже якийсь інший полковник, капітан Горський і ще один офіцер. Румуни дуже нарікали на те, що з нашого боку нічого не робиться, що ватажки повстання на волі, що ми тільки даємо обіцянки й нічого не виконуємо. Властиво вони мали рацію. Я почав казати за наші труднощі, що, мовляв, насувають большевики, населення хвилюється, то небезпечно його дратувати якимись репресіями, та й тих привідців треба ще познаходити. «Ви не знаєте, де їх шукати?» — і що би ви думали! — подає мені бісів циган реєстр ватажків, де біля кожного прописано, на якій вулиці і під яким числом будинку й помешкання живе в Камянці! Та й як їм було не знати, що у нас робиться, коли поперше той капітан Горський, виявилось, був родом поляк, офіцер раніше російської, а тепер румунської служби; він чудово знав і наші відносини, і українську мову, хоч не подавав виду, що її розумів. Мав дуже добрих агентів на нашому боці. А тут іще недавно трапився такий випадок: кілька день перед тим утік на румунський бік губернiяльний комендант Поділля Бондаренко, захопивши з собою 800.000 рублів «романовських» грошей і якісь офіційні папери. Саме перед тим офіцери української залоги в Камянці шанували вечерю гостя з Галичини: начальника коломийської військової округи п. Приймака. Запрохали туди й мене. Під час вечері Бондаренко виголосив дуже палку патріотичну промову з усякими присяганнями до загину стояти за Неньку-Україну і т. д. Гість

відповів, як водиться. Тоді Бондаренко встає і другу промову шкварить. Ото, гадаю, стільки почуття у чоловіка! І що ж? — на другий день, таки буквально на другий день, цей патріот наказує видати собі з Державного банку 800.000 рублів, бере жінку, двох своїх товаришів-офіцерів (один з них був поляк) і їде до Дністра. Там переправляється на той бік, де видко вже дожидали. Візник бачив з нашого берега, як Бондаренко на тім боці цілувався з якимсь румунським офіцером. Було мабуть за віщо його поцілувати! На третій день вранці прибігають до мене з комісаріату: така й така річ сталась, утік комендант з грішми і якимись документами, так пишеть листа до румунів, щоб його арештували й повернули до нас. Звісно, румуни на це нам, як то кажуть, показали дулю. Так ото, кажу, не диво, що румуни були добре про наші справи поінформовані.

В розмові з румунами виявилось, що вони майже не відрізняють нас від большевиків. На їх погляд, наші військові частини то були просто «большевицькі банди», наше населення, то все самі большевики, а крім того вони були певні, що скоро сюди на Поділля прийдуть справжні московські большевики, але були також певні того, що до них большевизм не пристане і що «Дністер буде границею, далі якої большевизм не сягне», — як висловився румунський полковник. Ми багато говорили між собою на загально-політичні теми, але ділові наші переговори реальних наслідків не мали. Обмінялися взаємними побажаннями й обіцянками і розійшлися, не вірячи одне одному.

Так до самого мого виїзду в квітні з Камянця справа наших переговорів нічим і не закінчилась. Ми обробили свої матеріяли, а тимчасом з різних пунктів подільського побережжі приходили телеграми про обстріл румунами наших сел. Ми писали до румун «ноти», а вони відповідали, що то винні «большевицькі банди». Одного разу румуни побачили з Атаків, що по-над Дністром машерує з нашого боку озброєний відділ, це була рота галицької жандармерії, яка поверталася з Камянця до Мельниці (шлях їде якийсь час по-над самим Дністром). Румуни вичекали три години, той відділ давно вже відійшов, і тоді вони давай палити по Жванцю з своїх кулеметів! З Жванця телефонують до Камянця до комісара, той телефонує мені до університету, та поки написали «ноту» й вирядили до Жванця, румуни самі вже вгамувалися. Потім вони признавалися, що самі не знали, чого на них напав такий страх. Захоплення Камянця большевиками в половині квітня поклало кінець роботі нашої Комісії, а разом із тим і цій стадії українсько-румунських відносин, що утворились в наслідок хотинського повстання.

IV.

Камянецька буча.

Коли я виїздив 22 січня 1919 року з Києва, то офіційної евакуації ще не було, як що не рахувати замаскованої евакуації української інтелігенції в формі дипломатичних місій до держав усього світу. Та скоро почалась і евакуація справжня, виїзд правительства і всіх урядових інституцій. Частина їхала до Винниці, куди знову перенесла свій осідок Директорія, а частину відразу вислано до Камянця, наприклад військові школи. Не минуло й трьох тижнів, як я прибув до Камянця, — коли на його вулицях почали зустрічатися мені знайомі київські обличчя. Чим далі, тим їх зустрічалось більше. Одними з перших появилась у Камянці театральна трупа М. Садовського. Вона чогось також евакувалася з Києва. Хоч взагалі камянчане не дуже тішилися з приїзду київських гостей, бо факт їхнього приїзду свідчив, що справи йдуть погано, але з прибуття Садовського з його трупою були задоволені хоча б тому, що трупа почала давати вистави в театрі т. зв. Пушкінського Дому. При моїм виїзді з Києва Огієнко залишився там, яко міністр. Десь коло 5-го лютого він викликав мене з Винниці до прямого дроту на телеграфі й передав у розмові, що «Київ ще в наших руках» Це «ще» давало зрозуміти, що надій на його вдержання нема, і справді днів за 3-4 розійшлась чутка, що в Києві вже большевики. А ще за пару днів приїхав сам Огієнко і розповів, що справи українського уряду йдуть дуже погано, що в правительстві повна дезорієнтація і безголова, військo розбігається, навкруги повна анархія. В половині лютого приїхало до Камянця міністерство освіти й розташувалося в будинку нашого університету. Огієнко знову був доїхав до Винниці, але скоро повернувся до Камянця й уже залишився тут урядувати, і яко міністр, і яко ректор університету. Скоро по тому почали приїздити з Винниці міністерства, одне за другим. Тихий Камянець дуже оживився й залюднів. Усі помешкання в місті переповнились. З своєю звичайною безцеремоністю «отаманщина» реквізувала для себе хати на право й наліво по інституціях, по приватних мешканнях. Обиватель почав ремствувати. Ціни на всі продукти й на крам одразу підскочили в гору. А тут пішли іще різні мудрі розпорядження й закони, от як, наприклад, закон про заборону «романовських» грошей. В результаті ті гроші дуже підскочили в ціні при таємному продажу, а дрібні грошеві знаки повсім зникли з обігу. Нічого не можна було купити, бо крамарі не хотіли давати решту з тих українських стогривених банкнотів, якими уряд виплачував урядовцям платню. Я сам, камятяю, кілька день не міг купити собі паперу, конвертів,

тютюну, сірників, — бо не мав менших грошей, як сотні. В місті почалось перемальовування вивісок, різні «обов'язкові» постанови, яких ніхто не виконував і які перечили одна одній. Настрій населення робився все більш ворожий до директорської влади, а по селах кругом, то тут, то там вибухали заворушення (наприклад, в м. Оринині). Зі сходу надходили тривожні вісти. В руках Директорії залишилось ще тільки Поділля, та й то з кожним днем большевики просувались усе далі й далі на захід. Точних відомостей не було. Камянець був одрізаний від усього світу, а урядові звідомлення, як звичайно, укладались якоюсь «езоповською» мовою, і з них трудно було щось збагнути. Ходили чутки про якісь переговори й уклади з французами, про якісь тертя серед самої Директорії й уряду, але все це в формі неясних чуток і балачок.

Слідом за міністерствами та урядовцями наїхали до Камянця партійні діячі й лідери, які вели перед в тодішній політиці. Приїхали: В. Чеховський (що вже перестав бути міністром), М. Ткаченко, В. Голубович та ин. Приїхав і сам проф. М. Грушевський. Знову, як і колись підчас його повороту до Києва весною 1917 року, сталася пригода: десь між Проскуровом і Камянцем поїзд напорівся на снігові кучугури, нав'язні метелицею, і зійшов з шин. Були поранені і, здається, вбиті. Частина привілейованих пасажирів, у тім числі й Грушевський, добились до Камянця вже на конях. Поприїздили й деякі міністри, між ин. військовий міністр, капітан Сиротенко, котрий в своїм поїзді привіз вагон з арештованими гетьманськими міністрами. Директорський уряд возив їх за собою немов якийсь трофей. Возили їх у звичайному товаровому вагоні без усяких лав у середині. Сиротенко оповідав мені, що їдучи довго до Камянця, довідався, що його в'язням уже три дні не давано горячої страви. Він зласкавився і післав їм щось від свого стола. А в'язні були все старі й хворі люди. В Камянці їх посадили в місцеву тюрму. Потім їх вивезли кудись і, здається, на домагання представників Антанти випустили на волю.

Камянець зробився політичним центром і, скільки я міг збагнути, центром опозиції проти тодішнього уряду. Причина опозиції полягала головно в тому, що уряд, в якому все більш забирав голос Петлюра, тримався занадто правого й угодового що-до буржуазних держав Антанти курса. Опозиція ж, як видно було, стояла за лівий курс і за порозуміння з большевиками. Осередком політичного життя зробився недавно відкритий «Український Клуб». Там, окрім концертних і танцювальних вечірок, відбувались партійні засідання, читались лекції, реферати і т. ин.

Можна було спостерегти, що душею опозиції був проф. М. Грушевський. Опозиційний настрій чомусь поширювався й на відносини до нашого університету, як до інституції, що

стояла під опікою офіційного уряду. Проф. Грушевський цілком, так би мовити, бойкотував університет, хоч його й вибрано було почесним членом кам'янецького університету. Відносини його до університету обмежились тим, що він спробував був за допомогою військової влади зареквірувати для себе помешкання в будинку, що належав до університету і де мешкав ректор та професори. Потім, мабуть для конкуренції з «Науковим Товариством», що засновувалось саме тоді при університеті, заходився організувати філію київського «Українського Наукового Товариства». Нарешті за допомогою свого роду *сoup d'état* проф. Грушевський заволодів газетою «Життя Поділля», яку видавав гурток університетських професорів. Одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсажені якоюсь компанією. Так само були обсажені новими людьми контора і друкарня. Зоставалось або битись на-вкулачки, або зробити «ретираду». Члени попередньої редакції вибрали друге. На слідуючий день в редакції засів проф. М. Грушевський і «Життя Поділля» одразу змінило свій напрям; появилось на першій сторінці гасло: «вся влада трудовому народові» і статті на тему про потребу порозуміння з большевиками. Появились також статті, в яких глузувалось з університету та його професорів. Між іншими були присвячені спеціальні глузливі фейлетони Огієнкові й мені. Очевидячки новій редакції в її боротьбі з якимись «темними силами реакції» серед українського громадянства треба було якось ті сили персоніфікувати, і от вибрали нас з Огієнком. Що стосується мене, то ці виступи були зовсім безпредметові хоча б уже через те, що я стояв тоді осторонь від усякої «політики», ні до яких справ не втручався і крім лекцій в університеті брав участь лише в культурно-просвітній роботі: писав популярні брошури, працював у «Просвіті», читав лекції на різних курсах і т. п. Та, видно, треба було когось цькувати, от і йшли по лінії найменшого опору: звісно було, що я належу до «опальних» людей, перебуваю в неласці у сильних миру сього; недурно один з членів Директорії попережав Огієнка листом, що, мовляв, «Дорошенко — дуже погана людина, безпринципна, зрадник»... Огієнко той лист мені показував. Одже я й попав у «лицарі темної ночі», як називався присвячений мені фейлетон.

Десь у половині березня кам'янецька опозиція від захоплення редакції зважилась перейти до якогось більш реального — *soup d'état*. Уряд тоді вже покинув Винницю і частина його перебувала, здається, в Рівному на Волині, а частина в Гусятині, або що. На чолі уряду стояв тоді Остапенко. Не знаю, що саме тоді відбувалось у «високих сферах», бо, кажу, я стояв осторонь від політики, а проф. Огієнка, який иноді мене інформував про те, що діється, тоді в Кам'янці як раз не було. Одже

оповідаю про цілу цю історію, про цю кам'янецьку бучу, так як вона мені тоді з боку уявлялась. Одного дня прийшов наказ безпосередньо від Петлюри, щоб усі міністерства негайно пакувались і виїздили до Рівного. Почалась звичайна в таких випадках метушня. Бідні урядовці, що тільки що якимось розташувались, познаходили собі помешкання і трохи були відпочили, мусіли пакуватись і вибиратись знову на якесь циганське мандрування. Та того ж самого дня на парканах кам'янецьких вулиць появилась відозва від «Комітета порятунку революції», підписана кількома особами (пам'ятаю прізвище небіжчика М. Ткаченка), де «в ім'я інтересів робочих мас» закликалося припинити братовбійчу боротьбу (себ то війну з большевиками), передати всю владу народові та інші заклики. Разом із тим сповіщалося, що вся влада в місті переходить до Комітету, що нікому не можна виїздити з Кам'янця без дозволу, не можна тримати при собі зброю, виходити на вулицю після 8 годин вечера і ще якісь там заборони. Комітет скрізь поставив своїх комісарів по урядових інституціях повиставляв сторожу на шляхах і на двірці, не пустив урядовців виїздити до Рівного. Одначе державна скарбниця з грішми якимось встигла проскочити й виїхала до Галичини. На неї, здається, головним чином і рахували переворотці. Заклик до війська «припинити пролив братньої крові» мав той результат, що останні кілька тисячів війська, зібраних у Кам'янці й побіля нього, відмовились іти на фронт, склали свій «Ревком» і почали розбігатися до дому.

Саме в день перевороту, над вечір, явивсь до мене до хати молодий чоловік — галичанин, заявив, що він є секретарем премер-міністра Остапенка і що тому йому доводиться ховатись од нової революційної влади, і передав мені два листи. Один був від К. Мацієвича (тоді — міністра закордонних справ), другий від Ів. Огієнка; обоє з Гусятина. І Мацієвич і Огієнко прохали мене негайно звестись з румунською владою в Хотині і добитись дозволу на переїзд української делегації, яка складалась з Остапенка, Мацієвича й ще семи осіб, через румунську територію до Одеси, для переговорів з французьким військовим командуванням. Я нашвидку склав листа, але як його вислати? Звичайно усякі листи від мене до румун пересилалися через губерніяльний комісаріят: він давав кінного міліціонера, той віз листа до Жванця, а там уже передавали на той бік. А тепер комісаріят був у руках революційної влади, та й на телефоні, як я довідався, теж вартував спеціальний комісар; не можна було звестись з Жванцем і безпосередньо, по телефону... Поки ми вдвох з післанцем міркували, як бути, через кухню, крадькома, до моєї кімнати пробралась ще одна особа, з виглядом якогось заговорника. Це був молодий офіцер Чижевський, брат Грицька Чижевського, тодішнього міністра внутрішніх справ. Чижевський також ховався від революцій-

ого комітета і прийшов порадитись, як би йому й братові (як десь переховувався) втікти на румунський берег. Нічого ми не придумали, і я порадив обом замість Румунії пробиратись назад до Гусятина і там передати урядові, що шлях добитись дозволу через Хотин — дуже довгий: усе одно в Хотині своєю радою дозволу не дадуть, а будуть питати свого вищого начальника, генерала Задека в Чернівцях, а той запитає Букашешт, і почнеться тяганина. Так чи не простіше знестись безпосередньо з ген. Задеком через Заліщики? На тому мої вечірні гості мене й покинули, конспіративно вийшовши не через головний вихід — через університетське подвір'я, а через другі двері, що виходили на іншу вулицю, т. зв. Лагерну, звичайно тиху й малолюдну. Більше я їх не бачив.

А революція в Кам'янці вже на другий день пішла на збукот. Революційний Комітет якось стратив енергію. Від Петлюри прийшла грізна телеграма — Quos ego! — з наказом не бунтувати й дати міністерствам змогу виїхати. Слідом за тим приїхав до Кам'янця новий комендант, якийсь Хомадовський, молоденький хлопчик літ 20—22. Він заарештував кілька людей (в тім числі Ол. Жуківського), — казали, що хотів арештувати й проф. Грушевського, але той лежав хворий, і тому його не чіпали. На другий день на парканах появилась відозва до населення, якою касувалися всі розпорядження попередньої ради й наказувалося кам'янчанам видати на протязі 24 годин всю зброю під загрозою розстріла. Можна було подумати, що населення Кам'янця тільки те й робить, що готує зброю — і то так швидко: адже воно два-три дні тому вже мало здати всю свою зброю Комітетові по охороні революції, а тепер мусіло видати знову свою зброю п. Хомадовському! Але тих грізних наказів ніхто не слухав, а самого Хомадовського вже за три дні було усунуто. Грушевський, Жуківський та інші провідники кам'янецької революції виїхали в Галичину. В той час большевики наближались до Проскурова. Уряд перебував десь на галицькому кордоні, а урядовці міністерств якось встигли проскочити до Рівного. В Кам'янці сподівались приходу большевиків.

V.

Моя невдала спроба втікти. Виїзд до Галичини.

Коли повийїздили міністерства й затихла метушня, викликана їхньою евакуацією, якось в Кам'янці все заспокоїлось; прийшли чутки, що большевиків десь ніби затримано, і життя почало входити в певну нормальну колію. Лихих звісток якийсь тиждень не було, і всі наче забули на деякий час, що там десь ще боротьба, що большевики насувають без перестанку. В уні-

верситеті спокійно читались лекції, закінчувались курси перед Великодніми феріями, укладались пляни що-до іспитів і майбутньої праці в осени. Прийшла звістка, що міністр освіти Огієнко провів у Раді Міністрів закон про заснування у нас нового — юридичного факультету. Я, крім викладів в університеті, читав ще популярний курс історії України на курсах для урядовців поштово-телеграфної округи і на курсах для мобілізованих народніх учителів. І тут і там була дуже вдячна аудиторія, і читати було приємно. Наступала весна. Деревача почали розпускатись і одягатись листям, круті скелі над Смотричем вкрились зеленою травицею. Сонце пригрівало, в полі співали жайворонки. На душі ставало легче й веселіше, хотілося забути за те лихо, що на всіх нас насувало. А те лихо було вже близько. Мої слухачі телеграфісти потихенько на вухо передавали мені про те, як усе ближче насувають большевики і називали ті пункти, які переходили один за другим в їх руки. Але військові, з якими я тепер мав діло, читаючи також і в них, трималися дуже бадьоро і все заспокоювали. Коли ось зченацька розляглася звістка, що большевики взяли Проскурів. Всі стрівожилися. Але минуло кілька день, і чуток про наближення ворогів не було. Якось я стрівся з полковником Ол. Удовиченком, моїм знайомим з 1917 року. Він був тепер начальником штаба Січового Корпуса, котрий бився з большевиками, і приїхав отсе до Камянця по гроші для своїх військ. Він сказав мені, що єсть певна надія оборонити Камянець і відбити Проскурів.

В цей час — в самому кінці березня, до Камянця прибув баталіон галицьких військ під командою сотника Байрака. Цей Байрак зробився комендантом залоги міста. Стало якось спокійніше на душі. Штаб баталіону розмістився в будинку жіночої гімназії на головній (Шевченківській) вулиці, і на великій площі що-дня можна було бачити вправи жовнірів галицького баталіону. Жовніри були дуже бідно вдягнуті, обшарпані, але мали справжній військовий, бадьорий вигляд, і дивлячись на них робилось якось веселіше. Крім цього баталіону, в Камянці стояли ще якісь військові частини; формувалися якісь полки (пам'ятаю один з них звався іменем Мазепи), усього, казали, було коло 5.000 людей. Але на них мало хто покладав надії. Юнацькі школи перевели до Галичини, здається, до Чорткова чи що.

Я познайомився в «Українському Клубі» з сотником Байраком та з його офіцерами і прохав їх, що коли настане справжня небезпека і вони будуть покидати місто, то щоб узяли мене з собою й допровадили до галицького кордону, а там я знайду собі десь притулок. Я міркував, що мені залишатись під большевиками небезпечно, не тому щоб большевики мене спеціально вишукували, а щоб не нацькували їх на

мене свої, як на «гетьманського міністра» або що, — такі випадки серед наших українських відносин бували. Тому й я рішив на випадок приходу большевиків заховатися до сусідньої хатини. У мене там було багато знайомих і приятелів і я надіявся, що в біді мене хтось порятує. Одже я й умовився з сотн. Байраком, що він мене потихеньку сповістить, коли наступить слушний час, і я також потихеньку, щоб не робити розголосу, прийду до його штабу і вже разом з його відділом прийду з Камянця. Про можливість мого виїзду з Камянця на випадок приходу большевиків я вже заздалегідь умовився з проф. Огієнком. Він навіть казав, що в такому разі ми виїдемо з ним двоє на університетських конях до галицької границі. Але тепер він був далеко, і мені самому приходилось думати за свій порятунок.

Десь 30-го чи 31-го березня в університеті мала відбутись урочиста академія на пошану пам'яті Шевченка. Мали читати про Шевченка реферати професори Л. Білецький, М. Васильківський, мав читати і я — про вплив польської революційної ідеології на генезу політичного світогляду Шевченка. Коли ось того самого дня перед обідом приходить до мене козак і приносить записочку від сотника Байрака, що сьогодні вночі він покидає Камянець і просить мене бути в штабі не пізніше 9-ої години вечера. Що сталося? Я побіг до сотн. Байрака. Він пояснив мені, що большевики стоять під Ярмолинцями й безпосередньої загрози Камянцю ще нема, але місцева наддніпрянська залога дуже ненадійна: серед неї йде агітація, щоб обеззброїти галичан як «контр-революціонерів» і самим вступити в переговори з большевиками; що йде подібна агітація й серед його жовнірів. Тому він вважає за вказане вийти з своїм баталіоном з Камянця і відступити до Мельниці. Вихід має відбутися в повній таємниці вночі, тому я, коли хочу вийти також, мушу явитись не пізніше 9-ої години вечера.

Нема що робити! Я розповів пані Огієнковій, що сьогодні у вечері я маю «зникнути». Щоб не робити алярму, я буду на академії, прочитаю свій реферат, тоді потихеньку покину салю, піду до дому, переодягнусь і почимчикую в дорогу. Настав вечір. Мої колеги читали довше, ніж я міркував, зоставалось мало часу, і я дуже хвилювався, що не встигну. Та ось настала моя черга. Дуже поспішаючи й скорочуючи, прочитав я свого реферата й потихеньку зник з салі. Вдома переодягся у високі чоботи (доводилося відступати походним маршем — пішки), взяв торбинку з необхідними річима, добра Домна Даниловна (дружина проф. Огієнка) поклала мені туди харчів на дорогу, я попрощався з нею і тихенько, через вихід на бічну вулицю побрів величезною й темною площею до будинку жіночої гімназії. Пройшов на гору, де була кімната сотника Байрака. Там застав кількох старшин, готових до по-

ходу. Всі були схвильовані й узброєні «до зубів», за поясом — ручні гранати. Тут же в кімнаті було кілька цивільних осіб і одна пані, але всі в сірих шинелях. Це були галичане, що перебували в Кам'янці і так само як і я збирались тепер вийти разом з баталіоном сотн. Байрака. Кругом лежали спакзовані річі, в кутку — купа рушниць, торбинки з набоями. На ліжку сидів якийсь хворий офіцер і все прохав, щоб його взяли з собою. Сотн. Байрак казав йому, щоб залишався, що в нього велика горячка, що баталіон скоро вернеться знову, що небезпеки нема. Але той не слухав, казав, що дійде до галицької границі, а там уже вдома йому буде безпечно, що не хоче залишатись без своїх... Сотник Байрак сказав мені, що виступимо дуже пізно, можливо світом, і що сподіваються, що наддніпрянські частини ось ось нападуть на галичан і може бути доведеться з боєм прокладати собі шлях. Тоді то я зрозумів схвильованість присутніх, їх боєвий вигляд і те, чому на сходах і на головному вході стояли кулемети. От тобі, думаю, сторія! Ото вскочив: «галичане» битимуться з «українцями», а я маю бути між ними, і чий же бік мені тримати? Тяжко зробилось у мене на душі. Але мене чекав іще сюрприз.

Я спостеріг, що до шкляних дверей раз-у-раз підходять жовніри й усе заглядають до нашої кімнати; мені здалось, наче дивляться на мене. Я справді виділявся зпосеред усіх своїм цивільним чорним пальто, бо що до інших, то навіть пані була в сірій солдатській шинелі і такій же солдатській сивій шапці. Коли ось приходить до мене зтурбований сотник Байрак і каже, що жовніри дуже хвилюються, що з ними хоче відступати якийсь буржуй — себ то я, що їм хтось оповів, що я — се той, хто «захопив десять мільйонів» і тепер хоче з ними втікати... Якась зовсім дурна сторія! Я попрохав у сотн. Байрака дозволу вийти до жовнірів і самому розповісти їм, який я «буржуй», та показати всі свої гроші і всі свої річі (зі мною було коло 2.000 гривень, — не «захоплених», а зароблених службою в університеті; більше жадних грошей у мене не було). Тоді вони заспокоюються. Та сотн. Байрак сказав, що він ще сам піде і спробує їх умовити. Минуло яких півгодини і сотн. Байрак повернувся ще більше зтурбований: жовнірів тяжко було переконати; одже він пропонував мені пройти до обозу й пересідати там в буді на возі. Вдосвіта вирушать, мене ніхто не буде бачити, аж доїдемо до границі. Двоє офіцерів зараз мене проведуть. На це я відповів, що не хочу нікого дурити; що мої почуття й відносини до галичан такі, що мені тяжко рятуватися за їх допомогою; що коли так, то я волю залишитись у Кам'янці на волю Божу й прохаю тепер провожатого тільки для того, щоб відпровадити до університету: вже пізно, а без спеціальних перепусток від коменданта нікому не вільно ходити по вулицях. І сотн. Байрак і офіцери горяче

почали мене умовляти виїхати їхнім обозом. Але я не згодився пішов до дому. Мене провадив один офіцер: він ніс мій пакунок і цілу дорогу умовляв мене лишитися, трохи не плакав. Коли ми виходили з будинку гімназії, то прості жовніри гукали мені й гукали в слід: »буржуй! буржуй! накрав грошей!« Що то була за легенда і хто її сплів саме коло мене — так і неміг зрозуміти. Але я побачив, що й галицький баталіон був уже отруєний нашими »наддніпрянськими« настроями, що сотн. Байрак може й добре робив, що відводив його до Галичини: може на польськiм фронті козаки інакше б тримались.

Так невдало закінчалась моя спроба романтичної утечі з Кам'янця! Пізно вночі збудив я здивовану господицю, що сама мусіла відчинити двері, бо не було на той час прислуги, коротко пояснив їй, чому мені доводиться залишатись. Більш нікому я тоді про це не розповідав. На другий день довідався, що галицький баталіон виступив удосвіта, але без усяких інцидентів та боїв. В Кам'янці було тихо. Прийшли звістки, що большевиків одкинуто до Проскурова, а за кілька днів сотн. Байрак справді повернувся до Кам'янця так, як і обіцяв своєму хворому офіцерові. Я плюнув на всякі спроби тікати з Кам'янця і рішив залишатись, щоб там не було. Але долі хотілося, щоб я таки виїхав з Кам'янця, і то — незабаром.

Якось після тривожних звісток та чуток у Кам'янці знову трохи заспокоїлось. Пішли звістки про те, що большевики, умовляв, »видохлись« і далі вже йти не в силах. В перших днях світня закінчилося читання лекцій перед Великоднем. Було оповіщено вакаційну перерву на три тижні. Цим часом було рішено, між иншим, скористатися задля того, щоб зїздити до Галичини й закупити там друкарню для університета. Діло в тім, що в Кам'янці справа з друкарнями стояла дуже погано: існувало там усього 3—4 поганенькі друкарні, котрі абсолютно не могли вправитись з тими замовленнями, які посилались тепер, відколи Кам'янець став таким »центром.« Особливо відчував недостачу друкарні університет, що приступив до видання своїх »Записок.« Мені було доручено як раз редакцію 1-го тому. Тоді хтось подав думку, що було б варто виїхати до Галичини й там просто закупити цілу друкарню. Рада професорів прийняла цю думку дуже прихильно, визначила кошти й доручила зїздити мені й проф. М. Чайківському. Тимчасом довідалась про наш намір їхати до Галичини для закупки друкарні Губерніяльна Народня Управа, яка мала своє видавництво і дуже відчувала брак порядної друкарні. Вона рішила вирядити разом з нами свого представника, члена Управи д. Реку. Так само й два українські видавництва також прилучились до нас, щоб і собі придбати друкарню. Одже складалась »закупочна комісія«. Рішили спробувати проїхати до Мехії, бо ледви чи можна було закупити в Галичині аж цілих

три друкарні, а до того ще нам доручено було закупити, як для університета, так і для Губ. Народньої Управи різні приладдя й книжки до бібліотек. Сподівалися, що за три тижні встигнемо обернутись: з Станиславова був одкритий шлях до Чехії через Ужгород і Кошиці. Зібралася ціла компанія: проф. Чайківський, я, Є. С. Вировий, М. Река, Ю. О. Русов і ще двоє людей, які мали доручення до Станиславова. Губ. Народня Управа дала нам тягарове авто, перероблене для пасажирської їзди, щоб ми просто з Камянця переїхали ним до Станиславова.

Я зібрався в дорогу. Думка була, що за яких пару тижнів я повернусь, і через те я не брав з собою майже ніяких річей! •одежі, за виїмком найбільш необхідного; залишив усі свої папери, рукописи; чомусь мені й на думку не спадало, що я оце виїзжаю дуже надовго, може й назавжди... 10-го квітня, гарним весняним ранком до університетського будинку підїхало велике авто, забрало мене, Чайківського, Русова й Вирового. По дорозі сів до нас член управи Река з техніком Базилевичем та ще з якимсь земським агентом, що служив також і в карній розвідці — д. Ч. Взяли з собою й узброєного міліціонера. Та й ми всі мали при собі револьвери: земці везли з собою коло двох мільонів грошей, а їхати доводилось через села Оринин та Гуків, де тільки що було втихомирене якесь большевицьке повстання і де, як нам оповідали, досі ще селяне нападали на подорожніх і грабували. Виїхали ми через турецький міст, повз стару фортецю, й повернули просто направо, на Оринин. Знову я їду по так знайомому мені шляху до Галичини, яким стільки довелось попоїздити в 1917 році! Те саме чудове, рівне, як скатертину, і просте, як стріла, біле шосе, поля зеленіють навкруги; високо вгорі співають жайворонки. Невже там за 60—70 верстов є якісь большевики, що йдуть когось різати, убивати, грабувати? Просто не хочеться вірити, не хочеться й думати про це. Оринин і Гуків проїздимо зовсім спокійно і без усяких пригод. Ще пів-години їзди, і ми вже на границі над Збручем. До нас підїшов офіцер кордонної охорони і кілька солдатів, перевірили наші документи й перепустки. Солдати чомусь не дуже прихильно на нас поглядали, щось перешіптувались між собою; взагалі, вони мали якийсь »збольшевичений« вигляд. Але якось обїйшлося все гаразд. Ми рушаємо, переїздимо маленький місток і опиняємось на території Західної Української Республіки, в м. Скалі, де літом 1917 р. І. І. Красковський втихомирював жидівський погром, підчас відступу російської армії.

Їдмо по Галичині. Нас нігде не спиняють, тільки в Чорткові на мосту зупинив нас вартовий та спитав, хто ми й куди їдемо. В Чорткові ми злізли й перекусили в якійсь ресторації. Місто приняло з того часу, як я в ньому бував в 1916—1917 роках, чисто український характер: скрізь українські вивіски,

скрізь українська мова. Проходять вулицею відділи українських воєнків: вигляд бадьорий, одягнуті добре. Ідемо далі — до Бучачу. Ось знайомі мені руїни в Бучачу — стародавні на горі, нові — в місті: все так і залишилось, як було в 1917 році. Он там на горі Василіянський монастирь: тепер в ньому сидять інтерновані митрополит Антоній, єпископи Евлогій та Никодим. Яка химерна доля: ще так недавно Антоній і Евлогій з тріумфом їздили до Галичини, як переможці, нищили тут унію та «мазепинство». Евлогій, кажуть, як приїхав до Львова, то просто серед ночі явився до митрополичої господи й стукав, як до своєї власної хати. А коли впустили, то поведився, як господар. Тепер він — вязнем тих самих «мазепинців!» Тільки що з ним та з Антонієм поводитись в Бучачу безмірно людяніше й культурніше, ніж вони колись з своїми вязнями з Галичини, а коли їх випущено і вони виїздили до Царьгороду, то гроші на дорогу дав їм ніхто інший, як владика митрополит Андрій Шептицький. Оповідали, що тут же в цім самім монастирі перебуває й архикнязь Вільгельм Габсбург, відомий «Василь Вишиваний», про котрого я ще в 1918 році чув стільки балачок та легенд.

Та ми не задержуємось в Бучачу, їдемо далі, минаємо поруйноване Монастирисько, пам'ятне мені з 1916 року, коли я тут був літом підчас великих боїв за Галич і відвідував покійного о. Підляшецького. Вже смерком підїздимо до Дністра. Мости скрізь поруйновані, треба переїздити паромом. Зійшов місяць й освітив ефектну картину Дністра, що тече швидко-швидко, і його гарних берегів. Паром скрипить, десяток дужих селян, що держать паром від громади сусіднього села, переводять його на той бік. Здалеку мріють в місячнім світлі бики і башти зруйнованого мосту, яким я переїздив у 1917 році. Які тут чудові околиці! Рушаємо далі, до Нижньова. Шосе стає дуже поганим, розбитим. Автомобіль труситься, вимотує всю душу. Переїзд від Нижньова до Станиславова просто страшний. Та ось, Богу дякувати, заблмали вогники: ми в Станиславові, тимчасовій столиці Західної Української Республіки.

VI.

Станиславів.

Як і треба було сподіватись, знайти притулок в Станиславові — не легке завдання: всі готелі переповнені. Ми зупинились біля готелю «Union», де я ночував колись в 1917 році, коли під самим Станиславоном були австрійські позиції, і в місті вночі не можна було палити вогнів. Швейцар ані слухати нас не хотів: всі покої заняті «панамі з України,» і видно

все — великими панами, так куди там пускати якихсь за-по-рошених, обшарпаних подорожніх! Наш спутник Ч., людина дуже жвава й метка, пішов кудись добиватись і шукати хату. Мої товариші подорожи теж розбрелися шукати пристановища, хто куди. Я був такий стомлений і розбитий трусською їздою, що не міг ворухнутись і присів на тротуарі на тумбі біля своїх річей, пасивно дожидаючи результату заходів моїх товаришів. Та на щастя вдрів знайому людину. З каварні виходив А. Крушельницький, знайомий мені з часів війни, як директор української гімназії в Городенці. Я обізвався до нього, і він мене пізнав. Побачивши моє становище, Крушельницький за-просив мене ночувати до себе, до канцелярії місцевої гімназії. Тимчасом надійшли мої товариші: Ч. якимсь порозпихував їх по людях.

Ми пішли з Крушельницьким до гімназії. По дорозі він мені розповів, що його запрошують до нового українського кабінета міністрів на міністра освіти. Ще з галичан запрошено було В. Темницького на міністра закордонних справ. Крушельницький вагався і мав назавтра їхати до Городенки, щоб там, як годиться доброму українцеві, порадитись з жінкою.

На другий день почав я розглядатися по Станиславо-ву. Місто дуже потерпіло від війни, та не стільки від обстрілу, скільки від погрому, який тут учинили літом 1917 року москалі при своїм відвороті. Середина міста, де були великі торговельні будинки, вигоріла і лежала в руїнах. Станиславів мав тепер назверх український характер; мою увагу звернули нові таблиці з назвами вулиць — все імени українських гетьманів і взагалі історичних діячів та письменників. Два великі п'ятиповерхові готелі — Union і Austria — залишились цілі, і в них тепер скупчувалося політичне й громадське життя українського Станиславова. Тепер Станиславів був тимчасовою столицею Західної Української Республіки. Тут перебував Державний Секретаріат, Національна Рада, яка засідала в скромному помешканні не то якогось малого театру, не то кіна. По всіх більших будинках міста були розміщені державні інституції — міністерства.

Серед мешканців Станиславова було помітно дуже багато українців з-за Збруча: Станиславів служив тепер головним притулком для евакуованих з власної території інституцій У. Н. Р. і взагалі для втікачів од большевиків. На кожному кроці, по каварнях, рестораціях, крамницях, і просто на вулиці можна було зустрінути земляків та знайомих. І тому, що Станиславів місто саме по собі не велике, і все життя тут купчиться на двох-трьох головних вулицях, то залишалось вражіння, ніби наддніпрянців в місті — велика сила. Більша частина їх були урядовці і взагалі люде, що займали високе становище в У. Н. Р. Можна було зустрінути членів Директо-

її (я бачив як проїздили на автах пп. Андрієвський і Швець), різних міністрів та екс-міністрів, вищих чинів уряду, дипломатів, які кудись їхали, лідерів партій, членів Трудового Конгресу, взагалі тих, кого ще місяць тому можна було бачити в Кам'янці. Перебувала в Станиславові й «Республіканська Капеля» Кошиця й трупа Садовського з самим М. К. Садовським на чолі. Як би не такі сумні часи та обставини, то можна було б подумати, що це якийсь український національний зїзд, так як колись у Полтаві, коли відкривали пам'ятник Котляревському. Та, кажу, обставини й умови, серед яких подала більшість земляків до Станиславова, виразно свідчили, що не з добра вони сюди зїхались. Одначе земляки наші якось ніби не відчували трагізму становища Галичини, яка дала їм притулок. Вирвавшись з охопленого большевицькою пожежею рідного краю і бачучи тут круг себе відносний спокій та лад, наші українці почували себе добре, безпечно і навіть весело, як люде, що тільки що врятувались від великої й страшної небезпеки. Тому то вони своїм настроєм, своїм поведженням виявляли певний контраст до місцевих українців, які ходили засмучені й заклопотані. Дійсно, вони бачили й відчували, як їх країна спливає кровю й знемогає в нерівній боротьбі. Один знайомий державний секретарь передав мені по секрету, що на фронті набоїв і муніції вистарчить тільки на два тижні, а тут є відомости, що насувають свіжі польські сили, яким нема що протиставити з нашого боку...

Серед маси наддніпрянців, яких можна було бачити в Станиславові, мене здивувало велике число військових. По каварнях і на вулиці раз-у-раз зустрічалися фігури в ефектних театральних убраннях: червоні шаравари завширшки як Чорне море, цяцьковані кольорові жупани, високі шапки з довгими шликми, оселедці, підголені чуприни. Видко, що то були отамани та ватажки якихось загонів, але чого вони товклись тут, а не сиділи на фронті? Признаюся, їхні мальовничі костюми робили на мене прикре вражіння на фоні скромної, часами вбогої форми галицького війська, яке не пишалось цяцькованою зброєю та театральним убранням, але дійсно билось і клало свої голови за рідний край. Гадаю, що таке саме прикре вражіння справляв оцей маскаррад нашої отаманії і на самих галичан. Але, крім різних отаманів та отаманчиків, які без діла вештались по Станиславова та піячили по ресторациях, я зустрічав чимало й дійсних вояків і добрих українських патріотів, які вже не раз бились за Україну. Я не втерпів і спитав одного з них: чого він перебуває тут, а не на фронті. Він одповів мені, що нема змоги терпіти хаосу і безладдя, які панують у військовій справі У. Н. Р., нема сили дивитися на ті зловживання, що там кояться; виглядів на перемогу немає жадних при такому стані і нема охоти битись... Виходило, що

за таку Україну, яку намагались створити Петлюра з своїми отаманами, мало було охочих класти свої голови. А вояк, ідучи в бій, повинен добре знати, за кого і за що він жертвує своїм життям.

Серед галичан також були свої «біженці», — утікачі зпід румунської окупації на Буковині, зі Львова. Але їхні втікачі ріжнилися від наших перш за все тим, що наші майже всі були з грішми, і то з немалими. Уряд У. Н. Р. перед евакуацією Києва, а потім Винниці, роздавав направо і наліво великі гроші. Величезні суми сипались на формування загонів, на партії, на пропаганду, на пресу, на видавництва і так хто його зна, на що,*) аби, мовляв, не дісталися большевикам! Одже, розташувавшись в гостинному Станиславові, здебільшого як на етапі до дальшої мандрівки закордон, наші земляки гуляли по вулицях, закупували ріжний крам по крамницях, пили, їли, пересижували по каварнях, по-троху критикували галицький уряд. Перебування в Станиславові значного числа наддніпрянців, людей з грішми, викликало підвищення цін на всі продукти і взагалі на життя в місті. Наші люде, а особливо отаманщина, сипали грішми, не жалючі й не рахуючись з місцевим укладом життя. Дорожнеча, штучно викликана наддніпрянцями, дуже дошкулювала місцевим людем, що мали скромні засоби і звикли до скромних витрат. Галичане зкрива поглядали на це нашествіє наддніпрянців, а особливо на їх безжурний вигляд і байдикування в такий тяжкий для краю час.

Я вже згадував, що в Станиславові я стрів багато знайомих. Серед видніщих земляків я зустрів тут М. Грушевського, М. Ткаченка, М. Шаповала, В. Чеховського. Памятаю мою розмову з покійним М. Ткаченком: він дуже песимістично дивився на будучність української справи під большевицьким режимом; він вважав, що тепер почнеться таке ґрунтовне й систематичне обрусіння, яке ані снилось нам за царських часів. Треба знати, що Ткаченко, не вважаючи на свої крайні соціалістичні погляди, був великий український націоналіст і патріот. Дуже мило було мені зустрінутися з моїм приятелем Вол. Дорошенком, який працював в редакції офіціозної газети «Република». Гуляючи з ним по болотяних левадах і галях по-

*) Я сам не в'рив численним оповіданням про те, як і куди витрачались правительством Директорії народні гроші, поки не вичитаю власними очима признання одного з учасників цього витрачання — д-ра О. Назарука в його книзі «Рік на Великій Україні» (Відень, 1920); там на ст. 144—145 д-р Назарук оповідає, як він, тоді міністр У. Н. Р., виплатив один мільон гривень (гривня в той час була ще доброю валютою) українській радикальній партії в Галичині і сотні тисячів видавав на ріжні екзотичні видавництва, пренаївно додаючи до цих своїх згадок, що робив ці видачі виключно з власної ініціативи і що уже цікавий був би знати: «як зужитковано цей державний гріш?»

за містом, ми пригадали собі взаємно нашу розмову, яку мали, коли я гостював у квітні 1918 року — одже рівно тому рік назад — у Львові і на прогульці на Високім Замку запитав якось Володимира Вікторовича: як він думає, чи вдержиться Галичина, чи вбереже своє національне обличчя навіть в найгіршій випадку, як би, скажем, нею заволоділа Польща? На це він мені відповів тоді дуже категорично, що галицька Україна, перебувши такі тяжкі проби, ніколи не загине, щоб там далі не сталося. Пригадали ми цю розмову і обоє сказали, що народ, який уміє так боротися за свою долю, не загине, яке б лихо його не спіткало на дорозі.

Зпоміж галичан зустрів я також чимало своїх давніх знайомих і приятелів. Зустрів колишніх заточенців з часів війни о. М. Цегельського і о. Ст. Юрика. Обоє були членами Національної Ради й перебували на її сесії. Отець Юрик запрошував мене на великодні свята до себе, до Золочева. Я ледви встояв проти цієї спокуси, але справи примушували мене поспішати в дальшу дорогу, до Праги. Побачився в каварні з С. Голубовичем, головою Державного Секретаріату, а потім склав йому візит в його уряді. Він прийняв мене дуже сердечно і мило. Стривався я з М. Лозинським, Л. Цегельським, В. Темницьким та багатьма іншими. На мене робило приємне вражіння, що тутешні міністри, як звичайні громадяне, заходять собі в певні години до каварень, коли всі там бувають, сідають разом з публікою при столиках, балакають, взагалі держать себе дуже просто і перебувають в постійному контакті з громадою не тільки на офіційній стопі. Знаходять задля цього час, хоч діла у них і клопоту багато. При тім не видко в них ні тої засмиканости, вічного поспіху й постійного вигляду жерців при священнодійстві. І згадались мені наші «народні» міністри! Скільки, бувало, треба попобігати за ними або насидітись по прийомних, навіть коли маєш пильну справу — не приватного, а громадського характеру! У нас, як показав недавній досвід, коли людина допнеться до влади, то рідко коли не втратить голови, не уявить себе якимсь олімпійцем і, не вважаючи на офіційний демократизм, не почне удавати з себе китайського богдыхана. А тут, у тій Галичині, де люде змалку виховуються в повазі до всякої влади, до рангу, до титулу, де в розмові кожен титулує другого неодмінно з додатком службового титулу або наукової степені, — тут міністри зуміли залишитись звичайними громадянами, не вдаючись в дешеvu демагогію і не пнучись на олімпійські висоти. Я не хочу казати дешевих компліментів галицьким землякам, але мушу признати, що серйозно-діловий настрій в їхньому уряді й урядових сферах дуже мені заімпував, так само, як і сказати б, строгий моральний рівень галицького громадянства у відносинах до свого обов'язку супроти рідного краю. Розуміється, були погані ви-

падки й тут, і про них з сумом оповідали мені довірочно мої галицькі приятелі. Але взагалі було видко серед галицьких українців національний ентузіязм знизу до гори, а там, де є такий настрій, усі мусять триматись на певній висоті. Деморалізація пішла й тут, але вже тоді, коли цей ентузіязм почав вигасати, і першими піддались їй, так само як і в нас, найбільш «ліві».

Розглянувшись та розпитавшись, ми побачили, що купити друкарню десь у Галичині нам не доведеться. Українських друкарень було дуже мало і вони були потрібні тут; не було рації вивозити їх звідти. Через те ми рішили зїздити до Праги, де, як нам оповідали, можна було придбати друкарські машини новіших зразків і всі друкарські приладдя. Треба було добути дозвіл на виїзд і чеську візу. Я пішов до М. Лозинського, секретаря закордонних справ, і він звелів зараз же видати мені галицький закордонний пас. Чеську візу дав мені й товаришам моєї подорожи тимчасовий чеський консуль д. Полляк, надзвичайно мила й чемна людина. Треба було тепер добути гроші й валюту. Я мав з Камянця акредитив на 400.000 гривень, зсїгнованих Університетом на закупно друкарні і на видатки подорожи. Державна скарбниця була в Станиславові. Не всі формальности були в мене виконані, але завдяки тому, що мене знав особисто В. В. Ігнатович, директор скарбниці, мій товариш по роботі в товаристві «Юга Росції»*), гроші були мені видані без труднощів. Треба було купити десь валюту. Гривня ходила тоді по установленому курсу, як австрійська корона, мені так у коронах і видали з Скарбниці — 400.000 кор. Хтось переказав мені, що в Станиславові перебуває Ол. Ф. Степаненко, який вертається з-за кордону, має багато валюти і шукає, кому б її обміняти на українські гроші. Я пішов до Степаненка. Виявилось, що справді, він має тисячі фунтів штерлінгів і франків. Тоді я виміняв усі свої гроші, в тім числі і 10.000 гривень моїх власних грошей, які я дістав там же в Станиславові, яко гонорар за замовлений мені міністерством освіти підручник української історії**). Міняли по офіційному тоді курсі 125 ав. корон за один фунт штерлінгів. Таким способом я дістав добру валюту, яку мусів пізніше відступити в части своїм товаришам подорожи, бо вони виміняти своїх гривень в Станиславові не встигли.

Зоставалось улаштувати самий спосіб переїзду, річ в тодішніх військових відносинах не таку то легку й просту. Але в цій справі нам пощастило: в Державній Скарбниці я зустрівся з тодішнім міністром фінансів М. Є. Кривецьким; він їхав до

*) Див. I-шу частину моїх споминів, ст. 38

**) Ці гроші я вернув в осени 1919 р. міністерству, бо видання моєї книги відкупило в мене т-во «Вернигора».

Праги, мав окремий вагон по галицькій території і охоче брав до цього вагону мене й чотирьох моїх спутників: М. Чайківського, Є. Вирового, М. Реку та Ю. Русова. Це нас тільки задержало на пару день, але задля такої вигоди варто було почекати: як ми незабаром усі переконались, ця подорож спільно з міністром фінансів дала нам змогу в максимально швидкім часі доїхати до Праги і мати як найбільше можливі в тодішніх відносинах вигоди в дорозі. Всього пробув я в Станиславові рівно тиждень.

Коли нарешті 17 квітня ми були на станиславівському двірці й сідали до вагону, то несподівано побачили на пероні всю нашу кам'янецьку адміністрацію: Гр. Степуру, Куриленка, В. Приходька, Шманкевича та інших. Що таке, що сталося? Виявилось, що вони тут уже, як біженці: большевики стояли вже в 10 верстах від Кам'янця, коли вони звідти виїхали, і досі певно вже його взяли. От тобі й маєш! Чи ж варто тепер при таких обставинах їхати до Праги? Для кого-ж тепер будемо закуповувати друкарні? Такі питання ми й поставили нашим кам'янчанам. — Ні, кажуть нам: їдьте! Большевики довго в Кам'янці не продержаться, ми їх скоро виженем. Тепер їх заманюють туди, як у пастку, щоб оточити з усіх боків; за пару тижнів і ноги їхньої не буде в Кам'янці! Одже їдьте далі, купуйте, що треба, привозьте до нас. — Таке почули ми від кам'янчан. Що ж, їхати — так їхати: однаково тепер, де пересижувати лиху годину, чи в Станиславові, чи так де. Проте сумно мені стало, коли почув я ці новини. В душу закралась думка, що тепер перебування закордоном може дуже затягтись, і командировка для закупна друкарні чого доброго обернеться в еміграцію... Нічого неможливого при теперішніх обставинах у таких здогадах не було.

VII.

Через Угорську Русь до Праги.

З нашим поїздом мав їхати до Відня президент Національної Ради д-р Євген Петрушевич, він чогось задержався, і на нього якийсь час чекали. Нарешті він приїхав, сів до свого окремого вагону, і поїзд рушив. Він запросив до свого вагону й В. Липинського, який теж їхав до Відня, вертаючись з Рівного, де він бачився з Петлюрою. Їхній вагон десь одчепили в дорозі й причепили до другого поїзда, що йшов на Угорщину через Лавочне. Було над вечір. Дорога від самого Станиславова йшла по-над старими позиціями, по-над окопами, що залишились ще від 1916—1917 років, і які я бачив свіжо здобутими підчас корніловського наступу, коли ці окопи були вкриті уламками дерева, бетону, шматками колючого дроту,

шматками снарядів — і людськими трупами. Минуло мало не два роки з того часу, але й досі земля зосталася тут поритою, дерева кругом стоять понівечені, то тут, то там чорніють скрізь глибокі ями («воронки»), стирчить колючий дріт. Сумні спогади навізало це видовище. Та ось дорога круто повернула вліво на захід — до Калуша. Вже зовсім стемніло, коли ми були в Калуші. У нас був окремих вагон, правда 3-ої класи, але чистенький, вимитий, кожен з нас мав окрему лаву. Їхало чимале товариство: міністр Кривецький з жінкою й кількома своїми урядовцями, А. Галіп з жінкою (він їхав до Парижу і віз з собою у валізці кілька стовпчиків свіженьких українських карбованців, видно, що тільки що з скарбниці) і двома урядовцями, та нас п'ятеро. По дорозі до нас підсів молоденький земляк з Угорської Руси, Стефан Клочуряк, дуже вродливий хлопець. Він їхав до себе, до міста Хуста, й оповідав нам про національний рух, що прокинувся останніми часами на Закарпатті, про зїзд в Хусті, про подорож голови Національної Ради п. Брацайка до Парижу, про брак матеріальних засобів, про нікчемність змадяризованої інтелігенції, про симпатії простого люду до України, — і не стільки до галицької, як до київської, і багато дечого, про що я знав і раніше, але тепер цікаво було почути з живих уст, від закарпатського українця; в особі п. Клочуряка я вперше на своїм віку бачив земляка з Угорської Руси. Везли нас дуже швидко, вночі проминули ми Стрий, Самбір і ранком були вже в горах за Туркою.

В Карпатах було ще вохко й холодно. На якійсь станції, де був перевал, поїзд стояв дуже довго, щось біля п'яти годин. Я пішов погуляти, видряпався на гору над тунелем і звідти любувався гарним виглядом на цілу околицю. В горах було таки справді холодно, ще подекуди лежав сніг, але вже зазеленіла трава і тисячі пташок весело цвірінькали на весь ліс. Повітря свіже, чудове. Гори кругом повиті хмарами, високі, замислені, немов зажурені лихою долею бідного галицького селянина, що живе по тих хатках, що он там туляться попід лісом. Там, в тих хатках, — голод та злидні. Нова війна з поляками перепинила постачання хліба, і люде тут ледви-ледви перебиваються бараболею.

Вище, вище, по-над хмари, брате!
 Вийди в гори з навісної хати,
 На горах самотних іще тихо,
 Не зайшло туди ще людське лихо...

— Колись давно-давно читав я ці вірші Маковея і мріяв про далекі Карпати, мріяв про те, щоб їх побачити. Мої мрії здійснились, але при яких обставинах! — Або підчас війни серед руїни, або ось зараз, коли я їду на вигнання з рідного краю, і ці Карпати, то останній клопчик рідної землі, який я бачу перед розлукою надовго, може назавжди... Але поки що

почуваю, що тут я на нашій, на »своій землі«: он ходить жупка галицьких офіцерів, про щось балакають між собою; коло тунелю стоїть український вартовий, і ми їдемо хоч у вбогих, але в українських вагонах. Чи вдержиться ж за нами хоч цей західний крайчик української землі, чи вдержить ослаблена, зруйнована Галичина ворожий натиск з усіх боків?

Над вечір доїхали до пограничної станції Сянки. Тут комендантом служив молоденький брат нашого Чайківського. Він швидко полагодив нам усі паспортів формальности, а потім запросив усю нашу компанію в станційний будинок на каву. Ми опинились тут у товаристві з пограничними чеськими урядовцями й кількома сербськими офіцерами, які вертались до дому з большевицького полону в Росії. Натерпілись там бідолахи, цілу зиму просиділи в Царицині в тюрмі, щодня сподівались смерті, та якось визволились; обшарпані, виснажені, зголоднілі, але проте бадьорі та завзяті. Щасливі: вони вертаються до рідного краю вже визволеного й вільного! Останній вечір на рідній території провели ми в славянським товаристві: в розмові мішалися мови українська, чеська, сербська, російська.

Пізно вночі прийшов з чеської сторони (Закарпаття було вже заняте чеським військом) льокомотив з двома вагонами. Спочатку була думка, що ми будемо пересідати, але потім порішили на тому, що нас довезуть в нашому українському вагоні до самого Ужгорода. Полягали спати, не чулися, як поїзд рушив, і прокинулись рано-вранці вже в Ужгороді.

Сонце тільки ще сходило. Я скоренько встав, умився зпід помпи на коліях і розглянувсь довкола. Станція стоїть поза містом. На ній ще старий напис: »Ungvar.« Залізничний рух поки що тут і кінчиться; далі в трьох кільометрах позиції, і Чехи б'ються з малярськими большевиками. Чути вистріли, і я бачив як високо в горі десь розірвалася шрапнеля. Але на станції спокійно. Я пішов оглянути місто. Погода стояла чудова, розкішний весняний ранок: все кругом зазеленіло, розцвіло. А яка гарна околиця! Од півночі й зі сходу заступили Ужгород гори, а з півдня він одкритий, звідси починається широка рівнина і йде у далечінь без краю. Тому тут і весна наступає раніше. Мягкі контури гірських пасм, укритих лісом, оточують пів-горизонта. Посеред міста пливе бистра річка Уж. Місто здалось мені гарним, чистеньким, чепурним. Скрізь самі лишень малярські написи, з них я зрозумів тільки одну: »korczma« — видно означає те саме, що і в нас — корчма, шинок. В кількох місцях вулиці перерізані легенькими барикадами: протягнуто колючий дріт, понаставлено бочки з піском, але все те якось немає грізного вигляду. Певно тут готовились до вуличних боїв. Я шукав очима ознак якихсь угро-руських інституцій, але їх ніде не було. Та ось здалеку

побачив я на горбі велику церкву з двома високими вежами, на яких вимальовувалися трьох-раменні уніятські хрести. Я рішив, що це — єпископська катедра й не помилився. Підійшов ближче і побачив прекрасний обширний храм, коло котрого стояла чимала мурована палата — єпископська резиденція. На церкві коло входу напис кирилицею — одинока зовнішня ознака, що це не малярське, а чиєсь інше будівництво. В середині церква робила дуже гарне вражіння; високий різний іконостас нагадав мені наші старі українські іконостаси, наприклад, у Видубицькому монастирі, або Троїцькому в Чернігові. З правого боку стояла плащаниця (діло було саме у страсну суботу), по католицькому звичаю зроблена в формі не то печери, не то якогось павільону. Коло неї на варті стояли два чеські солдати з рушницями. При мені цей почесний караул переминівся, і прийшло два нові вартові. В церкві було тихо-тихо. Молилось усього двоє-трьох людей по кутках. Перед віттарем посеред церкви стояв налой, а біля нього на вколішках зтиха молились — мабуть клірики — двоє високих людей, в довгих фіолетових рясах, мов завмерли в тій позі. Я присів на лаву і довго сидів, розглядаючи довкола храм, славянські написи, ікони нашого київського типу. Вартові стояли непорушно, мов статуї; так само непорушно молились клірики перед налоєм. Життя мов завмерло в цім величнім храмі, а сонце пробивалось крізь кольорові шибки у вікнах, весело грало на іконах, на килимах, на всій храмовій оздобі. Мені було якось сумно. Я стільки думав колись про закарпатську Україну, про її тяжку долю, і от тепер мені довелось побувати в самому серці, в цьому величньому мовчазному храмі, що один залишився, як памятка колишнього життя, як осередок теперішнього, бо крім церковної відрубности нічого, здається, не залишилось у закарпатських земляків од їх національної самостійности; розглядаю німі мури, читаю старосвітські написи, і здається мені, що ці клірики в фіолетових рясах, ці бабусі, що моляться по кутках з молитовників, також — тіні минулого, а не живі люди...

Та проте здивався я і з «живими» угро-русами. Вертаючись з церкви я зайшов до каварні, де вже сиділи мої товариші. В їх компанії було двоє місцевих людей. Ми познайомились. Один звався, як що не помиляюсь, п. Волошин. Говорили українською мовою, зовсім такою, як у Галичині. Ми умовились, що зійдемося за обідом. Виявилось, що обід матиме парадний характер: Кривецький рішив в подяку за тягарове авто, яке нам обіцяли, щоб довести нас до Кошиць, почастиувати обідом місцевого чеського коменданта з його офіцерами. За столом зійшло велике товариство: два десятки нас, чеський бригадний генерал з кількома офіцерами, прийшло і двоє тих угро-русів, що ми здивали вранці. За обідом вино розв'язало язика,

наші українці почали виголошувати тости і промови. Перший говорив Кривецький і підняв чарку за успіх чеської армії. Потім говорив я — про те, що нам треба вчитись у чехів солідарности й організованої праці; далі пішли промови без кінця. Пили, цілувались, одним словом, вийшло якесь братання на московський кшталт. Чехи тримались дуже здержано, і тільки один бригадир відповів кількома словами на наші тости. Видко, їм не зовсім було ясно, що це за компанія і чого це у нас такий святочний настрій, коли звісно, що справи наші стоять так погано. Угро-руси весь час мовчали і слухали.

По обіді зразу рушили в дорогу. Залізничне сполучення з Кошицями було перерване, і треба було їхати ґрунтовим шляхом щось коло 120 кільометрів. Чехи дали нам легке авто для наших дам, а для всієї братії — велике тягарове авто («грузовик»), де ми всі й розмістилися з нашим багажем. Це було велике добродійство з боку чеських властей, бо кіньми довелось би їхати дуже довго і заплатити великі гроші. Авта були дані нам безплатно. В дорозі страшенно нас трусило. Курява хмарою стояла над нами, і за чверть години ми обернулися в якихось арапів. Труськість їзди і порох не давали як слід любитись прекрасними краєвидами по дорозі. Раз-у-раз пострічних селах зустрічались нам цілі баталіони чеських вояків, які в своїм небесно-блакитнім вбранні і таких же блакитних беретках виглядали дуже мальовничо. Це були частини сформовані в Італії чи у Франції і там же виекіповані. По середині нашої дороги, в місточку Михаловцях, зробили ми короткий спочинок, підкріпились гостро приперченим словацьким жуляшем, пересіли на друге авто і пізно вночі доїхали до Кошиць. Це була великодна ніч. Хтось згадав про це, і ми проспівали «Христос воскрес» та поздоровили один одного зі святом.

Довго в ночі розшукували ми пристановище для нашого великого гурту, але таки знайшли собі кілька кімнат в одному готелі, де всі й розмістилися. Я одержав окрему кімнату і заходився митись після дороги. Ліг аж удосвіта. Все тіло боліло від труської їзди. На другий день усі ми повставали аж перед самим обідом. Був перший день Великодня. В місті стояв святочний рух, але крім замкнених крамниць і маси публіки, що прогулювалась по вулиці, ніщо не нагадувало нашого Великодня. Кошиці — дуже гарне культурне місто, з великими будинками, електричним трамваєм, величавим готицьким собором, масою бульварів і садів. Було дуже тепло. Я перейшовсь трохи вулицею й зайшов до собору. Там єпископ з високої катедри говорив по мадярськи проповідь, з якої я, розуміється, не второпав ані словечка. Місто було цілком мадярське, тепер воно було заняте чехами і в ньому було дуже багато війська, переважно в уніформі італійських та французьких легіонерів.

По обіді наша компанія поділилась: Кривецький і Галіп з своїми спутниками залишилися ще до вечера, а ми виїхали в 4 години дня до Брна. Чеські офіцери на двірці дуже чемно й приязно допомогли нам виміняти трохи штерлінгів на «кольковані» (штамповані) чеські корони, відвели нас у потязі окреме купе і взагалі поставились до нас дуже прихильно. Дивно мені було сидіти в купе першої кляси поспішного поїзда, їхати серед повного порядку по абсолютно незруйнованій місцевості. За останні пів-року я від того всього встиг уже відвикнути. Ми проїздили серед дуже гарної гірської місцевості; види один другого принадніші розкривались то зправа то зліва. Над вечір побачили ми суворі, вкриті снігом шпилі й круті скелі Татрів. Опівночі прибули до Жилини, де треба було пересідати й ждати поїзда до ранку. Покинули на двірці свої річі й пішли до міста шукати, де б переночувати. Місто вже спало глибоким сном, і ми б напевно нікуди не добилися, як би двоє офіцерів, що йшли до двірця, не прийшли нам на виручку і не вказали якогось готелю, що звався «Panský Dům». Там розбудили господиню, товстелезну словачку, і дістали два покої. Вранці побачили ми, що місто стоїть серед високих гір, на яких лежав іще сніг. Було холодно. На майдані перед церквою побачили юрбу словацьких горців в їхніх національних убраннях, зовсім схожих на наших гуцулів. Старі діди були всі голені і з довгим волоссям, іноді заплетеним у кісники. Ранком були вже знову на двірці і за яку годину вже їхали далі до Брна. У Брні довелось дождати три години й знову пересідати. Ще одна ніч їзди, і ми вже в Празі.

VIII.

Прага і Відень. Земляки закордоном.

У Празі на двірці нам довелось якийсь час пождати, поки хтось із нашої компанії ходив до т. зв. Cizineckého Úřadu, себто особливої інституції, на обовязку якої було допомагати чужинцям, які приїзять по справах до Праги, знаходити для них помешкання і взагалі улегшувати їм побут у Празі. За якусь годину прибуло від цього Úřadu авто й одвезло нас до готелю. Це вийшло дуже добре, бо всі готелі в Празі були переповнені і знайти кімнату не було жадної змоги. Правда, готель був поганенький (звався «Vagoch» проти — т. зв. Денисового двірця), але наша компанія скоро перебралася до «Hôtel Central», а мені на другий же день по приїзді було знайдено кімнату на Сміхові. «Hôtel Central» був осередком тодішнього українського життя: тут містилася українська дипломатична місія з М. А. Славинським на чолі; за обідом в ресторації готеля ми побачили М. Грушевського, Ол. Жуківського, проф. Ст.

маль-Стоцького і багато інших земляків. Трохи згодом в цій ресторації було винайнято спеціальну кімнату для українського клубу. Взагалі українців у Празі було багато, всі були ще при грошах і почували себе дуже добре.

Цікаво було подивитись на Прагу, що тільки всього шість місяців, як зробилась столицею нової держави — Чехословацької республіки. Життя плыло тут зовсім нормально, порядок скрізь був такий, який давно нам уже й не снився. Майже ніщо не нагадувало недавнього воєнного часу, хиба що по рестораціях існували ще пісні дні, коли не давали м'ясних страв, часом відчувалася недостача хліба, і взагалі по крамницях не видно було тої сили їстівних продуктів, яка милує очи приїжджаної людини в Празі тепер. Але що війна ось-ось тільки закінчилася, що держава тільки зформувалася серед воєнних обставин, про це свідчила також присутність великого числа військових в найрізноморднішій уніформі: в італійській, французькій, американській, російській і старій австрійській (лише з національними відзнаками). Це все було відповідно до того, в якій країні формувались чеські легіони, цієї головної опори відбудованої чеської держави. Ще не прохолов ентузіазм перших днів проголошення самостійності, ще не вляглося перше хвилювання, яке не вгавало ще й тому, що чехам доводилося провадити боротьбу з угорськими комуністами за Словаччину. Майже в кожній крамниці у вікнах, по всіх рестораціях і публичних льокалях були виставлені портрети або бюсти Масарика і Вільсона. Дуже часто відбувались маніфестаційні походи й різні урочисті збори. Я попав скоро по приїзді на великий концерт у салі «Обеспєно Дому» — «Requiem» Берліоза пам'яті поляглих чеських вояків, виконуваний величезним хором, кількома оркестрами й органом. На початку концерту появився в льожі президент республіки Масарик. Іся публіка підвелась з місць і стояла, поки Масарик сів. Так само і при його виході з салі. Не було привітів чи овацій з огляду на релігійний, похоронний характер концерту, але в цій мовчанці почувалася глибока повага й піетет до першого голови відродженої чеської держави. Взагалі по всьому було видно, що чехи переживають медовий місяць своєї державності. Але порядок скрізь уже панував зразковий; державно-адміністративний апарат працював прекрасно. Та воно, правда, не диво: на своє щастя Чехія не зазнала воєнної руїни, не зазнала громадянської війни; з другого ж боку — вона мала вже перед війною краєву автономію і головне — дисципліноване, патріотичне громадянство й високу національну свідомість широких народніх мас. Тому то й переворот в жовтні 1918 року відбувся в ній гладко, організовано, партії не кинулись гризтись між собою, а об'єдналися всі коло одної мети: створення і скріплення самостійної чехословацької республіки.

Кілька день після нашого приїзду прибула до Праги й співоча капеля Кошиця. Гурт українців, які вже перебували в Празі, зразу побільшився на кілька десятків людей. Вже на генеральній пробі (репетиції) чеські музикальні рецензенти й критики прийшли в захват од співів капелі. Самий же концерт, що відбувся на сцені Національного Театру, обернувся в справжній тріумф української пісні й її талановитих інтерпретаторів — Кошиця з його співаками. Треба сказати, що пражські українці, починаючи з офіційної місії У. Н. Р., постаралися, щоб як найширше реклямувати капелю; по багатьох часописах і перед концертом і в день його було уміщено цілі статті про капелю та про її репертуар. Але кожен, хто був на тому концерті, мусів признати, що український хор таки дійсно заслужив на як найбільшу похвалу. Концерт почався співом гимнів — чеського, словацького й українського. По тому пішли канти, колядки, щедрівки й кілька номерів різних народніх пісень. Було й кілька номерів solo: один галицький співак, що перебував на той час в німецькій опері в Празі (Носалевич), проспівав »Гетьманів« та ще кілька композицій Лисенка. Успіх концерту був повний, й оваціям не було кінця. Розуміється, ціла тодішня кольонія українська в Празі явилась на цей концерт, починаючи з М. Грушевського. По тому концерті пішов концерт в салі »Репрезентачного Дому«, далі в Рудольфінумі (в салі, де засідає сойм); тут перед концертом професор пражського університета Неедлі мав довшу промову про українську пісню та музику. Вся чеська преса заговорила про концерти Кошиця, яко про надзвичайну подію в музичнім житті Праги, і містила справжні дитирамби українським співакам. А вже наші земляки — ті просто до небес підносили Кошицеву капелю, один же з тодішніх українських публіцистів дописався до того, що, мовляв, капеля Кошиця більше робить для популяризації української справи закордоном, ніж офіційна дипломатія У. Н. Р. Мене, признаюся, так не захоплював успіх Кошицевої капелі. Певна річ, було приємно почути закордоном українську пісню в такому чудовому виконанні, приємно було бачити її успіх перед чужими людьми, але гірко робилося на душі, бачучи, що українці, доставши до своїх рук усі засоби, якими тільки розпоряджає держава, спромоглись лише на те, щоб вирядити закордон співочу капелю, яка на певний час зробила популярною українську пісню там, де її почули, але яка з того користь українській справі? Чи не така, як і від тих спектаклів, що їх давала колись у Петербурзі на імператорській сцені трупа Кропивницького: захопилась на якийсь час столична публіка »талантливими хохлами«, написав Суворин кілька хвалебних фейлетонів — та й усел! Так і тут: преса писала дитирамби, публіка ходила на концерти й плескала в долоні; капеля виїздила і її забували, як забувають звичай-

их гастрольорів. А тимчасом на капелю було витрачено дуже великі кошти з державних ресурсів. Правда, коли зважити, що ці ресурси все одно витрачались без пуття, то може й краде, що частина їх пішла на капелю Кошиця, ніж їх пропивати і розстринькав який-небудь »отаман« або член якоїсь заупочної комісії.

Саме підчас тріумфів капелі Кошиця в Празі надійшла звістка, що поляки, порушивши договір про тимчасове завізнення зброї, перейшли в офензиву, проломили фронт галицької армії і відтягли українському правительству Галичини сполучення з Чехословацькою територією. Вже за тиждень перед тим в українськiм посольстві У. Н. Р. в Берліні довідались, що з наказу французької влади йде таємна перевозка армії Галера через німецьку територію до Польщі, щоб кинути її на виснажену армію українську. Один з членів посольства зараз же виїхав через Прагу до Галичини, щоб там попередити. Він бачився в переїзді зі мною і передав мені у великій таємниці мету своєї подорожі. Він доїхав ще у свій час до Галичини (назад мусів вертатись уже літаком), але його попередження все одно не могло вирятувати ситуації: українська армія не мала набоїв і муніції, не мала жадних резервів. З багнетами проти гармат і танків нічого вдіяти було не можна.

Для мене й моїх товаришів звістка про Галерів наступ та його успіх означала, що ми тепер цілком одрізані від повороту на рідну землю, і хто знає, на який час. Ми з самого початку побуту в Празі почали шукати, де можна купити друкарні, але виявилось, що це в даний момент тут у Чехословаччині не така легка річ: всі друкарні були завалені роботою для потреб молодого держави, і вільних друкарень майже не було. Нам вказали, що з цього погляду становище для нас було б корисніше в Австрії, де як раз почався застій. Ми почали ладитись їхати до Відня. Тимчасом до Праги прибув з Парижа відомий галицький діяч, д-р Т. Окуневський, мій знайомий з часів його невільного перебування в Києві за часів війни. Він оповів про своє побачення в Парижі з всесильним тоді Лянсінгом в справі визнання самостійної України. Лянсінг заявив українській делегації, яка явилась до нього (в склад цієї делегації входив і Т. Окуневський), що Сполучені Штати, так само як і Антанта, ні в якому разі не погодяться на самостійну Україну, а пристануть лише на її федеративний союз з Росією. Т. Окуневський, в протилежність більшості своїх земляків, дивився доволі песимістично на можливість успіху української делегації перед мировою конференцією в Парижі. Справді, трудно було сподіватися, щоб українці, навіть як би їх делегація складалась з самих Талейранів, чогось досягли своєю дипломатією, коли вони не спромоглись відстояти свою самостійність зі зброєю в руках! Слушно колись висловився

Драгоманов, відповідаючи Кониському (в 1888 році) на його жалі, що, мовляв, Європі байдуже до української справи: «урядовій Європі, писав Драгоманов, інтересні ті, хто тепер силу має, а не ті, що за них ще треба кров лити, гроші платити... Перш усього ми мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома європейцями, тоді й Європа нами заінтересується».*)

В другій половині травня я виїхав до Відня. Зі мною поїхали Вировий, Чайківський і Река. Юрко Русов ще перед наступом Галера встиг якось проскочити через Карпати і повернутись до Галичини. Їзда між Чехословаччиною й Австрією хоч відбувалася регулярно, але була ще далека від нормальних порядків. Не було ще скорих поїздів, а ходили лишень звичайні пасажирські. З Праги до Відня треба було їхати трохи не цілу добу. Чеські вагони були ще сяк-так, але австрійські — страшенно обідрані, обшарпані, в ночі неосвітлювані, зовсім такі, як у нас на Україні в перші часи після большевицької окупації весною 1918 року. На границі всіх пасажирів заганяли до якоїсь тимчасової буди з деревляних дошок, при чому треба було самим волочити свої пакунки й чемодани, і починався пильний, дрібязковий митний огляд, що тягнувся години дві-три. Офіційні посвідки про мету нашої подорожи, які ми дістали в Празі, увільнили нас від прикрої процедури огляду, і ми тільки дивились, як трушено й обшукувано іншу публику.

У Відні була така ж сама морока з пришуканням кімнат в готелі, як і в Празі, та як по всіх більших містах взагалі. Трохи не півдня їздили ми по цілому Відню на виснажених шкапах колись елегантських фіякрів від готелю до готелю, поки знайшли собі дві кімнати, та й то в двох різних готелях, на різних вулицях. Відень, на зверхній погляд, наче й мало змінився з того часу, як я був у ньому востаннє літом 1914 року: такий самий рух на вулицях, таке саме оживлення. Але досить було приглянутись трохи ближче, щоб побачити різницю: не було вже тої веселої, безжурної, елегантської юрби, як колись; тепер все було дуже скромно, навіть бідно вдягнуте й мало зажурений, заклопотаний вигляд; добре себе, видно, почували лише чужинці. Зовсім зникла військова уніформа, де поділись ті блакитні як небо мундури, високі чорні колпаки, блискучі й гремлячі шаблі й остроги! Коли де й траплялася на головних вулицях військова фігура, так се був чужинець. Найчастіше зустрічались італійські офіцери й прості жовніри. Їздили військові італійські авта й виглядало так, мов місто було окуповане італійцями. На вулицях кидалось у вічі велике число жебраків, особливо інвалідів. Попід костьолами і просто на вулиці попід муром сиділи молоді інваліди, безрукі та безногі, й прохали милостиню. По рестораціях годовано дуже скупю,

*) Листи до Ів. Франка та інших, т. 2-й. Львів, 1908, ст. 128-130.

щоб зїсти добрий обід, треба було заплатити великі гроші. По крамницях аніде не видно було їстівних продуктів, таких як ковбаси, сир, хліб; за масло або за сало й згадувати не доводилось. Каву давали скрізь лише чорну, з червоним, нерафінованим цукром. Одинокий порівнюючи дешевий продукт був вино. Поза тим скрізь панував »Erzatz«, і по каварнях непідроблену та нефальсифіковану подавали саму лишень воду, котра, як звісно, у Відні дуже гарна й здорова. Але все таки Відень бавився, як звичайно; театри, концерти, кіно, каварні були повні, тільки що тон задавали тепер не автохтони, а чужинці. Кажали, що наїхало дуже багато мадярських панів та буржуазії, які тікали від большевизму на Угорщині.

Дуже багато було у Відні українців, як наддніпрянців, так і наддністрянців. Тут був осередковий пункт, куди зїздилися усі місії, щоб звідси, добувши візи, чимчикувати далі на всі сторони світа. Добувало ці візи українське посольство у Відні, головне завдяки персональним зв'язкам В. К. Липинського й тим відносинам, які він зав'язав ще як посол Української Держави. Як би не це, то певно значна частина місій далі Відня Європи б і не побачила. Але новоспеченим українським дипломатам було й тут добре. Вони всі були забезпечені великими грішми, ніхто не сидів над душею і не спонукував, одже можна було весело й приємно бавитись і в голоднім Відні. І деякі місії бавились так гучно, що, наприклад, одного »генерала« Ф., що стояв на чолі якоїсь закупочної військової місії, на домагання поліції було позбавлено його повноважень і вислано з Відня. Члени українських місій та комісій поводились по готелях та ресторациях не як представники демократичної, трохи не соціалістичної республіки, а як якісь великі сеньори, кидали великі гроші направо й наліво, і мабуть кельнери та всяка прислуга думали, що українці — то якась дуже богата нація, так-от як американці, або-що, тільки що менше культурна ніж американці. Липинський і радник його посольства І. Ст' Токаржевський дуже нарікали передо мною на той клопіт, на ту мороку, яку їм доводиться мати з різними посольствами, місіями, закупочними комісіями і т. д., які приїзять трохи не щодня, домагаються всяких послуг, здобування віз, а при тім часто поводяться серед чужих людей так, що за них доводиться червоніти. Одним словом, ота »Гергепа«, яку так живо змалював Винниченко в своїм »Відродженні нації«, саме тоді звила собі головне кубло у Відні. Мабуть добра частина того великого грошевого фонду, що зібрав і зберіг гетьманський уряд, залишилась по кешенях віденських готелерів, рестораторів та всяких інших підприємців.

Українська кольонія у Відні була далеко ширша й ріжноманітніша від пражської. Здебільшого »пражане« перекочували до Відня, а були такі, що сновигали туди й сюди між

Прагою та Віднем, — добре, що українські дипломатичні паспорти (а напевно $\frac{9}{10}$ усіх приїзжих земляків мали дипломатичні паспорти) ще в той час визнавались!

Українське посольство містилось в готелі »Bristol«. Липинський скоро по моїм приїзді заслаб і виїхав лікуватись до одної сенаторії в Бадені під Віднем. Його заступав Токаржевський. Крім посольства, було ще кілька українських офіційних інституцій або агентур, напр., місія в справі репатріації полонених. Галичане мали свої окремі інституції, посольство та інші.

З України надходили дуже погані вісти. Галицька армія спробувала ще раз зробити наступ, повела його дуже успішно, так що перед нами всіми заблисла надія на здобуття Львова, але їй забракло набоїв, забракло свіжих сил, і довелось відступити. Цим разом вона відступила аж за Збруч. Ми тепер цілком стали відрізані від рідного краю, хоч, як казали нові звістки, Камянець було вже відбито від большевиків. З огляду на це, я не зважився робити закупки друкарні, так само як і інші товариші моєї подорожі. Закупили тільки книжки та всякі дрібні річі, але й це мусіло поки що лежати по своїх крамницях.

Я здибував у Відні багато знайомих: тут перебували О. Олесь, Ю. Сірий і чимало інших українських письменників. Організувалось навіть видання тижневика »Воля« під редакцією В. Піснячевського. Чимало зустрів я й галицьких знайомих. Галичане почували себе у Відні, як вдома, тай не диво: багато з них цілими роками перебували тут, яко посли до парламенту, інші служили тут на різних посадах; недавно всі вони перебули еміґрацію до Відня підчас окупації Галичини москалями в 1914—15 роках. Дехто мав у Відні власні сталі помешкання. Звістки, які приходили з Галичини, натурально, всі дуже пригноблювали, але галицькі земляки не тратили духа й вірили, що коли не вдасться досягти своєї мети оружною силою, то вдасться дорогою дипломатичною, що Антанта, мовляв, не допустить зламання права цілого народу на своє самовизначення. Як показалося, ці надії дуже їх завели, бо питання про свободу народів вирішуються не правом, але силою.

Побачивши, що мені нема чого робити у Відні, я рішив повернутись до Праги, зайнятись там вивченням чеської мови і студіюванням чеського письменства та життя, що з давніх пір дуже мене інтересувало. Перед відїздом я провів цілий тиждень на Земерінгу, відвідав у Бадені Липинського, який був настроений дуже песимістично і зібрався податись до димісії, втративши всяку надію, що У. Н. Р. може зберігти хоч якусь тїнь української державности. Зустрів я й нового міністра закордонних справ В. Темницького. Признатись, я позавидував його доброму настрою й гумору: державна справа гине, все руйнується, а він весело бавиться собі по каварнях та

рестораціях, грає на білярді цілими годинами й ставиться до всього, що діється на Україні з таким філософським супокоем, мов там не сталось нічого іншого понад те, як фіяско якої-небудь партійної комбінації або що. Може бути, джерелом міністра У. Н. Р. була свідомість, що однаково все вже пропало і більше губити нічого, а »журбою поля не перейдеш«.

IX.

Карльсбад літом 1919 року. Подорож з доручення Українського Червоного Хреста до Югославії. З Відня через Загреб до Білгорода. Білгород по війні.

В Празі я застав дуже мало земляків, більшість повиїздила з душеного міста кудись на літнє перебування. Наша компанія теж розбилась — хто куди. Є. С. Вировий виїхав на Грубу Скалу біля Турнова до т. зв. »Чеського Раю« і занявся там писанням якогось підручника з математики. Чайківський з Рекою залишились поки в Австрії. До цього самого Турнова виїхала й капеля Кошиця, щоб там серед спокійніщих та зручніщих умовин, ніж у Празі, підготовити репертуар для дальшої подорожи по Європі. Грушевський виїхав до Парижу, щоб там вести якісь політичні пертрактації. Рішив і я кудись виїхати, щоб занятись справою, яка лежала на мені ще з Кам'янця — писанням підручника української історії, дорученим мені міністерством освіти. За порадою знайомих я виїхав до Карльсбаду. Там тепер, в першім році після війни, як казали, дуже невеличкий приїзд гостей і можна було зовсім дешево та вигідно влаштуватись. До Карльсбаду мав також виїхати і Вировий, котрому треба було лікуватись. Справді, Карльсбад був майже зовсім порожній. Було в ньому дуже тихо й спокійно, саме добре для відпочинку й духової праці. Я знайшов собі дуже гарну кімнату на горі біля православної російської церкви. У віллі, де я оселився, було двоє чи троє гостей на цілі три поверхи. Так само й Вировий, що уподобав собі кімнату в другій віллі поруч, жив трохи не один на цілий будинок. Місцевість тут дуже гарна: наші вікна виходили просто в парк. Годували в Карльсбаді добре, краще ніж у ті часи в Празі, бо сюди, як до курорту, підвозили більше продуктів.

Все таки в Карльсбаді було кілька тисячів приїзжих для лікування, і його звичайне життя йшло своєю чергою. Серед публіки майже зовсім не було росіян, які в звичайні часи перед війною складали значну частину всіх приїзжих. Їх відсутність просто кидалась у вічі. Ми познайомились з кількома чехами, бо Вировий лікувався у лікаря-чеха, а обоє ми брали лекції чеської мови в одній місцевої учительки. Через них познайомились ще де з ким з місцевої чеської кольонії. Чехи

тоді ще дійсно почували себе тут кольтоністами; їх було небогато; все кругом носило німецький характер, і тільки присутність відділу чеських військ свідчила, що Карльсбад належить до чеської держави. За нашого перебування місцеві чехи врядили свій концерт у місцевім касино, куди запросили й нас. Це був перший чеський концерт, казали вони, в цьому осередковому помешканні, відколи стоять Karlovy Vary — як по чеському зветься Карльсбад.

Православна церква стояла замкнена. Її стеріг один чех, який підчас війни був інтернований австрійською владою і один час сидів укупі з проф. М. Ковалевським, якого, як звісно, війна захопила тут в Карльсбаді і якого австрійці довго тримали в арешті. Я познайомився з цим чехом, як з сусідою, і він дозволив мені користуватись з доволі гарної російської бібліотеки, яка була при церкві. Протягом чотирьох років війни бібліотека була замкнена, і книжки геть чисто вкрились плісінню та цвіллю. Доводилось їх виносити на сонце й просушувати. В цій бібліотеці я знайшов чимало книг, які придалися мені навіть при моїй роботі укладання підручника.

Спокійне й затишне життя в Карльсбаді дало мені змогу за які півтора місяці скласти майже дві третини моєї праці. Іноді я сам, або з Вировим, робив прогульки по околиці, відвідав старовинне місто Егер (по чеськи Хеб), де було р. 1634 вбито Валенштайна, я оглянув і той самий будинок, де його вбито; відвідав дуже мальовниче місто Ельбоген, яке стоїть на скелястому острові серед річки Егер і в якому дуже гарний старовинний замок часів імператора Карла IV. Побував і в недалекому звідси Марієнбаді, де застав одного земляка з України, що примандрував уже тепер зпід большевиків. Добре було отак жити і, якби не гризли душу звістки про рідний край, що час від часу траплялись по чеських газетах, та думки про те, що там діється, то можна було би справді як слід відпочити після всіх пригод і переживань останніх років.

Мій побут у Карльсбаді припинився раніше, ніж я сподівався. Іду одного разу по Карльсбаду, коли дивлюсь — на зустріч мені двоє офіцерів в українській формі, один з них ще й генерал. Побачили мене, вітаються. Виявилось, що це військові лікарі, один, старший — д-р А. Окопенко, голова місії для репатріації українських полонених, другий — д-р Д. Горбенко, член тієї ж місії, мій давній знайомий. Вони спеціально приїхали до мене з Праги, з пропозицією стати на чолі місії Українського Червоного Хреста на Балканах, їхати до Білгороду й налагодити там транспорт наших полонених на Україну. Вони пригадали мені, що це діло знайоме мені по моїй колишній роботі в Союзі Городів за часів війни і дуже умовляли взяти на себе таку ж роботу тепер. Я подумав: справді, діло мені знайоме, я тепер вільний, робота зовсім аполітична, за

державну службу вважатися не може, одже чому не взятись, коли це може принести якусь користь нашим людям? Я згодився, тільки застеріг, що коли в осени відкриється шлях для повороту до Камянця, і коли я довідаюсь, що університет там працює, то вважатиму за свій обов'язок туди виїхати.

Недовго збирався я в дорогу. Треба було встигнути виробити в Празі потрібні документи та трохи ознайомитись з справою евакуації наших полонених, як вона поставлена в Чехії: тут як раз цим ділом завідував д-р Горбенко. Саме перед моїм відїздом з Карльсбада туди зїхався цілий гурт українців: це були посли У. Н. Р., що зїхалась на нараду під проводом тодішнього міністра закордонних справ В. Темницького. Приїхали: М. Славинський, К. Лоський, А. Яковлів, М. Порш, Д. Левицький, В. Полетика (замість В. Липинського, що вже подався до димісії) та ще кілька осіб. Коли я вже приїхав до Праги, то зустрів там М. Василька, що теж поспішав на цю нараду. В розмові зі мною Василько висловив думку, що без допомоги своїх близьких сусідів У. Н. Р. ніяк не зможе стати на ноги й відстояти свою незалежність. Ці сусіди — Польща та Румунія. Доведеться тимчасово дечим поступитись на користь цих сусідів, бо без цього обійтись не можна, зате колись згодом можна буде повернути втрачене, вбившись самим у колодочки. В такому дусі Василько мав радити лінію політичного поведення Петлюрі і, як виявилось, той його послухав. Що з того вийшло, всі знаємо.

З Праги я разом з д-ром Горбенком зїздив до німецького Яблонного (Deutsch - Zabel, на самій границі з Саксонією), де був невеличкий табор наших полонених, недавно переведений сюди з Хоцена. Всього тут було душ 400, переважно немолодих уже дядьків, колишніх «запасних». Тут же поруч тільки що розташувалась галицька бригада ген. Кравса, що пробилася через Карпати на чеську територію. Я познайомився з тимчасовим її начальником, полковником Вариводою. Люде мали ще цілком «строевий» вигляд, щодня відбували військову муштру і, видно, не сподівались, що доведеться так довго тут засидітись...

Д-р Горбенко зясував мені мою місію. Я довідався, що в Білгороді вже з весни 1919 р. перебувала українська військово-санітарна місія під проводом д-ра Вербенця. Але серби дуже неприхильно ставились до цієї місії, підкреслювали, що вони не визнають України; дратувало їх і те, що д-р Вербенець перебував у Сербії за часів війни з окупаційною австрійською армією яко військовий лікар (а його саме тепер і вирядили, як знавця тамошніх відносин). Сербів дуже підюжували і нацьковували росіяне, котрих чим далі, то все більше напливало до Югославії. Одже, щоб полагодити якомсь справу і щоб транспортування полонених з Німеччини, Австрії й Чехословаччи-

ни через Білгород і Румунію на Україну не переривалось, д-р Окопенко надумався відкликати д-ра Вербенця, а натомість вирядити місію Червоного Хреста, яка б робила те саме діло, але якій серби не могли робити тих закидів, що робили офіційній військово-санітарній місії. Я був уже раніше членом Українського Червоного Хреста, а д-р Окопенко мав спеціальні уповноваження від централі з Києва, одже з формального боку все можна було полагодити як слід. В Празі я зустрівся з головновповноваженим Міжнароднього Червоного Хреста д-ром Фріком. Він видав мені посвідчення від Міжнароднього Ч. Хреста й прохання до всіх офіційних установ і властей чинити мені допомогу. Українська місія в Празі виставила мені дипломатичний пас, а югославський посол д-р Грибарь, до якого я звернувся, дуже охоче виставив мені дипломатичну візу. Це, здається, була трохи чи не одинока дипломатична віза, яку виставили на український пас серби, які взагалі не визнавали ні української республіки, ні її пасів. Перед виїздом, за порадою д-ра Горбенка, я явився з візитом до старенького французького генерала Пеле; він так само прийняв мене дуже мило й обіцяв з свого боку телеграфувати до французької місії в Білгород, щоб вона допомогла мені в разі потреби. Взагалі Пеле ставився до українців дуже симпатично, що виявив і на своїй пізнішій посаді генерального Комісара Франції в Царьгороді. В Чехії ж Пеле був начальником генерального штабу.

Покінчивши всі ці заходи, я на початку вересня виїхав до Відня. Там побачився я з д-ром Вербенцем, якого знав ще з часів його колишнього гостювання в Києві в 1909 році, і довідався від нього подробиці про роботу місії в Білгороді. В Білгороді перебував поки всього один член місії, молоденький хорунжий січових стрільців, студент-медик В. Ганьківський. Інші виїхали вже. Я рішив узяти з собою ще одного бувшого члена місії д. Км. Але тому, що югославська місія у Відні ні за що не хотіла ставити візи на український пас, довелось вирядити Км-ча до Праги, а я дожидав його у Відні. Але Км-чу не дали візи й у Празі, й він вернувся за тиждень ні з чим. Це вже був не зовсім прийнятний знак. Тимчасом на австрійських залізницях вибух страйк, і це знов задержало мене на якийсь тиждень. Як раз у тому часі відбувся у Відні зїзд представників Укр. Червоного Хреста закордоном, і я взяв у ньому участь. Як раз прибув один лікар з Києва і привіз якісь доручення від Централі Укр. Черв. Хреста. Я вперше довідався про київські новини, в тім числі про замордування В. П. Науменка.

У Відні я закінчив і віддав для друку товариству «Вернигора» свій підручник української історії. Гроші, видані мені ще в Станиславові міністерством освіти, я повернув через представника «Вернигори» д. Кашинського, який і віддав їх по

приналежності в осени тогож року в Кам'янці. Сим разом, як і на початку літа, я зустрів у Відні багато земляків. Дехто з них збирався спробувати пробитись на Україну через Угорщину й Румунію. Більшість сиділа у Відні, дожидаючи, що буде далі. Серед деяких кол виникла думка заснувати закордоном «Український Культурний Інститут» з осередком у Празі. Цей Інститут мав служити українським національним архивом, музеєм, бібліотекою, взагалі притулком для української культурної праці закордоном, на випадок, як би зовсім упала українська державність і ми б не мали ніде захисту на своїй рідній землі; це мав би бути український «Раперсвіль». Я побував на зборах ініціативної групи, що обмірковувала проєкт Інститута і вислала його до Директорії, прохаючи призначити кошти на заснування. На зборах були і підписали статут, пам'ятаю, проф. Ів. Горбачевський, проф. Є. Тимченко, проф. Ів. Ганицький, проф. Ст. Рудницький, Л. Цегельський, Євм. Лукасевич та ще дехто. Але Директорія, як потім я довідався, грошей не дала. Між іншим, казали, їй не подобались деякі підписи на статуті. Директорія на той час складалась уже, здається, тільки з трьох членів, і двоє з них, пп. Макаренко і Швець, переселилися до Відня, де заложили свою канцелярію в готелі Майзен і Шаден.

Нарешті залізничий страйк скінчився, і можна було рушати в дорогу. Поспішні поїзди не ходили, треба було їхати звичайним пасажирським. Коли я приїхав за годину до відходу поїзда на Südbahnhof, то вже всі місця у вагоні були заняті, й довелось стояти в коридорі. Поїзд рушив коло 10-ої години вечера. Світла у вагоні не було, за те на дворі стояла чудова місячна ніч, і передо мною мов у якимсь фантастичнім фосфоричнім сьайві проходили знайомі місця: Баден, Гльогніц, Паєрбах, Земерінг. Рано-рано, вже вдосвіта приїхали до Грацу, і тут увільнилося одне місце для мене в купе, в якому їхало троє чехів-комерсантів; вони простували до Софії через Білгород та Букарешт; один їхав купувати тютюн, другий віз продавати сірники, третій, здається, був якимсь урядовим торговельним агентом і його величали «пан інспектор». Усі мали паспорти дипломатичних курерів. Я пристав до їхньої компанії і їхав разом до Білгорода. Були се дуже милі, симпатичні люде, які стали мені в дорозі у великій пригоді.

На границі між Австрією та Югославією, на станції Шпиль, мене й чехів зовсім не оглядали, за те звичайну публіку, що не мала дипломатичних паспортів мучили цілі три години, мов якихось злочинців. На станції побачили ми силу білих булок, ковбас, сиру — всього того, чого і в Чехії було тоді ще не густо, а в Австрії то й зовсім не було. Оттоді то почув я, що то за смак в білих пшеничних булочках! В обід були ми вже в Марбургу, де треба було переміняти поїзд. При

цій нагоді прождали на станції цілих п'ять годин. Марбург — словінське місто, хоч чути також і німецьку мову. Край тут, видно не бідний, люди заможні, але нема вже тої чепурности й чистоти, що серед німців. Словінську мову тяжко второпати, здається, що це найтяжча для нас мова з усіх славянських. На ніч доїхали до станції Зіданий Мост, де знов пересадка, тут дорога розділяється: одна лінія йде до Любляни, друга до Загреба. Місцевість кругом дуже гарна, високі мальовничі скелі, осяяні білим місячним світлом, внизу шумить якась річка; станція — в якійсь глибокій щілині над самою річкою. Знов ждемо дві години, знов прикра процедура пересадки серед галасливої юрби, значну частину якої складають солдати. Ці дождивання нагадали мені порядки на російських дорогах років тому двацять п'ять назад. Аж коло 11-ої вночі прибули ми до Загреба. Ще у Відні казали мені, що в Загребі про кімнату в готелі нема що й думати, і тому я здався тепер на волю Божу та на моїх спутників-чехів. Вони ще з Марбурга телеграфували якомусь своєму агенту в Загреб, щоб приготувив помешкання з ліжками на чотирох людей. Розуміється, телеграма спізнилась. Двоє чехів покинули третього й мене з річами на вокзалі, а самі подались до міста. За пів-години вернулись, приїхавши на автомобілі. Забрали нас з річами й повезли. Ніч місячна. В місті тихо, мов вимерло. Ідемо прямими білими вулицями з високими будинками. Я думав, що до готелю, аж ні: привозять на другий вокзал, і там ми висідаємо з нашими річами. Знов чогось дожидаємо. Вже північ. Вокзал великий, гарний, але ж брудно — Боже мій! Скрізь покотом сплять люде просто на долівці, солдати, селяне, баби; і так скрізь — по саях, по коридорах. Поміж ними похожають сербські вартіві з рушницями. Розташуватись тут нема де, хіба самому на долівці, знайшовши вільне місце. І сісти нема де. Та ось приїздить другий автомобіль з одним з моїх спутників і просять мене та пана інспектора сідати повезуть до чийогось приватного помешкання, де можна переночувати. Чудово! Ідемо. Приїздимо на якусь вулицю, стукаємо до якоїсь брами, йдемо по сходах до якогось помешкання, заходимо до кімнати, де живе молодий чоловік, комісіонер компанії, до якої належали мої спутники. В кімнаті ліжко й канапа. По брудній постелі й рушниках, які дали нам, я зміркував, що вночі доведеться познайомитись з хорватською фавною, а тому коварно відступив ліжко пану інспектору, який похвалявся, що блощиці його не займають. Сам ліг на куценькій канапі. Я не помилився: не встигли ми погасити світло, як бідний інспектор почав енергійно ворухитись, клясти когось по чеськи, а я теж спостеріг присутність на собі нічного ворога. Та все таки на канапі їх було менше. Прокляті звірі кусалися дуже болюче, і я міг задрімати трохи тільки вже світлом.

Уставши та пополаявши добре нічняних мучителів, пішли ми по Загребу. Я зайшов до банку, куди були переведені мені з місії гроші з Відня, і був приємно здивований, що гроші вже прийшли і можна було взяти певну суму. Одже перспектива дождання в Загребі або їзди до Білгорода без запаса грошей в'дпадала. Можна було в той же день у вечері їхати далі. Чехи добули за посередництвом своєї місії чотири місця в Orient-express'i, і все уладналось, як неможна краще. Я мав змогу до вечера походити по Загребу й оглянути місто. Столиця Хорватії зробила на мене вражіння чисто південного, навіть трохи орієнтального міста. Страшенна спека, білий тонкий порошок на вулицях, сухі акації вдовж вулиць, люде в білому вбранні, це все нагадувало мені наше чорноморське побережжя який Ростов або Севастополь. В центрі міста на площі гарний пам'ятник бану Елачичу: герой 1848 року представлений верхи на коні з здоровою кривою шаблюкою в простягнутій руці. Навколо монумента густо розташувались ятки й рундуки, де баби продавали огірки, баклажани, цибулю, кавуни й тому подібну всячину. Через це площа мала вигляд звичайного базару, серед якого дивно виглядала кінна статуя Елачича. Трохи вище від цієї площі дуже імпазантний в готицькому стилі собор, білий, з двома високими вежами. З трьох боків оточують його, будинки семинарії й єпископії, старовинні, аркадами, з величними баштами по краях. Сам собор новий. В осередку міста доволі гарний і великий національний театр, величезний будинок гімназії в модерному стилі, а недалечко — дуже скромний казенного вигляду будинок університету. Вулиці носять історичні малярські назви: графа Зріні, Гуніяді та ще когось. Взгалі ще видко було сліди малярської зверхности над краєм. Вулиці, не вважаючи на спеку, дуже оживлені, по каварнях повно народу цілий день. Богато сербських офіцерів, чимало французів; я бачив навіть негрів і сенегальців — французькі кольоніяльні війська.

Заздалегідь перед відходом поїзда ми були вже на вокзалі і за допомогою сербського коменданта добули собі окреме купе, в якому, правда, не було скла у вікні. Та ми завісили його пледом і так якось улаштувалися. Дорога заняла всього одну ніч. За цю ніч ми проїхали вдовж усю Хорватію й Славонію і, коли стало розвиднюватись, наближались уже до Землина. Скільки можна було спостерегти вночі, їхали весь час рівною низиною. Направо й наліво від колії — безмежні поля кукурузи. Іноді білють мазані хатки, що дуже нагадують наші. Ось уже й Землин, де поки що вривається залізна дорога, бо міст через Саву ще не направлений після війни. На обрії замаячили сині гори і якесь місто — це був Білгород. Висівши з поїзда і я й мої спутники — чехи наняли по простому возу, намощеному сіном, поскладали річи, посідали й поїхали:

я на пароплавну пристань, вони — до Землина, де задумали зупинитись, прочуваючи, що в Білгороді з готелями буде не легше, ніж у Загребу. Ми дуже сердечно попрощались, розлучаючись.

Приїхав я на пристань до Дунаю. Пароплав такий самий, як у нас на Дніпрі, не дуже великий і брудний. Білгород видко з пристані, як на долоні, та й недалеко: яких шість-сім верстов, не більше. Понад берегом верби, такі як у нас, на тім боці пісок і верболоз. Коло пристані стоять французькі монітори з довгими тонкими гарматами. Пароплав набрав ущерть пасажирів і рушив. Ніякого перегляду документів не було. Хвилини за 20 переплили Дунай і Саву, що сходяться тут до купи, й причалили до білгородської пристані. Старий матрос, засмажений сонцем, босий, зовсім такий, як у нас на дніпровських пароплавах, забрав мої річі й поніс у гору по східцях. Я взяв візника й казав їхати на Косовську вулицю, де мешкав Ганьківський, одинокий тепер представник української місії в Білгороді.

Білгород виглядав величне тільки здалеку. Зблизу мені уявилося звичайне провінційальне місто з дуже виразними слідами недавньої війни: скрізь по будинках було видко знаки від австрійських гранат і куль, особливо понад берегом. Якихось помітних, гарних будівель мало, та й ті обшарпані, понівечені зокола. Більшість домів — низенькі одноповерхові будиночки, вкриті черепям. Дерев і взагалі рослинности дуже мало, сама акація. Брук на вулицях дуже поганий, розбитий, за винятком двох-трьох головних вулиць, вимощених деревом. Все — спечене сонцем, закурене, запорошене й дуже нагадало мені своїм загальним кольоритом Катеринослав, яким він буває на початку осені після сухого, бездощового літа. На загальному фоні жовтаво-брудних, сірих будинків вимальовується одна церква з баштою-дзвіницею, сама по собі дуже скромних розмірів; це — собор св. Сави, головний храм на цілу Сербію. Коло неї поховані Досітей Обрадович і Вук Караджич, батьки сербського національного відродження. Собор залишився цілий, всього в двох-трьох місцях пощербилі його австрійські гранати; зате всі будинки кругом собора дуже понівечені. Взагалі на весь Білгород є всього три чи чотири церкви, та й ті, крім собора, зовсім малі й непомітні. На півкруглому мисі, там, де Дунай, прийнявши в себе Саву, робить дугу, на горбку — останки старої турецької кріпости, поновленої пізніше сербами. Частина площі зпід кріпости обернута в міський садок з рідкою, вбогою рослинністю (може так здалось мені в осені, можливо, що з весни тут бува краще), зветься з турецького — Камелегдан. Цей садок служить одиноким в Білгороді та найкращим місцем для гуляння «на лоні природи». Сама фортеця з товстолезними цегляними мурами, бастіонами, вежами, — дуже розбита ав-

трійським бомбардуванням, подекуди — самі руїни. З тераси садка над Савою відкривається дуже гарний вигляд на долину, до якої тече Дунай з Савою. Здалеку біліє Землин, а ще далі, на обрії, ледви маячать білі церкви Панчови. Камелегдан дуже загадує нашу Володимирову Горку в Києві.

Я заїхав на Косовську вулицю, але не застав п. Ганьківського вдома. На дверях однієї півтемної кімнати, вікна якої виходили на коридор, я побачив візитову картку Г-кого і поцікавився господиню, стару сербку, яка ходила в своєму національному вбранні (чорна широка шовкова сукня й чорна шапочка на голові з вуалем), щоб дозволила мені скласти поки-що тут мої речі й дождитися Г-кого. Наскучивши дожданням, я пішов перейти по місту, заглянув до однієї каварні, де публика пила турецьку каву з маленьких філіжаночок. Потім пообідав в якійсь їдальні. Годували добре й усе якимись місцевими стравами, дуже приперченими по східньому, з цибулею або часником. Нарешті я застав вдома Г-кого й довідався від нього про те, як стоїть справа з нашими полоненими.

X.

Українська місія в справах полонених у Білгороді. Як ставились серби до українського питання. Інтриги денікинців.

Сербська влада формально не визнала української місії в справах полонених, хоч допустила її діяльність і мала з нею ділові зносини. Українські полонені приїздили раз-у-раз партіями з Німеччини або Чехії через Австрію. В Білгороді їх приймали до себе на станицю чехи, годували їх, а наші помагали полоненим виїздити далі до Румунії, здобували візи, видавали одіж і білизну, як що кому бракували, давали невеличку грошову допомогу, вимінювали гроші — німецькі, австрійські, які хто мав. Ганьківській узяв собі на допомогу зпоміж самих полонених фельдфебеля Гаврикова й матроса Нечипоренка і ті за невелику платню виконували догляд і всяку роботу біля полонених: дивились за порядком на станиці, зустрічали їх на пристані та виряжали в дальшу дорогу, взагалі помагали Ганьківському в усіх справах. А він перевіряв документи, клопотався за візи та за безплатний проїзд, добував у різних червонохресних місіях (головно в американців) одіжу й білизну. Чехи ставились до його роботи дуже симпатично й допомагали, чим тільки могли. Як би не притулок в чеській станиці, де чехи трактували українських полонених так само, як і власних жовнірів або поворотців, то Ганьківський фактично не міг би виконувати свого завдання.

Але останніми часами перед моїм приїздом почали дуже шкодити росіяне. Саме тоді був zenit успіхів Денікіна. В Білго-

роді перебувало російське посольство, яке визнавало над собою владу Денікіна й Колчака й в свою чергу було визнано офіційно сербським урядом. Військовий аташе російського посольства генерал Артамонов виявляв велике зацікавлення роботою української місії і, чим міг, старався їй пошкодити в очах сербів: наговорював, що українці — то вороги Росії й союзники большевиків, що полонені, яких переправляє місія, йдуть до армії Петлюри і мають битися проти Росії і т. п. Завдяки цим наговорам сербські власті почали останніми часами чіплятись до Ганьківського й ставити йому різні перешкоди в роботі. До того ж він сидів без грошей і без ближчого звязку з централею у Відні. Натурально, він дуже зрадів мойому приїзду. Я оповістив йому, що місія перетворюється з військової в червонохресну, але по суті буде продовжувати ту саму роботу. На ознаку »демілітаризації« місії Ганьківському довелося переодягтися з своєї уніформи хорунжого січових стрільців у цивільну одержу, хоч нам обом було дуже шкода, що на вулицях Білгорода перестане появлятися хоч одна постань у військовій українській формі, поруч численних військових форм різних держав, які можна було тоді зустрінути в Білгороді. Господиня Ганьківського, старенька вдова якогось урядовця, тип патріархальної сербки давніх часів, обіцяла мені відступити гарну світлицю з вікнами на вулицю в своїм старосвітському будиночку, а поки що я оселився в кімнаті Ганьківського.

Не довго гаючись, приступив я до офіційних візитів, щоб засвідчити новий характер місії і забезпечити їй легальне становище. Насамперед вдався я до голови сербського Червоного Хреста, полковника Бориславлевича, до якого мав поручаючий лист від д-ра Фріка. Полковник Бориславлевич (про нього Ганьківський оповідав мені, як про одну людину, що ставилась прихильно до української місії зпоміж урядових осіб в Білгороді), одначе нічого певного сказати мені не міг і порадив звернутись до воєводи (маршала) Мишича, головного начальника сербських військ. Воєвода Мишич прийняв мене дуже привітно, але теж нічого певного не сказав. Натякав на труднощі, які він має з боку росіян, радив мені порозумітись безпосередно з генералом Артамоновим, покликався на те, що властиво справа ця до нього, воєводи Мишича, не належить, бо він командує тільки військом на фронті, а що мені слід звернутись до військового міністра. Проте прохав подати йому меморіал на письмі. Цікаво, що ані він, ані його адютант полковник Ристич не вмiли зовсім по російськи, так само, як інші сербські військові, з якими я мав діло. Говорили ми по французьки, а французькою мовою володіли вони всі. Склав я на другий день меморіал, подав і став дожидати, що з того буде.

Тимчасом ген. Артамонов, видно, сам дуже хотів безпосередно зійтися з нами, щоб поговорити або може якось порозумітись, але робив се дуже незручно: зупиняв на вулиці наших Гаврикова та Нечипоренка, питав про нашу роботу, переконував, що українцям нема чого відділятися від росіян, бо то, мовляв, один і той самий народ, заходив навіть на наш двір під претекстом буцім-то шукає собі помешкання (тимчасом як саме тоді він перенісся до нового, спеціально відступленого йому сербами великого помешкання). Це все дуже нервувало Ганьківського и наших Гаврикова й Нечипоренка. Тоді я рішив справді піти просто до Артамонова й запитати: що йому властиво від нас треба? На другий день я був в Артамонова. Виявилось, що він думав, що наша місія виражає людей до армії Петлюри і тому, що Денікин, якого він, Артамонов, репрезентував, був в стані війни з У. Н. Р., то й уважав за свій обов'язок перешкаджати збільшенню сил ворога. Я пояснив йому, що наша місія стоїть під прапором Червоного Хреста й має чисто гуманітарні завдання: улегшити полоненим українцям, колишнім солдатам російської армії, повернутись додому на Україну — і тільки; що ледви чи хто з воюючих хотів би цих змучених кількالیтнім полоном і виснажених людей затягати до свого війська та й у них самих на думці зовсім не нова війна, а рідна хата й сім'я. Але Артамонов відко дуже мало вірив моїм словам, хоч і удавав, що вірить. Я пропонував йому розмежування в роботі такого роду: він мав би всіх українців, які попали б до нього (а наших людей чимало було ще й в Югославії, і до них наша місія не мала вже доступу), направляти до нашої місії, а я б з свого боку направляв до нього росіян, які частенько траплялись серед транспортів наших полонених. Але Артамонов не зважився на таку конвенцію, і ми з ним ні до чого конкретного не долакались. Треба сказати, що Артамонов цілу війну перебув з сербською армією, в Росії за часів революції не був зовсім, про Україну та її відродження чув лише з ворожих нам джерел і через те цілий український рух, українську державність, українську військову справу уявляв собі як якусь варіацію большевизма.

Тимчасом я старався навязати безпосередні знайомства з сербами, щоб скільки вдасться поінформувати сербське громадянство про українську справу. Треба сказати, що ґрунт для такої інформації був дуже невдячний. Серби дивились на українство очима росіян; а як ті їм твердили, що українці — «вороги славянства, германофіли, сепаратисти», що вони вкупі з большевиками зруйнували Росію, ту Росію, яка подала сербам руку помочи, яка задля них встряла у війну і потім загинула, то не диво, що сербське громадянство так і дивилось на українців, як на своїх власних ворогів. Самі вони про

дійсний стан річей на Україні не мали поняття і вірили на слово своїм російським інформаторам. А тут трапилась ще така історія.

На початку літа 1919 року в Білгороді заснувалося «Друштво Словенске Узайамности» (Товариство славянської взаємности), в якому засновано також російську філію. Вже з того, що до фундаторів товариства належали, окрім сербів, ще такі росіяне та наші земляки, як граф Вол. Бобринський, Дм. Вергун, проф. Дм. Кишенський (ректор одеського університета), сенатор В. Смолянінов, брати Михайло й Федір Челнокови та ин. особи, можна було збагнути, що для українців в цім товаристві «славянської взаємности» місця не буде. Одначе члени нашої (тоді ще військово-санітарної) місії з чисто військовою відвагою рішили піти просто до печери льва й подали заяву, щоб і їх було прийнято до товариства, яко представників української народности. Заяву підписав д-р Вербенець і його два молоді помішники: П. Франко і В. Ганьківський. Заява ця була заслухана на зборах товариства і послужила предметом дискусії, яка обернулась в дискусію над «українським питанням» взагалі. Сили були дуже нерівні: з одного боку виступив д-р Вербенець, многолітній лікар австрійської фльоти, зовсім не політикофаховець і не промовець, а з другого такі випробовані політики й фахові промовці, як Ф. Родичев — «російський Мірабо», М. Спалайкович (колишній сербський посол у Петербурзі), граф. В. Бобринський, Михайло Челноков (член усіх державних дум), С. Лавров (директор петербурської гімназії), яких «підкріпили» ще своїми промовама двоє сербів. Д-р Вербенець узяв, як то кажуть, бика за роги і в своїй промові висипав шановній громаді все, що вплинуло на неї, як на індика червона хустка: і про повну відрубність українців від великорусів з антропологічного погляду, і про те, що стара київська Русь служить початком нашої української, а не московської історії, і про економічний визиск України Росією, і про державну самостійність України, — усе те, про що зібрана на зборах громада не могла навіть слухати спокійно. Ну, й посипалось же на д-ра Вербенця! Весь арсенал усієї тієї зброї, якою вже не одне десятиліття «побивають» українців вороги їхнього національного відродження, починаючи від «польської інтриги» і кінчаючи «пруськими маркама» та Берестейським миром, усе було вжито в сильних різких промовах Родичева, Бобринського, Спалайковича та ин. Після цих промов слухачі могли винести вражіння, що від д-ра Вербенця та його аргументації не залишилось каменя на камені. Деяке змягчення спробували внести в своїх промовах сербські вчені: професор Люба Стоянович (колишній голова ради міністрів) і проф. Йован Жуйович, голова Академії Наук. Перший говорив про потребу толерантности й зрозуміння у відносинах між ріжними славянськими

народами, а другий говорив, що росіяне, мусять так упорядкувати життя в своїй майбутній державі, щоб ніхто не почував себе в ній покривдженим і щоб у великоруській ізбі і в українській хаті чути було веселі пісні задоволеного своєю долею громадянина Росії».

В кінці літа «Друштво» видрукувало всі ці промови в одній книжці під назвою «Українсько питанье». Видавці не забули умістити в ній і промову д-ра Вербенця — для контрасту. Ця книжечка дуже вірно відбивала собою настрої сербського громадянства що до українства: від Спалайковича з його громадами проти українців — «зрадників славянства», і до Жуйовича з його порадами росіянам: «не забороняйте малорусам, як що вони захочуть, писати й читати на своїй мові та вчитися на ній у народних школах».

Я старався знайти серед сербів когось, хто б розумівся трохи на нашій справі і був хоч трохи прихильний до українства; я думав знайти такого серед журналістів та вчених і спробувати за їх допомогою знайти доступ до сербської преси. Мені ще у Відні вказали на п. Міту Димітрієвича, редактора газети «Демократія», як на українофіла і на людину, яка розумілась на українських відносинах. Я пішов до нього разом з Ганьківським. Пан Димітрієвич прийняв нас з великим оживленням, узяв від мене статтю (вже переложену на сербську мову) про «сербсько-українські відносини» й обіцяв надрукувати в своїй газеті. У нього знайшов я кілька українських книжок — «Ілюстровану Історію України» Грушевського, «Історію укр. письменства» Єфремова та ще дещо. Але, скільки я потім до нього не ходив і не нагадував, моєї статті він так і не надрукував, а натомість в «Демократії» почали появлятися замітки про перемогу Денікіна над «бандами Петлюри». Довелось махнути рукою на цього українофіла. Так само не повелось мені зі спробами якомось реагувати на «Українсько питанье», яке красувалось по вітринах усіх книгарень Білгорода, в якійсь іншій газеті: дати місце голосу в обороні українства не згодився ніхто.

Щоб познайомитись з науковими сербськими колами, пішов я до проф. Л. Стояновича, що був тоді секретарем Академії Наук. Я попрохав у нього дозволу заходити до бібліотеки Академії Наук і читати там книжки. Стоянович охоче дозволив мені, і я міг користуватись бібліотекою, сам дістаючи собі потрібні книжки з полиць. Бібліотека залишилась цілою після війни. Не дуже велика, вона містилась у малому кам'яному будинкові, здається, тимчасовому її приміщенні. Я переглянув катальог і знайшов чимало старих українських видань, наприклад — видання Куліша 50-х років, «Кобзаря» 1860 року, «Хату», «Основу». З нових видань майже нічого не було, зате був повний комплект усіх видань Наукового Товариства імени

Шевченка у Львові та Українського Наукового Товариства в Києві. Я взяв з полиці «Історію Русовъ». На ній був власноручний напис видавця О. Бодянського: «Въ бібліотеку Сербскаго Литературнаго общества отъ издателя» з датою 1852 року. Книжка була новісінька і ні одна сторінка в ній не була розрізана. Я був перший після 1852 року, хто розрізував її сторінки. Так само нерозрізані були й деякі інші книжки про Україну. Не дуже, видно, цікавились нею серби і тому-то в них такі безглузді поняття про українців! Сам Стоянович, хоч був привітний зі мною, не виявляв ніякої охоти говорити на тему про українські відносини, нічого не розпитував, одже й я не хотів навязуватись йому з такими розмовами. На жаль мені не удалось познайомитись з президентом Академії Наук Й. Жуйовичем, про котрого мені казали, що він був добре знайомий з Драгомановим і симпатично ставився до українства: я заходив до нього, але він іще не повернувся з літніх вакацій.

Так я ніде й не знайшов серед сербів «суголосного» ґрунту. А тимчасом не дримали наші вороги. Яюсь зайшов я з візитом до чеського посла в Білгороді, небіжчика Каліни. Він дуже жалувався мені, що має багато «мрзутостей», себ-то неприємностей, від російського посла Штрандтмана за те, що чеська місія допомагає нашій червоно-хресній місії. Я сказав йому, що даремне п. Штрандтман так хвилюється, ніякої шкоди його інтересам я не роблю, а веду чисто гуманітарну роботу, яка між иншим ведеться мною з доручення Міжнародного Червоного Хреста. «Знаєте що? — запропонував мені Каліна: їдьмо разом от зараз же до Штрандтмана, там втрюх поміркуєм і яюсь постараємось прийти до згоди!» Я пристав на це. Тоді Каліна порозумівся з Штрандтманом по телефону і попрохав мене їхати до нього зараз, кажучи, що сам приїде за пів-години. Я пристав і на це. Штрандтман вже дожидав мене. Людина ще молода, він лицем дуже нагадав мені графа Форгача, особливо, коли одягав окуляри в роговій оправі. Дипльомат ще царських часів, Штрандтман весь час війни перебував за кордоном; з українською справою був дуже мало знайомий і мав про неї фантастичні поняття. Дожидаючи Каліну, почали ми говорити про українство, і я мусів йому коротко оповісти важніші події на Україні від 1918 року. Тимчасом минуло пів години, а Каліни все не було; так він і не приїхав. Довелось говорити з Штрандтманом удвох про мету мого візита. Я пояснив йому характер моєї місії і прохав дати інструкції ген. Артамонову не втручатись в мою роботу, не перешкаджати їй і не нацьковувати сербські влади. Штрандтман казав мені, що Денікин, чийм представником він являється, перебуває в стані боротьби з Петлюрою, що Румунія зобов'язалась не піддержувати українців, що недавно на покладі англійського військового корабля відбулось побачення представників армії ген.

Денкіна і румунського командування, одже румуни все одно не будуть перепускати наших полонених... Я стояв при тому, що моя діяльність цілком аполітична й гуманітарна й нічим військовим інтересам не шкодить, та й стоїть вона під охороною міжнароднього Червоного Хреста. Штрандтман заявив, що мусить поспитати інструкцій з Парижу, як йому ставитись до моєї місії. Так ми ні до чого не добалакались.

На другий день Штрандтман віддав мені візит, завізни свою картку. Прийшов до мене і ген. Артамонов, просидів більше години в різних балачках. Між иншим він заявив мені, що сербські влади, щоб охоронити себе від большевицької агітації, завели реєстрацію й допит усіх полонених, які переходять через Білгород. Реєстрація буде відбуватись в «Управі града Београда» і переводитиме її російський жандармський штаб-ротмістр Попов, який, мовляв, дуже добре уміє розпізнавати большевиків; так от, чи немаю я нічого проти цього? Я відповів, що коли сербські влади установлюють у себе якісь правила й порядки, то я нічого не можу проти того вдіяти, але думаю, що це цілком зайва річ: наші полонені йдуть безпосередно з Німеччини, мають усі потрібні документи й візи, з мадярськими большевиками (а їх то й мали на увазі) не мають ніяких відносин, так чого ж їх іще якось особливо реєструвати та допитувати? В усякому разі я тільки тоді буду посилати полонених до «Управи града Београда», коли одержу офіційальну пропозицію від сербських властей. Артамонову, видно, це не дуже вподобалось, — він сам і був ініціатором цієї реєстрації.

Тимчасом наших полонених, які прибували пароплавами в Землина, сербські жандарми почали просто з пристані звертати до «Управи града Београда», і там штаб-ротмістр Попов почав свою «реєстрацію», підчас якої кидав на землю українські паспорти й топтав ногами, лаяв Україну й творив усякі знущання. Я подав проти цього протест, і мені удалось добитись того, що людей наших не чіпали, вони йшли до чеської станиці, а їхні паспорти Гавриков або Нечипоренко заносили до «Управи» для візи. Але Артамонов не заспокоювався й вигадував усе нові й нові каверзи, щоб докучити мені коли не тим, то другим. При тім назверх удавав з себе великого джентльмена.

Несподівано виникли перешкоди з нової сторони, — з боку Румунів. До сього часу вони звичайно перепускали партії наших полонених на своїй границі й дозволяли їм їхати по румунській території. Коли ось одного разу завернули назад в границі партію в 40 душ. Ми взяли нові перепустки в румунського консула, видали всякі посвідчення й вирядили партію удруге. Завернули й удруге — й утретє. Окрім того, що жаль було людей, це коштувало нашу місію й грошей, бо кожного

разу, виражаючи партію полонених, ми давали кожному на дорогу по кілька десятків корон, а також і харчі до румунської границі. Румуни не перепустили цієї партії й учетверте, кажучи полоненим, що «ви — большевики!» І партія розсіялася: частина перейшла на болгарську територію, частина поодиноці старалась перейти румунську границю. Я ходив до румунського посла. Він прийняв мене дуже чемно, багато оповідав про ті шкоди, яких зазнав будинок румунського посольства підчас австрійської окупації Білгорода, — були понижені меблі і т. д., водив по будинку, показуючи ці шкоди; обіцяв, що полонених перепускатимуть без перешкод, що це якесь непорозуміння... З розмови з ним я побачив, що слова Штрандтмана, буцім-то румуни заключили з Денікіном якийсь договір, звернений проти У. Н. Р., — не відповідали дійсності: саме тоді Румуни, налякані успіхами Денікіна, повели дуже прихильну політику щодо У. Н. Р., прийняли з великою шанобою українську дипломатичну місію з К. А. Мацієвичем на чолі, почали допомагати зброєю і т. д. Тому-то й румунський посол в Білгороді поводився зі мною ніби з представником дружньої держави. Між иншим похвалився мені, що того дня вранці його місія виставила перші регулярні візи на українські паспорти двом громадянам У. Н. Р., що їхали до Румунії.

Одначе обіцянка, як кажуть, — цяцянка, а тимчасом на границі румуни як і до цього робили труднощі. Я почав схилитися до думки, чи не краще було би направляти полонених не через Югославію, а безпосередно з Відня через Угорщину до Румунії: цим би уникнуто було всіх неприємностей з боку сербів, та й ближче, ніж робити такий круг: Відень — Загреб — Білгород — Букарешт — Чернівці. Большевизм в Угорщині вже ліквідувався, румуни окупували Будапешт і, таким чином, відкривався найкоротший шлях. Я написав про це до нашої централі у Відні, але звіди не приходило жадних звісток. Взагалі весь час, поки я був у Білгороді, я ні разу не одержав жадної пошти з Відня і взагалі був одрізаний від своїх, не знав, що діється на Україні. Правда, можна було вчитати звістки з сербських або французьких часописів, але всі вони в один голос трубили про блискучі успіхи Денікіна й про скорий кінець як большевизма, так і «українського сепаратизма». Штрандтман і Артамонов з свого боку не залишали мене без повідомлень з своїх джерел, і ці повідомлення теж свідчили, що українству «настає кінець», що Київ узято, що українцям Денікин ласкаво дарує свободу домашнього вжитку «малоруссакого нар'вчя» і т. п. Всі ці вістки страшенно бентежили й мене й мого молодого помішника Ганьківського. Та й полонені завжди нас розпитували: що діється на Україні? Що могли ми їм відповісти, самі нічого певного не знаючи...

Само по собі життя в Білгороді було дуже нудне. Не знаю, як в нормальні часи, але тепер місто ще не отямилось після страшенної руїни, яку принесла війна; не було науки в університеті, не було відчитів, концертів, театру, не функціонували публичні бібліотеки, бо перш за все будинки були поруйновані: театр лежав у руїнах; бібліотека університетська, вивезена в свій час болгарами, лежала ще в паках, нерозібрана. З громадянством сербським, при його ворожому відношенню до українців, зійтись було тяжко. Одинокa родина, де ми з Г-ким бували, це була родина колишнього чорногорського міністра освіти Л.; сам він давно помер, родина оселилась у Білгороді, і в одній з дочок ми брали лекції сербської мови. Тут у цій родині ми зустрічались з чорногорцями, босняками, герцеговинцями; всі вони, як представники народів, що опинились в Юго-Славії так би мовити на другому пляні й боролись проти централізаційних змагань сербів, якимось нас більше розуміли і в розмові завжди виявляли симпатії до українців. Це все була переважно молодь, студенти. Але вони самі були люди приїзжі, чужі в Білгороді, і з місцевим громадянством звязків не мали. Серед чорногорців помічався дуже опозиційний дух: вони жалкували за втраченою самостійністю, за тим, що їхнє Цетинє зробилось із столиці звичайним містечком, куди ніхто тепер, і не загляне. Але всі були страшно вороже настроєні до австрійців. Моя вчителька підчас окупації Білгорода австрійцями висиділа трохи не цілий рік у хаті, не показуючись на вулиці — на ознаку національної жалоби, аж ослабла, так що її потім мусіли вивезти на село для поправки. Так робило майже все молодше жіноцтво, а хто показувався на вулиці, а особливо ж у товаристві з австрійськими вояками, на тих спадала загальна ганьба.

Нудьгуючи в Білгороді, особливо без певних звісток про те, що діється на Україні, зустрів я якимось на вулиці Ф. Родичева. З ним колись я познайомився в Катеринославі, коли він приїздив туди читати якусь лекцію, і при сій нагоді гурток українців мав з ним розмову. Родичів ще тоді висловився, що, мовляв, ми, росіяне, «дамо вам усі цяцьки» (себ-то народню мову в школах, свободу преси і т. д.). Тодішня розмова не полишила в мені приємних споминів; те, що Родичів говорив на зборах «Товариства славянської взаємности» і що було передруковано в брошурі «Українсько питанье» — ще менше промовляло в його користь. Але мене взяла цікавість: поговорити з Родичевим: що він тепер дума про українську справу? Властиво, наперед можна було догадатись, що він дума і що він скаже, але білгородська нудьга й цікавість узяли гору, і я за ту цікавість був достойно покараний: я вже чимало наслухався, що говорить представник так би мовити Росії офіційної, п. Штрандтман; а оце почув, що каже

Й представник громадянства, та ще й ліберального. Зайшов я до Родичева. Він жив у готелю. З ним була й його дружина, старенька, маленька бабуся, поруч якої височенний Родичев виглядав якимсь колосом. Кажу йому так і так: хотів би поговорити про російсько-українські відносини, які, мовляв, знову вступають у критичну фазу. На це мені Родичев відповів, приблизно, в тім дусі, що ці відносини вирішує побідна зброя Денікіна, який уже має в руках Київ, Харьків, Одесу, а скоро матиме й Москву; що властиво ніякого українського питання, як питання національного, нема. »Ваша Україна, казав він, починається лише в 15-ти верстній смузі вбік од залізниці! Народу байдуже до вашої України! Вся т. зв. українська справа це діло кучки сепаратистів, так як і справа большевизму; але большевизм падає, впаде й ваше українство«. Властиво кажучи, по тому можна було більше розмови йне продовжувати, але я рішив »претерпіти до кінця« і в пів-жартливому тоні зауважив, що коли згодиться, що Україна справді починається тільки в 15 верстах в бік від залізниці, то, беручи на увагу негусту сіть залізних шляхів, які побудувала у нас стара Росія, все таки залишається велика територія для України, одже українське питання таки існує! Але Родичеву було не до жартів: з великим обуренням він пригадував, скільки образ нанесено було російському почуттю українцями в Київі: »Ви хочете, щоб я в Київі визнав себе за чужинця? Щоб я там не почував себе в Росії? Ніколя цього не буде!« А особливо дратувала його історія з перемалюванням у Київі вивісок: це було, на його погляд, найтяжча образа, нанесена російській мові, російському почуттю. Я знову зауважив, що в справі вивісок зовсім нема чого так хвилюватись: діло йде за шматок бляхи, на якому сьогодні можна намалювати одне, завтра друге, — так невже за цю бляху треба платити життям людей! Але »російський Мірабо« був невблаганий і сипав на українців тиради одна лютіща за другу. Я хотів уже йти собі, коли дружина Родичева, яка весь час мовчки сиділа в куточку, слухаючи нашу розмову, раптом озвалася й поспитала: скажіть, будь ласка, чи ви памятаєте »Садок вишневий коло хати« Шевченка? — Я здивувався й сказав, що памятаю. — Так зробіть мені таку приємність, покажіть цей вірш! — Я проказав. Тоді бабуся попрохала мене проказати ще »Тополю« та ще якусь річ із Шевченка. »От бачите, сказала вона мені, коли я скінчив свою імпровізовану деклямацію: яке воно все миле, любе, я — стара людина і ваша деклямація нагадала мені, як колись я брала участь у влаштуванні Шевченкових роковин, як була курсисткою; я була знайома з Марком Вовчком, ми вкупі працювали для одного діла, і навіщо тепер нам ділитись? Хіба видумаєте, що й нас, росіян, не переслідували, не гнобили? нам закривали школи й читальні за вільний на-

прямок, і ми, і ви були під одним обухом. На що ж нам тепер різнитись?» Ця несподівана інтервенція пані Родичевої — не скажу, що внесла примирення, але якось змягчила тон розмови, змягчила настрої, що був утворився в хаті і я скористав з цього, щоб попроситися серед цього лагіднішого тону й піти геть, паючи себе в душі, навіщо піддався почуттю цікавості, за яку слушно заплатив такою приємною розмовою.

При всій коректності зверхніх відносин між офіційними російськими колами й нашою маленькою місією, чи краще сказати — мною, бо Ганьківський після мого приїзду вже не теркався «високої політики» і, так би мовити, зовнішнє представництво майже цілком перейшло до мене, — росіяне старались доконати нас, як каже їхня приказка «не мьтьем, так катаньем». З одного боку вони докучали чехам, вимагаючи, щоб ті перестали «втручатись до російських справ», себ-то перестали допомагати нам у ділі репатріації полонених українців. Чехи мали від росіян великий клопіт. Але їм хотілося бути і з нами в добрих відносинах, і росіян не дратувати. Знов же такі росіяне натискали на «Управу града Београда», себ-то білгородську міську поліцію, вигадуючи, мов би то наші полонені — большевики. Нещасних людей раз-у-раз хапали на пристані, тягли до поліції, і нам доводилось їх визволяти. Правда, на пристані перед приходом пароплавів завжди вартували наші помішники Гавриків або Нечипоренко, але їм не все удавалось перекопати сербських жандармів, щоб не чіпали наших полонених; звичайно бувало так, що Гавриків або Нечипоренко бігли до нашої хати по Ганьківського, і той мусів іти на поліцію і там визволяти полонених з лабетів штабс-капітана Попова. Але головна біда була в тому, що я не був певний, чи наші полонені добираються до української території, чи ні: росіяне так уперто твердили мені, що війська У. Н. Р. уже зовсім розбиті, що Румунія заключила з Денікином конвенцію, що нарешті в мене все більше й більше укріплювався сумнів: а що коли й справді полонені не пробираються на українську територію й або десь поневіряться в румунів, або попадають до рук денікинців? Чи варто ж їх тоді до Румунії виражати? Почтою я нічого не міг довідатись: з Відня нічого до мене не приходило, не мав я ніяких звісток і з Букарешту. Тоді я рішив поїхати до Відня й запропонувати там зліквідувати Білгородську місію й не посилати більше полонених через Югославію, а спробувати висилати їх ближчим шляхом через Угорщину.

Жаль мені кидати Білгород з того погляду, що наша місія була тут останньою українською експозитурою; мені було ясно, що більше серби нікого з українців у скільки-небудь офіційній ролі до себе не пустять. Але виходу не було. Мушу сказати, що хоч вся наша робота зводилась виключно до опіки

над полоненими, і над моїми дверима висіла лише скромна візитова картка з червоним хрестом, але в Білгороді вже знали, що тут є якась українська місія і звали її «українським консульством». До нас раз-у-раз звертались українці, які якимсь способом забивались сюди (здебільшого як «руссіє»), і прохали поради або допомоги. Навіть самі сербські влади направляли іноді українців до нас. Недалечко від нашого помешкання був «Русській Дом» якась брудна, обшарпана будівля, — там перебували російські втікачі, які не мали притулку. Серед мешканців цього дому були й українці. Вони заходили й до нас, але нишком, боячися, щоб не спостерегли росіяне. Памятаю одного такого «тайного Никодима»: це був колишній, доволі значний урядовець залізниці за часів Гетьмана; він перебував довший час у Солуні, дуже там бідував під французами; потім добрався до Білгорода та й застряв тут. Майже кожного вечера, як смеркне, приходив він до мене «одвести душу» і все прохав українських книжок. У мене їх не було і я звернувся до Міти Димитрієвича; той неохоче помагав нам ділом, але дуже охоче відступив у користування всі свої українські книжки, які мав, і я давав їх читати землякам з «Русского Дому». Одного разу залізничник привів до мене вже немолодого, поважного пана, на вигляд дуже змученого й виснаженого. Це був полковник Скр-ий, герой боїв під Саракамишем (в Малій Азії). Він служив якийсь час і в українській армії. Був це українець і родич моїх добрих знайомих у Києві. Перебував він у Польщі, а оце довідався, що Київ узято Денікином і надумав вертатись туди, з великими труднощами вибрався з Польщі й тепер мандрував через Білгород до Царьгороду, щоб далі пробиратись на Одесу. Його стомлене обличчя та вбога одежа самі за себе свідчили про тяжкий матеріальний стан. Я мав деякі кошти для допомоги і хотів видати йому певну суму, але мені здалось ніяким запропонувати йому гроші при сторонніх людях, щоб не вразити його цим. Я попрохав його зайти до мене на другий день у вечері, вже смерком. Він, здавалось мені, догадався, в чому діло й охоче згодився.

На другий день вранці прохожу я тією вулицею, де російське посольство; там по-п д муром, просто на тротуарі, під пекучими проміннями сонця, стояла довга черга «руських б'в-женцев», які дожидали черги, щоб зареєструватись. Серед них углядів я й полковника С-го, привітався до нього машинально по українськи: «здоровенькі були, пане полковнику» і вже зробив крок, щоб підійти до нього. Боже мій, як шарпнувся мій полковник, здригнувся, почервонів, щось пробурмотів мені, якимось злякано оглянувся довкола... Я вже в туж мить збагнув, що зробив необережно, привітавшись по українськи, і зрадив цим бідного полковника; я зразу ж рушив далі, мов і не до нього тільки що привітався. У вечері він до мене не зайшов.

а залізничник потім мені пояснив, що бідний старий злякався: з такими труднощами удалось йому вирватись, так тягло його до родини, що він боявся, як би це знайомство з «мазепинцем» не зруйнувало йому цілу справу. Такий був той російський терор у Білгороді!

XI.

Клопоти з візою в Білгороді. До Відня. Я їду до Румунії. В окупованому Будапешті. До Букарешту. Пригода в дорозі.

Рішивши остаточно їхати до Відня, я мусів заходитись коло паспортних формальностей. В австрійській місії, що тільки ще прибула до Білгороду і ще не встигла як слід розташуватись, мені негайно виставили дипломатичну візу до Відня. Коли ж я пішов до сербського міністерства закордонних справ, то там мені заявили, що без візи російського посольства сербської візи не можуть дати. Скільки я не доводив, що булови зовсім безглуздо виставляти на українському паспорті російську візу, урядовець міністерства, якийсь шеф департаменту, чемно, але злісно й уперто твердив мені, що України Югославія не визнала, що офіційно з нею зносин нема, — так от як з Італією, — пояснив він мені на прикладі, і тому мені застається одно: попрохати візи у Штрандтмана. На це я відповів, що звернусь тоді просто до Верховної Команди за перепусткою*). »Це як ви хочете, заявив мені сербин, але без нас вам нічого не зроблять«. І справді: у Верховній Команді заявили, що на дипломатичний пас вони перепусток не дають, це діло міністерства закордонних справ... Спробував я вдатись до міністерства внутрішніх справ; до річи, воно було поруч моєї хати на Косовській вулиці, містячись у будиночку, що своїм виглядом і внутрішньою обстановкою нагадував скоріше якусь канцелярію повітового »ісправника« добрих старих часів, ніж міністерство. Але й тут заявили, що без міністерства закордонних справ зробити нічого не можуть. Виглядало так, ніби я вскочив у якусь пастку, з якої не можна вилізти. Ще раз пішов я до міністерства, показував знову свою дипломатичну візу, яку мені виставив сербський посол, д-р Грибар, у Празі: кажуть — посол немав права цього робити, це він виставив незаконно!

Тоді я рішив іти просто до Штрандтмана (російське посольство містилося на тій самій вулиці, що й міністерство — зовсім близенько). Прийшов і кажу йому: »Невже ви взяли би виставити свою візу на український дипломатичний

*) Білгород ще вважався ніби-то на військовій стопі, і для візду або виїзду вимагали особливих перепусток. На пристані в Білгороді військова варта переглядала документи всіх пасажирів.

пас?« Штрандтману, видно, стало ніяково і він відповів, що, розуміється, — ні. »Так втолкуйте ж, будь ласка, сербам і попрохайте, щоб дали мені спокій з російською візою!« Штрандтман сказав, що перебалакає по телефону з міністром і додав, що з свого боку він не має ніяких претензій на справу з моїм паспортом. Прихожу по обіді до міністерства, знову маю діло з тим самим панком (він називався Маркович) і кажу, що обіцяв мені Штрандтман. Мій сербин як підскочить, як почне лаяти Штрандтмана (видно, денікинський посол не був у великій повазі в Білгороді!): — як це, каже — невже Штрандтман не знає, що таких річей не можна полагоджувати по телефону: хай напише нам на письмі або явиться до нас і розкаже устно!

Знов я йду з міністерства до Штрандтмана й кажу йому, що так і так: серби вимагають листа або устної розмови. Штрандтман обіцяв, що зараз же піде до міністерства. Ще того самого дня впять прихожу я до міністерства, і цим разом приймав мене не Маркович, а якийсь інший урядовець, Михайлович на імя. Заявляє мені, що справа вже полагоджена, що ніяких спеціальних дозволів мені не треба, що можу їхати на свій паспорт, і ніхто мене не зачепить, мовляв, маєте законну дипломатичну візу від нашого посла, то й досить. Тим і закінчилось оте крутіство з моєю візою.

На другий день вранці я вже був у Земліні й сів до orient-express'у, що йшов через Загреб — Люблян — Італію до Парижа. З великими труднощами добув собі місце у вагоні 1-ої класи, де повно сиділо заможних сербських селян або підпанків. Почувши, що ми з Ганьківським балакаємо по українськи, зараз же кілька голосів озвалось до нас: »ви — руси?« Ні, кажемо, не руси, а українці. »А, знаю, знаю, озвався один гладкий добродій, типу сільського управителя або економа: я за війни завідував інтенданством табору для полонених (се діялось, очевидно, в Австрії), так у мене були й українці. Але це невеличка ріжниця від русів: там у Росії всі народи виучувались на один кштат і всі говорили по руски«. І цей панок із захопленням почав оповідати своїм слухачам, яка це чудова була держава Росія і як там було добре: скільки там було народів — трохи не сотня, а всі мусіли вчитись і говорити по російськи, і всі виглядали, як один народ! Але комусь з публіки, здається, хорвату, така унітарність колишньої Росії не дуже вподобалась, і він почав сперечатись. Та я не слухав кінця їхньої суперечки: Ганьківський сказав мені через вікно, що в поїзді є спальний вагон міжнароднього товариства. Я пішов туди; Француз-провідник категорично заявив, що всі місця заняті, але 50 корон хабаря зробили свій вплив, і я дістав ціле купе, куди зараз же й переселився. Довелось тільки заплатити не до вузлової станції Зіданий Мост, де треба було пересідати на віденський поїзд, а до Любляни. Це навело мене

на думку заїхати справді до Любляни й подивитись на словінську столицю.

Поїзд приходив до Любляни коло 3-ої години вночі, але француз обіцяв мене збудити. Цілий день їхав я по Словонії, милуючись її розлогими краєвидами, що так нагадують Україну. Над вечір ліг спати, щоб виспатись до Любляни. Уночі прокидаюсь — поїзд наш стоїть на якійсь станції. Я виглянув у вікно, дивлюсь, написано: Любляна. Як схоплюсь я та мерщій вдягатись, за річи, ледви встиг вискочити. Уже прокинувся й француз, та до мене, та давай мені помогати. Річей я всіх і не поскладав, а так і винесли з вагону на плятформу. Тільки що вискочив, поїзд уже рушив. Я встиг здати свої річи на збереження, але зараз же всі службовці розійшлися, світло пів-пригасили, і я залишився один. Всі кімнати (почекальні) були зачинені й мені не залишилось нічого іншого, як пересидіти до ранку на східцях вокзалу. Стояв доволі холодний туман, видно було, що тут кругом гори. Вранці пішов я до міста. Ніде в готелі вільної кімнати не було, і я до вечера проходив по місту, пересиджуючи трохи по каварнях. Любляна невеличке, але доволі гарне місто. Прикрашає його висока замкова гора посеред міста. Невелика річка, що тече серед Любляни (Верхня Сава) була без води, десь тимчасово відвели воду в якийсь канал, або-що, і це надавало їй якийсь чудний і незвичайний вигляд. В центрі міста пам'ятник найбільшому словінському поету Францу Преширну. Богато костелів. Словінці, видно, народ дуже побожний, бо з саміснького ранку по всіх костелах правилася служба й було повно народу, хоч день був звичайний, буденний. В нішах будинків і так на площах статуї святих. Вулиці вузьенькі, тісно забудовані. Взагалі Любляна мала вигляд типового провінціального міста в Австрії, яких багато я бачив в різних частинах колишньої наддунайської монархії. На вітринах книгарень я спостеріг дуже багато перекладів з російського: Толстого, Андреева, Горького, Достоевського, так само, як я це бачив і в Білгороді. Я вслухувався в словінську мову на вулицях в каварні, — і майже нічого не міг второпати, хоч сербську вже трохи розумів. Коли я звертався на якійсь мішанині сербсько-чесько-українській, то й мене не розуміли. Часто, бачучи, що я чужинець, забалакували до мене по італійськи.

Над вечір я сів у пасажирський поїзд і поїхав назад до Зіданого Мосту, а там через Марбург, Грац — до Відня, »proti Dunaju«, як звуть словінці Відень. На границі серби тільки подивились на мій пас і перепустили без усяких причіпок, навіть не оглядали річей. За добу їзди з чимсь я був у Відні.

Першим ділом я кинувся до знайомих і до нашої централі довідатись, — що діється на Україні, які відомости приходять

звідти. Вісти були невтішні: галицька армія разом з військом У. Н. Р. дійшла була до самого Києва, увійшла в нього, але зараз же мусіла відступити, і в Києві запанували денікинці. Одначе віденські земляки були настроєні дуже бадьоро й оптимістично. Вони вважали, що кінець кінцем денікинці й большевики так ослаблять себе взаємною боротьбою, що українці зможуть потім відбитись і від тих і від других. Д-ра Окопенка не було у Відні, він виїхав до Букарешту, а всі інші члени централі цілком стояли за те, щоб перенести нашу «Балканську місію» з Білгорода до Букарешту. Дожидаючи повороту д-ра Окопенка, я зїздив до Праги, щоб ліквідувати там справу з університетськими грішми, які лежали в банківім сейфі у Празі. Маючи в перспективі свій переїзд до Букарешту, а звідти може й поворот до Камянця, я не рішився тримати в себе казенні гроші, котрі тепер завдяки зміні валютних відносин зробились дуже значним капіталом. Я залишив їх на далі в сейфі, але дав формальну довіреність на видачу їх в разі потреби — голові української місії в Празі М. А. Славинському. Я боявся, що на випадок якого нещастя зі мною, університет камянецький потім мав би велику мороку з одержанням цих грошей. Через те й передав право на одержання грошей з банку (на випадок, як би зі мною що сталось) офіційальному українському представникові. Тих грошей було 1305 фунтів штерлінгів. Я перестав торкатись цих грошей, — вимінювати собі чи кому іншому з товаришів моєї подорожи з Камянця, — ще у вересні, перед відїздом до Білгорода: свою «закупочну» місію я давно вважав за скінчену, платню собі перестав вибирати з 1-го вересня (з кінцем так би мовити літніх ферій) і тепер ці гроші вважав за непорушний маєток камянецького університету, котрим я не можу більше порядкувати аж до одержання якихось інструкцій від ректора університета. Завдяки зросту англійської валюти, ці гроші вже кілька разів перевищували ту суму, яку я одержав у Станиславові — 400.000 укр. гривень, і університет діставав тепер для себе дуже значний капітал. Інакше як у сейфі на приватне імя, тримати його було б небезпечно з огляду на всілякі можливі політичні події й валютні закони того часу.

Їхати до Праги довелось мені разом з М. Грушевським та Ол. Жуківським. Вони подорожували до Берліна. Жуківський недавно повернувся з Волині, де він виконував якусь службову ролю в поході на Київ. Він оповідав мені про страшенну матеріальну руїну й повну дезорганізацію життя на Правобережній Україні й дуже скептично ставився до організаційних здібностей тодішнього уряду У. Н. Р. Тепер, за кордоном, Жуківський мав доручення ревізувати різні закупочні військові комісії, котрі, як він казав, за своє 8-ми місячне господарювання встигли витратити вже кілька мільйонів грошей,

а закупили поки що всього тільки двадцять п'ять тисяч кокард, але й тих не зуміли перевести на Україну.

В Празі цим разом я застав дуже небогато земляків: вони порозїздились уже на всі сторони. Капеля Кошиця теж виїхала. Проф. С. Смаль-Стоцький передав мені листа від моєї жінки: вона була вже в Кам'янці, і цей лист перевезено було літаком до Берліна і звідти переслано до Праги. Це була перша звістка від жінки, за десять місяців з того часу, як я виїхав з Києва.

Улаштувавши наспіх свої справи в Празі, я повернувся до Відня. Тут застав уже д-ра Окопенка, який повернувся з своєї подорожі до Букарешта. Він цілком апробував мій плян перенесення місії до Румунії, і я почав ладитись до нової подорожі. Ганьківському написав через Міжнародній Червоний Хрест, щоб пробирався з Білгорода просто до Букарешта. У Відні застав я голову місії Міжнароднього Черв. Хреста для Східної Європи д-ра Фріка, котрий дуже мені допоміг у моїй справі. Перш за все він предложив мені їхати з ним до Будапешту автомобілем, що було дуже зручно, бо залізничний рух між Віднем і окупованим румунами Будапештом відбувався дуже нерегулярно, і їхати було страшенно тяжко. Тимчасом я добув візи: треба було мати і від румун, і від маляр. Ті й другі дали дипломатичну візу без перешкод.

Перед своїм відїздом мав я кілька інтересних для мене зустрічей у Відні. Перш за все зустрівся з д-ром Ст. Федаком, який приїхав зі Львова. Од нього почув про становище Галичини, окупованої поляками й про моїх численних галицьких знайомих та приятелів. Невеселе було його оповідання! Зустрів я Ол. Скоропис-Йолтуховського, якого останній раз бачив у кабінеті Гетьмана перед моїм виїздом закордон памятного мені 22 жовтня 1918 року. З того часу йому довелося багато пережити й витерпіти. Він залишився на своїм посту губерніяльного комісара Холмщини й Підляшша, сидючи в Бересті аж до приходу поляків. І це поляків найбільше обурило, бо надавало їхньому приходу до Берестя характер захоплення чужої території, без усякого приводу, не в стані війни, території, де зоставалася на місці вся законна адміністрація. «Чого він залишився? чому не втік?» — це обвинувачення виставив польський генерал Івашкевич, який заняв Берестя й звелів арештувати Ол. Скоропис-Йолтуховського з його урядовцями. Його тримали в дуже тяжких умовах, возили з тюрми до тюрми, поводитись страшенно брутально, нарешті інтернували в таборі в дуже тяжких умовах. Навіть французька місія, у Варшаві, довідавшись про справу Скорописа-Йолтуховського, вступилась за нього, вважаючи цей арешт незаконним і безпідставним; але польські власти не хотіли випустити Скорописа на волю, не вважаючи і на фран-

цузьку інтервенцію. Допоміг своїми зв'язками лиш Іг. Кістяковський, що перебував тоді у Варшаві. У нього було багато добрих знайомих серед польських адвокатів і взагалі громадських діячів, котрі тепер позаймали в Польщі високі посади. Завдяки його просьбі й клопотам удалось Скоропису - Йолтуховському вирватися на волю й виїхати закордон.

Зустрівсь я нарешті з Ол. Шульгиним, з яким також давно бачився, — з того часу як він виїхав послом Української Держави до Болгарії. Богато чого мали ми оповісти один другому про те, що сталося з кожним із нас за цей останній рік! Шульгин оповідав мені про українську делегацію в Парижі. Трохи чи не головну причину неуспіху цієї делегації добачав він в її дуже нещасливо дібраному персональному складі й тих ріжних тенденціях, які виявляли з одного боку делегати від Великої України, а з другого — делегати від Галичини. Що ж до нетактовних і незручних виступів окремих членів наддніпрянської делегації, то він висловлювався, що краще не було б у Парижі ніякої української делегації і нехай би Французи думали про нас те, що хочуть, ніж те, що вони думають тепер, надивившись на українських представників!

Ранком 22 жовтня — саме в роковини памятного мені виїзду з Києва до Берліна — до готелю Gubert Hof, де я мешкав, підїхав автомобіль під двома прапорами: швейцарським і Міжнародного Червоного Хреста. Я зібрав свої речі й заїхав до палацо якихось герцогів на Kolowrat - Ring'u, де містився Міжнародній Червоний Хрест і де мене дожидав д-р Фрік. Тут барились недовго й рушили в дорогу. День був холодний, туманний, накрапав дощ. Швидко промайнули перед нами віденські передмістя, безконечна лінія цвинтарів Центрального Кладовища, і ми опинились у чистім полі. За пів-години були на границі, в Бруку на Лейті. Ще перед містом на шляху зупинив нас вартувий, і ми заїхали кудись у бік від шосе до граничного постерунку. Д-р Фрік сам заніс наші документи на перегляд, і за пять хвилин усе було готово. Переїхали місточко Брук, і ось сама Лейта, мізерна річечка, скоріще якийсь рівчак. Це й є та границя, що по один бік її колись була »Транслейтанія«, а по другий »Цислейтанія«. Тепер на обох берегах стоїть сторожа, тут австрійська, там малярська. На малярському боці тільки зиркнули на наші паси та й пустили їхати далі. Ми вже в Угорщині. Загальний вигляд краю деякий час нічим не ріжниться від австрійського, тільки що написи малярські. Трохи далі в гліб краю помічаємо вже ознаки певного добробуту, — видко, що країна чисто хліборобська: прекрасні ситі коні й корови, великі отари овець, багато гусей, курей і всякої домашньої птиці. Скрізь по-під стріхами хат, а то й на деревах, висять великі жмутки кукурузи — сушаться аж жовто від них по обох боках сільської вулиці. Проїздимо

кілька міст. Скрізь тихо, малолюдно. Залізничі стоять, руху нема. Країна тільки-тільки що визволилась зпід ярма комунізму й тепер помалу приходить до нормального стану. В Чьорі — якраз пів дороги до Будапешту — зупиняємось у якійсь каварні трохи відпочити й перекусити. Я уявляв собі добрий обід, дивлячись на силу всякої живности по селах, але д-р Фрік розчарував мене, сказавши, що малярські селяне, налякані комуністами, поховали все й нічого не продають місту, ні за які гроші; тому по рестораціях нічого, крім вина, неможна добути. Справді, нам дали вина, трохи хліба, кави, а їжу мав з собою запасливий д-р Фрік з Відня.

Чим ближче доїздимо до Будапешта, тим частіше зупиняє нас по дорозі румунська сторожа. Ми показуємо румунські печатки на наших паспортах, роблять також вражіння прапори на автомобілі, і нас пускають їхати далі. Краєвид давно змінився. Ми їхали понад самим Дунаєм, коло самої річки, а збоку нависли високі гори. Полив дощ. Вже зівсім стемніло, коли замаячили перед нами вогні передмість Будапешта. Тільки що вїхали до міста, зіпсулось щось в авті, і ми добру годину простояли на вулиці, поки шофер порався коло машини. Була вже 8-ма година вечера, коли ми заїхали до помешкання Червоного Хреста, що містився в палаці графів Андраші, відданому Червоному Хресту в надії, що він вбереже будинок від большевицького погрому. Тут пробули недовго й зразу ж поїхали до готелю »Duna - Palöta«, де містилась українська дипломатична місія.

Чудовий готель, розкішні салі, прекрасний вестибюль, — таких готелів нема й у Відні. На фасаді почеплено кілька прапорів: це все перебувають різні чужоземні місії. Бачу прапори: англійський, румунський, французький — і український. Наша місія містилась в двох покоях на другому поверсі. Голови місії — Мик. Галагана не було на той час у Будапешті, він виїхав до Відня, і мене зустрів Микола Шраг, радник місії. Він був попереджений про мій приїзд телефонічно з Відня; прийняв мене дуже привітно й сказав, що для мене замовлено локій, але в другому готелі, бо в Duna - Palöta все було занято. Річи мої вислали з автом до того готелю (він називався »Britannia«), а я залишився вечеряти з д-ром Фріком і Шрагом. Час непомітно минав у розмові, коли я схопився, що вже пізно: одинацять годин, — а в місті стан облоги, не вільно без дозволу ходити пізно по вулицях. Я проте рішив іти до свого готелю. Мені пояснили, як іти, куди повертати, скільки разів наліво, скільки направо. Дощ лив як із відра. На вулиці стояли цілі озера води. Було темно. Я перший раз у житті в Будапешті. Якимсь чудом потрапив я до готелю Britannia, ні разу не нарвавшись на румунський патруль, а то б довелось ночувати в якійсь буцегарні, замість готелю.

В моїй »Britanniї«, кипіло життя, не вважаючи на пізній час. Весь готель був набитий румунськими офіцерами й вони весело й шумно вечеряли внизу в ресторації. Коридори були набиті їхніми ординансами (деньщиками), котрі там і ночували. Прекрасний готель був загижений до крайности; на коридорах стояв нестерпний сморід; все носило на собі ознаки солдатського постою. Прислуга була зденерована й груба. Кімната справді була для мене зарезервована, але я ледви добився, щоб мені дали чисту постіль і трохи прибрали в кімнаті.

Будапешт — дуже гарне місто. Хоч в якому нужденному стані бачив його я: після большевицького господарування, під румунською окупацією, в дощ, в осени, — все ж таки він робив вражіння своєю мальовничістю. Найбільша окраса Будапешта — Дунай, який тече по самій середині міста й ділить його на дві частини: на лівому березі в долині — Пешт, на правому, на горі — Буда. Понад Дунаєм стоять величаві будинки: на горі королівський палац, старі мури й собор св. Матвія, де короновалися угорські королі, а на тім боці, *vis-a-vis*, величезна будівля парламента в готицькому стилі. Величезні мости сполучають обидві частини міста. Богато величавих, хоч не дуже художніх, монументів: видко мадярами панувала свого рода *mania grandiosa* й вони з усіх сил старались надати Будапешту вигляд великої європейської столиці. Визискували, висмоктували ріжні поневолені ними народи й їхнім коштом будували для своєї »культури« блискучий фасад. Тепер Фортуна обернула вниз своє колесо: в місті господарили румуни. Скрізь маяли їхні прапори, на кожному кроці стирчали їхні патрулі, на вулицях повно було румунських військових. Румуни реквізували й вивозили, що тільки могли, позабирали навіть колекції з музеїв — під тим претекстом, що це все належало колись до Трансильванії. В самому місті, на зверхній погляд, було спокійно, але казали, що мадяри тільки ждуть виходу румунського війська, щоб почати зводити між собою внутрішні порахунки. Буржуазія, як мені оповідали, боялась виходу румунів, щоб не вибух знову комунізм. Жиди, яких так багато в Будапешті, боялися погрому, а обиватель взагалі побоювався, що коли вийдуть румуни, а з Сегедіна прийдуть білі, то почнеться жорстока реакція і тоді достанеться всім: і комуністам, і некомуністам. А румуни збирались вийти за два тижні.

Д-р Фрік допоміг мені добути всі потрібні дозволи від румунської окупаційної влади й її згоду на установаження транспорту українських полонених через Угорщину й Румунію до Кам'янця. Я побував у цій справі в головнокомандуючого румунським військом генерала Мардареску. За Дунаєм в розкішному палаці (не знаю, чи то був якийсь готель, чи казенна будівля) розмістилася головна румунська квартира. Чистенькі коридори, ліфт, прикрасно прибрані салі й кабінети, чепурні

й ввічливі офіцери. Адютант генерала поніс мою картку й за кілька хвилин запросив мене до нього. Маленький, сухенький генерал, вже немолодий, не має в собі нічого войовничого. Прийняв мене дуже чемно й обіцяв полагодити нашу справу перепуска полонених. В розмові, бажаючи сказати щось приємне генералу, я зауважив, що дуже тішуся з того, що побачу Букарешт, цей «маленький Париж». — «Який там Париж! сказав Мардареску: це просто велике село, от побачите самі!» — Я перший раз почув з уст румуна таке скромне признання, бо звичайно вони дуже пишалися усім своїм: і своїм військом, і його «перемогами», і своїм Букарештом, і своєю культурою. З останньою я скоро мав нагоду познайомитись безпосередно. Прощаючись, я попрохав Мардареску дати мені охоронний лист для більшої безпечности їзди по окупованому краю. Він покликав коменданта своєї квартири й звелів видати мені листа, який він сам підписав і в якому стояло, що головнокомандуючий наказує всім військовим і цивільним властям в межах окупації й новоприєднаних країв чинити мені всяку допомогу. Цей лист, одначе, як побачимо, не вберіг мене від великих неприємностей.

У Будапешті проживав відомий український вчений з Угорської Руси д-р Г. Стрипський. Ще перед війною, їдучи за кордон, я збирався спеціально заїхати при повороті до Будапешту, щоб познайомитися з ним і оглянути під його проводом місцеві музеї, в котрих знаходились дуже цінні речі й матеріяли з Угорської Руси. Тоді мені не довелось цього зробити й от тепер я рішив скористуватися з нагоди. Український солдат, що служив при нашій місії, провів мене на той бік Дунаю через підземний тунель і привів просто до помешкання д-ра Стрипського. Я застав господаря вдома. Д-р Стрипський жив у скромному інтелігентському помешканні, окрасою якого служила доволі велика бібліотека, переважно з книжок по українознавству, з дуже цінним угро-руським відділом, де було майже все, що стосувалось Угорської Руси. Д-р Стрипський дуже охоче показав мені свою бібліотеку, показав старі друки XVII століття з чудовою народньою мовою, оповідав про свої наукові й літературні праці. Він сидів тепер за великою роботою — укладав мадярсько-український словник. Цей словник був уже готовий ще весною, але рукопис було вкрадено разом з чемоданом на залізниці, й тепер д-р Стрипський узявся укладати його наново. У д-ра Стрипського я побачив кілька примірників моєї брошури про «Угорську Україну», яка вийшла літом у Празі. Я подарував д-ру Стрипському куплені мною в антикваря у Відні літографовані великі портрети А. Добрянського й Балудянського, вони випадково були зі мною, заложені на дні чемодана. Д-р Стрипський зїздив за ними до мене до готелю. Ми провели цілий вечір укупі, розмовляючи про

Угорську Русь, про її духове життя й національне відродження, про нові перспективи, які тепер перед нею відкривалися.

На передодні свого відїзду з Будапешту я познайомився в українській місії з двома американськими професорами, що збирались їхати на Україну для допомоги дітям. Їх вирядила якась квакерська громада. Довідавшись, що я їду до Букарешту, вони дуже зраділи й прохали, що як я вже там буду на місці, то щоб познайомив їх з тамошню українською місією й добув їм які-небудь рекомендації та листи до наших людей у Камянці. Я, розуміється, заявив, що готовий служити їм, чим тільки можу. Обоє були в американській військовій уніформі, яка, як я зауважив, робила магічне вражіння на румун.

Солдат з української місії одвів мене на двірць — це було пару кроків від мого готелю, й посадовив у поїзд, у брудний, обшарпаний вагон з вибитими шибками. Вагон зараз же наповнився румунськими солдатами, які страшенно галасували, співали, сварились між собою. Було дуже неприємно їхати в цій компанії. Поїзд тягнувся, як черепаха. Вже проїхавши годин п'ять чи шість, на одній станції довго дожидали, що нас має обігнати якийсь поспішний поїзд, — а я й не знав, що такий є, бо в місії про нього самі не знали й запевнили мене, що ходять тільки пасажирські, та й то мало. Справді надїхав скорий поїзд, і у вікні одного вагону я побачив моїх американців, а поруч них — двох молоденьких земляків, одного буковинця, другого галичанина, які їхали до Камянця з дорученнями від якихсь українських видавництв і мали паспорти дипломатичних курерів. Угледівши мене, вони зараз же перетягли мене до свого вагону, перенесли мої річи, й я опинився в доволі чистому купе і в своїй компанії. Американці теж були раді цій несподіваній зустрічі. Поїзд ішов з другого двірця, ніж той, що я виїхав і мав бути на другий день в Букарешті. Він був ще більше набитий румунськими солдатами, але американська уніформа робила своє, й до нашого купе ніхто не важився лізти, хоч весь коридор був забитий солдатами. З ними їхало й кілька наших полонених.

Тепер мандрівка пішла мені веселіше. Американці на кожній більшій станції виходили з вагона і щось або когось фотографували: або якогось мадярського дядька, що приїхав на станцію з возом, або дитину, або просто якусь хату або дерево. Вони не балакали ні на якій іншій мові, крім англійської. Один тільки з них знав трохи по німецьки, і з ним можна було трохи порозумітись. На ніч ми сяк-так розмістились у купе, щоб поспати. Всі полиці на горі були щільно заставлені нашими речами; дещо ми стягли додолу, підмостили й куняли собі мирно, мріючи, що завтра будемо вже в Букарешті.

Вже вдосвіта, коли поїзд стояв на станції Колошвар сталася несподівана й прикра пригода. Всі спали або дримали,

У вагоні було темно. Зненацька двері нашого купе хтось відчиняє, наводить на нас світло електричної лампочки й питає документи. Річ звичайна в тодішніх часах. Витягаємо свої паспорти, показуємо. Молодий чоловік в цивільному, що збудив нас, подивившись, сказав, щоб ми показали наші чемодани. Властиво він адресувався до нас трьох, бо в американців не питав навіть паспортів. Я мав дипломатичний пас, з візами, мої спутники мали паспорти дипломатичних курерів, одже наш багаж звичайно не підлягав огляду. В даному разі, вночі, з просоння, в п'ятні — просто не хотілось морочитись витягати щільно вложені річи, й ми відповіли, що не підлягаємо оглядам, бо маємо такі й такі документи, я показав і охоронний лист від Мардареску. Оглядач, як нам здавалось, погодився з нами, і вийшов собі з вагону. Ми заспокоїлись, думаючи, що на тому кінець, і знову почали куняти. Коли за кілька хвилин оглядач — це був агент «асігуранци» (охранки або контррозвідки) вернувся знову вже в супроводі жандарма. Тепер він вимагав, щоб ми не тільки розкрили свої чемодани, але щоб повиходили з вагону й повиносили свої річи. Говорив він по румунськи, і його слова перекладав нам буковинець. Я знов показував свій лист від Мардареску. Жандарм тоді виступив наперед і почав гукати «жос!» (що по румунськи значить — геть!). Не розуміючи чого він від мене хоче, я вийняв з кешені ключ від свого чемодана й простягаю йому; на, мовляв, одмикай, дивись! У відповідь на це жандарм як оперіщить мене кулаком по голові... Бачу я, що маю діло з дикунами, вийшов з вагону, за мною обидва мої спутники, а румуни через вікно повикидали, шпурляючи з розмаху, наші чемодани; американці ж мовчки з непорушним спокоєм дивились на всю цю сцену і хоч би пальцем ворухнули в нашу оборону; а тимчасом їхня інтервенція мала б рішуче значіння. Тільки що викинули нас з річами, як поїзд рушив далі, і ми залишились на платформі станції Клюй — так переіменовано було по румунськи Колошвар. Мої спутники підняли галас, покликали коменданта станції; прийшов маленький офіцерик. Він говорив, виявилось, по французьки, і я звернувся до нього, сказав, хто я, показав свій пас і лист Мардареску, розповів, що сталось. Офіцерик мій змішався, почав виправдуватись, що це непорозуміння, і давай ляяти агента «асігуранци», а особливо жандарма. Як пояснив мені потім буковинець, зміст його слів до жандарма був той, що я тобі, мовляв, набю морду, згною під арештом і т. п. І раптом той самий жандарм, що вдарив мене, озивається до мене чистісінькою російською мовою! «Ваше Высокоблагородіє, помилуйте!» (очевидячки був з Бесарабії, чи біс його зна, яким способом знав по російськи). Мої спутники, побачивши, що діло приймає інший зворот, і собі давай гукати: як, мовляв, сміли так зневажати «міністе-

ріяльну особу, що це за розбій! Почали грозити, що зараз же зателеграфують до Букарешту до нашої місії та до румунського міністра - президента і т. п. погрози. Але все це не було для мене жадною сатисфакцією, головне — був утрачений поїзд і тепер треба було дождити рівно цілу добу. Я рішив плюнути на все це діло, попрохав коменданта, щоб він не накладав ніяких кар на жандарма, а нам допоміг би знайти кімнату в готелі, щоб перебути добу, а назавтра — дістати місце в поїзді. Комендант охоче на все це пристав, і той самий шпиг асігуранци, що наробив нам цю халепу, повіз нас до міста й дійсно добув нам дві кімнати.

Не залишилось нічого іншого, як трохи відпочити й потім, користуючися з несподіваної нагоди, оглянути Колошвар, столицю Трансильванії, де в 1657 році генеральний осавул Іван Ковалевський з писарем Іваном Грушею підписували в імені українського правительства »вічний союз« з Семигородським князівством. Місто чепурне, доволі велике. Посередині на площі гарний старий собор, а коло нього величезний монумент — кінна статуя з фігурами біля неї — короля Матвія Корвіна, Як я пізніше довідався, цей монумент скоро по тому румуни зруйнували. Походили ми по місту, погуляли, вернулись в готель. Коли знову морока: приходить той самий шпиг з двома жандармами й веде нас до самої асігуранци на допит; ведуть під ескортом посеред вулиці, мов справжніх злочинців. Приводять перед ясні очі самого шефа асігуранци, дуже злодійкуватого на вигляд субекта. Він дуже строго зажадав наші паспорти і спочатку почав роздивляти паспорти моїх спутників. Зараз же знайшов у них якісь неточности й неформальности, ті почали змагатись. Я мовчки простягнув йому свій пас і лист від Мардареску. Прочитавши листа, шеф асігуранци моментально змінив тон, попрохав сідати, почав прохати вибачення і в потіху мені оповів якусь небувальщину про таку саму історію, яка ніби трапилась недавно з членом швейцарської місії, котрий віз контрабанду. Так ото думали, що й ми веземо контрабанду! Я в свою чергу попрохав, щоб на тім самім листі від ген. Мардареску шеф асігуранци зробив надпис, що нас оглядали, нічого незаконного не знайшли і щоб поставив печать: а то нема гарантії, що не буде такої самої історії десь далі. Він мою просьбу виконав і відпустив нас з миром. Після цього всього город Ключ зробивсь мені такий гидкий, що я не хотів довше в ньому лишатись і поїхав на двірець, щоб там дождити нічнього поїзда. Розуміється, комендант своєї обіцянки не додержав, його сеї ночі не було, і нам довелося добувати місця тим способом, що ми заплатили двом жандармам, вони вигнали з якогось купе солдат, що там порозсідались, і впакували натомість нас. Так ми й рушили далі. Більше пригод не було, ще день їзди, і пізно увечері 28-го

жовтня ми прибули до Букарешта. Я взяв фіякра — російського скопця — і поїхав просто на вулицю Dorobantilor, 92, де містилося українське посольство.

XII.

Букарешт. Румунсько-українські відносини. Наші полонені.
Камянецькі гості.

Фіякр привіз мене до будинка, де над бальконом висів жовто-блакитний прапор. Це було українське посольство. Будинок належав наслідникам померлого міністра-президента Карпа, відомого германофіла. Помешкання доволі гарне й чепурне, парадні покої зовсім пристойно умебльовані. Тільки трохи далеченько від центра, вже на краю міста. Посол — К. А. Мацієвич — довідавшись про мій приїзд, запросив мене зупинитись у нього, поки пошукаю помешкання, і я, користуючись з його гостинности, прожив у посольстві майже два тижні. В тім самім будинку мешкав майже весь персонал посольства, головні його урядники радник посольства Ів. Чопівський, секретарь д-р В. Трепке, військовий аташе генерал С. Дельвіг, полковник Антончук, сотник Чайківський і молодший секретарь Л. Геркен. Це було зручно і для діла, бо завжди хтось був на місці, і для самих служачих, — бо знайти порядне помешкання (і без блощниць) в Букарешті було дуже тяжко. Всі спільно обідали й вечеряли. Вся місія, строгій порядок у ній і діловитість робили приємне вражіння. Я довідався тепер, що румуни зовсім і не думали приятелювати з Денікином, як мене запевняли в Білгороді, а навпаки, піддержували Українську Народню Республіку, та тільки робили це, як звичайно в своїй «східній політиці», з усякими викрутасами й вихиласами: обіцяли зброю — й ніколи не постачали в обіцяному числі та у свій час; брали гроші — і давали матеріял поганого гатунку. І так у всьому. Персонально до Мацієвича ставились добре. Він зумів завоювати собі в румунських урядових кругах авторитет і довірря. Такуж повагу мав і ген. Дельвіг, відомий на заході, яко знавець граматної справи.

На другий день по моім приїзді появився в Букарешті А. Д. Марголін. Він прибув з Одеси й витерпів цілу одисею: шіснацять день їздив по Чорному морю, набрався лиха від денікинців, які його трохи не заарештували, так що він мусів ховатись од них в трюмі італійського пароплава. Він хотів розшукати свою родину й тому пустився в цю небезпечну мандрівку. На слідуєчий же день Мацієвич з Марголіном поїхали до Камянця, взявши з мене слово, що я не матиму нічого проти того, коли вони виставлять перед камянецьким урядом мою кандидатуру на який небудь дипломатичний пост. А я взяв

з Марголіна слово, що він привезе мені з Камянця мою жінку. Я був певний, що уряд У. Н. Р. не схоче мого співробітництва, але не міг одмовити людям, коли вони вказували мені на те, що сидіти в такий скрутний час збоку й дивитись »чи вто-не кум, чи ні« — легше, ніж пристати самому до роботи й помагати.

Мацієвич до Камянця не доїхав: в Чернівцях його перестрі-ли камянецькі міністри Б. Мартос і М. Шадлун, і він вернувся з ними до Букарешта. Мартос і Шадлун — мої давні знайомі, а Шадлун до того ще й товариш по українській студентській громаді в Петербурзі. Ми дуже приємно зустрілись і згадували про старовину. А Мацієвич, здається, не дуже був радий гостям — з причини політичної натури: румуни хоч і вважали уряд У. Н. Р. за своїх союзників, але певно за союзників другого сорту, з якими нема чого особливо церемонитись; тому й до міністрів У. Н. Р. якоїсь пошани не виявляли й тим ставили Мацієвича, яко посла, в ніякове становище; він не знав, як бути, чи надавати перебуванню в Букарешті двох міністрів свого уряду характер офіційний, чи приватний. І вийшло ні се ні те. А міністри ще й засиділись у Букарешті; Мартос уже й не повернувся на Україну, а виїхав до Праги. Шадлун же просидів мало не цілий місяць у Букарешті, і потім сидів довгий час в Чернівцях і вибрався нарешті на Волинь через Галичину.

Приїзд двох камянецьких міністрів свідчив, що там у Камянці діло дуже не гаразд. Денікинці присувались все ближче та ближче, галицька армія була виснажена й на половину лежала в тифі, сили ж самої У. Н. Р. були зівсім мізерні. Міністри були першими ластівками ширшого »ісходу« з Камянця, що скоро й почався на моїх очах. За кілька день приїхав Марголін і справді привіз мою жінку. Наскільки її прибуття до Камянця було скромне — вона прийшла з Київа пішки — настільки виїзд її »закордон« був обставлений, можна сказати, помпезно: І. П. Мазепа, що був тоді прем'єром, дав їй свій закритий автомобіль, яким вона доїхала до Чернівців; з нею і з Марголіном виїхав секретар румунської місії в Камянці; довідавшись, що Наталія Михайлівна — жінка бывшего гетьманського міністра, він перейнявся до неї великою повагою, чинив усякі послуги в дорозі, при переїзді границі, а в Чернівцях добув для неї й її спутника Марголіна, окреме купе в поспішному поїзді, так що свій переїзд від Камянця до Букарешта вона відбула з повним комфортом. Спомин про Українську Державу робив, видно, вражіння на румун навіть рік після того, як ця Держава перестала існувати!

Букарешт лежав на самотнім відкритім тепер шляху з заходу до Камянця, і тому його не минав ніхто, хто їхав з Камянця або до Камянця. А кожен, хто переїздив, бував

в українській місії на Dobobantilor. Тому я міг бачитись з усіма тими переїзжими. З Камянця привозили й пошту, а в ній камянецьку пресу: газету «Україна», друковану на такім поганім жовтім папері (у звичайні часи він ішов на папірові торбинки по крамницях), що ледви можна було прочитати. В однім з чисел «України» я прочитав звістку про смерть мого дядька П. Я. Дорошенка, розстріляного в липні 1919 р. в Одесі »в порядкѣ краснаго террора«. Вже пізніше, на еміграції, я довідався від самовидців про обставини цієї жахливої драми. Старий виїхав з Київa разом з урядом Директорії, яко головноуправляючий відділом мистецтва й національної культури. Якийсь час прожив у Винниці, а коли почалась евакуація Винниці, виїхав далі до Камянця; я вже мав од нього листа, де він прохав знайти йому теплу кімнату, бо він нездужав. Та в Жмеринці небіжчик Т. Сушицький, ректор державного університета в Київі, умовив його повернути на Одесу, там, мовляв, можна й з лікарями порадитись, і краще з помешканням улаштуватись. Він і послухав. Кілька місяців жив він спокійно в одній близькій семі в Одесі, як »доктор Дорошенко«. Коли одного разу проговорився якомусь панкові на бульварі, з котрим раз-у-раз зустрічався гуляючи й уважав за »товариша по недолі«, — що він брав участь у гетьманському уряді. Того ж вечера його схоплено. Знайомі зараз же почали клопотатись, телеграфували до Київa, від Раковського прийшла телеграма: не спішити з виконанням присуда. Але було вже пізно: чрезвичайка вже розстріляла. На другий день прийшли до вдови й попрохали вибачення, — сталась помилка: »думали, що то — міністр Дорошенко«. Очевидячки, думали, що це був я. Перепросили й навіть видали тіло для похорону. А в газетах було опубліковано, що такого то розстріляно »в порядкѣ краснаго террора«.

Слідом за Марголіном появились у Букарешті й інші діячі, близькі до камянецького уряду. Приїхав славнозвісний Супрун в Берліна. Мав якісь розмови з Мартосом і поїхав назад. Приїхав д-р Є. Лукасевич, потім д-р М. Стаховський. Але вони до Камянця вже не поїхали, бо звідти приходили дуже тривожні вісти. Переїздив через Букарешт Ол. Севрюк, вертаючись з Камянця до Риму. Довідавшись, що він думає перевозити українських полонених з Італії через Румунію, я запропонував йому порозумітись зі мною що-до транспорту їх через румунську територію, де я мав улаштувати цей транспорт для полонених з Австрії та Німеччини. Севрюк охоче згодився, але мене здивувало, що в нього нема ніякого конкретного плану. Те, що він говорив про перевіз полонених пароплавами до Констанци або до Галаца, виглядало якось теоретично, а практичних кроків він не робив; тимчасом, як би справа була серйозна, то треба було б і наперед тут же в Букарешті порозумітись з румунською владою самому або через Маціє-

вича. Користуючись з присутності в Букарешті двох міністрів, і серед них міністра фінансів Мартоса, я предложив скликати нараду, де б можна обміркувати питання і що до коштів, і що до технічного переведення. На нараду прийшли: Мартос, Шадлун, Супрун, ген. Дельвіг і ми з Севрюком. На нараді виявилось, що Севрюк не тільки не має коштів на таку грандіозну операцію як перевозка морем з Італії до Румунії і далі на Україну 80.000 полонених, але взагалі немає ніякого уявлення, скільки це все може коштувати. Він не знав також, скільки обходиться утримання одного полоненого в день в Італії, скільки це може коштувати в дорозі і т. д. Ні на одне конкретне, практичне запитання він не міг дати відповіді. Шадлун і Мартос прийняли так різко його ляяти й докоряти, що я, як людина до уряду У. Н. Р. непричетна, не хотів бути свідком цієї розмови й потихенько вийшов з кімнати, де була нарада. На другий день Севрюк виїхав до Риму, не побувавши навіть в італійського військового аташе ген. Феріго, в якого неодмінно мусів бути, як що тільки серйозно ставився до своєї справи. Я тоді й не передчував, що за якого півроку доля кине мене в Італію ревізувати цю саму Севрюкову місію.

Слідом за Севрюком переїздив — на цей раз уже з Риму до Кам'янця М. Єремійв, радник української місії в Італії. І він, так само як і Марголін з Мацієвичем, умовляв мене не зрікатись послужити Укр. Народній Республіці на дипломатичному полі і теж узявся поговорити про це в Кам'янці. Але як я й сподівався, з цього нічого не вийшло. Мені вже потім оповідали, що Мазепа й міністри його кабінету хотіли самі притягти мене на службу, але проти цього рішуче повстав Петлюра. Як я йому за це вдячний!

Кілька днів пізніше від мене приїхав до Букарешта Ганківський. Він мав іще більше труднощів з виїздом із Білгорода, ніж я: серби не тільки не видали йому ніякої перепустки на виїзд, але хотіли навіть арештувати. Він мусів по-просту тікати: дав доброго хабаря сербському кондуктору, той замкнув його в своїм службовім купе у вагоні і так перевіз через сербо-румунську границу, а там уже в нього була румунська віза. Бідний хлопець просидів під замком аж п'ять годин! Слідом за ним прибули й Гавриків з Нечипоренком і заявили охоту служити з нами і в Букарешті. Таким способом зібралася наша «балканська» місія в повному складі, і можна було приступити до роботи. Генерал Дельвіг прикомандирував до мене ще двох офіцерів — галичан, які були в його розпорядженні, та кількох підстаршин. За порозумінням з румунською владою було намічено маршрут для руху полонених через Будапешт, Колошвар, Брашов, Букарешт, Чернівці й Хотин. По всіх цих пунктах було поставлено по представникові нашої місії при румунській комендатурі. В самому Букарешті, в табо-

бі Котрочені, було влаштовано невелику станицю для козаків і старшин, і там оселився наш Гавриків. З приїздом моєї жінки я найняв невеличке помешкання на вулиці «Шосе Бонапарт» — з двох кімнат: в одній мешкали ми з жінкою, а в другій Ганьківський, і там же була й наша канцелярія. В Чернівцях була друга станиця, якою опікувався гурток місцевих українських дам. Час від часу я посилав прикомандированих до місії офіцерів то до Галацу то до Брашова або Чернівців, щоб тримати постійний зв'язок, мати ближчий догляд і зібрати наших людей, яких доля закидувала в різні кутки Румунії. Головний контингент полонених спочатку складали ті, що верталися з Німеччини, але з кінцем падолиста почало що-раз більше напливати втікачів з польського й денікинського полону. Ще з Білгороду мені удалось за допомогою полковника Бориславлевича, голови сербського Червоного Хреста, зав'язати зносини з українською дипломатичною місією в Болгарії; звідти також переправляли до нас невеличкі групи полонених або втікачів.

Втікачі з полону являлись у дуже тяжкому стані: обшарпані, босі, виснажені. Доводилось зодягати й обувати, та ще видавати невеличку допомогу грішми, бо бідолахи буквально не мали ані шеляга за душею. Станиця в Котрочені була упорядкована доволі добре, й годували непогано. Для старшин там була окрема кімната й окремих харч. Румуни — таборове начальство — ставились взагалі непогано, але час від часу треба було давати хабаря в формі подарунків у подяку. Комендантові табору ми з ген. Дельвігом піднесли, наприклад, золотого годинника з вирізаною на ньому датою й словами подяки. Цей комендант справді заслугував на подяку, бо ставився до наших людей дуже прихильно й поводився гуманно. Що-до низчої служби, то звичайно давалася подяка грішми, і коли довгий час не було подарунків, то ця служба, різні сержанти й капрали, нагадували про це тим, що починали утискати наших полонених, ганяти на тяжку роботу, бити (в самій румунській армії стусани й ляпаси «в морду» були широко практиковані) і тоді платився невеликий бакшиш, і на якийсь час знову наставали добрі відносини. Передержавши новоприбулих на станиці кілька днів — поки набереться партія душ з 40—50, виряжали їх далі до Чернівців, а звідти до Хотина.

В половині падолиста сталася в Кам'янці відома катастрофа. Ще не встигли прийти до нас точні про неї відомости, як уже в Букарешті появились кам'янецькі втікачі: губерніяльний комісар К. з родиною та своїми співробітниками, а за ним іще де-хто. Уряд, як звісно, виїхав на Волинь, Кам'янець заняли поляки, з якими саме тепер заключено було відому варшавську умову. Галицька армія перейшла до Денікіна, але Денікин був уже сам в агонії. З Кам'янця галицький уряд, з диктатором Петрушевичем на чолі, мусів виїхати через Румунію закордон.

Одного ранку, коли я прийшов до нашого посольства, мені сказали, що приїхав галицький Диктатор Петрушевич з своєю свитою, а за ним б. ерцгерцог Вільгельм (Василь Вишиваний). Останнього мені показали, як він виходив з місії: молодий, високий стрункий офіцер в українській уніформі. На другий день Петрушевич уже виїхав. З його виїздом був зв'язаний інцидент, що зостався не зовсім виясненим і дав привод до різних легенд, хоч у мене зосталося вражіння, що тут трапилося якесь непорозуміння. Діло в тім, що румуни напочатку хотіли інтернувати Петрушевича з його компанією як «денікінців» і відіслати його до Тульчі (де був табор інтернованих росіян), або ж звернути назад до Хотина. Мацієвич з Дельвігом їздили до міністра - президента Войтояну прохати за В. Вишиваного й ще кількох старшин, щоб їм, яко офіцерам армії У. Н. Р., було дозволено їхати до Чехословаччини. Ходили клопотатись, щоб їх також було пущено далі, й представники Петрушевича. Видко, що румуни одне говорили Мацієвичу, а друге Петрушевичу, і останній чогось уявив собі, ніби Мацієвич як раз старався, щоб румуни його інтернували. Принаймні він так і заявив секретарю українського посольства В. Трепке, котрий прийшов на двірць його провести. Така сама чутка пішла потім і по Відню. Це дуже обурювало Мацієвича і, коли вже я пізніше сам виїздив до Відня, він прохав мене категорично спростувати ці чутки. Видко Петрушевич і ті, що були біля нього, винесли багато розчаровань з Кам'янця, коли готові були запідозрювати кожного наддніпрянца в якихсь лукавих підступах!

З д-ром Петрушевичем мені довелося познайомитись уже в 1921 році у Відні. Він зробив на мене вражіння дуже щирої й симпатичної людини, безмежно відданої своїй справі, в яку він вірив фанатично. Але при тім мене здивувало його кольосальне необзнайомлення й нерозуміння наших відносин на Україні наддніпрянській. Видко, що він ніколи на ній не був раніше, спеціально її справами й відносинами ближче не займався і, попавши нарешті серед таких ненормальних і незвичних обставин на ту Україну, не зовсім зумів зорієнтуватись серед людей та обставин. Переказуючи мені зі зрозумілим обуренням про різні крутіства й некоректні вчинки що-до нього представників кам'янецьких «високих сфер», він додавав: «то ж ваші чільні люде!» Скільки я впевняв його, що тих людей, з якими він мав діло, зовсім не можна вважати за «чільних людей» наддніпрянської України, що це тільки шумовиння, піна, яка набігла на поверхню схвильованого українського моря, Петрушевич вперто стояв на своїм і все повторював: «ні, то зовсім инний світ, то инні люде!» Так само оповідав він мені про те, як наша «свідома українська інтелігенція не хотіла подати й шклянки води конаючим галицьким жовнірам на Жмеринському двірці (?)!». І знов, скільки я йому

не доводив, що тої «свідомої інтелігенції» у нас взагалі як кіт наплакав, і ледви чи могло її бути в Жмеринці, та ще в такий виймовний час, стільки, щоб ті або інші її вчинки та поведіння могли бути комусь помітні, скільки я старався пояснити, що не можна відносини на Україні надніпрянській міряти галицькою міркою, що у нас повинні вживатися трохи інші критерії й мірки, д-р Петрушевич наче не хотів мене зрозуміти і все твердив про «инний світ та инну культуру». Мені було дуже боляче, що така глибоко поважана мною людина залишається при таких невірних поглядах на моїх земляків, але переконати д-ра Петрушевича я не міг..

Всі поїхали, а В. Вишиваний залишився: він уже приїхав до Букарешта хворий, з високою температурою й отрутою тифа в крові. В день відїзду він звалився в безпам'ятстві; про подорож не було що й думати. Мацієвич притулив його в себе; для хворого відведено найкращу, найтеплішу й найзатишнішу кімнату, оточено найпильнішим доглядом; простий жовнір галицької армії Куцина, родом з угорської Русі, ходив за ним, як нянька за дитиною. Два місяці пролежав В. Вишиваний в посольстві, борячись між життям і смертю: були хвилини, коли лікарі не вірили вже в одужання; слабкий уже сповідався й причастився. Але молодий організм переміг, і за місяць слабкий почав потроху одужувати. Румунська королева, довідавшись, що в посольстві лежить хворий б. ерцгерцог, прислала одного з світських генералів спитатися про стан його здоров'я, а другий раз, уже коли йому зробилось зовсім краще, прислала подарунки: шоколад, повидло й військову ковдру, позначену кольоровими смугами румунських національних барв. Мацієвич, який опікувався хворим, їздив офіційально дякувати за увагу до полковника української армії.

Коли хворий уже настільки одужав, що можна було його відвідувати, я пішов до нього, познайомився, і з того часу частенько його відвідував. Наше помешкання було дуже близько від посольства, а в посольстві бували ми щодня, бо там і обідали, приставши до спілки. В. Вишиваний живо цікавився всіми українськими справами, але найбільше, як військовий — військовими. Тому він був дуже радий, коли до нього заходили українські військові з посольства й ті, що переїздили, і говорили з ним про військові дії, які тоді саме відбувались на Україні. Говорив В. Вишиваний дуже гарно по українськи, але галицьким діалектом. Любив він над усе Галичину, де й перенявся українськими симпатіями. За це йому й довелось втерпіти, коли він літом 1919 р. опинився в румунському полоні й перебув чотири місяці в страшенно тяжких умовах. Його неволю поділяли його вірний адютант, сотник Л. з своєю молоденькою дружиною. Потім В. Вишиваний попав до Кам'янця, де вступив до армії У. Н. Р., яко полковник генерального

штабу, але йому там не дали ходу; казали, що підозрілив і заздрісний Петлюра побоювався його популярності серед січових стрільців, популярності, яку Вишиваний придбав ще в 1917-18 роках, коли командував ними на Херсонщині й Катеринославщині. В Кам'янці ж він заслаб на пошесний тиф, що лютував тоді там і, як би не той догляд, яким оточив його в Букарешті Мацієвич, хто зна, чи переміг би тяжку хворобу.

Українська колонія в Букарешті була зовсім маленька: тільки саме посольство та люде, так або инакше з ним зв'язані. Ця колонія жила майже вся вкупі, одним гуртком. З румунами, окрім офіційних відносин, зв'язків та знайомств майже не було. Не придбав тих знайомств і я, маючи ще вузкий круг офіційних та службових відносин. Румунської мови не хотілось починати вчитись, бо не збирався довго засиджуватись у Букарешті, та й скрізь у ділових відносинах можна було обійтись мовою французькою. Поширена була в Букарешті й мова німецька, і наприклад наш Нечипоренко, що жив з нами, виконуючи ролю курера, ординарця й кухаря, порозумівався в крамничках по німецьки, а німецької мови навчився він ще в полоні. Життя в Букарешті було дуже небогате на культурні розваги, майже за все відбувало кіно або яка заїзжа французька оперетка чи фарс. Румунський театр був на ціле місто один, т. зв. Національний. В ньому ставили переважно пієси побутові або історичні. Я був на одній виставі: давали історичну драму з XVI в. »Mila Lacșici«. Вона дуже нагадала мені наш старий театр, особливо відому »Лиху искру« Карпенка-Карого: дуже подібна інтрига, похоче на наше історичне вбрання, співи, музика. Пішов я ще й на »Гамлета«, але тут постановка й гра були зовсім шабльонові й слабенькі, видно було, що в класичному репертуарі румунські артисти ще не набили руку.

Саме місто Букарешт мало цікаве. Може воно гарне весною, коли зазеленіють його численні бульвари, сквери, садки, що є майже біля кожного будинку. Але коли я був в осени та зимою, воно потопало в грязюці. Старовини, яких небудь цікавих будинків у ньому майже немає. Одна з найстарших будівель — митрополитанська церква XVI в., невеличка й тісна. Взагалі всі церкви в Букарешті малі й нецікаві своєю архітектурою. По місту розкидано кілька монументів різних національних діячів Румунії вже нових часів. Але цікавий з них лиш невеличкий монумент господаря Волощини Михайла Сміливого (XVI в.). Посеред міста, на головній вулиці Calea Victoriei — доволі гарний в античному стилі будинок Athenäum, призначений для концертів, забав або великих зборів. При мені в ньому засідав парламент. На фронтоні будинку мозаїчні портрети визначніших волоських та молдавських господарів: серед них портрет Василя Лупула, тестя Тимоша Хмельниченка.

Розвагою служили мені серед одноманітного букарештянського життя лише поїздки в Котрочені, до нашої станиці, та офіційальні або ділові візити. Таким чином довелось, між иншим, познайомитись з проф. Ністором, міністром Буковини. Я звернувся до нього, щоб він допоміг мені в справі залишення Чернівцях нашої станиці, яку румуни задумали були перенести до малого місточка Бурдужені. Ністор прийняв мене дуже гречно, заявив, що чув про мене й про мою позаторішню діяльність на Буковині, але в моїй справі мені нічим не допоміг, і наша станиця була з кінцем року ліквідована. Памятаю один випадок, коли мені довелося побувати на італійському параді: італійці святкували, здається, роковини об'єднання Італії. Була урочиста служба в італійській церкві. Перед церквою на майдані була виставлена варта з італійських матросів і якась румунська військова частина. Наші військові з генералом Дельвігом на чолі поїхали на цю урочистість і мене запросили з собою. Коли проходили військові або дипломатичні представники союзних держав, почесна варта салютувала. Відсалютувала й представникам української армії. В той час, я бачив, приїхало авто, в якому сидів Поклевський - Козелло, колись царський посол, а тепер — посол Денікіна. Глянув він на пошану, яку віддано українському генералові і — я спостеріг — обличчя його перекривилось нервовою усмішкою. А якийсь товстий урядовець, що приїхав разом з ним, і так само був у парадній уніформі, аж їв очима всю нашу групу. А тут іще українську делегацію пропущено вперед, на почесне місце, де були англійці, французи, американці, росіян же поставлено десь збоку. Богато мабуть коштувала нервів росіянам ця церемонія!

XIII.

Ліквідація моєї місії в Букарешті й поворот до Відня.

Збільшення числа полонених з кінця падолиста вимагало й збільшення видатків, кошти ж нашої місії були дуже скромні. Тимчасом можна було сподіватись, що далі прибуватиме полонених ще більше. Десь на початку грудня до Румунії під проводом сотника Маркова якимсь чудом пробився цілий відділ, людей коло 500, українських полонених з Італії. Він складався з самих спеціалістів — кулеметчиків, розвідників, гарматчиків, був дуже добре організований, мав з десяток офіцерів. Спочатку румуни інтернували цей відділ у Брашові, а потім перевели до Бурдужені, де розмістили в напівзруйнованих будівлях якоїсь фабрики. Допомога цьому відділу лягла цілком на нашу місію і остаточно поглинула її засоби. В таких обставинах я надумався зробити таку операцію: в Празі в сейфі лежало 1305 фунтів штерлінгів, що належали

Кам'янецькому Університетові; через зміну валютних відносин це тепер був капітал, який уже в багато разів переходив суму, яка первісно була асигнована університетом. Одже я гадав, що з огляду на виїмкові обставини й на потреби допомогти полоненим, котрі тепер здебільшого не тільки вертались собі просто до дому, але й вступали в ряди активних борців української армії, не було б великим гріхом, як би реалізувати ту надвишку, що накопичилась через піднесення курсу фунта, і вжити її на потреби Українського Червоного Хреста: в сейфі мала б і надалі залишитись в англійській валюті сума, яка була еквівалентом виданих мені колись 400.000 гривень, а надвишку було б переведено на румунські леї і вжито на потреби Укр. Черв. Хреста. Однак, не зважаючи сам перевести таку операцію, я поспитав К. Мацієвича, яко українського посла в Румунії, і Б. Мартоса, яко міністра фінансів. Обое цілком піддержали мою думку. Тоді я вислав до Праги В. Ганьківського з офіційальним листом до М. Славинського, посвідченим Мацієвичем, щоб той узяв з сейфу частину грошей, яку я прохав, і передав мені через Ганьківського. Це мало б дати, по моему обрахунку, яких 70.000 лей, що могло забезпечити роботу місії майже на півроку, бо досі ми жили весь час і працювали на ті 15.000 лей, які я привіз з собою із Відня. З посольства я не брав нічого, не бажаючи його обтяжати. Вирядив я Ганьківського в далеку й тяжку зимову дорогу й став його дожидати.

Під кінець року обставини нашої роботи погіршали. До нас являлось багато втікачів — галичан. Їх ми не мали, де подіти. Наддніпрянців почали були переправляти через Галичину на Волинь, та й то не мали певности, чи не інтернують їх там десь поляки. А галичан посилати було не можна. Вони сиділи по таборах в Брашові, в Бурдужені, на станиці в Котрочені. По таборах життя було дуже тяжке, особливо в Брашові (Кронштадті): Це місто лежить високо в трансильванських Альпах, там вже з падолиста було дуже холодно. Наших людей тримали в кам'яних казематах, з вибитими шибками, не пускали нікуди з табору, годували дуже погано. Поруч був табір інтернованих большевиків, — з тими поводитись уже зовсім не по людськи, наші люде оповідали мені про це жажливі подробиці. Але й з нашими поводитись мало чим краще. Памятаю, одного разу до мене явився один полонений — москаль, страшенно виснажений, худий, обідраний; він недавно тільки одужав після тифу. Він перебував у полоні на Угорщині, пристав там до комуністів, попав у полон до румунів, переніс тиф і вже не знаю, яким чудом, опинився в гурті наших полонених у Брашові. Не знаю вже чим, може своєю російською мовою, я викликав довірря цього бідолахи, і він мені признався, що йому б хотілося попасти коли не до дому, то до угорських большевиків. Він не знав, що панування

большевиків на Угорщині давно вже ліквідоване. Я порадив йому краще вертатись до дому, до своєї Казанської губернії, їхати з нашим транспортом і тільки не признаватись, що він большевик. Так він і зробив. Випадки, що до нас попадали москалі, траплялись доволі часто. Розуміється, ми помагали їм, які своїм, виряжали з транспортами на Україну, звідки вони могли добитись і до свого краю.

В Брашові перебував наш представник, поручник П-кий, але він, не маючи більших грошей на хабарі, мало міг помагати інтернованим; а те, що він роздавав їм од місії, ставало хиба що на тютюн. Одиноке, що можна було зробити, це старатись, щоб наших людей з Брашова скоріще пересилали далі, до Котрочені, або до Чернівців. Відділу сотника Маркова, інтернованому в місточку Бурдужені, жилося теж не краще. Бідні люде, намучившись стільки в італійському полоні, тепер попали знову до неволі на самому порозі рідного краю. Місія наша допомагала їм, скільки могла: на допомогу відділу сотника Маркова пішла ціла половина її бюджету за два місяці. Протягом двох місяців я виплачував платню старшинам відділа, давав гроші на медикаменти, на тютюн воякам, на влаштування різдвяної куті — більше засобів у мене не було. В кінці кінців відділу якось удалось вирватись з Бурдужені, він пробився на українську територію і, як мені пізніше переказували, брав участь у боєвих операціях і відбив Могилів Подільський у большевиків. Дальша доля цього відділа мені невідома.

Ганьківський повернувся до Букарешту саме перед Різдом і, на превелике моє розчарування, не привіз мені нічого, крім листа від міністра Мартоса, де той офіційно сповіщав мене, що університетські гроші, які лежали в моїм сейфі, він забрав на підставі якихось своїх виїмкових повноважень, а мене компенсував иншим способом. В листі стояло дослівно так: »на підставі уповноважень, даних мені в звязку з моїми дорученнями, постановою кабінета міністрів і ствердженням Директорії Української Народньої Республіки від 27 жовтня ц. 1919 року я звернувся до Голови нашої дипломатичної місії у Празі п. Славинського з пропозицією видати мені 1305 англійських хунтів, що належали Камянець-Подільському університетові й знаходились у Вашому сейфі в Живнostenському Банку в Празі. Зазначені хунти мною вже одержані, але, маючи на увазі не залишати без потрібних коштів доручену Вам, Пане професоре, місію, я одноразово з цим звернувся з проханням до п. Мацієвича в Букарешті про реалізацію 750 хунтів сгерл. із тих, що належать министерству фінансів і знаходяться у п. Мацієвича, і про видачу Вам реалізаційної суми в леях. Розуміється, Кредитовій Канцелярії Министерства негайно буде мною наказано повернути та записати на рахунок Камянець-Подільського Університету еквівалентну суму, згідно.

зазначеного Вами в листі на імя п. Славинського від 16 листопаду ц. р. роцоту, а саме: один хунт стерл. за 125 корон чи гривень. Міністр фінансів Б. Мартос».

Це розпорядження міністра Мартоса перекреслювало всі мої пляни й руйнувало надії на продовження роботи. Віденська централь допомогти мені не могла; вона сама ледви існувала; між иншим їй допомогло те, що асигновані у свій час мені для Білгорода 100.000 югославських корон, з яких я витратив лише коло 40.000, лежучи в банку в Білгороді, дуже підскачили в курсі і тепер, коли їх переведено було назад до Відня, складали в австрійських коронах доволі поважну суму. Уряд У. Н. Р. не асигнував місії нових коштів, бо й сам їх не мав уже, я не знав матеріяльних відносин букарештянського посольства і його розрахунків з міністерством фінансів, але я добре бачив, що в його пляні ніяк не входило давати червоно-хресній місії якісь кошти; з окупацією Кам'янець поляками й переходом уряду невідомо куди, існування самого посольства до певної міри ставилось під знаком запитання, і треба було дуже берегти гроші, думаючи про будучність. Одже з цієї ситуації я придумав такий вихід. Посольство згодилось видати мені 40.000 лей, але з тим, що 20.000 лей з них воно відрахувало собі на рахунок видатків, які воно мало по допомозі громадянам У. Н. Р. і полоненим ще до мого приїзду. Решту, тих 20.000 лей, що я фактично діставав, я передав ген. Дельвігу з тим, щоб він продовжував на них допомогу полоненим силами своєї військової місії, свою ж власну місію я рішив ліквідувати, щоб не обтяжувати утриманням себе, Ганьківського й наших вірних помічників Гаврикова та Нечипоренка бюджету, а вжити всі кошти цілком на допомогу. Гаврикова й Нечипоренка ми відпустили до дому з черговою партією поворотців, а самі почали ладитись до виїзду до Відня.

Міністр фінансів Мартос, по своєму розпорядившись університетськими грошми, певна річ, не мав на увазі знищити нашу місію, але результатом його розпорядження фактично вийшло те, що її довелось ліквідувати. Знову ж таки й Кам'янецький Університет нічого не дістав з своїх грошей: бо, коли міністру У. Н. Р. довелось накладати свою руку на капітали наукових інституцій, що лежали в сейфі, це одне вже свідчило про такий стан фінансів У. Н. Р., що обіцянка «повернути чи записати на рахунок університету еквівалентну суму» залишалася порожнім звуком. Фінансами У. Н. Р. фактично розпоряджав тоді її фінансовий диктатор п. Супрун, котрий скарбовим грошам, як звісно, давав зовсім инший вжиток.

Як ні тяжко мені було ліквідувати місію, себ-то ліквідувати самого себе й свою діяльність і їхати до Відня на невідому будучність, на певну вже еміграцію, але ще тяжче було

реалізувати собі можливість повороту до Відня, себ-то добути візу. Румуни тільки що евакуювали Угорщину, і всякі зносини, всякий рух між Румунією й Угорщиною був перерваний. Сполучення з Чехословаччиною через Підкарпатську Русь іще не оуло налажене й пускатись у ті сторони зімою було великим ризиком, особливо для моєї жінки, яка була хвора. Зоставалось два шляхи: через Югославію або через Польщу. Цілий місяць клопотавсь я перед югославським посольством з одного боку, а перед польським з другого про дозвіл на транзитну візу. Серби зволікали, запитували Білгород і нарешті відмовили. Поляки навпаки: обіцяли — й одурили, та ще й безсовісним способом: напочатку дуже чемно заявили, що дадуть візу й залишили в себе пас мій і моєї жінки, попрохавши зайти завтра. Те »завтра« тяглось рівно два тижні і я ледви добув паси назад, на яких замість візи до Відня було виставлено перепустку: »Ważne na przejazd via Sniatyn najkrótszą drogą przez Polskę do Szepetówki«, — те що звичайно виставлялося нашим полоненим.

Я вже думав, що доведеться сидіти в Букарешті аж до весни, коли несподівано прибув у кінці січня 1920 р. адютант полковника В. Вишиваного сотник Л., щоб забрати й перевезти свого шефа до Відня. Він переїхав через Чехословаччину, Підкарпатську Русь і Трансільванію, казав, що цей шлях, хоч довгий і тяжкий, але можливий, і предложив вертатись цим шляхом усім гуртом. Ми, розуміється, згодились, візи чеську й австрійську вже мали, й за кілька день зібралась нас ціла компанія з шести осіб: В. Вишиваний, сотник Л., Ганьківський, нас двоє з жінкою і ще інженір М., який також прилучився до нашого гурту, щоб легше було проїхати.

Дорога нам була справді важка й довга, але весела; всі ми раділи, що покидаємо Румунію. Силою здобули ми за допомогою румунських і наших солдатів, що прийшли нас провести, купе у вагоні, влізли через вікна, і потім рівно дві доби не вилазили з того купе (хіба що знов таки через вікна вистрибували на станціях) аж до Гросвардейна (Orădia-Mare по румунськи). Всі вагони були набиті народом і солдатами. Ніякого порядку на залізницях не було, повоєнна руїна визирала на кожному кроці. В Гросвардейні ми провели цілий день зранку до вечера, й мали нагоду подивитись, як прищеплюються в цьому культурному мадярському місті нові румунські порядки, виявляючись поки-що в безлічі всяких утруднень руху і взагалі щоденного обивательського життя. Увечері сіли до поїзда, що йшов на Сатмар-Неметті до Кіралі-Гази, тодішньої румунсько-чеської границі. Це була дуже покручена дорога, але ближчою, просто через Чап, їхати було не можна, бо зруйнований міст через Тису ще не був направлений. Вагони в нашому поїзді всі до одного були з побитими шибками.

Ми знайшли купе, де вікно було забите дошками, сяк-так розмістились в ньому, не вважаючи на страшний бруд у тому купе. Так їхали цілу ніч, закутавшись і замотавшись у що тільки мали, щоб не замерзнути. Ще вдосвіта прибули до Кіралі-Гази, що лежить уже на території Угорської Русі. Прийшов іще якийсь поїзд з Мараморошу, і ми побачили силу наших земляків і почули українську мову. Всі були в кожухах вовною наверх і в кучмах, і це надавало їм якийсь фантастичний вигляд у сутінку місячної ночі. Такі тили й властиво таке вбрання я досі бачив тільки на малюнках в працях Я. Головацького та Хв. Вовка. Стояла властиво ще ніч, морозяна й ясна. Місяць і зорі ще блищали на небі. А там на сході, де лежить Галичина, а за нею Україна, вже починала жевріти зоря. Ми знайшли на коліях поїз, який мав перевезти нас на чеський бік, до Бергсазу. Сіли до холодного намерзлого вагону. Просиділи там зо дві години. Вже зовсім розвиднилось, настав день, а ми все не рушали. Причепили вже до нашого поїзду паротяг, але він зараз же одчепився від нас і поїхав кудись назад. До вагону вскочив якийсь пасажир і оповістив, що поїзд далі не піде, бо нема ні дров ні вугілля. Сотник Л., який був добрим генієм цілої нашої подорожі, побіг до комендатури й за яку чверть години влаштував справу: треба було заплатити машиністу «за дрова». Зараз же пасажирі нашого вагону зробили між собою складку, зібравши, памятаю, сімсот лей, і гроші були вручені машиністу. Моментально паротяг причеплено до нас знову і поїзд рушив хоча не було «ні дров, ні вугілля.» Цікаво, що в цій складці на дрова взяв участь також румунський офіцер, що їхав дипломатичним курером до Праги. Одже в румунській державі залзниці були теж свого рода державою.

Попід горами, вкритими виноградниками (тепер у зімку чорніли лише кілки), їхали ми вже по нашій-несвоїй землі, по найдальшій її окраїні на заході. Переїхали Тису. От і остання румунська станція. Перевірка документів і — прощай, Румунська державо! Слава Богу, ми вже на чеській території, в т. зв. «Руській країні», в Бергсазі. Одначе нас дожидав тут сюрприз: чеські урядовці заявили нам, що переїзд цивільних осіб далі тимчасово заборонений; хто має гроші, може залишитись в Бергсазі, а хто ні, хай вертається до Румунії... Але знову виручив сотник Л.: пішов до комендатури, і за скількись хвилин ми вже мали перепустку для їзди «воєнним транспортом». Сотник Л. скрізь мав знайомих серед військових колишньої австро-угорської армії і тут теж натрапив на свого товариша по службі, тим-то й добув дозвіл. Заборона була дійсна лише до Кошиць, але нам до Кошиць тільки й було треба, щоб там одпочити після трьох безсонних ночей. Поки стояли в Бергсазі, знову почули рідну мову: якісь люде до-

помагали нам переносити річи й довідавшись, що ми українці, виявили свою радість, питали, «чи скоро до нас Україна прийде?» А один дуже цікавився українськими грішми. У когось з нас знайшовся стогривенний банкнот, і ми подарували його земляку, додавши, розуміється, й більш реальних чеських корон. Поруч з нашим вагоном стояли на колії якісь товарові вагони. Коли чуємо: з одного з них несеться гуртовий спів. Прислухаємось: українська пісня. Співають дівчата, стройно, дружно; мотив якийсь сумний, мінорний; слова — здається, десь читав у збірниках, у Врабеля, чи в де-Воллана... Хоч ми вже прилягли, потомлені, але не втерпіли, вийшли до співаків; це були заробітчани десь зпід Мукачева й вертались звідкись з роботи, але там, де вони працювали, прокинувся тиф, і їх оце тримали тут у вагонах в карантині. Були тут і старші люде, й діти. У нас були з собою ковбаси ще з Букарешту і ми роздали їх землякам. По тому задоволенню, з яким вони хапали ті ковбаси, видно було, що в карантині годували їх не Бог-зна, як розкішно. Так, переїздом, ступили ми хоч одною ногою на рідну землю, побачили своїх людей, почули українську пісню.

Вже вночі добились ми до Кошиць і мусіли залишитись в них на цілу добу, щоб одпочити. В Кошицях ще була українська військова агентура, яка опікувалась збігцями з полону й поворотцями. При чеській комендатурі мала вона окрему кімнату, де, між иншим, був і маленький кіоск з українськими часописами та книжками для продажу. З Кошиць швидким поїздом проїхали до Братіслави, а звідти пароплавом по Дунаю до Відня. Кінєць митарствам! Пересядки, пограничні ревізії, перегляд паспортів, шукання й здобування місць в поїздах і вільних кімнат в готелях, — все це лежало вже за нами! Ми знову в культурному місті, серед численної української кольонії.

XIV.

На вигнанні.

На цьому властиво годиться мені й закінчити свої спомини: скінчилась моя служба, хоч і не державна, але на офіційальному становищу. Я здав звіт з своєї діяльності, поздавав рахунки і став жити звичайним емігрантом, коротаючи дні на вигнанні. Правда, ще один раз, весною 1920 року, довелось мені виступати на короткий час так би мовити в офіційній ролі: зїздити до Італії для ревізії української місії, яка була вислана туди ще в лютому 1919 року в справах військово-полонених українців. Ревізія ця дала, на мою думку, дуже яскравий матеріал не тільки для оцінки тієї особи, що

стояла на чолі місії й відповідає за її діяльність, але й для характеристики самої влади, яка таку місію вирядила. На прикладі цієї місії як »сонце в малій кроплі вод« одбилися дефекти й хиба самої системи, за допомогою котрої був організований і працював уряд У. Н. Р. і завдяки якій він так сумно закінчив своє існування, впадши не стільки ~~ж~~ від ударів ворога, як від внутрішнього розкладу і розпаду.

„През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали“...

Та ще занадто свіжі враження, ще занадто болочі спомини, щоб можна було з відповідним спокоєм і безсторонністю писати про цю італійську місію для полонених та про все, що було з нею звязане. Не можу, одначе, вдержатись, щоб не сказати кілька слів про саму вище згадну »систему«: вона заснована була на партійному й вузько-націоналістичному розумінні державного будівництва, і тому, що наше партійне життя було дуже молоде, не мало властиво досвіду й традиції, а натомість носило всі прикмети скороспілості й випадковості, то його методи й звички, перенесені в область відносин державного характеру, дали лишень самі негативні наслідки. З другого ж боку, звуження поняття української національності до обсягу навіть не етнографічного, а теж свого рода партійного (за українців визнавано самих лише »свідомих«, себ-то здебільшого таких, що належали до якихсь національних організацій або партій), — вело до того, що держава спиралась лише на невеличкий шар »свідомої« інтелігенції та півінтелігенції, не дбаючи за інші елементи населення, що так само були зацікавлені в скріпленні української державности на українській землі. Влада У. Н. Р. не вміла використати або просто відпихала людей єдине тому, що вони не поділяли чи не робили вигляду, що поділяють поглядів пануючих партій; натомість, досить було меткій і проворній людині начепити на себе партійну етикетку, щоб її, не вважаючи, чи має вона який моральний та громадський стаж, має службовий досвід, висували на значні й відповідальні пости в державі. Одже, не звязавши себе з реальними, життєвими інтересами якоїсь соціальної верстви українського населення (крім здекласованої інтелігенції), не маючи твердої опори в якомусь певному класі, розхитувана й шарпана в середині партійною ворожнечою, Українська Народня Республіка, поваливши Гетьманщину, сама не вдержалась у Києві і двох місяців; а опинившись у стані хронічної евакуації, розуміється, не могла вона ні сконсолідуватись, ні укріпитись, бо обставини мандрівного життя і постійних неудач вели не до зміцнення й об'єднання всіх елементів, що гуртувались коло уряду У. Н. Р., а до їх розкладу та деморалізації. Було, певна річ, серед тих елементів, особливо серед »українців дореволюційних«, немало патріотів,

людей щиро Україні відданих, але вони нічого не могли вдіяти. Вся їх робота, всі їх зусилля, часами героїчні, йшли марно, бо сама основа, на якій будувалась політика У. Н. Р., була хистка й непевна. Розуміється, дуже жаль, що праця цих людей та їхні зусилля мало кому видні й відомі, так само як і вчинки тих героїв, що зі зброєю в руках, як могли, боронили ідею української державности там, на розлогих полях України, не вважаючи на саму форму державности, чи до вподоби вона їм, чи ні. Бо коли признатись по совісти, то за ці бурхливі роки, скільки показує нам досвід, справжніх українських патріотів треба шукати не так серед патентованих політиків і діячів, як серед тих старшин і козаків, які хоч і не належали до привілейованої верстви «свідомих» та до українства прийшли тільки «вчора», часом навіть балакати не вміли по українськи, але боронили Україну не словом лиш, а ділом, клали за неї голови в боях, терпіли за неї муки по таборах. Їхні вчинки й їхні заслуги годиться добре пам'ятати й передати потомним поколінням, як гарну традицію.

Коли я перебував у травні-червні 1920 року в Італії, справи У. Н. Р. на якийсь час ніби значно покращали: вона була визнана Польщею, організувала за її допомогою невелику, але справжню регулярну армію, під проводом не «отаманів», а дійсних досвідчених генералів та офіцерів; ця молода українська армія дуже добре себе показала в боях; але все пішло марно й розбилося через неприродний характер українсько-польської спілки: певна річ, що для Польщі менше всього була бажана сильна українська держава, яка б вела політику обеднання всіх українських земель; їй був потрібний слухняний васал, держава-буфер; в її інтересах лежало, щоб на схід від польської границі як найдовше задержався стан анархії й політичною безсилля, щоб тимчасом встигла укріпитись і сконсолідуватись польська держава та з більшими силами звернути свою експанзію на схід. Певна річ також, що для Польщі не міг уявлятися принадним приклад такого сусіда, яким недавно була Українська Держава з гетьманом «усієї України» на чолі, який не був ворогом Росії, який посилав січових стрільців боронити Львів, який не погожувався на границю «по лінії Буга»; більш зручним сусідою була У. Н. Р. з «головним отаманом», який за цю польської допомоги згожувався на уступку Галичини, Холмщини, Волині, згожувався на всякі концесії, і яким можна було без великих труднощів пожертвувати, коли цього вимагали обставини. Та тільки й серед самого населення Правобережної України, яка служила театром військових подій, ледви чи які інші союзники могли бути більш непопулярними, ніж ті, яких придбав собі головний отаман У. Н. Р. (коріння цієї непопулярности лежать, як звісно, глибоко в далеких од нас століттях, не кажучи вже

за реальні приччини в сучасному). Фінал польсько-української спілки не примусив себе довго ждати: союзники У. Н. Р. з такою ж легкістю проміняли її на У. С. Р. Р., з якою півроку перед тим підписували з нею союзну умову.

Цікаво зазначити, що польсько-український союз 1920 року зустрів дуже мало прихильників серед українських кола закордоном; звістки про успіхи союзних військ весною 1920 року не викликали ніякого ентузіазму: ніхто не вірив у їхню тривкість. Навіть серед офіціальних представників закордоном цей союз був дуже непопулярний і з приводу його вони почали димісіонувати один за другим. Пам'ятаю, в середині травня, коли прийшла звістка про здобуття Києва союзним військом, голова місії У. Н. Р. в Італії В. Мазуренко, скликав українську колонію в Римі на нараду: як поставитись до польсько-українського союзу і взагалі до тодішнього курсу політики українського правительства? Сам він був серед тих, що осуджували цей союз, і скоро по тому залишив свій пост. Розуміється, таке поведження офіціального представника держави свідчило перш за все про своєрідне розуміння ним своїх обов'язків, але воно було характеристичне для настроїв української інтелігенції, яка перебувала закордоном.

Успіх союзників (У. Н. Р. і Польщі), як звісно, був дуже недовгий. Наступив поспішний відворот польських військ. Почалась боротьба під самою Варшавою. Сталося відоме «чудо над Вислою», в реальній основі якого не останню роль відіграли українські полки, а в осени того ж самого року українці, які билися «за нашу і за вашу вольносьць», дістали вже певну компенсацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами. Невеликі надії на те, що може хоч тепер ми вернемось до-дому, — розвіялися, і для українців, які опинились закордоном, почалася вже справжня еміграція. Почалося блукання з місця на місце, аж поки певна частина емігрантів, і я в тім числі, не знайшла тимчасового притулку в братній Чехословаччині, яка одна з усіх держав дала українським емігрантам змогу не тільки існувати під тяжкий час, але й працювати для української просвіти й культури. Але оповідання про ці останні роки належить уже до історії української еміграції, яка ще не скінчилась, і тому про неї ще рано писати.

Прага. 16 лютого 1924 року.

З М І С Т

Частина перша

Стор.

Передмова	3
I. Моя подорож за кордон в липні 1914 р. Львів на передодні війни. Поворот з Швейцарії до Києва «довкола Європи». Війна і українство. «Найкраша нагода раз на все знищити так званий український рух». Погром українства у Києві та у Львові	5
II. Російське господарювання в Галичині. Граф Бобринський і його адміністрація. Антоній та Евлогій	16
III. Вражіння од галицького погрому в Києві. «Туп» і його діяльність. Наші приятелі росієне. Вивезення митрополита Андрія Шептицького. Приїзд М. С. Грушевського до Києва і його арешт	20
IV. Російські поступовці і галицька руїна. Галицькі виселенці в Києві і допомога їм з боку київських українців. «Общество Юга Россиі»	31
V. Заложники. «Українська тюрма у Києві». Смерть Костя Паньківського. Нові жертви «визволення» Галичини	42
VI. Тривога в Києві. Евакуація. «Комітетъ Юго-западного фронта Всероссийского Союза Городовъ» і його українзація. Моя перша подорож до окупованої Галичини і її вражіння	46
VII. Другий період російської окупації Галичини й Буковини. Новий курс. Моя подорож вдовж галицько-буковинського фронту. Розвиток роботи «Союза міст»	54
VIII. Приголомшене українське життя починає знову пускати свіжі порослі. На передодні великих подій	62
IX. Революція. її відгуки в Києві Нова влада в Києві	66
X. Початки широкої організації українського руху. Центральна Рада. Приїзд М. С. Грушевського. Українство і російська «революційна демократія». Національний Конгрес	70
XI. Моє призначення комісаром до Галичини й Буковини. Подорож до Тимчасового Правительства. Революційний Петроград	80
XII. Нова організація для Галичини й Буковини. Мій приїзд до Чернівців. «Совѣты» й «Комітети»	89
XIII. Тернопіль. Революційне військо і населення окупованого краю. Інтриги проти мене в штабових сферах. Я звертаюсь до оборони Керенського	101
XIV. Українізація армії. Наступ російських військ. Калуш і Галич. Погром російської армії і її відворот. Евакуація Чернівців. Афера Геровського	111
XV. Я покидаю Чернівці. Відгуки справи Геровського. Моя подорож до Петербурга для звіту перед Тимчасовим Правительством	127

Частина друга

I. Центральна Рада. Моя участь у формуванні Генерального Секретаріату. Мене закликають до Чернігова	3
II. Чернігів Губерніяльна й повітова адміністрація. Ніжинські вражіння. Примара голоду. Автономічний уряд і провінція	12
III. Морока з військом. Запасний Полк і Український Баталіон. Жовтневий переворот і його відгуки в Києві та Чернігові	27
IV. Подорож до Могилева. Кінець Ставки. Свято проголошення У. Н. Р. у Чернігові. Українізація війська та її фальшивий напрямок. Українське Вільне Козацтво	36
V. Анархія поширюється на Чернігівщину. Вибори Всерос. Установчих Зборів. Під загрозою большевицької навали. Я покидаю Чернігів	48
VI. Сумна зустріч Нового Року. Большевицьке повстання і боротьба за Київ. Українська столиця під вогнем моск.-большевицьких гармат	54
VII. В Києві під большевиками. Ю. Коцюбинський	61

VIII. Залишення більшовиками Київа. Вступ українського війська і поворот української влади	69
IX. Моя подорож до Львова весною 1918 р. Звістка про переворот у Київі	78
X. Київські настрої. Переговори про мій вступ до кабінету Лизогуба. Гетьманщина	85

Частина третя

I. Міністерство Закордонних Справ Української Держави. Українське дипломатичне представництво в Німеччині, Австрії, Угорщині, Болгарії й Туреччині	
II. Українські дипломатичні представники в Фінляндії, Швейцарії, Польщі, Румунії, і Швеції. Місії до Англії й Франції. Українське консульство за кордоном. Дипломатичний корпус у Київі	13
III. Закордонна політика Української Держави. Відносини до Центральних Держав. Переговори про мир з совітською Росією. Чому вони не дійшли до кінця	17
IV. Наші відносини з Доном. Кубанська справа. Питання про Бессарабію. Крим. Холмщина. Поліське староство	28
V. Справа анулювання таємного договору про поділ Галичини	43
VI. Кабінет Ф. А. Лизогуба. Його персональний склад. Внутрішня політика. Питання про «карні відділи». Українці «свідомі» й «несвідомі»	49
VII. Торговельно-економічні відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Формування української армії. Земельна справа. Внутрішній курс. Справа з арештом Винниченка й Петлюри	62
VIII. Справа реорганізації кабінета міністрів і вступу до нього національних українських діячів	72
IX. Відкриття Державного Українського Університету в Київі. Заходи коло розвитку національної культури	82
X. Моя подорож до Німеччини. Українське посольство в Берліні. Офіційні знайомства і стрічі. Німецька революція	88
XI. Через революційну Німеччину до Швейцарії. Берн. Тривожні звістки з України	100
XII. Я рішаю вертатись на Україну. Нова орієнтація берлінського посольства. Подорож на Україну. Між Рівним і Голобами. Повстанці. Поворот до Київа	106
XIII. Київ під Директорією	116

Частина четверта

I. З Київа до Кам'янця	3
II. Кам'янецький Університет	9
III. Хотинське повстання і його відгуки	14
IV. Кам'янецька буча	23
V. Моя невдала спроба втікти. Виїзд до Галичини	27
VI. Ста = іславів	33
VII. Через Угорську Русь до Праги	39
VIII. Прага й Відень. Земляки за кордоном	44
IX. Карльсбад літом 1919 року. Подорож до Югославії з доручення Українського Червоного Хреста. З Відня через Загреб до Білгорода. Білгород по війні	51
X. Українська місія в справах полонених у Білгороді. Як ставились серби до українського питання. Інтрига денікінців	59
XI. Клопоти з візою в Білгороді. До Відня. Я їду до Румунії. В окупованому Будапешті. До Букарешту. Пригода в дорозі	71
XII. Букарешт. Румунсько-українські відносини. Наші полонені. Кам'янецькі гості	83
XIII. Ліквідація моєї місії в Букарешті й поворот до Відня	91
XIV. На вигнанні	97

Читайте!

Передплачуйте!

НОВИЙ ЧАС

— **гулярний ілюстрований, господарсько-політичний часопис** —

Виходить два рааи в тиждень

Приносить відомости з цілого світа. Подає докладний огляд життя Галицької України, Волині, Холмщини, Підляша та Полісся.

Поміщує стало статті з сільського господарства та кооперації і тому нема свідомого Українця, який мігби обійтися без цього одинокого в цім роді часопису.

Новий Час став приятелем кожного без огляду на переконання, бо все і всім служить безкоштовно радами.

Новий час це безпартійний часопис. Скубе він кожного, хто отягається від праці для добра України.

Тож зеднуйте Новому Часови якнайбільше передплатників, щоби він ще ліпше відповів своїй задачі.

Адреса: ЛЬВІВ, вул. РУСЬКА, 18/III

Читайте і зеднуйте передплатників для
тижневника

„ЗАГРАВА“

що виходить кожної суботи у Львові в великому форматі. »Заграва« містить основні тижневі огляди політичного життя, вісти з економічного життя, спорту музики, техніки і т. д.

Чвертьрічна передплата 2 40 зол.

Адреса:

«ЗАГРАВА» ЛЬВІВ, РУСЬКА 18.

ВИДАННЯ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

	Золоті
»Сурма« воєнний співаник	1'57
М. Капустянський, ген.: »Похід укр. армій на Київ і Одесу« Ч. I. і II.	1'00
М. Капустянський, ген.: »Похід укр. Армій на Київ і Одесу« по приході Галичан аж до здобуття Києва), Ч. III.	1'25
»Між молотом а ковалом« спомини	1'12
Самохотник на рік 1924	0'40
Д. Дорошенко: »Про недавнє-минуле« ч. I.	2'00
» ч. II.	1'75
» ч. III.	2'20
» ч. IV.	2'20
Калєндар »Червоної Калини« на рік 1924	2'50
Лев Лепкий: »Сон Івасика« сценічна картина	0'25
»За золотоверхій Київ«	0'25
»Укр. Військо« (витинанки)	0'25
Ноти: Гайворонський Михайло »Ой нагнувся дуб старенький« 1. На голос і фортеп'ян — 2. Барітонове сольо з хором.	0'80
»Ой казала мені мати та не банувати« на голос і фортеп'ян.	0'80
»Сина нічка« на голос і фортеп'ян	0'80

На складі Видавництва:

М. Возняк »Укр. Державність«	0'50
Павло Тичина: »Золотий Гомін«	1'00
Сосенко: Основні прінципи соц.-рад. устрою	0'50
Гуцульські вишивки — 8 таблиць	1'50

Книгарсько-Видавнича Спілка
„ЧЕРВОНА КАЛИНА“

Кооп. з обм. пор. у Львові, ул. Руська ч. 18. I. пов.

Чек. кочто П. К. О. №г. 152.514.

НИБУ

ИИБУ

НИБУ

